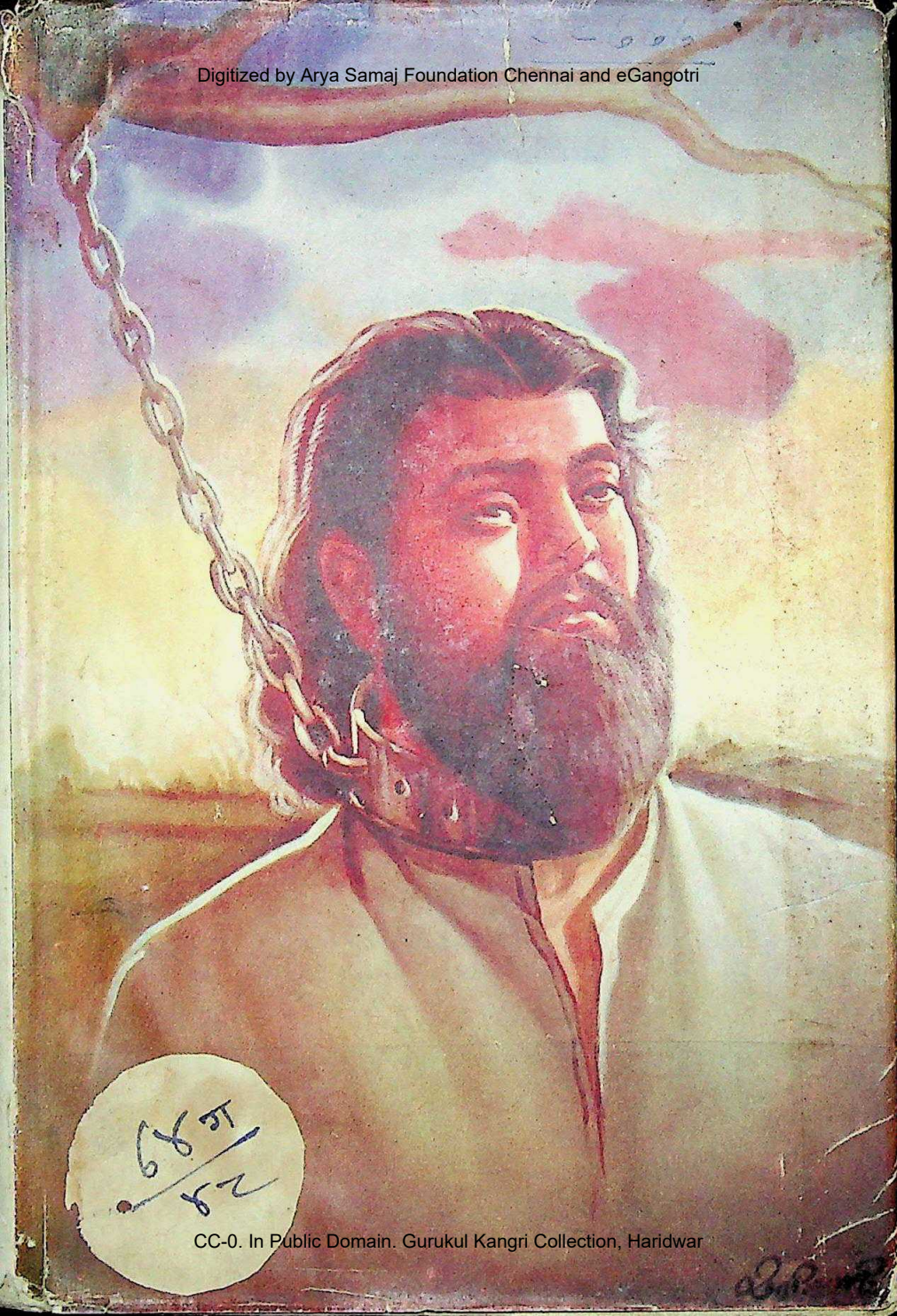

685
52

ओ३म्

पुस्तक संख्या

पञ्जिका संख्या

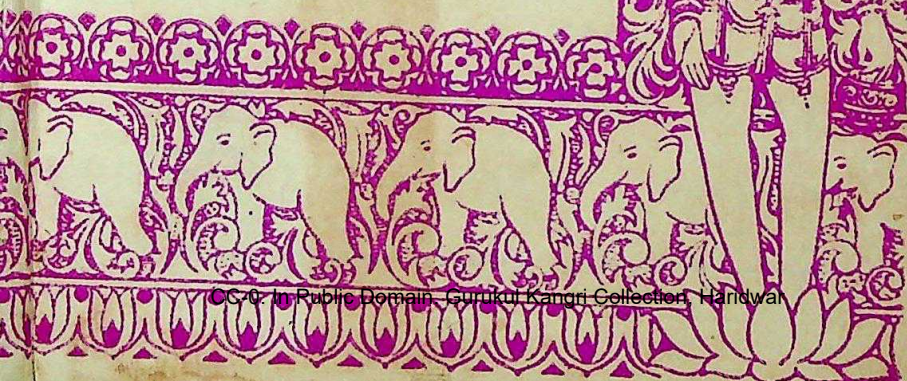
पुस्तक पर सर्व प्रकार की निशानियां लगाना वर्जित है। कोई सज्जन पन्द्रह दिन से अधिक देर तक पुस्तक अपने पास नहीं रख सकते। अधिक देर तक रखने के लिये पुनः आज्ञा प्राप्त करनी चाहिये।

आदर्श पुस्तक मंडिर

• अमदावाद •

गुरुकुल पुस्तकालय
को उद्दिष्ट — शंकरदेव

संस्कृत प्रमाणीकरण १९८४-१९८५

‘મધુર સ્વપ્ન’ની રંગભૂમિ એટલે તિઆથી વધુ નદી સુધીની ભૂમિ (મધ્ય એશિયા) અને સમગ્ર ઈ. સ. ૪૬૨થી ઈ. સ. ૫૨૬નો. એ વેળા ત્યાં સાસાની વંશનો પીરોજપુત્ર ક્વાત શાસન કરતો હતો. એ દિવસોમાં ધર્માચાર્યોનું બહુ પ્રાણલય હતું. સામન્તી શાસનનો વૈભવવિલાસ, ધર્માચાર્યોની અનીતિતથા દુરાચાર અને દીનદુઃખીઓના ક્રુષ્ણ ચિત્કારનું જે ચિત્રણ રાહુલજીએ ચિત્રિત કર્યું છે તે આસ્થિતિ-કાળ-વિશેષમાં લગભગ બધા દેશોને લાગુ પડે છે.

ધનિકો અને નિર્ધનો, શાસકો અને શાસિતોની વિપરીત સ્થિતિનું જે ચિત્રણ ચિત્રિત થયું છે તેમાં પસાર થતાં જન-મુક્તિના મધુર સ્વપ્નની કલ્પના ઉદ્ભવે છે. જેના આધાર પર આ ચિત્રણ ખડું થયું છે તે એકદમ કાલ્પનિક નથી, એનો ઐતિહાસિક આધાર છે.

નવલકથાની રચયિતા તેમજ અન્ય સર્વગુણસંપન્ન હોવાની સાથે જ ‘મધુર સ્વપ્ન’ યુગયુગના એ સ્વપ્નની સંપૂર્ણ અલક છે, જે ધીરેધીરે ભલે આંશિક રૂપમાં, પરંતુ સત્યનું રૂપ ધારણ કરે છે.

682
82
22666

सर्व प्रकार की निशानियां लगाना
जन पन्द्रह दिन से अधिक देर तक
नहीं रख सकते। अधिक देर तक
: आज्ञा प्राप्त करनी चाहिये।

શ્રી પુસ્તક ભંડાર
અમદાવાદ

गुरुकुल पुस्तकालय
को उपहार — शंकरदेव

स्वाक प्रमाणीकरण १९८४-१९८५

1911-12-13

२८ ७७७

भधुर स्वप्न

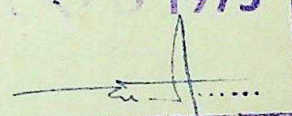
[ऐतिहासिक नवलकथा]

लेखक

महापंडित राहुल सांकृत्यायन

महापंडित राहुल सांकृत्यायन	
पुस्तक क्र. ६४५	
क्र. ४८५	
दि. २८.७.७७	
गुरुकुल कांगड़ी विश्वविद्यालय	

अनुवादक
शिवम् सुंदरम्

CHECKED 1973
Initial

आदर्श पुस्तक भंडार

रा.प.भ.उ. रो.ड.

अ.म.हा.वा.ह.

આદર્શ પ્રકાશન ૩૪

પહેલી વાર જુલાઈ '૫૧

કિંમત

૫-૪-૦

પ્રકાશક:-નવનીતલાલ પ. મદ્રાસી આદર્શ પુસ્તક ભંડાર રાયખડ
રોડ, અમદાવાદ મુદ્રક: કૃષ્ણપ્રસાદ લ. ભટ્ટ શ્રી કૃષ્ણ મુદ્રણાલય

૭૦૩ નવા દરવાજા રોડ, અમદાવાદ

अ. सौ. शान्ता प्रवीणसागर भट्ट

ने

सि. प्री. सा. १९८३

મહાકવિ ખલીલ જિબ્રાનનાં પુસ્તકો

જિબ્રાનનો નાદ	૪-૪-૦
તૂટેલી પાંખ	૪-૦-૦
વિદ્રોહી આત્મા	૩-૧૦-૦
રખડતારામ	૨-૦-૦
શાપિત આત્મા	૨-૦-૦
મંદિરદ્વારે	૧-૮-૦
પાગલ	૧-૮-૦
યુગપુરુષનું ઉપવન	૧-૦-૦
ધરતીના દેવ	૧-૦-૦
વેરાયેલાં ફૂલ	૧-૦-૦

મહાપંડિત રાહુલ સાંકૃત્યાયનનાં પુસ્તકો

જય યૌધેય	૫-૮-૦
મધુર સ્વપ્ન	૫-૪-૦
સિંહ સેનાપતિ	૫-૦-૦

પ્રાકૃત્યન

‘સિંહ સેનાપતિ’ અને ‘જય યૌધેય’ની જેમ ‘મધુર સ્વપ્ન’ પણ મારી ઐતિહાસિક નવલકથા છે. હું ઈ. સ. ૧૯૪૪-’૪૫ ના સાત મહિના તેહરાન (ધરાન)માં હતો ત્યારે આ નવલકથા લખવા નિશ્ચય કર્યો હતો. તે જ દિવસથી આ નવલકથા માટે જોઈતું સાહિત્ય એકત્ર કરવા લાગ્યો. છતાં લખી શક્યો ઈ. સ. ૧૯૪૯માં. આ નવલકથા-દ્વારા ઇતિહાસના એક ભુલાયેલા પૃષ્ઠને વાંચકો સમક્ષ મૂકવા યત્ન કર્યો છે. તેમાં મને કેટલી સફળતા મળી છે તે તો મર્મજ્ઞ વાંચકો જ કહી શકે તેમ છે. મારી અન્ય નવલકથાની જેમ આમાં પણ ત્રુટિઓ રહેલી છે તેનો હું સ્વીકાર કરું છું, અને તેથી જ મારો લેખિની લખતાં સંકેત અનુભવે છે. છતાં આ પુસ્તકમાં રહેલા ન્યાય ઇચ્છતાં ઐતિહાસિક પાત્રો મને લખવા ફરજ પાડે છે.

આ નવલકથાની રંગભૂમિ દબલા(તિઆ)થી વક્ષુ નદી (મધ્ય એશિયા) પર્યંતની પથરાયેલી છે, અને સમય ઈ. સ. ૪૯૨થી પરદનો છે. આ નવલકથામાં ઐતિહાસિક તત્ત્વ કેટલું છે તે પરિશિષ્ટ જોતાં જણાઈ આવશે.

નૈનીતાલ

૨૨-૩-’૫૦

રાહુલ સાંકૃત્યાયન

આભાર દર્શન

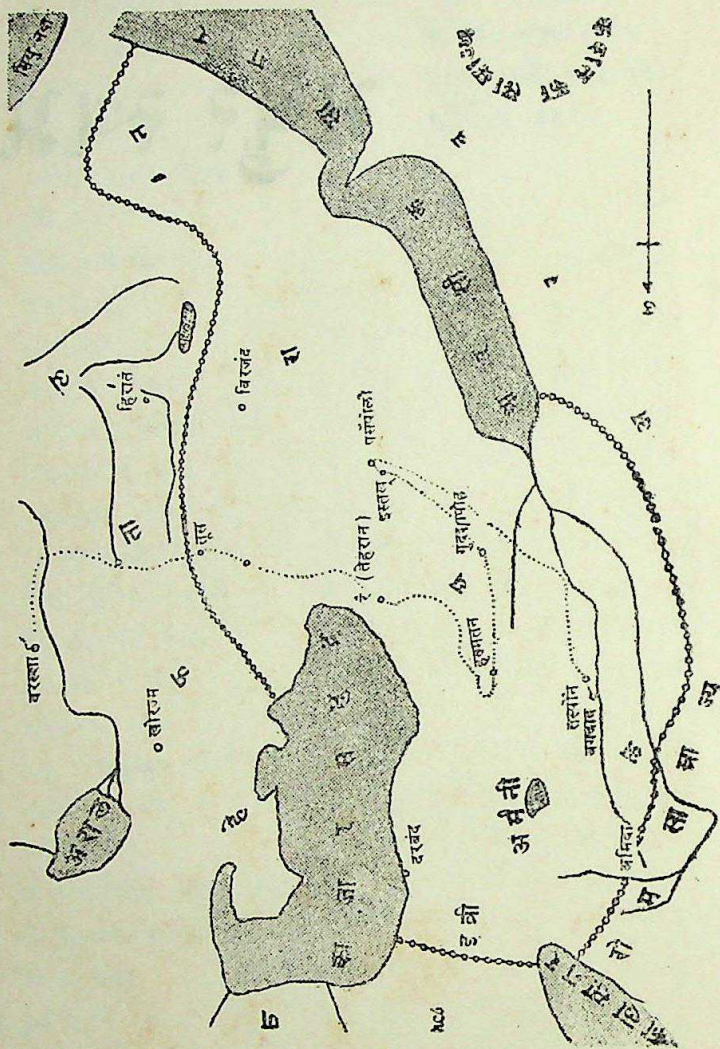
મહાપાંડિત શ્રી. રાહુલ સાંકૃત્યાયને પોતાના પુસ્તકોનું ગુજરાતી-કરણ કરી પ્રકાશન કરવા જે ઉદાર પરવાનગી આપી તે છે અદ્દલ તેમના અમે અત્યંત ઝણી છીએ.

ક્રમ

- ૧ મૃત્યુ કે જીવન ૯
- ૨ સ્વર્ગ કે નરક ૧૮
- ૩ સંકલ્પ ૨૯
- ૪ મૃત્યુ સાથે યુદ્ધ ૪૦
- ૫ જૃહતર માનવસમાજ ૫૧
- ૬ કેદી ૬૩
- ૭ તીર્થયાત્રા ૭૩
- ૮ માનવી ૮૪
- ૯ યાત્રા ૯૬
- ૧૦ પલાયન ૧૦૫
- ૧૧ મદ્રલોકની ભૂમિમાં ૧૧૮
- ૧૨ દિહ-અગાન ૧૨૮
- ૧૩ સમાનતા ૧૩૯
- ૧૪ કવ ગચ્છામિ ૧૫૨
- ૧૫ લોલી લોકોમાં ૧૬૧
- ૧૬ મૃત્યુનું નૃત્ય ૧૭૧
- ૧૭ જીવનદર્શન ૧૮૦
- ૧૮ માનવતા ૧૯૦
- ૧૯ ત્રણ રાજકુમાર ૨૦૧
- ૨૦ આતિથ્ય ૨૧૨
- ૨૧ સરહદ ૨૨૧
- ૨૨ બે રાજ્યોનું મિલન ૨૩૧
- ૨૩ તોરમાન-રાજધાની ૨૪૨
- ૨૪ શ્વેતા ૨૫૩
- ૨૫ કૂચ ૨૬૨
- ૨૬ પુત્રલાભ ૨૭૨
- ૨૭ પુત્ર: સિંહાસન ૨૮૫

- ૨૮ છવાતી ઘટાઓ ૨૯૨
- ૨૯ અંતનાં લક્ષણ ૩૦૦
- ૩૦ મધુર સ્વપ્નનો અંત ૩૧૧
- પરિશિષ્ટ ૩૨૨

मधुर स्वप्न

પ્રકરણ ૧ :

મૃત્યુ કે જીવન (ઈ. સ. ૪૯૨)

તિથિ આજ પણ એ જ ગર્વિલી ગતિથી વહેતી હતી. એની ગતિમાં એક પ્રકારનો ઉપહાસ હતો. કદાચ એ આમ વિચારતી હતી, 'મારા તટ પર કેટલાય આવા શાહો અને સમ્રાટો ચાર દિનનો ચમકાર બતાવીને અંતર્ધ્યાન થઈ ગયા।' એની ગતિ મંદ હોવા છતાં પણ ગંભીર હતી. અને દિનારા પર ગગનચુંબી મહેલો હતા, જેમાંનો દક્ષિણ તટ પર આવેલો મહેલ એક મહાન પ્રાસાદ હતો. અને સાથેસાથે આક્રમણકારીઓથી રક્ષા પામવા સારુ મજબૂત દુર્ગ પણ હતો. નદીતટથી ત્યાં સુધીની જમીન ક્રમેક્રમે ચઢાણવાળી બનાવવામાં આવી હતી. તિથિ સ્વેચ્છાએ ગમે તેમ ન વહે એટલા માટે એના દિનારાઓને પથ્થર અને ઈંટથી ચણી લેવામાં આવ્યા હતા. પ્રાસાદ-દુર્ગની પહેલી કક્ષા પાર કરો એટલે આગળ એથી પણ ઊંચી દીવાલ નજરે પડતી હતી, જેની ઊંચાઈ ઓછામાં ઓછા સો હાથ હતી. દીવાલમાં દ્વારઆકારનાં ચાર ગવાક્ષો બનાવવામાં આવ્યા હતા, જેમને વેલખૂટાથી સજ્જવવામાં આવ્યા હતા. વળી સંગેમરમર અને બીજા પથ્થરો જડીને તેમને મનોરમ બનાવવામાં આવ્યા હતા. નદી બાજુના કોટની વચમાં, કોટના જેટલું જ ઊંચું વિશાળ મહાદ્વાર હતું, જેનો વિસ્તાર પચાસ હાથથી ઓછો ન હતો. એના ઉપરની કમાનને જોઈને, સાચે જ જોનારને 'આ મનુષ્યનું કામ નથી' એવું લાગ્યા વગર રહે નહિ; અને આ વાતનું સમર્થન બાવીસ હાથ ઊંચી દીવાલ પણ કરતી હતી. માનવી પાસે આટલો અપાર

પરિશ્રમ ક્યાંથી આવ્યો ? આ મહાદ્વારને લગાડેલાં મોટાં કમાડ, એનાં લાકડાનાં વિશાળ પાટિયાં અને એમાં ફેંકેલા સોનાના માથાવાળા ખીલાઓ તેમજ સુવર્ણધંટોની હારોની હારો પણ રાજધાનીનો વૈભવ બતાવવા માટે પૂરતી હતી. પરંતુ આ સિવાય એના પર સોનાચાંદીનું અને રંગબેરંગી રત્નોનું કામ પણ એની શોભામાં ખૂબ જ વૃદ્ધિ કરતું હતું. હાથમાં લાલા પકડીને દ્વાર પર ઊભેલા કવચધારી સૈનિકો એમની મોટી ભરાવદાર દાઢીઓને કારણે એમને ભયંકર જણાતા હતા. આ મહાદ્વારમાં પ્રવેશવાનું સાહસ કોનાથી થઈ શકે ?

મહાદ્વારની અંદર એક જુદી જ દુનિયા વસતી હતી. આ વિશાળ ભૂમિમાં, જેમાં જાણે પૃથ્વી સંકુચિત બનીને ખેડી હતી, ક્યાંક કીડા-પર્વત હોતો તો ક્યાંક કેટલીય જાતનાં સુંદર વૃક્ષોનાં ઉપવન હતાં. પાણેલાં મૃગ જ્યાં ત્યાં ફરતાં હતાં અને મોર પોતાનાં ચમકદાર પીછાં ફેલાવીને, કોઈ જળચંત્રની પાસે કળા કરતા પણ નજરે પડતા હતા. પિંજરાઓમાં સિંહ, વાઘ, જિપ્સા, શુતુર્મુગ, વાનરમાનુષ જેવાં પ્રાણીઓ હતાં, જે બતાવતાં હતાં કે શહેનશાહનું શાસન પ્રાણી માત્ર ઉપર પ્રવર્તે છે. ફૂલો અને લતામંડપો તો આ ભૂમિને મહાઉપવનના હરીફ બનાવતાં હતાં. આ વિશાળ સુભૂમિના ખૂણેખૂણે કેટલાય માર્ગો કે રાજમાર્ગો કેટલીયે આજૂ વાંકાચૂકા જતા હતા, જ્યાં ભિન્નભિન્ન રાજકીય વિભાગ તથા એમના સહસ્ર કર્મચારીઓ પોતપોતાના કામમાં રત હતા—હા, એમને સિંધુથી માંડીને સિરિયાની મરુભૂમિ સુધી અને ટોકેસસ પર્વતમાળાથી માંડીને દક્ષિણસમુદ્ર સુધીના વિશાળ સામ્રાજ્યનું શાસન કરવાનું હતું.

મહાદ્વારની બરાબર સામે અને કંઈક દૂર પર્વતાદારની સીડીઓ નજરે પડતી હતી. પરંતુ એમનું સૌંદર્ય નિહાળવામાં બહુ સમય ન લગાડતાં ઉપર ચડતાં સામે શહેનશાહનું દરબારગૃહ નજરે પડે છે. હજાર થાંભલાઓના ટેકે ઊભેલી એની છત, જાણે આકાશમાં લટકતી

હોય જેવી લાગે છે. એના દ્વારમાં પ્રવેશતાં માલૂમ પડે છે કે ચાલતાં ચાલતાં લક્ષ્મીએ અહીં જ રોકાઈ જઈને પોતાનું આસન જમાવ્યું છે. મંગેમરમર, સોના અને ચાંદીનું તો અહીં માટી જેટલું જ મૂલ્ય નહોતું. ચારે બાજુ રંગીન છટા, સૌંદર્યની પરંપરા અને કલા તથા સુરુચિનું પ્રાગલ્ભ્ય હતું. ગિજાવેલી બનની જનજમોમાં કોઈ કોઈ તો સાકસાક હાથ જેટલી લાંબીપહોળી હતી. દીવાલો ઉપર પરદાઓ લટકતા હતા, જેમના પર બહુ પરિશ્રમપૂર્વક વાસ્તવિક રૂપમાં સૂત્રો દ્વારા સુંદર ચિત્રો ચીતરેલાં હતાં. કેટલાય કુશળ હાથોએ વર્ષોની જહેમતને અંતે એક પરદો તૈયાર કર્યો હશે. દીવાલો પર સ્થાનેસ્થાને વિશાળ ચિત્રો અંકિત કર્યાં હતાં, જેમાં કોઈમાં ઈરાની, કોઈમાં રોમન, અને કોઈમાં ભારતીય પીંછીની અદ્ભુત કલા નજરે પડતી હતી. સ્વયં ભગવાન અહુર્મજદ અર્દશીર બાબપુત્રને રાજમુકુટ પહેરાવતા હતા. ક્યાંક શાપૂર પહેલો રોમના ગર્વને ખંડન કરીને સમ્રાટ ખેલારિયોનને ઘસડીને ખેંચી રહ્યો હતો. ક્યાંક શિકારનું દ્રશ્ય હતું તો ક્યાંક નવવર્ષ કે મેહરકના મહોત્સવમાં રાજપ્રમના આમોદપ્રમોદનું સજીવ ચિત્રણ હતું. વિશાળ દીવાલના ગવાક્ષોમાં જ્યાંત્યાં મહાન કોરોશ, મહાન દાર્યોશ, અર્દશીર આદિ પ્રાચીન ઈરાની શહેનશાહોની સોનાચાંદીની આખી મૂર્તિઓ ઊભી કરી હતી. છત પર લટકતી હાંડીઓ રંગબેરંગી વૃક્ષો જેવી લાસતી હતી. જગાએ જગાએ લટકતી સુંદર રેશમ અને કિનખાખની પટ્ટીઓ શોભામાં અભિવૃદ્ધિ કરતી હતી.

દરબારગૃહ આ સમયે માનવીઓથી ભરચક છે. દ્વારમાં પેસતાં જ પહેલાં અખતાનની મંડળી ખેડેલી નજરે પડે છે. અહીં પ્રખતો ઔશી નીચલા થરનો વર્ગ ગ્રામપ્રભુઓ, અસ્પારાન આદિનું સ્થાન છે. તેઓ દેવાદેતિવનાં દર્શનથી દૃસકૃત્ય થવા માટે અહીં ખેરીને પ્રતીક્ષા કરે છે. પોતાના ગામમાં, પોતાના સ્થાનમાં તેઓ સ્વયં ભગવાનથી કંઈ કમ નહિ હોય, પરંતુ કોણ જાણે કેટલાય ધક્કા ખાઈને, કેટલાય

જણા પાસેથી દયાની લિક્ષા માગીને અહીં પહોંચ્યા છે. આમેય અહીં કોઈ શ્વાસ લેવાની હિંમત નથી કરી શકતા, પરંતુ હમણાં જ ખુર્મખાશનો સાદ સંભળાયો : ‘હે જિહ્વા, ચૂપ રહે કેમકે આજે તું શહેનશાહની સન્મુખ છે!’ અને આગળ ચાલતાં ડાબી બાજુએ સોનાનું સિંહાસન પંકિતમાં જ આવેલું છે. અહીં રાજવંશિક કુમાર, કુશાન, શકાન અને કિર્મીનાના શાહ બેસા છે. એમની નીચે ઉમરાવોનાં સાત કુળ કારોન-પદ્મવ, સોરેનપદ્મવ અસ્પાહ, પત, ગસ્તરપ-પદ્મવ, સ્પંદિયાર, મેહરાન અને જિંક પોતપોતાના બહુમુદ્ય ચક્રચક્રિત પોષાકમાં બેસા છે. એમનામાં કોઈ દુર્ગપતિ છે, કોઈ અભિષેકની વેળાએ મુકુટચંદન કરનાર છે, કોઈ વંશપરંપરાથી સેનાપતિના કે કોઈ બીજા પદના નાયક છે. જમણી બાજુ ચાંદીનાં સિંહાસનો પર, ઉપરથી ગણતાં આવીએ તો સૌથી પહેલાં શ્વેત દાદી, શ્વેત વસ્ત્ર, શ્વેત શિરોવેષ્ટન અને શ્વેત કટિસૂત્ર-વાળા ધર્મગુરુઓ બેસા છે. તેઓ છે ધર્મોદ્યક્ષો, જેમની શક્તિ શહેનશાહથી ઓછી નથી, જેમના સંકેત માત્રથી માનવી સર્વ કંઈ ગુમાવી બેસે છે. એમની પાછળ નાના નાના ધર્મનાયકો આતરો-પત મારસ્પન્દાન, મિત્રોઅરાજ, મિત્રો-અક-વિદ્ આદિ બેસા છે. આગળ મહામંત્રીનું આસન છે. એમના હસ્તક રાજ્યનું સારું બળ છે. પછી ક્રમશઃ ઈરાની મહાસેનાપતિ, મહાકાયસ્થ, કૃષિશિલ્પમંત્રીનાં આસન છે. શ્રી શાઅર્જુનદાર, દાતાર પણ અહીં વિરાજમાન છે, જેમના હસ્તક ન્યાયનો કારભાર હોય છે. સ્વતંત્ર નાગરિકોના મધ્યમાં માયક, નર્તક, નટ, બાજીગર પોતપોતાના ભિન્નભિન્ન દેશી રંગબેરંગી પોષાકોમાં, અને પોતપોતાનાં ભિન્નભિન્ન પ્રકારનાં વાજિત્રોની સાથે બેસા છે. આમાં ભારતીય ગાયકો અને નર્તકોની પણ પૂરતી સંખ્યા છે. સિત્તેર વર્ષ પહેલાં જ એમને બહરામગોરે ભારતથી ખાસ વિનયપૂર્વક લેડાવ્યા હતા. આજ પણ એમના મધુર સંગીત અને અદ્ભુત નૃત્યનું દરબારગૃહમાં એવું જ સન્માન છે. અને કેમ ન હોય? એમણે ઈરાની અને ભારતીય સંસ્કૃતિના સંમિશ્રણમાં કોઈ એકાગ્ર દૃષ્ટિથી નિર્માણ

ક્યું છે. ભારતીય સંગીત પહેલાં દિવસના કોઈ પણ સમયે. ગાઈ શકાયું હતું, પરંતુ હવે અહીં એને દિવસરાતના પ્રહર અનુસાર વહેંચી દેવામાં આવ્યું છે.

એકાએક લોકોમાં હિલચાલ થવા માંડી. ટેટલાકે દંડવત કર્યા. ટેટલાકે જાંયાં સ્વરે કહ્યું : “અમર રહો !” “સફળ કાર્ય હો !” પરંતુ હિલચાલ અને ઉદ્દેશોપસૃયક નમસ્કાર સમાપ્ત થતાં વાર ન લાગી ત્યાં હિલચાલનું કારણ સામે જણાવા લાગ્યું. ન્યાં પહેલાં સુવર્ણ અને મણિમુક્તાથી અલંકૃત વિશાળ રેશમી પરદો લટકતો હતો તે પરદો હટી ગયો હતો. સામે ત્રીસપાંત્રીસ હાથ લાંબીપહોળી વેદી હતી, જે હાથીદાંત, સુવર્ણ અને રત્નજડિત અબનૂસની બનાવેલી હતી. એની ઉપર સુવર્ણમરકતમુક્તાથી જડેલો ચંદરવો હતો, જેમાં જગાએ જગાએ જડેલાં રત્નો પાસેના ગવાક્ષોમાંથી આવતાં કિરણોથી મિશ્રિત થઈને આકાશમાં પ્રકાશતા તારા જેવા ભાસતાં હતા. વેદીની ઉપર મનોહર રેશમી પરદો બિઝાવેલો હતો, જેના બિન્ન બિન્ન ભાગોમાં એકએક ઋતુનું સુંદર ચિત્રણ હતું. વસંતનું દશ્ય જોઈને સાકાર વસંતનો સાક્ષાત્કાર થતો અને શિશિરની હિમાચ્છાદિત ભૂમિ તથા પત્રહીન વૃક્ષોને જોઈને માનવી ઠંડીતો અનુભવ કરતો. વેદીની ઉપર મુખ્ય સિંહાસન હતું, જેની વચમાં મણિમય આસન અને આગળ મખમલની સુવર્ણ પાદપીઠ પડી હતી. વચ્ચેના આસનની જમણી બાજુ બીજાં ત્રણ મહામૂલાં આસનો હતાં. મુખ્ય આસન ઉપર એક મહા તેજસ્વી પુરુષ બેઠો હતો, જેની તરફ દૂરથી પણ જોનારની આંખો સ્થિર રહી શકતી નહોતી. એના શરીર પર સુવર્ણ જડિત નીલિમાયુક્ત સફેદ અને કાળા રંગનો દેહને લપેટતો ઘૂંટણ સુધીનો કંચુક હતો, જેની તીચે પાંખદાર લાલ સૂત્રણ પગને ઢાંકતું હતું. કંચુક પર બાંધેલા કટિબંધનો છેડો આગળની બાજુ લટકતો હતો. પુરુષના ગુંચળાવાળા ભૂરા વાળ પીકતી બાજુ લટકતા હતા,

એની અરુણવર્ણ દાઢીની, અંદરથી કુંડળનું તેજ ચમકતું દેખાતું હતું. દાઢી અત્યારે એવડી હતી, જેટલી ચોવીસ વર્ષના પુરુષને હોવી જોઈએ. પુરુષના કંઠમાં રત્નમાળા અને હાથમાં કંકણ હતા. કસબી ભરતવાળા જોડા પાદપીઠ પર પડેલા હતા. પુરુષના મસ્તક ઉપર મુકુટ એવી રીતે મૂકવામાં આવ્યો હતો કે એને જોવાથી એ સવા બે મણનો છે એ વાતમાં સંદેહ ન રહે. આટલો બોજ માથું કેવી રીતે ઉપાડી શકે? વસ્તુતઃ આ વિશાળ બહુમૂલ્ય રત્નજડિત સુવર્ણમુકુટ એક અદશ્ય સાંકળની મદદથી છત પરથી લટકતો હતો. સૂક્ષ્મ ગવાક્ષોમાંથી એનાં રત્નો પર આવતાં કિરણો આંખોને આંજી દેતાં હતાં, જેથી મુકુટનો ભેદ ખુલ્લો પડતો નહોતો. પુરુષે પગને પાદપીઠ પર મૂકીને ડાબા હાથને જાંઘ અને જમણા હાથને સુવર્ણના મૂંઠવાળા ખડગ પર મૂક્યો.

પરતો હટતાં જ આ જ મૂર્તિ સામે જોવામાં આવી, જેને જોઈને સૌથી નજીક એડેલી વ્યક્તિઓએ-જેઓ પણ દશ હાથ તો દૂર હતા જ તેમણે પોતાના મુખ પર રૂમાલ લગાવીને સાષ્ટાંગ નમસ્કાર અને જય-જયકાર કર્યો હતો. આ જ વેળા છડીદારની આજ્ઞા અનુસાર એ ધડીતે અનુરૂપ સંગીતધ્વનિ થવા લાગ્યો. ધર્મગુરુએ રાજકુળમાં શુભજન્મની ખબર આપી, જેના સારુ એ જ સમયે સિંહાસનાસીન પુરુષની આજ્ઞાથી એનું મુખ મુક્તામાણેકથી ભરી દેવામાં આવ્યું.

સહસ્ર નેત્રો એકીટશે એ એક દિવ્યપ્રભાવશાળી પુરુષોત્તમ પ્રત્યે મંડાઈ રહ્યાં હતાં. આ એક દેવી વિમૂર્તિ છે એવો વિશ્વાસ આંખો આપી રહી હતી.

દેવસભામાં ધન્વ કેવી રીતે બેસતો હશે એનો અહીં સારી રીતે સાક્ષાત્કાર થતો હતો. બિન્ન બિન્ન દેશોમાંથી આવેલા માનવીઓ અતુલ નયનો વડે આ દશ્યનું પાન કરતા હતા, અને વાતાવરણમાં ફેલાયેલી કસ્તૂરી, કેસર, અને ગુલાબની મધુર સુવાસને સંવ્રતા હતા તેઓ.

છડીદારના કથનાનુસાર માત્ર જિલ્લા પર સંપૂર્ણ અંકુશ રાખવામાં સફળ થયા નહોતા. પરંતુ એમની પદકારા ભારતી પાંપણે અને હલનચલન કરતી આંખની કીકીઓ ન દેખાવાથી મૂર્તિ હોવાનો ભ્રમ થઈ શકતો હતો. આ જ સમયે પાછલા દારની આજુ કાંઈક હિલચાલ જણાવા લાગી. એક અસાધારણ સૈનિકવેશી ભટ શીઘ્ર ગતિએ મહા-મંત્રીની હરોળમાં પહોંચીને અંગરક્ષકની પાસે જઈને કાનમાં કંઈકે બોલ્યો. એની મુખાકૃતિ પર ચિંતા અને ભયનાં ચિહ્ન પ્રગટ થતાં હતાં. અંગરક્ષકે તરત મહાસેનાપતિના કાનમાં કહ્યું. પછી એણે મહામંત્રીને સંકેત કરી બતાવ્યું. ભૂમિને શિરસ્પર્શ કરીને રૂમાલથી મોંને ઢાંકીને એણે સિંહાસનાસીન વ્યક્તિ સાથે વાત કરી. પછી એકથી બીજાના મોંએ થતી વાતને સાંભળીને આગંતુક ભટ દારની આજુ જતો દેખાવા લાગ્યો.

ઉપદેશી હારવાળા સર્વના મુખ પર છવાયેલી ચિંતાની છાયાનું શું કારણ હતું? શાહી દુર્ગની અંદર પરંતુ દરબારગૃહની બહાર સંગેમર-મરની સીડીઓ સુધી તરપોત રાજધાનીનાં પચાસ હજાર નરનારી આવીને એકત્રિત થયાં હતાં. તેઓ ભૂખ્યા અને નાગાં હતાં. લાખોએ એમણે આંખોની સામે મરતાં જોયાં હતાં, એટલે મૃત્યુ એમના માટે ભયની વસ્તુ રહી નહોતી, એટલે જ તેઓ કિલ્લાના મહાદારના વિકરાળ ડાટકાંગરાઓ અને બિહામણ દારપાળોના હોવા છતાં પણ અહીં સુધી આવી પહોંચ્યા. તેઓ જાતે પોતાના શહેનશાહને પોતાની આપદા સંભળાવવા માગતા હતા. નાનામોટા અધિકારીઓને કહેવામાં એમને કોઈ અર્થ દેખાતો નહોતો. દારપાળો અને શાહી ચોકીના સૈનિકોને આ શિસ્તભંગને દબાવવાનો પૂરો અધિકાર હતો, અને એ લોકોએ આનો પ્રયોગ પણ કર્યો પરંતુ એમને સફળતા ન મળી. સૈનિકો અને દારપાળોએ આ હાલતાંચાલતાં અસ્થિપિંજરો ઉપર પોતાનાં ખડગ, ભાલા ચલાવવાનું યોગ્ય માન્યું નહિ. કોઈ પણ શાસક અથવા શાસન

માટે આ સ્થિતિ અત્યંત ત્રાસજનક છે, એટલે સિંહાસનાસીન વ્યક્તિ અને એની બાજુએ એકેલી વ્યક્તિઓનું ચિંતિત થવું સ્વાભાવિક હતું. આ સ્થિતિએ સમાના લોકોને પણ અસ્વસ્થ કરી મૂક્યા હતા અને હવે ખુર્મખાશના આદેશાનુસાર એમની જિહ્વા સંયમની અવહેલના કરવા લાગી હતી. લોકો જાણે પહેલેથી જ કાંઈક જાણતા હોય તેમ અંદરોઅંદર વાદવિવાદ કર્યા વગર શક્તિ હદયે દાર ભણી જોવા લાગ્યા હતા.

બહુ વાર ન લાગી ત્યાં તો પેલા સૈનિકની પાછળ પાંખળ વીસ જોપુરુષો લોકસમુદાયમાંથી સિંહાસન ભણી આગળ વધતાં દેખાવા લાગ્યાં. એમનામાં કેટલાકના દેહ પર લાલ રંગનાં વસ્ત્ર હતાં. વસ્ત્ર કાંઈક ફોટલાં અને સાધારણ હતાં તો પણ તેઓના મુખ પર ગરીબાઈનું ચિહ્ન જણાતું ન હતું. એમનામાં કોઈ કોઈની દાઢી લાલ તો કોઈ કોઈની કાળી હતી. અન્ય સ્ત્રીપુરુષોનાં કપડાં બહુ ફોટલાં હતાં. તેઓ એમના લાલ વસ્ત્રધારી સાથીઓ કરતાં પણ અધિક કૃશ અને મલિન હતાં. હજુ સુધી તેઓના પગ શીઘ્રતાથી આગળ પડતા હતા છતાં પણ તેઓ સિંહાસન સુધી નહિ પહોંચી શકે એવું વરતાતું હતું. સિંહાસનથી દસ હાથ દૂર અટકીને સૈનિક સાષ્ટાંગ પ્રણામ કરવા લાગ્યો. એની સાથે આવેલા માનવીઓ પણ ભૂમિ પર પડ્યા અને શાહના કલા પછી ઝીમા થયા. શાહના પૂછવા પરથી એક રક્તવસ્ત્રધારી પુરુષે શાહને સંજોધીને કહ્યું: “અમે મરી રહ્યાં છીએ; વરસાદ થયો નહિ, ઉપરાંત તીડોએ બચાવેલી ફસલને અરઆદ કરી નાખી. ખેડૂતો પાસે જ્યાં પોતાને ખાવા ધાન નથી ત્યાં રાજ્યને ક્યાંથી આપી શકે? ખીજા પ્રદેશોમાંથી લાવેલું અને પહેલાનું રાખેલું ધણું જ ધાન્ય ઉમરાવો અને મંત્રીઓની વખારોમાં પડ્યું છે, પરંતુ એમણે લોકોને મારીને સોનુંચાંદી ભેગું કરવાને નિશ્ચય કર્યો છે એકે હાથે શિદ્ધીએકે અંતે કામદારો વચોનમાં

પોતાના પ્રાણ આપી ચૂક્યા છે. તેઓ એ જ શિદ્ધીઓ હતા, જેમણે શાહના મુકુટને બનાવ્યો, સિંહાસન અને છતને સજ્જી, પ્રાસાદ અને દુર્ગને તૈયાર કર્યો. તેઓ એ જ કામદારો હતા, જેઓ દેશના માટે અન્ન અને વસ્ત્ર તૈયાર કરતા હતા. આજ પણ એ લોકો દરરોજ હજારોની સંખ્યામાં મરી રહ્યા છે; મુઝદાંથી દખ્ખાઓ છલોછલ ભરેલા છે, એમાં વધુતો સમાવેશ થઈ શકે એમ નથી; ગીધ અને કાગડાઓને ખૂબ જ ખોરાક મળી રહ્યો છે. નગરના રાજમાર્ગો અને ગલીદૂંચીઓમાં મૃત્યુ નગ્ર તાંડવ કરી રહ્યું છે અને અહીં મંત્રીઓ અને ઉમરાવો મળ ઉડાવી રહ્યા છે. મૃત્યુ અને જીવન બંને અમારા માટે સમાન બની ગયાં છે. રીઆઈ રીઆઈને જીવવું અમને પસંદ નથી.”

સિંહાસનાસીન પુરુષ બહુ ધ્યાનથી એની વાતો સાંભળતો હતો અને વચ્ચે વચ્ચે કંઈક પૂછતો હતો પણ ખરો. સોનાચાંદીની ખુરશીઓ પર બેઠેલા લોકોની ભૂદ્ધિઓ જાંચી ચડી ગઈ હતી. એના હોદ્દા ફફડવા લાગ્યા હતા. પુરુષે એમના ભાવોને જાણી લીધા અને કહેવું પણ શરૂ કર્યું: “શું આપ દેવાતિદેવ એમના જ શહેનશાહ છો અને અમે આપના કોઈ જ નથી?”

શાહ: “હું તમારો પણ છું જ. પરંતુ તમે શું ચાહો છો?”

“શું એ પણ કહેવું પડશે? અમે ભૂખે મરવા નથી માગતા. જીવવા માટે અમારે જોઈએ છે રોટી. અને એ રોટી તો આ ખુરશીવાળાઓના લંડારમાં કેદ પડી છે. જો જીવવા દેવા માગતા હો તો જીવવાનો રસ્તો બતાવો, નહિ તો અમે મૃત્યુ માટે તૈયાર છીએ. આપના સૈનિકોને કહો કે અમને મૃત્યુનો રાહ ચીંધે, અથવા મૃત્યુના કિનારે ઉતારે. તેઓ પોતાના ભાલા, ખરછી, કટારો અને તલવારોનો પ્રયોગ કરીને અમારા આશીર્વાદ લે. અમે પચાસ હજાર

માનવીઓ અહીં આજે એટલા માટે આવ્યાં છીએ કે અહીંથી કાં તો જીવન લઈને જઈએ કાં તો મૃત્યુના કિનારે પહોંચી જઈએ. અમે પચાસ હજાર નહિ પરંતુ સાતે નગરીઓમાંથી પચાસ પચાસ હજારની સંખ્યામાં સ્ત્રીપુરુષો ત્યાં લગી અહીં આવતાં રહીશું જ્યાં લગી નગર જીવંત મનુષ્યોથી ખાલી અને આપ દેવાતિદેવનો દુર્ગ મુડદાઓથી ભરાઈ નહિ જાય, આપ મુડદાના શહેનશાહ ન બનો !”

‘મજદૂરી ! મજદૂરી !! અધર્મી !!!’ નો અવાજ સાંભળીને શાહે ઉત્તેજિત બનીને કહ્યું : “મુડદાનો શહેનશાહ !” મુડદાનો શહેનશાહ બનવા હું નથી ચાહતો. પીરોજપુત્ર જીવંત મનુષ્યોનો શહેનશાહ રહેવા માગે છે. જાઓ, લોકોને કહી દો કે શાહ તમને મૃત્યુ નહિ જીવન આપશે, ભૂખ્યાંને અન્ન અને નાગાંને વસ્ત્ર આપશે.”

આમ કહેતાં કહેતાં શાહ સિંહાસન ઉપરથી ઊડીને ઊભા થયા. એમનો અહેરો ક્ષોભથી લાલધૂમ જન્યો હતો, દાદીના વાળ ખડા થઈ ગયા હતા. સંકેત મળતાં પડદો પડી ગયો. દરબાર ખરખારતું થઈ ગયો.

પ્રકરણ ૨ :

સ્વર્ગ કે નરક

અંધારી રાત હતી. ચારે બાજુ નીરવતા જવાયેલી હતી. તિઆએ પણ પોતાની નિરંતર ગતિને થોડાક સમય માટે રોકી લીધી હોય એવું લાગતું હતું. સર્વત્ર નિઃસ્તબ્ધતા ને નિઃસ્તબ્ધતા જ નજરે પડતી હતી. દુર્ગની અંદર ભડે જીવનનાં ચિહ્ન દગ્ગોચર થતાં હોય, પરંતુ બહાર બધું સૂમસામ હતું. મહાદ્વાર પર દ્વારપાળો પહેરો લરવામાં થોડાક જ સમગ્ર હતા. આંટા મારવાને બદલે તેઓ એક જગાએ ઊભા.

રહેવાનું કે ખેડા રહેવાનું વધુ પસંદ કરતા હતા. એમનામાંના કેટલાક તો ઓંધતા પણ હતા. પરંતુ એનો અર્થ એવો નથી કે ડોઈ એમની આંખથી બચીને દુર્ગના કેટલાય દરવાજાઓ પાર કરીને અંદર ઘૂસી શકે.

અંતઃપુરની અંદર ચાળીસ થાંભલાઓનો એક ઓરડો હતો, જેની દીવાલો દીપકોના પ્રકાશથી પ્રતિબિંબિત બની દીપ્તિમાન બનતી હતી. આ ઓરડાને સજવવામાં કંઈક અધિક કૌશલ દાખવવામાં આવ્યું હતું, કેમકે અહીં શહેનશાહની ખુદની બેઠક હતી. અહીં પણ એક સુંદર આસન બિઠાવવામાં આવ્યું હતું. શાહ કવાતના માથા પર હવે ન તો પેલો મોટો મુકુટ હતો કે ન તો પેલું રંગમંચના અભિનયનું દરય હતું. એમનો પોષાક અહીં અધિક નમ્ર અને વિનીત હતો અને ચહેરા પર નમ્રતાની જ નહિ પરંતુ ચિંતા અને ઉદાસીનતાની રેખાઓ દોડતી હતી. એ ડોઈના આવવાની પ્રતીક્ષામાં હતા. બહુ વખત ન થયો ત્યાં તો ચાળીસ વર્ષનો એ રકતવસ્ત્રધારી પુરુષ ધીરેધીરે પરંતુ પૂરતા આત્મવિશ્વાસ સાથે ઓરડાની અંદર પ્રવેશ કરતો નજરે પડ્યો. સેંકડો મિશ્રબત્તીઓના પ્રકાશમાં એની લાંબીમૂરી દાઢી સ્પષ્ટ નજરે પડતી હતી. ગૌર મુખ પર લાંબું નાક, મોટી મોટી આંખો અને પ્રશસ્ત લલાટ એને અધિક સુંદર અને સુકાંત બનાવતાં હતાં. પુરુષે આસનાસીનની પાસે જઈને જે કે દરબારીઓની જેમ સાષ્ટાંગ પ્રણિપાત ન કર્યો તો પણ એના થોડાક ઝૂંકેલા શિર અને છાતી સુધી ઉઠાવેલા હાથ પરથી લાગતું હતું કે એ શિષ્ટાચારનું પૂરું પાલન કરવા માગે છે.

આસનાસીન પુરુષે આગનુકતે જોતાં જ ઊઠીને એનું સ્વાગત કર્યું. દરબારગૃહના પ્રણિપાતનું ફરી પુનરાવર્તન થાય એમ એ ઇચ્છતો નહોતો. શિષ્ટાચારની વાતોમાં બહુ સમય ન લાગ્યો અને એ તૂર્ત કામની વાતોમાં ઊતરી પડ્યો.

એ કહેવાની આવશ્યકતા નથી કે આ બંને પુરુષોમાં એક હતો સાસાનીસમ્રાટ પીરોજપુત્ર ક્વાત અને બીજો હતો આમદાતપુત્ર મન્દક. ક્વાતે મૂળ વાત પર આવતાં કહ્યું, “હું આ ત્રિશાળ રાજ્યનો શાસક છું. પરંતુ રાજ્યની વાત તો ઠીક પરંતુ મને મારી રાજધાનીની પણ ખબર નથી!”

મન્દક : “દેમકે વસ્તુઓને પોતાની આંખે ન દેખતાં બીજાની આંખે દેખી એ તો શાહોની પરંપરા છે. આપ આ પરંપરાનું ઉલ્લંઘન કેવી રીતે કરી શકો?”

શાહ : “ના, એ નહિ બની શકે કે લોદ્દો આવી રીતે ધાતકીપણે મૃત્યુના મુખમાં જઈ રહ્યા હોય અને હું હાથ જોડીને બેસી રહું!”

મન્દક : “ત્યારે આજે આપને ખાત્રી થઈ ચૂકી કે તરપોનના લોકો આજે ભીષણ સંકટમાં છે, પરંતુ વાસ્તવિકતાનો પરિચય ન થાય ત્યાં સુધી માનવી એના પ્રતિકારના માટે કોઈ ગંભીર પગલું ભરી શકતો નથી.”

શાહ : “તમારી વાત પર હું વિશ્વાસ કરું છું. અન્ય માર્ગોથી પણ મને આજ પ્રમાણ મળ્યું છે.”

મન્દક : “પરંતુ પોતાની સગી આંખે દેખવાથી જે દૃઢ સંકલ્પ અને કાર્યશક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે તે કોઈની વાત પર વિશ્વાસ કરવાથી પ્રાપ્ત થઈ શકતી નથી એવું હું કહીશ.”

શાહ : “પરંતુ શહેનશાહનું જીવન તો મોટી પરતંત્રતાનું જીવન છે.”

મન્દક : “અને મહાન સંકટનું પણ જીવન છે. શહેનશાહ પોતાના પલંગ પર સુખે સૂઈ શકતો નથી. એને સૂતાનો કોઈ નિશ્ચિંત

સમય જ પણ હોતો નથી. એને રાતમાં કોઈ વાર ક્યાં તો કોઈ વાર ક્યાં સુવું પડે છે.”

શાહ : “કમકે એના સૌથી નજીકનાં સંબંધી એના જીવનનાં બુખ્યાં હોય છે. એ નિશ્ચિંત થઈ પાન જેવી વસ્તુને પણ મોંમાં મૂકી શકતો નથી. ક્યાંક વિષ નાખી દીધું હોય તો !”

મનદંડ : “આપને આપની આંખે નિહાળતાં ભય લાગતો હશે, કોણ જાણે રસ્તામાં કોનું પાનું પડે ! પરંતુ જો આપને મારા પર વિશ્વાસ હોય તો નિશ્ચિંત બનીને મારી સાથે ચાલો.”

શાહ : “આમદાતપુત્ર પર મને વિશ્વાસ છે આમદાતપુત્ર દેવા-તિદેવના પદનો અધિકારી હતો, જે શહેનશાહ પછી સૌથી ઊંચું પદ છે-ઐશ્વર્યમાં અને પ્રભાવમાં પણ. પરંતુ આમદાતપુત્રે આ બધાને લાત મારી, કારણ એ ખીજાઓને દુઃખી દેખી એનથી સૂઈ ન શક્યો.”

મનદંડ : “મેં તો કશાનો ત્યાગ કર્યો નથી. જે કાંઈ કર્યું છે તે મારા હૃદયની આગ જુગાવવા માટે. સંસારમાં આટલાં મનુષ્યોને સંતપ્ત જોઈને માનવીનું હૃદય કેવી રીતે સંતપ્ત થયા વગર રહે ?”

શાહ : “તુઝે સ્વાર્થ, અજ્ઞાન માનવીની હૃદયહીનતાનું કારણ બની શકે છે, પરંતુ હું ચાહું છું માનવહૃદય પ્રાપ્ત કરવા આ વસ્તુ તો તમે જ મને આપી શકો એમ છે. મને તમારા પર પૂરતો વિશ્વાસ છે.”

મનદંડ : “આપ મારા પર વિશ્વાસ રાખી શકો, પરંતુ નગરના પ્રત્યેક મનુષ્ય પર હું વિશ્વાસ ન રાખી શકું. એટલા માટે શહેનશાહ આ વેશમાં પણ નગરમાં નહિ ફરી શકે. આપે વેશ અદ્વયોજ જોઈ શકો. આપણે બંને સાધારણ કાયસ્થનો વેશ લઈએ.”

જાણે બધી વાત પહેલેથી નક્કી કરેલી હોય તેમ ઈશારો થતાં જ પ્રતિહારી બંનેને એક બાજુ લઈ ગયો.

અંતઃપુરના છતની ઉપર બે વ્યક્તિઓ કાયસ્થાનાં મલિન વસ્ત્રોમાં ઊભી હતી. એમાંથી એકે દૂર સુધી ફેલાયેલી નગરી પ્રત્યે ઈશારો કરતાં કહ્યું: “ચંદ્રોદયને હજી કંઈકે વાર છે. મધરાત્રિ જલદી જ થઈ જશે. પછી નગરી પર ફેલાયેલી અંધકારની શ્યામ ચાદર હડી જશે. આ છે આપણા સમક્ષ તરપોનનાં સાત ઉપનગર. આ છે તરપોન અને પેલું છે. બે:અર્ધશીર. બે:અર્ધશીર આ અંધકારમાં પણ સજીવ માલૂમ પડે છે. સિકંદરના સેનાપતિ સેલ્યુકસે જ્યારથી એને વસાવ્યું ત્યારથી આજ સુધી એના ઘરોમાં ઉત્સવદીપ પ્રગટતા આવ્યા છે. ત્યાં પેલું રોમકાન નગર પણ પોતાની સુખસમૃદ્ધિમાં યવનનગરથી પાછળ નથી. તિગ્રા નદી પર વસેલાં આ બે નગરોમાં પહેલેથી પ્રતિદ્વંદિતા ચાલી આવે છે. દર્જનીયન, બલાશાખાત અને બુઓ આ બાજુ ડાબા કિનારા પર અરપાનખર અને જમણા કિનારા પર સાહોળ છે. આ અંધકારમાં પણ તેઓ પોતાને છુપાવી શકતાં નથી. અહીં પોતાના દીપકના પ્રકાશ વડે અંધકારને ચીરીને એ આપણી સામે જોઈ રહ્યું છે. ત્યાં બીજી બાજુ પેલી વસ્તી છે, જ્યાં અખંડ અંધકારનું રાજ્ય છે. તરપોનનું મુખ્ય નગર પ્રતીપથી પ્રકાશમાન નથી, બલકે એ ભૂમિનું સ્વર્ગ છે. પરંતુ પહેલાં સ્વર્ગ દેખવા માગો છો કે નરક?”

“વારુ તો પહેલાં નરક જોઈએ. અરપાનખર એ આપણી નજીકમાં પણ છે.”

હા, સાચુકહ્યું નરક! એમેર અંધકાર અને નીરવતા. સડકો ભર મૂળ પડી હતી, જ્યાં સંભાળીને ન ચાલતાં ખાડાઓમાં પગ ભાગવાનો કર હતો. આને સડક નહિ પરંતુ વાંકીચૂંકી ગલી કહીએ તો પણ

ચાહે, મકાન નાનાં નાનાં હતાં એ આ અંધકારમાં પણ માલૂમ પડતું હતું. એક મકાનના કમાડની તરડોમાંથી થોડોક પ્રકાશ આવતો નજરે પડ્યો. આગળ ચાલતી વ્યક્તિએ પોતાના સાથીને હાથ પકડીને આ બાજુ વાળ્યો. કમાડ અંદરથી બંધ નહોતું. ધીરેથી બોલતાં અહીં ચટાઈ પર કોઈ વ્યક્તિ નિશ્ચય પડી હતી દ્વાર ખૂલતાં જ દીપક પર હવાની ઝાપટ લાગવાથી જ્યોત હાલી. દીવાલને અડેલીને બેઠેલી વ્યક્તિમાં કંઈક ચેતન આવ્યું. ચટાઈ પર પડેલા માનવીમાં જીવનનાં ચિન્હ એવું શિર ઉઠાવીને દરવાજા બાજુ કરવાથી માલૂમ પડ્યાં. આગતુંકામાંથી એકે કંઈક કહ્યું. સૂતેલા માનવીએ ‘માગ અન્દર્જગર’ કહીને અલિવાદન માટે બોલા થવા ધાયું, પરંતુ એની શક્તિએ એને સાથ ન દીધો. અન્દર્જગરે એને એવું કરતાં શેક્યો અને પછી પોતાના સાથીને એનો પરિચય આપતાં કહ્યું, “આ રાજધાનીનો એક સિદ્ધહસ્ત કલાકાર છે. એના પુત્રે શાપોર અને બેલારિયનના વિજયી અને વિજિત રૂપમાં મિલનનું એક મોટું ચિત્ર તૈયાર કર્યું હતું, જે આજ પણ દરબારગૃહમાં બીજાના નામથી ટીંગાડેલું છે. પુત્ર અકાળે મરણ પામ્યો. દેહ વેચવા છતાં પૂરું ન થતાં પુત્રીને યમના સામે પરાજય સ્વીકારવો પડ્યો. અને હવે આ માતાપિતા અહીં પડ્યાં પડ્યાં મૃત્યુની ઘડીઓ ગણી રહ્યાં છે.”

આગતુંકાની સામે બંને જણા તાકી રહ્યાં હતાં. બોલવાની પણ એમનામાં શક્તિ વા ઇચ્છા નહોતી, અથવા જે એ કહી રહ્યાં હતાં તે જ અન્દર્જગર કહી રહ્યા હતા. બંને સાધીઓ બિન્ન મને દ્વારની બહાર નીકળી પડ્યા. અંદ્ર ક્ષિતિજમાંથી બહાર નીકળતો હતો, પરંતુ હજી એનો પ્રકાશ નિખિડ અંધકાર પર પ્રભાવ પાડી શક્યો નહોતો.

એ પછી તેઓ જે ઘરમાં ગયા તે એક તરુણ વાસ્તુશિલ્પીનું હતું. એના ઘરમાં એના ભવિષ્યના સ્વપ્નરૂપે મોજૂદ હતો મર્મરપ્રાસાદ, જેમાં રોમન, ભારતીય તેમજ અબામનશી વાસ્તુકલાનું અપૂર્વ

સમિત્રણુ યતાવવામાં આવ્યું હતું. આ સ્વપ્ન હતું તરુણના મનમાં, જેના ક્ષુદ્ર સાકાર રૂપને એણે પોતાની મૃત્યુશય્યાની સમીપ રાખ્યું હતું. સ્ત્રી ઉશીકા પર ખેડી હતી. જાને આગતુંકો એની પાસે પહોંચ્યા. અન્દર્જગરનો સાથી એક જ વાર મર્મરપ્રાસાદનો નમૂનાનો દેખવા પામ્યો હતો. પરંતુ એના પર એક જ વાર આંખ ફેરવવાથી, જેણે આવી સૃષ્ટિ સરજી તેનું મગજ કેવું ભવ્ય હશે એ વાત એણે સમજી લીધી. સ્ત્રીએ તરુણના કાનમાં કંઈક કહ્યું અને અન્દર્જગરે પૂછતાં પણ કહ્યું. “કુબ્જની શી વાત છે? હવે તો સારાય કુબ્જનો અંત આવી રહ્યો છે. પિતા પથ્ય ગયા, મા પણ ગઈ અને હવે અમે જાને અહીંથી કૂચ કરી જવા માટે ખેડાં છીએ.”

“પરંતુ મેં તમને અન્ન મોકલ્યું હતું.” અન્દર્જગરે વચમાં જ વાત કાપીને કહ્યું.

“પરંતુ મારી સામે મારા પાડોશીના ઝોકરાંઓને મરતાં શી રીતે જોઈ? શું તમે ઉપદેશ નથી દીધો કે બીજાના કામમાં આવતું. એનાથી વધુ મહાન દુનિયામાં કોઈ કાર્ય નથી?”

અન્દર્જગરનો સાથી કંઈ જ ખેડતો નહોતો, પરંતુ આ કુરુક્ષેત્ર એના પર વજ્રપ્રહાર કરતું હતું. અન્દર્જગર પ્રત્યે લોકોનો કેવો પ્રેમ છે એ પણ એ જોતો હતો.

આગળ એક ચમારનું કુટુંબ આવ્યું. એ પણ ભૂખનું માયું. સૂઝખૂઝ વિનાનું, દેહને સ્થાને હાડપિંજર સમુ, જની ગયું હતું. અન્દર્જગરે કહ્યું: “આ એ શિદ્ધી કલાકાર હતો, જેના રત્નજડિત કલાજૂતની કારીગરીના જોડાને સૌથી વધુ દામ ને સન્માન મળતાં હતાં. એને પોતાનો સામાન પણ વેચવો પડ્યો અને હવે જીવન માટે એમરે અંધકાર ને અંધકાર નજરે પડે છે.”

વણકરો, ડુંભારો અને અન્ય કારીગરોના મહોલ્લાઓમાંથી ખસાર થઈને તેઓ આગળ ચાલ્યા. હવે ચંદ્ર એટલો ઊંચો ચડ્યો હતો કે એના પ્રકાશમાં આસપાસની વસ્તુઓ જોઈ શકાય. અંદર્જગર પોતાના સાથીને લઈને એક ઘરની અંદર ગયો. એ પહેલાં વાણિયાની દુકાન હતી-મોટા નહિ પણ નાના વાણિયાની દુકાન. પરંતુ હવે સૂની પડી હતી. વાણિયાએ પહેલાં એકના સવાયા કરીને માથા એકઠી કરી. અનાજની કીમત જ્યારે ચારપાંચ ગણી થઈ ગઈ ત્યારે એણે સોનાચાંદીથી ધર ભરી દેવાનું ઉચિત માન્યું અને ખાનપાનની સર્વ ચીજોને વેચી દીધી. પરંતુ થોડા જ સમયમાં એને પરતાવાનો દહાડો આવ્યો. હવે એની પાસે ખાદ્ય પદાર્થ નહોતો. અમીરો અને સામંતો વખારોમાં હવે અન્ન રહ્યું હતું અને એ લોકો ઘઉંને સોનાના ભાવે વેચતા હતા. વાણિયાની સારી કમાણી પોતાના ઘરનું પેટ ભરવામાં થોડા દીવસોમાં જ સમાપ્ત થઈ ગઈ. જે પહેલાં 'દામ'માં મળતું હતું તે હવે 'દ્રખમ'માં મળવા લાગ્યું અને પછી તો એ જ વસ્તુ 'દીનાર'માં મળવા લાગી ત્યાં સુધી ભાવ ચડી ગયા છેવટે સોનાના ભાવે અનાજ ખરીદવાથી વાણિયાની દોલત કેટલા દિવસો સુધી ચાલે? આજે એ પણ બધાની જેમ મૃત્યુની વાટ જોતો ખેડો હતો. હા, એના ઉપર આફત કંઈક રહી રહીને ઊતરી. એ કહેતો હતો: 'જો મને ખજર હોત તો દીનારને હું સર્વસ્વ સમજવાની જૂલ કેમ કરત?' આજે એને ભાન થયું કે અન્ન જ સાચી દોલત છે.

અંદર્જગરે સાથીના ભાવો સમજીને કહ્યું: "કેટલું ભયાનક નરક તમારી છાયામાં ભડભડ કરતું બળી રહ્યું છે! નરકની વાનગી જોઈ લીધી હવે જો રાજધાનીમાં સ્વર્ગની પણ થોડી વાનગી જોવા માગતા હો તો ચાલો આ પાર ઉતારનાર પુલ પરથી પેસે પાર એ: અંદર્શીર જઈએ. પછી પાછા લાવનાર પુલ પરથી આપણા સ્થાને પાછા ફરીશું."

ખે:અર્ધશીરમાં ઘૂસતાં પહેલાં તેઓ એક બાજુ વળ્યા અને દર્જની-
તાન મહોદલામાં પહોંચ્યા. સાચુકણ નરક તો વસ્તુતઃ અહીં હતું.
રાજધાનીનાં સૌથી ગરીબ ઘર અહીં હતાં. ઘણાંખરાં ઘર તો સ્ત્રી
હતાં. મુડાંઓને કાઠી પૂછવાવાળું નહોતું. એમની દેખભાળનું કામ
કૂતરાંઓને મળ્યું હતું. ડર એ હતો કે તેઓ આ ખે સહચરો ઉપર
તૂટી ન પડે. પરંતુ અંદર્જગરનાં માણસો અહીં પણ તૈયાર ખેડા
હોય એવું માલૂમ પડતું હતું. હા, તેઓ આ જલતા હાડપિંજરોને
પણ સહાય પહોંચાડવાનું ચૂકતા નહોતા, પરંતુ સહાય ઘણુંખરું
સાંત્વનાના શબ્દો સુધી જ સીમિત થતી હતી. આ હતાં એ લોકોનાં
ઘર. જ્યાંથી શહેનશાહને રોમ સાથે લડનારા સૈનિકો મળતા હતા.
આ જ એ હાથ હતા, જેમણે મોટી મોટી અટ્ટલિકાઓને ઊભી કરી
હતી, ક્યાંક સાગર ખોદી આપ્યો, તો ક્યાંક વળી પહાડને ઊંચો કર્યો
હતો. પરંતુ, આજ અહીં કાં તો મુડાં હતાં કાં તો જલતાં હાડપિંજરો.

હવે તેઓ સલૂકિયામાં પહોંચ્યા. અહીં ત્રણખંડિયા-ચારખંડિયા
પ્રાસાદ હતા, જે પડોળી સડકોના કિનારે ઊભી ચાંદનીમાં દુધ્વસ્નાતશા
દેખાતા હતા. અર્ધ રાત્રિ પછી પણ અહીં ઘરોની અંદર પ્રદીપ
અને નરનારીઓના આમોદપ્રમોદના શબ્દ સંભળાતા હતા. અંદર્જગરે
યવની ગણિકા 'દોરા' કહેતાં એક આરણ્યને ખખડાવ્યું. દાસીએ
આવીને દ્વાર ખોલ્યું અને એક વાર 'અવકાશ નથી' શબ્દો મુખમાંથી
સરી પડ્યા અને પછી અભિવાદન કરીને અટકી ગઈ. અંદર્જગરે કહ્યું:

“ત્યાં દખલ કરવાની અમારે કશી જરૂર નથી અમે તો કોઈક
ગુપ્ત સ્થાને રહીને જે ચાલે છે તે જોવા માગીએ છીએ.”

વિશાલ પ્રાસાદ જેવા વેશ્યાગૃહમાં એવું સ્થાન શોધવામાં દાસીને
ખાસ તકલીફ ન પડી. અંદર્જગરના સહચરે મહાન આશ્ચર્યસહ
જેવું, તો ત્યાં દોરાની સાથે એક આસન પર ધર્માધ્યક્ષ પોતાના
સ્વેતકુર્ય અને સ્વેત વસનને નિર્મળ રાખીને એક જ સુવર્ણ પ્યાલીમાં

લાલ મદિરા પીવામાં અને સાથે જ નર્તકીની મીડી મીડી વાતો સાંભળવા તથા પોતાની વાત સંભળાવવામાં મસ્ત હતા ‘સત્યાનાશ જાઓ મજાદિયોનું! જીવનની તમારી સાથેની એક ક્ષણ દોરા, સ્વર્ગથી પણ અધિક છે!’

આ હતા ઈરાનના સૌથી મોટા ધર્મગુરુ, જેમનું વચન ભગવાનનું વચન સમજવામાં આવતું હતું અને જેઓ ધર્મના મહાન સમર્થક ગણતા હતા.

આગળ આવતાં ઘરમાં વર્દકા (લાલ ગુલાબ) પોતાના સૌંદર્યથી મહાસેનાપતિને સ્વર્ગનો આનંદ આપતી હતી. વર્દકા રાજધાનીની પ્રસિદ્ધ નર્તકી-રાજનર્તકી હતી. એના નૃત્ય પર મુગ્ધ થઈ મહાસેનાપતિ પોતાનો મુકતાહાર એને ભેટ આપતો હતો.

અંદર્જગર સહચરને લઈ ને રસ્તા પર ચાલતાં ધીરે સ્વરે કહેવા લાગ્યો: “જોયું ને? જુઓ, અહીં નરકના અગ્નિની ઊંતી આંચ પણ આવે છે? જોલો, હવે વધુ જોવા માંગો છો?”

વધુ જોવાનું મારાથી સહન નહિ થઈ શકે. અને આ લોકો સંઘળું સહી શકે છે. આ વેળા પાંચે મહિસ્ત, સાતે અમીરકુળો અને અનેક રાજકુમારો અહીં વિલાસનગરીમાં હાજર છે. અહીં નથી જીવનો પત્તો કે નથી મૃત્યુહૂતનો પત્તો.”

પાછા ફરવાના પુલ પરથી ત્રિચા પાર કરતાં કરતાં પોતાના નતશિર સાથીદારને અંદર્જગરે કહ્યું: “ભગવાને પૃથ્વી પર ધાન્ય ઉત્પન્ન કર્યું જેથી માનવી પોતાનામાં સમાન ભાગે વિભાજિત કરે અને કોઈ એકમીગ્રાથી અધિક ન લઈ જાય. પરંતુ, માનવીએ એકમીગ્રા પર અત્યાચાર કર્યો અને પ્રત્યેક વ્યક્તિ પોતાને પોતાના ભાઈથી આગળ રાખવા માગે છે. આમાં સુધારો લાવે થઈ શકે, જરૂરે

મરીબો માટે ધનિકાના ધનને લઈ લેવામાં આવે. જેમની પાસે અધિક છે તેમની પાસેથી ધન લઈને નિર્ધનને આપી દેવામાં આવે. માલમિલકત કે કોઈ જાતની સંપત્તિ જે અધિક હોય તેને લઈને બીજાઓને સરખે હિસ્સે વહેંચી દેવામાં આવે. આમાં વ્યક્તિ વ્યક્તિમાં કોઈ જાતનું અંતર ન રાખવામાં આવે.”

અંદર્જગર દેખાવમાં સોહામણા હતા. તેઓ આચારમાં પરિશુદ્ધ વાણીમાં અદ્વિતીય માધુર્ય રાખતા હતા. સાથી એમનાં વચન અને આજનાં દશ્યથી બહુ પ્રભાવિત થયો હતો. અંદર્જગરે અંતમાં એને પૂછ્યું, “જો કોઈની પાસે સાપનું ઝેર ઊતારવાની ઔષધિ હોય અને તે જો સાપ કરડેલાને ન આપે અને એ મરી જાય તો ઔષધિવાળા માનવીને કેવી શિક્ષા થવી જોઈએ?”

“મૃત્યુ!”

“જો નિરપરાધીને ઘરમાં પૂરીને એને ખાવાનું ન આપે અને એ માણસ મરી જાય તો અંદર પૂરનારને કેવી શિક્ષા થવી જોઈએ?”

“મૃત્યુની!”

અંદર્જગરે સાથીને અંતઃપુરમાં પહોંચાડીને પોતાનો રસ્તો લીધો. ક્ષણત્વે નિદ્રા કેવી? આડે પડખે થવાની ઇચ્છા કેવી? એનું મગજ લમી ગયું હતું. એની સમજમાં ઊતરતું નહોતું કે પોતે આ દુનિયામાં છે કે પછી બીજી. દોરાના ખોળામાં સૂતેલા વિધવિધ કક્ષાના ધર્મગુરુઓ હજી પણ એની આંખો સમક્ષ પ્રત્યક્ષ દેખાતા હતા અને આ જાગૃ સુડદાનું માંસ ખાવા લડતા કૂતરાઓ પણ. આ તે કેવી દુનિયા છે? ક્યાં છે અહીં ધર્મ અને ધર્માત્માઓનાં અસ્તિત્વ! એમના સ્થાને તો છે દુર્ગંધ અને જલતાં હાડપિંજરો!

પ્રકરણ ૩ :

સંકલ્પ

દરબારગૃહ અને અંત:પુરના આવાસો આપણે જોઈ ચૂક્યા
છીએ. આજે ક્વાત અંત:પુરના આકારમાં નાના પરંતુ સખવટમાં
અદ્વિતીય ખંડમાં હતો. સમગ્ર ખંડ ચંદન, કસ્તૂરી, ગુલાબ, કમળ,
નરગિસ, જૂઈ ઇલાદિની મધુર મુગધિઓથી મહેકતો હતો. સુવર્ણ-
મંડિત હાથીદાંતના પાયાવાળા પર્યંક પર હંસતૂલગર્જિત કોમળ
શ્વેત શય્યા અને ઉપર લટકતી મોતીઓની ઝાલર મિલુખતીના મંદ
પ્રકાશમાં કેટલી સુંદર દેખાતી હશે. આ સિવાય આવી બીજી
બાબતોમાં કહેવામાં પુનરુક્તિદોષ થશે. ભોગવિલાસ, કલાસૌંદર્યમાં
જે સ્થાન ગુપ્તવંશનું હતું તેજ સ્થાન ઈરાનના આ સાસાનીવંશનું
હતું. આટલા સુંદર ભવનમાં પણ ક્વાત છાતી પર પોતાની દાઢી
રાખીને ઉઠાસ વઢને બેઠો હતો અને એની પાસેજ મહારાણી સમ્મિત
બેઠી હતી. મહારાણીના માથે મુગટ, કાનોમાં કુંડળ, ગળામાં રત્નમાળા
કહેવા પૂરતી માત્ર હતી, એથી એની શોભા વધતી નહોતી. પાતળી
કેડ, ઉન્નત વક્ષ:સ્થળ, શંખ જેવી ગરદન, કોમળ અંગ, દેહનો
ગૌરવર્ણ, રક્તવર્ણ કપોત્ત, બદામ જેવાં લેચન, કોમળ સુવર્ણરેષા
જેવી ભૂલતા, દીર્ઘ પાંપણો, શ્વેત તેમજ એકસરખા દાંત, અંબોડાના
રૂપમાં ગૂંથેલા શ્યામવર્ણ દીર્ઘ કેશ.

ખરે, એના દેહનિર્માણ તથા સૌંદર્યનિરૂપણમાં પ્રકૃતિએ અદ્ભુત
કૌશલ દેખાડ્યું હતું. પરંતુ આ સૌંદર્ય પણ ક્વાતની ઉદાસીનતાને

ઓછી કરવામાં અસમર્થ હતું. સન્મિત્રની આંખો કહી રહી હતી કે એ પણ પતિની ચિંતાએ ચિંતિત હતી. એ બહુ સંક્રાંત સાથે મધુર સ્વપ્ન બોલી : “ખુદા !”

પરંતુ, કંઈ જવાબ મળ્યો નહિ. કંપિત સ્વપ્ન એ ફરીથી બોલી : “ખુદા બાદશાહ ! શું છે ?”

પરંતુ હજુ પણ કંઈ જવાબ મળ્યો નહિ. સન્મિત્ર ફરી સાહસ કરીને, પરંતુ સ્વપ્નને સહજ વધારે મધુરકંપિત અનાવતાં બોલી : “લાઈ ! હું તમારી સહોદરા, સુખદુઃખની સહધર્મિણી છું. કેમ બોલતા નથી ? શું કાલ રાતના દૃશ્ય હૃદયને વિચલિત કર્યું ?”

ક્યાંતે અમકીને રાણી તરફ જોતાં કહ્યું : “એની તને ક્યાંથી ખબર ?”

“મને ખબર છે, અને એ પણ બહુ પહેલાંથી ખબર છે કે રાજધાનીમાં લોકો પર કેવી યાતનાઓ વરસી રહી છે !”

“ત્યારે મને કેમ ના કહ્યું ? હજુ સુધી કેમ ચૂપ રહી ?”

“કહેવાથી કંઈ લાભ થતો નથી. અતાવવાનો સમય પણ નહોતો. રાજકુળ આંખોવાળાઓ માટે નથી. અહીં તો માન દાન છે અથવા થોડુંકાણું કહેનારાં મોઢાં છે.”

“પરંતુ, તું પણ આ જ રાજકુળમાં ઉત્પન્ન થઈ. તું પણ મારી સાથે એક જ માતાના બોળામાં રમી છે. પછી કહેવામાં સંક્રાંત શો હતો ?” જો પહેલેથી કહ્યું હોત તો સમય પહેલાં પ્રાણની રક્ષા માટે તો કંઈક કરી શકત ને, આપત્તિઓનો બોજ તો થોડો હળવો કરત ને ! મારી વહાલી સન્મિત્ર, કાલ રાતથી મારું ચિત્ત કેવું વિહ્વળ છે એ શું તું નથી જોતી ?”

“જોઈ છું અને ઉપાય પણ શોધું છું.”

“ઉપાય શોધે છે? મનમાંથી ચિંતા કાઢી નાખવાનો, હૃદય પર પડેલા આઘાતને લુલાવી દેવાનો ઉપાય શોધે છે? ના, સમ્મિષ્ટ, ના, ઉપાય એટલો સહેલો નથી. આ માખણ જેવી નરમ શય્યા કાંટાની માફક ખૂંચે છે. મહેલમાં મહેકતી સુગંધથી શ્વાસ રુંધાય છે. કાલે મેં હાલ્દીમાં ભાતની માફક કેટલાંક ઘરો જોયાં, એવાં ઘરો આપણાં દેશમાં લાખખો હશે. લાખખો માતાઓના લાડીલાઓ એમનાથી છૂટા પડ્યા હશે. લાખખોના પતિઓ ચાલ્યા ગયા હશે. લાખખો બાળદાઓ માતાપિતા વિના જૂરી જૂરીને પ્રાણ દાટ્યા હશે. અને આ બધું શા માટે? કારણ દેહ ટકાવી રાખવા એમને મૂઠીભર અનાજ ન મળ્યું!”

“હા, અનાજ આજ કેટલી મોંઘી ચીજ છે અને પ્રાણ કેટલું સસ્તું છે!”

“સમ્મિષ્ટ, હું મારી જાતને આ સર્વ હલાઓ સારું દોષિત માનું છું.”

“સર્વ હલાઓ માટે તમે એકલા દોષિત નથી. હજારો હજારો છે, અને નિઃસંદેહ તમે પણ એમાંના એક છો. તેઓ હત્યારા છે, જેમના ઘરે એક દિવસની તમારી પધરામણીથી એમના દર માફ થઈ જાય છે, એમનું કુટુંબ ઊંચું બની જાય છે, રાજવંશાવળીએબક એમનાં નામ ઇતિહાસમાં લખી દે છે, એમના ઘરે ત્રણસો ઘોડેસવાર અને ત્રણસો પાયદળ સૈનિકો પહેરો ભરવા માટે નહિ પરંતુ માત્ર એમના ધરતું સન્માન વધારવા માટે જ મોકલવામાં આવે છે. એમના ઘોડા પર ચડ્યા પછી એ સૈનિકો એમની પાછળ પાછળ ચાલે છે. જેમના ઘરમાં એક વાર શહેનશાહની પધરામણી થઈ તેમના બધા જ અપરાધ માફ થઈ ગયા! એમને ગિરફતાર કરી શકાતા નથી. વર્ષનાં બે મહાપર્વો ‘નવ વર્ષ’ અને ‘મેહ રેગાન’ની વેળાએ આ કુટુંબોની ભેટ સૌથી પહેલી શાહની પાસે પહોંચી જાય છે, દરવાર-

ગૃહમાં સૌથી પહેલાં પ્રવેશ કરવાનો એમને અધિકાર છે. સિંહાસનની જમણી બાજુની હારમાં બેસવાની જગ્યા એમને મળે છે. વિચાર કરો, ગઈ સાય ફેટલાં ઘરોમાં જઈને તમે સઘળા દંડો માફ કર્યા!”

શાહ: “શું આ બધું મેં જ કર્યું?”

“ના મારા પ્રભુ! સ્પષ્ટ બોલવા માટે ક્ષમા કરશો. આજે તમે કાન ધરો છો માટે હું બાદશાહને એમની એક ચરણસેવિકા દાસી-રાણી તરીકે કહું છું.”

“સમ્મિત, શું મેં તને એક ચરણસેવિકા દાસી માની છે? શું આપણો સહોદર ભાઈબેનનો પ્રેમ એાસરી જઈને પતિપત્નીના રૂપમાં કદી પરિવર્તિત થયો છે?”

“એવા પરિવર્તન માટે સમય નહોતો.”

“તો શું પિરોજપુત્રે સિંહાસન પર બેસીને કદી પોતાની સમ્મિત પ્રત્યે બીજાને ભાવ દર્શાવ્યો છે? એવું બને કે મારી પાસે પહેલાં જેટલો સમય ન હોય, પરંતુ જે પણ સમય મળે છે તેમાં સૌથી અધિક ભાગ સમ્મિતનો હોય છે.” આમ કહીને ક્ષત્રી પોતાનું માથું સમ્મિતના ખુલા પર ટેકવું.

સમ્મિતે વધુ પાસે આવતાં કહ્યું: “એ તો બધું સમજ્યા, મારા મનમાં ક્ષત્રી પ્રત્યે કદી પણ સંદેહ ઉત્પન્ન થયો નથી. તમને પ્રસન્ન કેમ રાખું એ જ મારી સદા ઇચ્છા હોય છે.”

“પ્રસન્ન રાખવાનો બીજો તો કોઈ રસ્તો મને દેખાતો નથી; કાલથી જે વાત હૃદયમાં ધંટાળી જેમ ખૂંચી ગઈ છે તેને કાઢવાનો રસ્તો શોધો.”

“કાંટો કાઢવાનો રસ્તો હાથ લાગી શકે, પરંતુ કાંટા ભોંકનારાઓ હંમેશા તમને ઘેરી રહ્યા હોય છે. એ લોકોએ માત્ર તમારા હૃદયમાં જ

કટિ નથી ખોર્યો, પરંતુ એમના ખોસેલા કાંટાઓથી આજે આખો દેશ દખ્ખામાં પત્તટાઈ ગયો છે.”

“હા, પુરાણા દખ્ખાઓ-ગવાક્ષોમાં હવે મુડદાંઓને ખેસાડવાની જગા રહી નથી. એટલાં મુડદાં વધી ગયાં છે કે ગીધસમડીઓને પણ એમને ખાવાની પુરસદ નથી. આ લાખો માણસો ભૂખે મર્યાં અને આ આજુ અમીરઉમરાવો, સામંતો, રાજકુમારો અને શેડિયાઓની વખારો હજુ પણ ધાન્યથી ભરેલી છે.”

“ધાન્યથી પૂરી ભરેલી નથી. પરંતુ સોનાચાંદી રાખવા માટે એટલી જગાની જરૂર હતી તેટલી એ ખાલી થઈ.”

“અંદર્જગરનું કહેવું ખરાબર લાગે છે.”

“કે સાપના ઝેરને ઉતારનાર ઔષધિ હાથમાં હોવા છતાં સર્પદંશ પામેલાને મરવા દેવો એ હત્યારાનું કામ છે. અન્ન હોવા છતાં ખીજનને ધરમાં પૂરીને ભૂખે મરવા દેવો એ સીધી હત્યા છે એજ ને?”

કરાતની આંખો ચમકી ઊઠી અને એ પોતાની સન્નિધિ પ્રત્યે જોતો ખોલ્યો, “ત્યારે અંદર્જગરના ઉપદેશની તને પણ જાણ છે ખરી?”

“હા, કેટલાય સમયથી એમણે મારી આંખો ખોલી નાખી છે. એમનું હૃદય મહાન છે, અને એવી જ મહાન છે એમની ખીજઓ પ્રત્યે કરુણા.”

“સન્નિધિ, આપણે ખતે એક જ ભવનમાં ઉઠ્યાં અને એક જ કૂખે ઉત્પન્ન થયાં. પરંતુ તને આ વાતોની મારાથી પણ પહેલાં ક્યાંથી ખબર પડી? અને મારી આંખો ખૂલતાં કેમ વિલંબ થાય છે?”

“એતો ઉત્તર હું શું આપી શકું? કદાચ રાજસિંહાસન પર તમે બેઠા એજ વસ્તુ તમને નહીં-એટલેજ કદાચ એમની નજરમાં

તમે અપાત્ર જણાયા. બાકી જેની પાસે હૃદય છે અને સાથેસાથ સમજ છે તે તો અંદર્જગરના મુખમાંથી નીકળેલા એકએક શબ્દને અમૃતબિંદુ સમાન લેખે છે.”

“આ વસ્તુ તો મેં કાલ બરાબર જોઈ. મૃત્યુના દરવાજો ખેંચી વ્યક્તિ પણ અંદર્જગરનાં વચનનું પાત્રન કરવામાં પોતાને કૃતકૃત્ય માને છે. છેવટે રાજવંશી કુળમાં નહિ તો કંઈ નહિ, પરંતુ ધર્મગુરુઓના ઐશ્વર્યશાળી કુળમાં અંદર્જગરનો જન્મ થયો, અને એ એ પદના અધિકારી પણ હતા, પરંતુ એમને આ શિલ્પકારો, અદ્વિચન મનૂરો અને નિરીહ દાસીદાસીઓ કેટલા પોતાના માને છે, કેટલો એમના પર પ્રેમ રાખે છે? જ્યારે હું પહેલવહેલો વેશ બદલવા માટે તૈયાર થયો ત્યારે મારું હૃદય કંપનું હતું. શાહોનો શાહ હું કહેવાઉં છું ખરો, પણ તને ખબર છે કે મારા તુચ્છ પ્રાણુની રક્ષા માટે મારે કેટલા ચિંતિત રહેવું પડે છે? તસ્પોતની ગલીદૂંચીઓમાં પણ મૂકતી વેળા મારા મનમાં પહેલાં થોડીક ક્ષણો સુધી હર અંધારી જગા અને છૂપી ગલીદૂંચીમાંથી કાઢતું તીર કે ભાલો આવીને શરીરની આરપાર પસાર થઈ જવાનો ડર રહેતો હતો, પરંતુ આ બધું થોડી વાર સુધી જ હતું. પછી મને વિશ્વાસ ખેંચી ગયો કે હું મારા પ્રાણુને મારી સાથે આવનાર આ માનવીના હાથમાં નિશ્ચિંતાપૂર્વક સોંપી શકું એમ છું. આ જાણીને મને બહુ સંતોષ થયો. પરંતુ, પછીનાં દશ્યોએ મને વ્યાકુળ કરી મૂક્યો. હું મારી જાતને બારે અપરાધો માનું છું. મેં જ મારા સામન્ટો અને સરદારોને અદંડનીય બનાવી દીધા એટલે તો તેઓ નિર્ભય બનીને લોશના પ્રાણુ સાથે રમત રમી શકે છે. અંદર્જગરની વાત હજી પણ મારા કાનોમાં ગુંજે છે, પરંતુ એને કાર્યરૂપમાં કેવી રીતે ઉતારવી? મારી આજ્ઞા આજ સુધી શિરોધાય મનાઈ છે, એને માનવામાં આનાકાની કાઈ કરી શકતું નહોતું. પરંતુ આજ મને લાગે છે કે મારા અધિકારી મારી

આજ્ઞામાં નથી. હું ભ્રમમાં હતો. હું એવી આજ્ઞાઓ દાઢીને એમની પાસે મનાવી શકું છું, જેમાં એમના સ્વાર્થનો વિરોધ નહોત્ય. વિચાર તો, મેં મારી આજ્ઞા કદી સંધિસીધી નાના લોકોને કરી છે. મારી આજ્ઞા આ જ મોટા લોકો દ્વારા કાર્યનો આકાર પામી છે, જેઓ આ લયંકર મૃત્યુલીલાના મુખ્ય અભિનેતાઓ છે. મને લાગે છે કે જો હું એમને પ્રજનનું દુઃખ દૂર કરવા એમની વખાણો ખોલી દેવાનું કહું તો એ લોકો નહિ ખોલે.”

“એમની વખાણો તો નહિ જ, પરંતુ જો સરકારી વખાણો ખોલવાની વાલ કરે તો પણ તેઓ ખોલવા માટે તૈયાર નહિ થાય. કમકે તો પછી તેઓ એનાથી દેશ ભરનું સોનું કેવી રીતે ભેગું કરી શકે?”

“સોનું! આ એક એક દીનાર જે તેઓએ પોતાના ખર્ચના આમાં એકત્ર કર્યો છે તે એક એક માનવીના રક્તથી રંગાયેલો છે. જો સઘળા માનવીઓ મરી જશે તો તેઓ દીનાર રાખીને શું કરશે? શિક્ષીઓ મરે છે, લાખોની સંખ્યામાં મજૂરો મરે છે અને મોટી સંખ્યાના, ખેડૂતોની વિશેષ કરીને ખેડૂતોના સાથીભાગિયાઓની તો એ જ સ્થિતિ થઈ છે.”

“એથી પણ વધુ ભૂંડી સ્થિતિ થઈ છે. દેશને માથે હજુ પણ મોટા સંકટનો ભય ઝંઝૂમે છે. ગામડાંઓમાં એટલા મજૂરો મરી ગયા છે કે વસંત ઋતુમાં ઘણાં ખેતરો ખેડાવાની જ આશા નથી. એટલે આવતી સાલ અનાજ હજુ પણ ઓછું ઉત્પન્ન થશે.”

“તો તો દીનારો ભેગા કરનારાઓને વધુ કાવતું આવશે. પરંતુ આખરે સંપત્તિને તો માનવીના હાથ પેદા કરે છે. આ ભિન્નભિન્ન પ્રકારના સ્વાદિષ્ટ આહાર, સુંદર પોષાક, કલાપૂર્ણ આભૂષણ, હજારો પ્રકારની વિલાસસામગ્રી, આમોદ્યપ્રમોદનાં સાધન : આ સર્વ તો એજ”

લાખો હાથોથી બનાવેલું છે, જે વેગથી ચીમળાઈને હવે સુકાવા લાગ્યા છે. જ્યારે આ હાથ નહિ રહે ત્યારે એ સુખસાધન કેવી રીતે મળશે ?”

“આ પૂર્વે પણ આવી રીતની વાતો મહાપુરુષોએ સમજાવવાને પ્રયત્ન કર્યો, આ મહાપુરુષોએ ઇચ્છ્યું કે માનવી પોતાના વિવેકથી કામ લે; પોતાની સહાયતા અને સહાનુભૂતિને ન છોડે, અને પોતાના હૃદય અને નવાં સ્વાર્થને બાજુએ રાખીને પોતાના જ સ્વાર્થને, દેશ અને કાળને લક્ષ્યમાં રાખીને દૂર નજર રાખીને નિહાળે, અને બદલાઈ જઈને પોતાના કલ્યાણના માટે જ જનકલ્યાણમાં લાગી જાય. પરંતુ શું આનું કંઈ વ્યાપક પરિણામ આવ્યું ?”

“એ તો હું નથી જાણતો, પરંતુ મારા મનને જોઈને મને લાગે છે કે માનવીને હૃદયપલટો અવશ્ય કરાવી શકાય છે.”

“આના માટે યુગો સુધી રાહ જોવાની જરૂર છે, છતાં પણ દેડકાંઓને તોલવાવાળી વાતનું પુનરાવર્તન થશે. બહુ પરિશ્રમથી સંયોગવશાત કાંઈ ક્ષવાત નીકળી આવે અને કદાચ એનો હૃદયપલટો થઈ જાય, એ પલટો એનાં સંતાનોમાં પણ ચાલુ રહેશે એની ખાતરી શી? પછી એક પિતા અને એનાં સંતાનના હૃદયપલટાથી તો કંઈ કામ સરવાળું નથી. અહીં તો ગરીબોનું લોહી ચૂસીને દીનાર એકત્રિત કરનારાઓની સંખ્યા હજારોની છે. એકના હૃદયપલટાથી કંઈ કામ ન સરે.”

“સમ્રાટ, તારા આટલા સાંનિધ્યમાં રહેવા છતાં પણ મેં તને આપણું બોલતાં સાંભળી નહોતી, તારો આવો વેષ જોઈને કોઈને આવો ખ્યાલ ન આવે. પીરોજનાં સંતાનોના મોંએથી આવી વાતો અપરેખ્ય બહુ વિચિત્ર લાગે છે।”

“હા, પીરોજનાં સંતાનોને તો જગતનાં સર્વ ગ્રાણી એમના મુખ અને વિલાસ માટે જ ઉત્પન્ન કરવામાં આવ્યાં છે, પછી એ ગ્રાણી મનુષ્ય જ કેમ ન હોય, એવું શિખવાડવામાં આવ્યું હતું. મને પણ પહેલવહેલાં જ્યારે પક્ષી દાસીના મુખેથી અંદર્જગરની ફટલીક વાતો સાંભળવા મળી ત્યારે આશ્ચર્ય થયું હતું. પરંતુ તમે દુનિયામાં જન્મીને દુનિયાને બરાબર જોઈ નથી. ત્યારે તો કિદારી રાજધાનીમાં હજુસત્રાટની પ્યારી રાણી-મારી એન હયાત હતી. એની છત્રછાયામાં તમને કંઈ પણ જોવાસાંભળવાને મોટો ક્યાં મળ્યો હતો? અને અહીં આવ્યા પછી પણ કાકા ગલાશ પોતાનું સિંહાસન તમારા માટે ખાલી કરી ગયા.”

“ત્યારે આ છત્ર અને સિંહાસન આખરે પર પાટાનું કામ કરે છે એમ ને? એના લીધે આપણી આંખો નિષ્ક્રિય બની જાય છે. આનો અનુભવ હું કરી રહ્યો છું. પરંતુ આ સંકટમાંથી લોડોને કેવી રીતે મુક્ત કરવા એ એક સવાલ છે.”

“લોડોને મુક્ત કરવાનો રસ્તો તો એની મેલે નીકળી આવ્યો છે. જોયું નહિ, દરબારગૃહમાં આટલો પહેરો હોવા છતાં પણ નગરનાં બરીબ જન તમારી પાસે આવી પહોંચ્યાં? મૃત્યુથી વધુ ભયંકર બીજું શું હોઈ શકે? એટલા માટે તો લોડો નિર્ભય બનીને સૈનિકાની હાર તોડતા આગળ આવ્યા. હજુ પણ એમના બળ ઉપર આ સંકટને દૂર કરવાનો રસ્તો નીકળશે. જનતા અપાર છે, અમર છે; સોળસો જીવે કે મરે એથી કશું બગડવાનું નથી, અને પૈસાના પૂઞરીઓ એમને મારતાં અદૃશ્ય નહિ. ઊલટું, એમની સાથે તેઓ પણ પોતાના મૃત્યુને નિમંત્રણે. પરંતુ, તમે તમારા પોતાના વિષે કંઈ વિચારી રહ્યા છો કે શું?”

હજુ પણ ક્વાતના ચહેરા ઉપર પહેલાં જેવી ગંભીરતા હતી, પરંતુ નિરાશાના ચિહ્ન બહુ જ થોડાં હતાં. એની વાતો પરથી લાગતું

હતું કે છેલ્લા ચોવીસ કલાકમાં કાલે જોયેલાં દશ્યો પર એણે પૂરતો વિચાર કર્યો હતો, અને હજુ પણ એ કાંઈક રસ્તો કાઢવાની ચિંતામાં હતો. જે હાથોએ સઘળાં ધન, ધાન અને વૈભવને પેદા કર્યાં હતા, તેમને ભૂખે રીખાઈ રીખાઈને મરવું પડ્યું હતું એ સમજમાં બન્યું હતું. એની ઇચ્છા બંધ વખારો લોકોના સારુ ખુદશી મૂકી દેવાની હતી. પરંતુ આ કામમાં ધર્માધ્યક્ષ કે મહાસેનાપતિ સહાય કરે ખરા કે ? એને એ પણ જણાઈ ગયું હતું કે આ લોકો ઉપર આવી કોઈ આજ્ઞા કાઢવાનું પરિણામ સારું નહિ આવે. પરંતુ એ પોતાની જાતને છેલ્લા ચોવીસ કલાકમાં ઠીકઠીક તૈયાર કરી શક્યો હતો. હજુ સુધી એની તૈયારીને વાચા પ્રાપ્ત થઈ ન હતી, પરંતુ સમ્પ્રિક હવે એને વાચા આપી રહી હતી. એણે પોતાના ભાવો પ્રકટ કરતાં કહ્યું :

“ સમ્પ્રિક ! હું કાયર નથી. સાસાનીવંશને વિલાસી જીવનની આદત પડી ગઈ છે એ ખરું, પરંતુ એ સાથે જ એ મૃત્યુથી ભય પામવામાં પણ પોતાની જાતનું ભારે અપમાન સમજે છે. મને મારો જાતની ચિંતા નથી. મારા પર ભલે આસમાન તૂટી પડે, ભલે મારું મોત અચાનક થાય કે દશ વર્ષ પછી થાય. સામન્તો અને મંત્રીઓના કોપના ભોગ થવાથી જે ભયંકરમાં ભયંકર પરિણામ આવે તેને માટે હું તૈયાર છું. મારા જીવનના ભાગે લોકોનાં કષ્ટ હળવાં થાય એવો કોઈ રસ્તો નીકળવો જોઈએ. ”

“ શું તમે તમારી જાતને એકલી સમજો છો અથવા બધાંય કામ પૂરાં કરવામાં તમે એકલા પૂરતા છો એમ તમે માનો છો ? ના, અંદજગરનો આવો ખ્યાલ નથી. ”

“ ત્યારે એમનો શો ખ્યાલ છે ? તો પછી એમણે મને શા સારુ આ ચિંતામાં નાખ્યો ? એ ભયાનક દશ્યોને દેખાડીને મારી નિદ્રામાં કેમ ખસેલ પાડી ? ”

“તમારી ઉપયોગિતાનો તેઓ ઈનકાર નથી કરતા. પ્રત્યેક માનવી ઉપયોગી બની શકે છે અને પ્રત્યેક માનવીનું કાર્ય એક મહાન હિતરૂપને પાર પાડવામાં બહુ મહત્વપૂર્ણ પણું બની શકે છે; પરંતુ એક હાથે તાળી પડતી નથી. કાઈ કાર્ય બધા ભેગા મળીને પૂરું કરી શકે છે. તમારે સમજવું જોઈએ કે આ કાર્ય પણ ઘણાં મનુષ્યોના સહયોગથી પૂરું થવાનું છે અને તમે આ કાર્યમાં એકલા નથી. અંદર્જગરના હજારો શિષ્યો આગમાં ફૂટી પડવા તૈયાર છે. એમણે એ લોકોને એવા આદર્શના પાઠ ભણાવ્યા છે અથવા એવું મંદિરાપાન કરાવ્યું છે, જેના નશામાં માનવી મોતની ચિંતા ભૂલી જાય છે.”

“હા, મને આનો પરિચય થયો છે. મેં મારી સગી આંખથી મહાન સ્થાપત્યકલાકારને જોયો, જે અંદર્જગરના મોકલેલ ધાન્યને ખીજીને આપીને મૃત્યુની વાટ જોતો હતો.”

“આટલા માટે જ કહું છું કે તમે એકલા નથી. તમારી પડખે આ આગમાં ફૂટી પડવા હજારો જણા તૈયાર છે. એ લોકો પોતાની મેળે આગળનો રસ્તો શોધી કાઢશે, પરંતુ તમને એમના માર્ગમાં અડચણો ઊભી કરવા કહેવામાં આપશે.”

“પણ એમનું માનવા હું તૈયાર નહિ થાઉં.”

“માર્ગ ઘણો વિષ્ટ છે, તમે એના પર અડગ ઊભા રહી શકશો?”

“હું એકલો અડગ ઊભો રહેવા તૈયાર હતો, પરંતુ હવે તો મારી સહોદરા સમ્મિષ્ઠ પણ મારા વિચારો સાથે સહમત છે.” આમ કહેતાં કવાતે સમ્મિષ્ઠને પોતાની પાસે ખેંચીને એના મુખને ચૂમ્યું.

પોતાના રક્તવર્ણાં કપોલોને વધુ રક્તવર્ણાં કરતાં આંખમાં આત્મગૌરવનાં અશ્રુ ભરતાં સમ્મિષ્ઠે કહ્યું: “માત્ર વિચારોમાં જ નહિ

પણ તેના વર્તનમાં ય છેક સુધી હું તમારી સાથે રહીશ. તમારી હાયા યજ્ઞને વિચરીશ.”

“હવે મને મૃત્યુની પણ ભીતિ રહી નથી આખરે જે જે મણુનો મુકુટ મારા મસ્તક પર લટકે છે તેની શંખલાં બહુ નાજૂક છે. એના નીચે બેઠેલા હું, શું મૃત્યુની નીચે બેઠેલા નથી? મૃત્યુ મને બચબીત નહિ કરી શકે, તેમજ સાસાની રાજકુમારોના ભાગ્યમાં ઘણુંખરું સદાને માટે લખાયેલું કારાગાર પણ મને બચબીત નહિ કરી શકે. હું મારા સંકલ્પ પર દઢ રહીશ. જનહિત માટે જે કંઈ સહવું પડશે તેના માટે તૈયાર રહીશ.”

“અને તમારી સમ્પત્તિ પણ તમારા સંકલ્પને નિર્જાળ ન પડવશ દેવામાં પૂરો પરિશ્રમ ઉઠાવશે.”

પ્રકરણ ૪ :

મૃત્યુ સાથે યુદ્ધ

તુરપોતમાં આજે કોઈ જુદી જ જાતની કિલચાલ નગરે પડતી હતી. માત્ર પાટનગરમાં જ નહિ, પરંતુ માહોનો અને દર્જનીતાનમાં પણ ગરીબોનાં ટોળાઓમાંથી મૃત્યુની છાયા દૂર ખસતી માલૂમ પડતી હતી. મહીનાઓથી કરમાયેલા ચહેરાઓ હલ્લુ પણ કરમાયેલા તે હતી જ પરંતુ એમની આંખોમાં એક પ્રદારની ચમક આવી હતી. સર્વે સ્થળે અંદર્જગર મજદૂક પામદાતપુત્રનું નામ સર્વતા મેંચેથી સાંભળવામાં આવતું હતું. તિઆ પાર કરવાના અંતે પુલો પર અવર-જવર કરનારાઓની ઠંડે જામેલી રહેતી. એક બાજુથી ખાલી ઝોળાઓ, ટોપલાટોપલીઓ લઈને નરનારીઓ નદી પાર કરીને રાજદારની બાજુ જતાં હતાં અને બીજા પુલથી માથા પર બોળે ઊંચકીને લોકો પાછા ફરતાં હતાં. શાહી અન્નાગારની સામે લોકોની બારે બીડ રહેતી.

એના વિશાળ મેદાનમાં જેમાં સેંકડો ગાડાં અને ભાર વહન કરનારાં મશીનો સમાઈ શકતાં હતાં તેમાં આજે તલપૂર જગા પથ્થુ ખાલી નહોતી. અહીં શાંતિ અને વ્યવસ્થા જળવવાનું કામ આજે ભાડા અને ખડગધારી શાહી સૈનિકો નહોતા કરતા, પરંતુ ખીજા જ રક્ત-વસ્ત્રધારી લોકો કરતા હતા. એક રક્તવસ્ત્રધારી પુરુષ ઊંચા સ્થાનેથી બોલતો હતો: “ગભરાઓ નહિ; સૌને અનાજ મળશે. શાહી વખારોમાં તરપોનને કેટલાય મહિના ચાલે તેટલું અનાજ છે. આપણા અંદર્જગરે શાહને કહ્યું કે ટોડારોમાં અનાજ પૂરી રાખીને લોકોને મારવા એ મહાપાપ છે, એ સીધી હત્યા છે. એટલે વખારોનું અનાજ લોકોને મળવું જોઈએ. શાહે અંદર્જગરની વાતોનો સ્વીકાર કર્યો છે.”

એક માનવી વચમાં બોલી ઊઠ્યો: “સામન્તોના પ્રાસાદોમાં પણ ધાન્યથી ભરેલી ઘણી વખારો છે. એને કેમ બાકાત રાખવામાં આવે છે? એમણે લોકોને ભૂખે મારીને પોતાનું અનાજ સોનાના બાવે બેચ્યું છે.”

રક્તવસ્ત્રધારી: “તમારું કહેવું બાજબી છે. લોકોના પ્રાણ સાથે રમત રમનારાઓને મનમાન્યું કરવા દેવામાં નહિ આવે. સૌની વખારો ખુલ્લી મૂકવામાં આવશે.”

એક ખીજો માનવી બોલ્યો: “ધર્માધ્યક્ષ અને મહાસેનાપતિના પ્રાસાદમાં પણ ધાન્ય વહેંચાઈ રહ્યું છે. હવે ધાન્ય લેનારાઓની ભીડ ઓછી થશે.”

રક્તવસ્ત્રધારી: “હા, આખા તરપોનના અન્નાગારોના દરવાજા ખૂલે જાય છે. આજે કોઈ પણ માનવી નાગરિકો અને અનાજ વચ્ચે આડો ઊભો રહી નહિ શકે. પરંતુ લોકોએ પણ ધ્યાન રાખવું પડશે કે એમના લોભ અને અગ્યવસ્થાને કારણે કોઈ ખોટો બનાવ ન બને. આ કૂંટ નથી, આ તો આપણા ઘરનું અનાજ છે, આખા નગરનું અનાજ

છે. એનો દુર્ગ્ગંધ ન થાય એના માટે પૂરી સાવધાની રાખવી પડશે. ન્યાં લગી અનાજનો નવો પાક ઉત્પન્ન નહિ થાય, અને હજુ નવું અનાજ તૈયાર થતાં છ મહિના લાગશે, ત્યાં લગી આ અનાજથી જ નિર્વાહ કરવાનો છે. અંદર્જગરનું કહેવું છે કે લોકોએ અર્ધભૂખ્યા રહેવું અને સપ્તાહ ચાલે એટલું જ અનાજ લઈ જવું. હવે આ અનાજ આપણું છે. જે લોક અને અદ્વૈતદર્શિતાને લઈને લોકોએ સંયમથી કામ ન લીધું તો અનાજના અભાવથી મરનારાઓની હત્યાનો અપરાધ આપણી ઉપર આવશે.”

મહિનાઓથી લોકો ખૂબ પાડીને મરતા હતા. કોઈ એમને દિલાસો દેનાર હતું નહિ. માત્ર આ રક્તવસ્ત્રધારી અને એમના અનુયાયીઓ હતા, જેમણે લોકોની સેવા કરવામાં કાંઈ બાકી રાખ્યું નહોતું. સંકટોએ પોતાના ભોજનને બીજાઓને આપી દઈને મૃત્યુને પસંદ કર્યું. બહુ દિવસોથી રક્તવસ્ત્રધારીઓ વિરુદ્ધ પ્રચાર થઈ રહ્યો હતો : “આ લોકો ધર્મના શત્રુ છે. પશુઓ છે અને બીજાઓને પશુ બનાવવા માગે છે. તેઓ બધી સ્ત્રીઓને વેશ્યા બનાવે છે અને લોકોનું ધન લૂંટવું એને જ ધર્મ તરીકે ઓળખાવે છે. ચોર, ડાકુ, લૂંટારા, હત્યારા, ગુંડા, બદમાશ, આ સૌએ મળીને આ નવો પંથ ચલાવ્યો છે.” આ જ વાત તેઓ એકથી વધુ પેઢીઓથી સાંભળતાં આવ્યા હતા.

અત્યારસુધી લોકોએ રક્તવસ્ત્રધારીઓ વિશે બીજાઓના મોંએથી સાંભળ્યું હતું. ધણાએ તો એમને આંખોથી જોયા પણ નહોતા. અમીર-ઉમરાવો, ધર્મગુરુઓ, જમીનદારો એમના વિશે જે કહેતા હતા તેને જ આ લોકો પરમ સત્ય માનતા હતા. પરંતુ આ બચકર દુષ્કાળમાં રક્તવસ્ત્રધારી અને એમના અનુયાયીઓ સાવ જુદા જ રૂપમાં નજરે પડ્યા. તેઓ દેવોના રૂપમાં દેખાતા હતા. દેવો સારા અર્થમાં, દર્શિની અર્થમાં નહિ, જેમાં દેવો ભૂતપિશાચના પર્યાય છે અને અસુર

એનાથી બિલકાના. માનવીને પોતાના મોંમાંથી રોટી કાઢીને પાડોશીને આપતાં આ લોકોએ કદી ન્હોતો. શિયાળામાં કેટલાએએ પોતાનાં કંપડાં હિમવર્ષાને લીધે હુકવાતાં બાળકોને આપી દીધાં અને પોતે બરફ જનીને સદાને માટે જીવનને તજી દીધું. રક્તવસ્ત્રધારી અને એમના અનુયાયીઓમાં બીજાના માટે પ્રાણ ન્યોચ્છાવર કરવાની બાજુ હોડ બકાઈ હતી. સાથે સાથે તેઓ ભૂખ્યાદુઃખી લોકોને સહાય કરવામાં કોઈ ધર્મ કે જાતિનો વિચાર કરતા નહોતા. અને આવું કેમ ન બને? એમના પ્રથમ ગુરુ માનીએ ઉપદેશ આપ્યો હતો કે અહુર્મજ્ઞ અને શયતાનનું સહસાગ્રિઓથી ચાલતું આવતું યુદ્ધ સમાપ્ત થઈ ગયું છે અને અહુર્મજ્ઞને વિજય મળ્યો છે. એમના વર્તમાન અંદજર (ગુરુ) ઉપદેશતા હતા : “યુગપલટો થયો; શયતાનની શક્તિ હમેશ માટે ખતમ થઈ ગઈ. અહુર્મજ્ઞનું રાજ્ય પૃથ્વી પર આવી રહ્યું છે. અકામેનું (શયતાન)ના રસ્તાનું પૃથ્વી પર ચિહ્ન રહેવા દેવાનું નથી. સઘળાં મનુષ્યો લાઈલાઈ છે; એક-એકને સહાયતા કરવી; અને એકમેકના સારુ મરી શીટવું; સૌને એક પરિવારનાં માનવાં : આ બધું આપણા માટે હવે કર્તવ્યજ થઈ ગયું છે.”

માઝલી એ શતાબ્દોમાં માનીના ધર્મ(દિરેસ્તદીન)ને લોકો નેટલો સમજ્યા નહોતા! તેટલો આ થોડાક મહિનાઓમાં રક્તવસ્ત્ર-ધારીઓએ લોકોને એને સમજાવી દીધો. કારણકે રક્તવસ્ત્રધારી પોતાના વચનથી નહિ પણ આચરણથી, લવિષ્યનાં પ્રતોભનથી નહિ પરંતુ પોતાના આત્મત્યાગથી ‘માનવતા એ કેટલો ઉચ્ચ ધર્મ છે’ એ સમજાવતા હતા. આજે લોકોનાં હૃદયોમાં એમની પ્રતિષ્ઠા બહુ વધી ગઈ હતી, કારણકે એમણે લોહીતરસ્યાં વરુઓની બોડામાં પહેલા અનાજને સૌને માટે સુલભ બનાવી દીધું. પહેલવહેલાં તો શાહી અન્નગાર પર લોકોની સાથે રક્તવસ્ત્રધારીઓના આગમનને અફસરોએ

રાજવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પરંતુ એમને સાથ આપવા સૈનિકો તૈયાર નહોતા. જે સૈનિકો રામન સેનાની સાથે નિર્ભય જનીને લડી શકતા હતા, જેઓની આગળ સ્વેત ફૂલોના છકકા છૂટી ગયા હતા તે સૈનિકો જ આજે પોતાના નગરના આ નિઃશસ્ત્ર ભૂખ્યાઓ અને એમના આગેવાનો પર હાથ ચલાવવામાં પોતાનાં શસ્ત્રોનું અપમાન સમજતા હતા. એમણે છેલ્લાં છ માસથી પોતાની આંખે જોયું હતું કે કેવી રીતે એમનો સરદાર સરદારી કરે છે. પહેલાં સતીત્વની કોણ પરવા કરતું હતું? દ્રાખ્મ(અર્ધ દિરહમ)માં લોકો પોતાની દીકરીઓને વેચતા હતા, પરંતુ અનાજનું મૂલ્ય એટલું હતું કે આમ કરવાથી પણ એક દિવસનું પેટિયું નીકળતું નહોતું. એક દિવસના ભોજન માટે લોકો પોતાની જાતને વેચીને ગુલામી સ્વીકારી રહ્યા હતા. આ સૈનિકોને જન્મ પણ, જેના પર દુકાળે ફૂરતાથી પ્રહાર કર્યો હતો તે પરિવારમાં જ થયો હતો તે? આજે સાસાની રાજધાનીમાં સરદારો અને ગુલામોના એ વર્ગ ચોક્કસચોક્કસ અલગ અલગ નજરે પડતા હતા. સામંતો અને ધર્મગુરુઓને સ્વપ્નામાં પણ એવો ખ્યાલ નહોતો કે એમના શતાબ્દિઓના ગુલામો આલું સ્વરૂપ ધારણ કરશે. જે ધનુષ્યાણ અને ખડગલાગ્રાથી એમની રક્ષા થતી ચાલી આવતી હતી તે જ આજ એમના કાનમાં નહોતાં. એ લોકોએ ખુલ્લેખુલ્લો વિરોધ કરવાનો ઈરાદો તજી દીધો એ તો એમણે સારું જ કર્યું.

એમણે વિરોધનો ઈરાદો સાવ તજી દીધો હતો એમ ન કહેવું જોઈએ. શહેનશાહના પ્રાસાદની અંદર એક નાની બેઠક મળી હતી. ક્વાત નાના સિંહાસન પર સાધારણ વેશમાં બેઠો હતો. પુરોહિત, ક્ષત્રિય અને સામન્ત એમની સામા બેસીને વિનંતિ કરતા હતા. એમની વિનંતિમાં પાચુ ધણી ગભરામણ, ધણી ઉતાવળ નજરે પડતી હતી, સૌના ચહેરા ક્રોધથી લાલ, પરંતુ હોઠ લાયથી સૂકા હતા. તેઓ દરબારી મર્યાદા તજીને કોઈ કોઈ વાર એકીસાથે કંઈનું કંઈ

શાહ આગળ ખોલી ઊઠતા હતા. દરબારના કેટલાય નિયમોનું ઉલ્લંઘન થતું જોઈને પણ ક્ષમાત અને એના અંગરક્ષકો કોઈ જાતનો અસંતોષ પ્રગટ કરતા નહોતા. ધર્મોપદેશ કહેતો હતો : “આ નાલાયક બામદા-તપુત મજદુર ધર્મના શત્રુ શયતાનનો અનુયાયી છે. લોકોનું અનાજ લુટાવે છે. નગરના સારાનરસા મનુષ્યો ત્રાહિ ત્રાહિ પોકારે છે. આવું તો કદી થયું નહોતું.”

ક્ષમાત : “પરંતુ શું કદી એવું બન્યું હતું કે વખારોમાં અનાજ ભરેલું હોય અને લાખ લાખ મનુષ્યો ભૂખ્યા મરી જાય ?”

“પરંતુ ભૂખ્યાંને બચાવવા માટે, ચોરલૂંટારાઓને પોષવા માટે, નીચ લોકો અને ગુલામોને ફટાકવા માટે ધનવાનોનું ધન લુટાવી દેવાની વાત કદી બની હતી ? લોકો કહે છે : ‘અમારા શહેનશાહ ક્યાં ગયા ? શું તેઓ કશો જ ન્યાય નથી કરતા ?’”

એક સામન્ટે કહ્યું : “ન્યાય કરવાની વાત તો ઠીક, પરંતુ આ લાલ લૂગડાંવાળા કહે છે કે અનાજની લૂંટ શહેનશાહના હુકમથી જ થાય છે.”

ધર્મોપદેશ : “અમે એટલા માટે આખા નામદાર પાસે આવ્યા છીએ કે તેઓ આ લૂંટને બંધ કરે અને આ અધર્મીઓના હાથમાંથી, આ કુલાંગનાઓને કુલટા બનાવનારાઓના પંજમાંથી દેશને બચાવે, રાજધાનીની રક્ષા કરે. આમ નહિ થાય તો દીન-ધર્મ નહિ રહે.”

ક્ષમાતે કંઈક અસહિષ્ણુતા પ્રગટ કરતાં, વચમાં ખોલી ઊડ્યો : “ધર્મના માટે તમારે પરવા કરવાની જરૂર નથી. ધર્મ દારાના પ્રાસાદમાં રહેશે. એની સુવર્ણપ્યાલીમાં ધર્મના માટે બહુ જગા છે અને એના રક્ત અંધર તો જાણે ધર્મનું પોતાનું જ નિવાસસ્થાન છે. એ સિવાય બીજી જગા તો માત્ર નાપાક, માત્ર અધર્મ અથવા મૃત્યુ છે !”

ધર્માધ્યક્ષનો ચહેરો ઊતરી ગયો. જીમ સુકાઈ ગઈ. એની મદ્દે દોડી આવતાં મહામંત્રી ઉતાવળે ઉતાવળે બોલી ઊઠ્યો : “ન્યાય તો હોવો જ નોંઈ એ. રાજ્યમાં વ્યવસ્થા રાખવી નોંઈએ. જો ન્યાય અને વ્યવસ્થા ઊડી જશે તો રાજ્ય નહિ ટકી શકે.”

કવાત : “આજે આપ લોકોને ન્યાય અને વ્યવસ્થાની મોટી ચિંતા થઈ લાગે છે. પરંતુ આટલા મહિનાઓ સુધી તરપોનની ગલીઓ દખ્ખામાં ફેરવાઈ ગઈ હતી તે વખતે તમે લોકોએ ન્યાય અને વ્યવસ્થાનું નામ સરખું કેમ લીધું ન હતું? અને હવે લાંબીચોડી વાતો કરવા આવ્યા છો?”

સેનાપતિ અસહિષ્ણુ થઈ બોલી ઊઠ્યો : “તો શું આપે રક્તવસ્ત્ર-ધારીઓની વાત સાચી માની લીધી? શું દેવાતિદેવે પોતે આ પાપીઓને લોકોનું ધન લૂંટવા આજ્ઞા આપી છે?”

કવાતે બહુ શાંત સ્વરે દઢતાપૂર્વક કહ્યું : “આજ્ઞા આપી હોય કે ન આપી હોય, પરંતુ પીરોજપુત્ર એવું નથી ઇચ્છતો કે અનાજ હોવા છતાં લોકો ભૂખે મરે. આજે એની આંખો ખૂલી ગઈ છે. ન્યાયના નામે એની આંખોમાં ધૂળ નહિ નાંખી શકાય. સૌથી મોટા ન્યાય એ છે કે લોકોને મૃત્યુના મુખમાંથી બચાવવા.”

ધર્માધ્યક્ષનો ચહેરો હળુ પણ ફિક્કો હતો. પરંતુ આમ છતાં પણ એ ચૂપ ન રહી શક્યો. એ બોલ્યો : “દુનિયામાં હમેશાં સુકાળ અને દુકાળ આવે જાય છે. પરંતુ કદી એવું નથી જોયું કે ધનવાનનું ધન જૂંટવીને લૂંટારાઓને પોખ્યા હોય.”

“લૂંટારા!” કવાતે કહ્યું : “જે હાથોએ આ રેશમ અને કિનખાખનાં કપડાં તૈયાર કર્યાં અને આ મહાપ્રાસાદોને ઊભા કર્યા તે હાથ શું લૂંટારાઓના હાથ છે? આ અસાધારણ કાળ છે. આ સમયે સાધારણ :

ન્યાયથી કામ ચાલવાનું નથી. પહેલાં એમને મૃત્યુના મુખમાંથી બચાવે પછી એમનો ન્યાય કરો, ઢંડ કરો અને જે કરવું હોય તે કરો.”

એક ક્ષત્રિય આ વેળાએ બોલી ઊઠ્યો : “નામદાર, આપ જો મૃત્યુથી બચાવવાની વાત કરો છો તો અમે અને અમારાં બાળકો જોયો અત્યારે મૃત્યુના મુખમાં જઈને પડ્યાં છીએ તેમનો પણ ખ્યાલ કેમ નથી કરતા? અમારી વખારો ઝડપથી ખાતી થઈ રહી છે. પાટનગરનાં ભૂખાળવાંઓ સઘળા અનાજને શોષીને પોતાનાં ઘર ભરે છે. મૃત્યુ એમના ઘર તજીને અમારા મહેલો તરફ આવી રહ્યું છે. એમની ગદીઓ નહિ પરંતુ અમારી હવેલીઓ હવે દખ્ખા બની રહી છે. જો ન્યાય જ કરવો હોય તો અમારાં બાલ્યવસ્થાઓને પણ મૃત્યુના મુખમાંથી બચાવવાં જોઈએ.”

ક્ષત્રિયની વાતમાં નમ્રતાનો અંશ હતો. ક્ષત્રિયે એને સમજાવતાં કહ્યું : “કોઈ પણ મોતના મોમાં જાય એવું હું નથી ઇચ્છતો. હું તો ઇચ્છું છું કે આ બીજા દુકાળના દિવસોમાં સૌ થોડું થોડું કષ્ટ સહન કરે, થોડું ઓછું અનાજ ખાય, જેથી સૌની રક્ષા થઈ શકે. તમે લોકો કેમ એક જ તરફી જુઓ છો? શું આ મજૂરો અને ગુલામોને જીવવાનો અધિકાર જ નથી? શું એમના હાથપગ વગર આપણું પાટનગર અને પ્રાસાદો આગાદ રહી શકશે ખરા? તમે લોકો મજદૂરને જૂરો, કૂર અને શયતાન ઠરાવવા માંગો છો.”

સામન્તો અને અમીરોમાંથી કેટલાય એકીસાથે બોલી ઊઠ્યા : “દેવાતિદેવ! મજદૂરની પાસે સાપની જીભ છે. એની પાસે અજળ જાણ છે. એ લોકોનાં મનને ભ્રમથી નાખે છે. આપ નામદાર પણ એના એ જાણના પ્રભાવથી જ આવા વિચાર ધરાવતા થઈ ગયા છો. એ સન્માર્ગને ભ્રષ્ટ કરવા માંગે છે. એ ગુલામો અને નીચ લોકોને માથે ચડાવવા માંગે છે.”

“પરંતુ, આમદાતપુત્ર તમારા લોકોનો શત્રુ છે એવું તમે સ્વીકારી રીતે માની લો છો? એ ધર્માધ્યક્ષના વંશમાં જ જન્મ્યો છે. તમારા લોકોની નસોમાં જ લોહી વહે છે તે જ લોહી એની નસોમાં વહે છે. એ સૌનું ભલું ચાહે છે.”

પાસમાં બેઠેલા એક ભદ્રવેધી યુવકે પોતાનું મોન તોડતાં કહ્યું: “રક્તવસ્ત્રધારી અન્ન લુંટાવી રહ્યો છે, ધન લુંટાવી રહ્યો છે એવું કહેવું એ સાચી વાત નથી. મેં મારી આંખોએ શહેરમાં જઈને કેટલીય જગાએ જોયું છે. ત્યાં કંઈ લૂંટ ચાલતી નથી. બહુ સુવ્યવસ્થિત રીતે લોકોમાં અનાજ વહેંચાય છે. મહોલ્લા મહોલ્લાનાં ઘરોનાં નામ પોકારતાં પોકારતાં અડવાડિયાનું અનાજ માત્ર અર્ધું પેટ ભરાય એટલું, માપથી અપાય છે.”

કવાત: “અને કોઈ વધુ લેવા માટે ઉપદ્રવ નથી કરતું?”

“ના, મેં આવી શાંતિથી જનતાની આટલી મોટી મેદિનીના વચમાં કામ થતું કદી જોયું નથી. શરૂઆતમાં અનાજ લેવા માટે કંઈક ઉતાવળાપણું નગરે પડ્યું, પરંતુ એ લાંબુ ચાલ્યું નહિ. સૌને વિશ્વાસ બેઠો કે પાટનગરમાં જેટલું અનાજ છે તે એમના માટે દુર્લભ નથી, પરંતુ હા એ એટલું નથી કે સાવધાની ન રાખીએ તો ૭ માસ પૂર્ણ થાય.”

“ત્યારે લોકોનાં ધનની લૂંટ, કુત્રાંગનાઓને વેશ્યા બતાવવાની વાત આ બધું શું છે?” કવાતે પૂછ્યું.

“ધનિકો અને સંપત્તિશાળીઓમાં કાંઈક ગમરાટ જેવું જણાય છે.”

“ગમરાટ તો અહીં સૌના ચહેરા પરથી પણ વરતાઈ આવે છે, પરંતુ એ લોકો ઉપર જે આરોપ અહીં મૂકવામાં આવે છે તે બરાબર છે કે?”

“મને તો લોકોની બાવનામાં ભારે પરિવર્તન થયેલું નજરે પડે છે. લોકો માત્ર માટું માટું જોવાને સ્થાને આખા નગરની સામું જોતાં શીખ્યા છે. અનાજ સિવાય બીજાની કોઈ ચીજને પણ તેઓ અડકતા નથી. આજે શાહી સૈનિક પોતાનો રાફ્ જતાવતો નથી અને બીજો કોઈ સરકારી કામ પણ નજરે પડતો નથી. છતાં આખા નગરમાં સુવ્યવસ્થા નજરે પડે છે. આશ્ચર્ય તો એ વાતનું છે કે કેવી રીતે આ અસંસ્કૃત લોકો પરસ્પરના દ્વેષભાવને આટલી ઝડપથી ભૂલી ગયા. આજે રાજદંડના કોઈ જાતના ભય સિવાય લોકો પોતાની મેળે મનવચનકાયાથી સાતું આચરણ આચરી રહ્યા છે.”

ધર્માધ્યક્ષને યુવકની આ વાતો અસહ્ય લાગતી હતી. એણે એનું ખંડન કરતાં કહ્યું: “આ શયતાની જાળ છે, જેમાં ફસાવાને એ લોકોને નરકમાં ખેંચી જાય છે.”

કર્તાત: “મનવચનકાયાથી સાતું આચરણ આચરવું એ પણ જે શયતાનનું કામ છે તો પછી અહમંજદનું કામ શું છે?”

ધર્માધ્યક્ષ: “શયતાન પણ કદી કદી સુકર્મને એટલા માટે સામે ધરે છે કે લોકો એ બહારની નેકીને જોઈને એના હાથમાં પડે અને પછી એ લોકોને આડે માર્ગે દોરી જાય. અત્યારે તો બામદાતપુત્ર શાહી શક્તિને કુદિત કરી ચૂક્યો છે, અને જે આપણે ધ્યાન નહિ રાખીએ તો અર્દશીર બામદાતપુત્ર સિંહાસન એ અધર્મીના હાથમાં ચાલ્યું જશે. અમે બાદશાહને એ જતાવવા માગીએ છીએ કે મજદૂરનું સુખ જેટલું મધુર છે તેટલું મધુર એનું હૃદય નથી.”

મહામંત્રીએ ધર્માધ્યક્ષની વાતનું સમર્થન કરતાં કહ્યું: “બામદાતપુત્રે બહુ ભયંકર જાળ બિછાવી છે. આજે સાસાનીવંશ, પારસી ધર્મ ભાદે સંપ્રદાયના પંડિતોએ”

કવાત: “ક્યાં સંકટ દેખાય છે? હા, લોકોના પ્રાણ પર સંકટ જરૂર આવ્યું છે. એ સંકટને દૂર કરવામાં સૌએ સહાયભૂત થવું જોઈએ. સૌએ પોતાનું ખાવાનું ઘટાડવું જોઈએ. હજાર માણસોના એક એક કોળિયો બચાવવાથી સૌ માનવીઓનાં જીવન બચી શકે છે. આ કંઈ હમેશને માટે નથી. સદા દુઃખાળ રહેવાનો નથી. પછી પેટ ભરીને અન્ન મળવા માંડશે. જે સત્રજા દેશવાસીઓની સાથે આપણે અર્ધું પેટ ભરીને સૂવું પડે તો એમાં અસંતોષ પ્રગટ કરવાની શી આવશ્યકતા છે? તમે લોકો મહારાજો મા, બતાવો ક્યાંય કોઈ મરી ગયાની કે ધાયત્ર થયાની વ્રાત તમે સાંભળી? તો તો મજદૂરની કુટિલતા સિદ્ધ થાય. હવે બાકી રહી સાસાની સિંહાસનની વાત. એની ચિંતા ના કરો. જે સાસાની સિંહાસન તજી દેવાથી પણ હજાર મનુષ્યોના પ્રાણોને બચાવી શકાય એમ હોય તો એ સોદા કંઈ મેઘી ન કહેવાય.”

કવાતની વાત સાંભળીને શ્રોતાઓને બહુ નિરાશા બેપજા. અત્યારમુધી તેઓ પોતાના મનમાં પોતાની વૈયક્તિક હાનિને જોઈને બહુ બળી રહ્યા હતા, પરંતુ તેઓ એ પણ દેખતા હતા કે મહિનામાં તરપોતના અધિકાંશ લોકો મોતથી જે ત્રાહિત્રાહિ પોકાર કરતા હતા તે પોકાર આજે સાંભળાતો નથી. સૈનિક અને સૈનિકબળનો દાખ ન રહેવાના કારણે પણ આખા નગરમાં શાંતિનું અચળ રાજ્ય છે. બુદ્ધિથી અગમ્ય એવી આ હકીકતોને નિહાળતાં, આજની બદલાયેલી પરિસ્થિતિ સ્પષ્ટ બતાવતી હતી કે અમીરો માટે વિરોધ કરવામાં કંઈ સારું પરિણામ આવવાનું નહોતું. કારણકે એમના હાથપગ ગરીબોના છોકરાઓ હતા, જે હવે એમના હાથપગ રહ્યા નહોતા. ભવિતવ્યતાની સામે મસ્તક ઝુકાવ્યા સિવાય બીજો કોઈ આરો નહોતો.

પ્રકરણ ૫ : બૃહત્તર માનવસમાજ (જન્યુ. ૪૯૮)

હેમંત ઋતુ ભર જુવાનીમાં હતી. તિઆનો પટ પહેલાં કરતાં કંઈક સાંકડો થયો હતો, પરંતુ એનું વહેણ પહેલાંના જેવું જ બેપરવા હતું. આખો દિવસ હિમવર્ષા ચાલુ રહી-અરફ પડતો હતો અને સાથેસાથે તે ગળતો પણ હતો. એટલે છાપરાં અને સડકો પર કિચ્ચડ થઈ ગયો હતો. લોકોને હિમવર્ષાના સમયે તો એટલી ઠંડી ન લાગી, પરંતુ સાયંકાળના આગમન સાથે, હિમવર્ષાના અટકી ગયા પછી, ઠંડી વધી પડી હતી. અંતઃપુરમાં સુંદર પાષાણના ટુકડાઓથી આખો પથ જડેલો હતો; આંગણામાં સંગેમરમર અને એવા બીજા સુંદર પથ્થરો નાખેલા હતા. પછી ત્યાં કિચ્ચડનો ડર ક્યાં હતો? ઘરોની અંદર ડોલસાની સગડીઓ સળગતી હતી. અંગ ઉપર ઊનનાં કપડાં પહેરેલાં હતાં. એટલે ઠંડી એમને સ્પર્શી શકતી ન હતી. શાહના ભિન્ન ભિન્ન ખંડોમાં આગ્રે પણ એવી જ રીતે નાના પ્રકારનાં પુષ્પોની સુગંધિ આવતી હતી. જોકે હમણાં પુષ્પ દુર્લભ હતાં, પરંતુ જ્યાં સારા ય સામ્રાજ્યમાં દેકેકાણે ઘોડાની વ્યવસ્થા હોય અને ચોવીસ કલાકમાં ત્રણ સો ડોલસની યાત્રા પૂરી કરવી સુલભ હોય ત્યાં શાહના માટે કોઈ ચીજની કમીના હોઈ શકે ખરી?

અંતઃપુરની ભોજનશાળામાંથી નાના પ્રકારના ભોજનની મધુર વાસ આવતી હતી. ગરમ માંસ, શીતળ માંસ, પક્ષી માંસ, મેષ માંસ, બે માસના વૃક્ષપત્ર માંસ, જેલનાં તેલમાં પકવેલો સ્પેત્રમાદર સરકાની

સાથે મિશ્રિત કરીને કચ્છર, હંસ, ચંકર અને તેતરનું તળેલું માંસ, ઘોડાની છાતીનું માંસ : આમ નાના પ્રકારનાં માંસ સોનાના થાળામાં અલગ અલગ સુંદર રીતે પિરસાયાં હતાં. જેવા પ્રકારની યાસમતીનો ભાત પોતાની સોડમ ફેલાવી રહ્યો હતો. અગ્નિમાં શેકેલા માંસોની સુગંધીદાર વાસ મોંમાં પાણી લાવતી હતી. દેશદેશનાં ભોજનોને ભિન્ન ભિન્ન રીતે તૈયાર કરીને ત્યાં કીમતી વાસણોમાં રખાતાં હતાં. ખુરાસાની કળામ (માંસનાં મૂઠિયાં) અને હિંદી શૌર્ય માંસ જ નહિ, પરંતુ રોમન અને ચીની વાનગીઓ પણ ત્યાં તૈયાર રહેતી હતી. મધ અને દૂધમાં ચડાવેલી ખીર તેમજ ખીજાં સ્વાદિષ્ટ ગ્રામીણ ભોજનો પણ ભુક્ષાયાં નહોતાં. ભોજન સિવાય મદિરાપાન પણ ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારથી તૈયાર કરવામાં આવ્યું હતું. સુંદર બિલોરી કાચની સુરાઈઓ તથા મણિજડિત સુવર્ણકુખીઓમાં કંગ, અરન્દ, મર્ચ, અક્ષવન્દ, આમુદ અને કપિશાનાં પ્રસિદ્ધ લાલ, સોનેરી, શ્વેતવર્ણ મલો રાખવામાં આવ્યાં હતાં. સ્થાને સ્થાને બિલોરી કાચ અને મહામૂલ્યાં રત્નોથી જડિત સોનેરી પહોળાં મઘપાત્રો હતાં, જેમના પર શાહનું પોતાનું ચિત્ર અંકિત હતું. સર્વ પાત્રો રાગસુદ્રાથી સુદ્રિત હતાં. સ્વર્ગની અપ્સરાઓ જેવી અંતઃપુરની સુંદરીઓ જે કલાત્મક રીતે એક એક વસ્તુને લાવીને ભોજનવેદિકા પર ગોઠવતી હતી તે પોતે જ એક દર્શનીય વસ્તુ હતી. આજે માત્ર સુશિક્ષિત અંતઃપુરિકાઓ પર જ ભોજનસામગ્રી ગોઠવવાનું કાર્ય ન હોતાં સમ્મિલક પોતે કયાંકથી વાસણ લઈ જતી તો કયાંક વાસણ ગોઠવતી. આખી ભોજનશાળામાં સુંદર ભોજનપાનની સાથે સુંદરીઓનો સૌંદર્યરાશિ વિખરાયેલો હતો.

ભોજનવેદિકાને સજ્જવાનું કાર્ય સમાપ્ત થતાં જ મહારાણી અને સેવિકાઓ મુખ્ય દ્વાર સામે નજર માંડીને ઊભી થઈ રહી. થોડી વારમાં જ શાહ દ્વારમાંથી અંદર પ્રવેશતો નજરે પડ્યો. જોકે અત્યારે એનો પોષાક સદેહ હતો છતાં પણ એ શાહી દમામમાં હતો. શાહની દષ્ટિ

સાગી બાળુ હતી. એથી લાગતું હતું કે એનું ધ્યાન કોઈ બીજી બાળુ છે. અંતઃપુરિકાઓએ ઝૂકીઝૂકીને અભિવાદન કર્યું. પરંતુ શહેનશાહ ક્વાતનું ધ્યાન આ બાળુ હોય જ નહિ એવું લાગતું હતું. સન્મિત્રે આગળ આવીને એનો હાથ પકડ્યો ત્યારે ક્વાતે, જાણે બાંધમાંથી જાગ્યો હોય તેમ, પહેલાં રાણી તરફ અને પછી ચારે તરફ ધ્યાનથી જોયું. આ અરસામાં એ ભોજનવેદિકાની પાસે પહોંચી ચૂક્યો હતો. વેદિકાની સઘળી જગા પર પિરસાયેલાં ભોજનો અને પીણાં જોઈને એણે આશ્ચર્યસહ પૂછ્યું : “ પ્રિયે ! આ શું છે ? લવણ, પનીર અને લીલાં શાકની સાથે જવની રોટી ક્યાં છે ? ”

સન્મિત્રે ક્વાતના હાથને પોનાના બંને હાથમાં દાખીને રાખતાં કહ્યું : “ જવની રોટી ! હવે એની આવશ્યકતા નથી. એકલા તરપોનમાં નહિ ગામડાં સુદ્ધામાંય હવે કોઈ અન્ન વિના ભૂખ્યો નથી. હવે બાદશાહને આ ભોજનનો સ્વીકાર કરવાનો અધિકાર છે. આમ જો વાત ન હોત તો સન્મિત્ર કદી આ ભોજનોને અહીં ન પિરસાવત. ”

“ એ વાતનો તો મને વિશ્વાસ છે. મારી સન્મિત્ર મને છેતરશે તો નહિ જ. પરંતુ આટલી બધી તરેહનાં ભોજનોની શું જરૂર હતી ? ”

“ રસોઈયણે અને રસોઈયાઓને મહિના પછી આવો અવસર મળ્યો, એટલે મારી ‘ ના-ના ’ કહેવા છતાં આટલા પ્રકારનાં ભોજન તો તૈયાર થઈ જ ગયાં. અને આજે અન્દર્જગર પણ પધારવાના છે. ”

ક્વાતની આંખો ચમકી ઊઠી. અંધારાઈ પ્રગટ કરતાં એ બોલ્યો : “ આપણા અન્દર્જગર બામદાતપુત્ર શું આજે આપણી સાથે ભોજન કરશે ? ”

“ હા, પરંતુ એ તો માંસ અને મધનું સેવન કરતા નથી, કારણકે માંસના માટે પશુહિંસા આવશ્યક છે અને લોહી વહેવડાવવાનું. ”

એમને પસંદ નથી. હા, એ હિંસાને એ તો ઇચ્છે છે, પરંતુ તે રાગીની અને મોહની !”

“તો પછી તમે માંસ અને મદને બંધ કેમ ન રાખ્યાં? જે ભોજન આપણા અન્દર્જગર કરત તે જ ભોજન આપણે પણ કરત.”

“હા, એ વાત પણ ખરી છે. હવે સારા ય ઇરાદામાં લોકો સુખમાં જીવન ગાળવા માંડ્યા છે એ વાત અંતઃપુરના લોકો પ્રદર્શિત કરવા માગતા હતા. એ સિવાય સિયાબખ્શ અને મિત્રવર્મા પણ આપણી સાથે ખાણું લેવાના છે.”

“નિર્ભય, વીર યુવક સિયાબખ્શ ! અને મિત્રવર્મા કોણ ?”

“મિત્રવર્મા વિષે કહેવાનું ભૂલી ગઈ. એ અન્દર્જગરના પ્રિય મિત્ર અને હિંદના રાજકુમાર છે-હા, પણ મારે રાજકુમાર ન કહેવા જોઈએ, કેમકે એમણે સમ્રાટ તથા ઈર્ષને દેશાટન અને અન્દર્જગરના માર્ગને અપનાવ્યો છે. તેઓ હિંદી છે, પરંતુ એમની માતા નહાવન્તના કારેન પદ્મલનાં એન થાય. જુઓ, એ લોકો આવે છે.”

ત્રણ અતિથિઓ આવતા નજરે પડ્યા, જેમાં રક્તવસ્ત્રધારી અન્દર્જગરના મુખ પર જ નહિ પરંતુ ગતિમાં પણ ગંભીરતા હતી. એમની પાછળ પાછળ પચીસછવીસ વર્ષના એ યુવકો ચાલતા હતા, જેમાં વયલાતો વર્ણુ બીજા કરતાં કંઈક ઓછો ઝોરો હતો, એને એની પાછળ ચાલતા યુવકની જેમ દાઢી નહોતી.

ત્રણે આગંતુકોની ઇચ્છા ભૂમિ સુધી શિર ઝુકાવવાની હતી, પરંતુ શાહના ઇશારાને જોઈને માત્ર નામનું શિર ઝુકાવીને એ લોકોએ શિષ્ટાચારનું પાલન કર્યું. સમ્રાટે ચારે જણોએને એમનાં સ્થાનોએ બેસાડ્યા. હવે ભોજનના થાળો એક પછી એક આવવા લાગ્યા.

માત્ર અન્દર્જગરનું જ નહિ પરંતુ શાહ અને બીજા સાથીઓનું પણ સ્વાદિષ્ટ ભોજન તરફ વાતચીતના જોટલું ધ્યાન નહોતું. ક્વાતે ગદ્ગદ કંઠે કહેવું શરુ કર્યું : “મારા અન્દર્જગર! મને આંખ આપનારા! તમે મને અંધાપાથી બચાવ્યો. તમને અધર્મી કોણ કહે છે? હું કહું છું કે તમે દેરેસ્તદીન(સદ્ધર્મી) છો.”

“‘દેરેસ્તદીન’! હા, એ જ આપણા પયગંબર માનીના પંથનું નામ છે.”

શાહે થાળમાંથી હાથને લઈ લેતાં, અન્દર્જગરની સામે નજર માંડતાં પૂછ્યું :

“માની! અધર્મી પ્રસિદ્ધ ચિત્રકાર માની!”

“અધર્મી નહિ, એનો ધર્મ દેરેસ્તદીન સદ્ધર્મ છે. લોકોની આંખમાં ધૂળ નાખવા માટે આપણા ધર્મગુરુઓએ અને ઇસાઈ ધર્મગુરુઓએ એને બદનામ કર્યો.”

“રેં તો આટલું જ માની વિશે સાંભળ્યું છે. આપણા અન્દર્જગરના ગુરુ માની અધર્મી હરગીજ હોઈ શકે નહિ.”

“નહિ, માનીએ મંસારનું ભયું કરવા પોતાના ભોગ અને આનંદને તિલાંજલિ આપી. બસો પંદર વર્ષ ઉપર ફાતક હમદાની અને પાર્થિયન રાજકુમારીના પુત્ર માનીએ તિગ્રાના તટ ઉપર મસન નગરમાં જન્મ લીધો હતો.”

“એમના માતાપિતા કયા ધર્મનાં અનુયાયી હતાં?”

“જરથોસ્તી ધર્મના. અને માનીએ જરથોસ્તને છોડ્યો નહિ. તેઓ જરથોસ્તને પયગંબર માનતા હતા, પરંતુ સાથે સાથે જ ધર્મના બીજા અનુયાયીઓની જેમ એમનામાં સંકીર્ણતા નહોતી. તેઓ ધાર્મિક વિદ્વેષને ખરાબ માનતા હતા.”

“ઝોટલે કે સર્વ ધર્મોમાં પ્રેમભાવ રાખવા માગતા હતા.”

“હા, એમનું કહેવું હતું, ‘હરેક યુગમાં ભગવાનની તરફથી લોકો સમક્ષ સત્ય અને ન્યાયનો પ્રકાશ ધરવા પથગંબર આવે છે. કાં તો હિંદમાં મુનિ બુદ્ધતા નામથી આવે છે કાં તો ઈરાનમાં સ્પિતાષ જરથોસ્ત તથા પશ્ચિમની ભૂમિમાં ઇસુના રૂપે આવતરે છે. હું એવી રીતે આજે ભગવાનના પથગંબરના એક અદના સેવક તરીકે આવ્યો છું અને આબુલની ભૂમિમાં સત્યનો પ્રચાર કરું છું.’”

“મને ખબર નહોતી. મેં સાંભળ્યું હતું કે આમદાતપુત્ર મળદેકે એક નવો ધર્મ નિર્માણ કર્યો છે. નવો ધર્મ હોવા છતાં પણ હું એને આંખ આપનારો ધર્મ માનું છું.”

“નવો ધર્મ નહિ; આમદાતપુત્રની પૂર્વે પણ આ બસો વર્ષોમાં ખીજા કેટલાય મહાપુરુષોએ માનીએ દર્શાવેલા પ્રકાશને દુનિયામાં ફેલાવ્યો, એટલું જ નહિ એ પ્રકાશને આગળ લઈ ગયા. ઋષિ બવન્દેક માત્ર ઈરાનમાં જ નહિ પરંતુ રોમ સુધી ધર્મનો સંદેશ પહોંચાડ્યો. એ દ્વિતીય જરથોસ્ત હતા. પીસાના ખર્ગાન યુગમાં એ જન્મ્યા હતા; છતાં ધર્મની જ્યોતિ અગાવવા તેઓ દેશવિદેશ ફરી વળ્યા. માનીના ધર્મને એમણે અંસ્કાર્યો. એમણે કહ્યું, ‘ધર્મ કેવળ પરલોકની વસ્તુ નથી. એ આ લોકમાં પણ સુખદાયી છે, એનું શુભ ફળ અહીં ને અહીં પણ મળે છે.’”

“અહીં ને અહીં મળે છે?” વચમાં જ કવાતે પ્રશ્ન કર્યો.

“હા, દેરેસ્તદીન કહે છે કે ભગવાને દુનિયાની વસ્તુઓ પોતાના બધા ય પુત્રોને પ્રદાન કરી છે. પરંતુ શયતાને મારાતારામાં લોકોને ફસાવીને પથબ્રષ્ટ કર્યા, ખ્રીષ્ટીમાત્રના પ્રેમથી વિમુખ કર્યા. ભગવાને ખ્રીષ્ટી માત્ર પ્રત્યે પ્રેમ રાખવાનો માર્ગ બતાવ્યો છે. ઇસાઈ હો કે

પારસી હો સૌ એ જ ભગવાનનાં સંતાન છે. હિંદના ઋષિ યુધ્ધે પણ પ્રાણી માત્ર પ્રત્યે પ્રેમ રાખવાનું શીખવ્યું છે.”

શાહ: “અચપણમાં જ્યારે હું શ્વેત હજોની રાજવાની વરખ્શામાં મારા બનેલીને ત્યાં રહેતો હતો ત્યારે મેં ‘યુદ્ધનું’ નામ સાંભળ્યું હતું.”

“હા, શ્વેત હજોના કેદારી વંશનું રાજ્ય હિંદની સીમાન્ત સુધી ફેલાયેલું છે. એમના રાજ્યમાં યુદ્ધના અનુયાયીઓ અમારી જેમ જ રક્તવસ્ત્રો પહેરે છે અને સૌના પ્રત્યે દયા અને પ્રેમ રાખવાનું કહે છે.”

“પરંતુ મેં તો સાંભળ્યું હતું,” ક્વાતે કહ્યું: “યુદ્ધ અને એમના અનુયાયીઓ ભગવાનને માનતા નથી.”

અન્દજગરે મિત્રવર્મા પ્રત્યે સંકેત કરતાં કહ્યું: “આ બાબતમાં આમની પાસેથી અધિક જાણી શકશો. પરંતુ હું તો માનું છું કે યુદ્ધ અને એમના અનુયાયીઓ માનવતામાં માને છે. સર્વ પ્રાણીઓ પ્રત્યે મૈત્રીભાવ રાખવો, પીડિતો પ્રતિ દયા બતાવવી, સુખી લોકોને જોઈને રાજ થવું અને દુષ્ટ વ્યક્તિઓ પ્રત્યે પણ ઉપેક્ષાભાવ રાખીને મનમાં ડોઈ દુર્ભાવના ન સેવવી. યુદ્ધનો આ ઉપદેશ બતાવે છે કે મનુષ્ય માટે યુધ્ધે બતાવેલો માર્ગ કલ્યાણકારી છે. કેમ મિત્ર, તમે શું કહો છો?”

ડોઈ પણ પ્રકારના સંકેત અનુભવ્યા વગર મિત્રવર્માએ કહ્યું: “હા, યુદ્ધ અને યૌદ્ધ, ચિત્ર દોરતાં શીખનાર બાળકોની આરંભિક રેખાઓની જેમ જ ભગવાન કે દેવદેવતાઓની આવશ્યકતા માને છે.”

ક્વાત: “અર્થાત્ જેવી રીતે નાના વિદ્યાર્થીઓ વાંકીચૂંકી રેખાઓ દોરીને ચિત્ર દોરવાનો પ્રયાસ કરે છે, એને આવી આવશ્યકતા સિદ્ધહરત ચિત્રકાર બન્યા પછી રહેતી નથી. શું ભગવાનની બાબતમાં પણ યુદ્ધના અનુયાયીઓની આ જ માન્યતા છે?”

હવે ભોજન સમાપ્ત થઈ ગયું હતું અને મદિરાના એ પાત્રો ખાલી થઈ ગયાં હતાં. મિત્રવર્ગમાં એ વધુ મદિરાનો ઇનકાર કરતાં મદ્યપાત્રને હાથથી ઢાંકીને કહ્યું : “તમારું કહેવું યરાયર છે. શરૂઆતના પગથિયાં ચલા પછી ભગવાનની આરશ્યકતા રહેતી નથી. મનુષ્ય હોવાને લીધે સત્પુરુષ પોતાનામાં મૈત્રી, કરુણા, મુદિતા, ઉપેક્ષા ઇત્યાદિ ભાવ રાખવા પોતાનું કર્તવ્ય સમજે છે.”

વાર્તાવાપતી દિશા બદલાતી દેખીને વચમાં બોલતાં મન્નદે કહ્યું : “બુદ્ધે સમાનતાનો ઉપદેશ આપ્યો છે. મનુષ્ય મનુષ્ય પરસ્પર ભાઈ ભાઈ છે, સમાન છે. આ વિચાર હિંદથી દૂર પુખ્ત, શક અને પૃથ્વીના અંત સુધી ફેલાયેલો છે.”

કવાત : “અને શું બુદ્ધ ચીની હો કે દૂણ હો, શક હો કે ઇરાની હો, એ સૌને સમાન બતાવાનો ઉપદેશ આપ્યો છે?”

મન્નદે : “હા, અને સમાનતાનો ઉપદેશ માત્ર ઉપર ઉપરથી જ એમણે નથી આપ્યો. એમણે મારાતારાના ભાવને દૂર કરવા માટે ધનસંપત્તિને આખા લોકસમુદાયની-સંઘની કહી. આપણા પયગંબર માની હિંદ ગયા હતા. એમને બુદ્ધનો આ ઉપદેશ બહુ પસંદ પડ્યો. એમણે બુદ્ધના ઉપદેશને આચરણમાં ઉતારવા પર ભાર દીધો. એમણે કહ્યું કે દેરેસ્તદીનના ઉપલી ટ્રેણીના અનુયાયીઓ માટે આવશ્યક છે કે તેઓ પરિવારવિહોળા હોય, એમની પાસે એક દિવસના ભોજનથી વધુ ભોજન અને એક વર્ષ ચાલે તેથી વધુ કપડાં ન હોય.”

કવાત : “સાંભળીએ છે કે અમારા અંદર્જગર પણ મારા અને તારાનો ભાવ પોતાના સર્વ અનુયાયીઓના મનમાંથી દૂર કરવા માગે છે.”

મન્નદે : “હા, પ્રથમ પયગંબરે માત્ર ઉપલી ટ્રેણીના શિષ્યો માટે આવી રીતના ઉચ્ચ જીવનનો ઉપદેશ આપ્યો હતો, પરંતુ

ઋષિ બવન્દકે યુદ્ધ અને માનીના સમાન્તાના ઉપદેશને કાંઈક આગળ લઈ જઈને વધુ વિકસિત કરતાં કહ્યું : “ આજે મારાતારાનો ભાવ કાઢના મનમાં ન હોવો જોઈએ. શયતાને લગવાનના માર્ગમાં વિદ્યો નાંખ્યા, એમની સાથે યુદ્ધ કર્યું. પરંતુ, હવે એ યુદ્ધ સમાપ્ત થઈ ગયું છે. શયતાન હવે પૂરેપૂરો પગલિત થઈ ગયો છે. હવે નવું જગત રચવાનો સમય આવી લાગ્યો છે; માની અને બવન્દકના બતાવેલા પથ પર ચાલીને વીસ વીસ વર્ષથી હું લોડોને એ જ શિક્ષણનો ઉપદેશ આપી રહ્યો છું અને જ્ઞાને પણ એ જ પથ પર ચાલવા ઇચ્છી રહ્યો છું.”

કવાત : “ મારાતારાને હટાવવું એ ખડુ કઠણ કામ છે, કઠણ તો હીક અસંભવ જેવું છે.”

“ હા, કેટલાક લોડો એને અસંભવ માને છે ખરા, પરંતુ સમજાવવાથી એ લોડો સમજી જાય છે. કારણકે દુનિયામાં સુખ અને શાંતિનો માત્ર આ એક જ માર્ગ છે કે માનીના હૃદયમાંથી મારાતારાનો ભાવ કાઢી નાખવો.”

કવાત : “ હા, એ કઠણ છે ખરું, પરંતુ દુનિયામાંથી દુઃખને દૂર કરવાનો એ સિવાય બીજો કોઈ માર્ગ પણ નથી.”

મજ્જક : “ ના છે, અને એ કહેવા માટે જ ધર્મગુરુઓના અગ્રણી અમને અવનીઓ કહે છે.”

કવાત : “ અને વધુમાં એ પણ કહે છે કે બામદાતપુત્ર માત્ર ધન અને અન્નને આખા માનવસંઘની સંપત્તિ બતાવવા નથી માગતો, પરંતુ એ તો કુલાંગનાઓને વેશ્યા બતાવવા માગે છે, કુલાંગનાઓ સોની સંપત્તિ બની જાય એવો ઉપદેશ આપે છે.”

મજ્જકે હસતાં હસતાં કહ્યું : “ આ તો બચ્ચાં જેવી વાત છે. આના પર કોણ વિશ્વાસ મૂકી શકે? અમે જીને સંપત્તિ માનતા નથી.”

ક્રવાત: “પરંતુ, લક્ષ્મીના અંધનને તો તમે તોડવા આહો છો ને? મિત્રવર્મા, તમારું આ બાબતમાં શું માનવું છે?”

મિત્રવર્મા: “આમદાતપુત્ર સ્ત્રીને પુરુષની સંપત્તિ માનતા નથી. લક્ષ્મીસંબંધ પણ તેઓ પ્રત્યેકને વારસે વર્જિત કરતા નથી.”

ક્રવાત: “પરંતુ, કોઈકના વારસે તો વર્જિત કરે છે ને? લોહા. એ જોઈને કહે છે કે મજ્જકી લક્ષ્મીપ્રથા ઉખાડી નાખવા માગે છે, સ્ત્રીઓને બધા પુરુષો માટે મુક્ત કરવા માગે છે.”

“બધા માટે નહિ,” મિત્રવર્માએ કહ્યું: “પરંતુ સ્ત્રીપુરુષના સંબંધમાં આજે જે માન્યતા પ્રવર્તે છે તેમાં તે અવશ્ય પરિવર્તન કરવા માગે છે. સ્ત્રીપુરુષનો સંબંધ બધા દેશોમાં અને બધા સમયે એકસરખો હોતો નથી. આપણે અહીં મહારાણી સન્નિગ્ધ રાજાધિરાજની સહોદરા બેન હોવા છતાં પત્ની પણ છે, પરંતુ હિંદમાં એવો ખ્યાલ પણ કરવામાં ન આવે. ઈરાનમાં બેન અને પુત્રી સાથે લક્ષ્મી એ કોઈ આશ્ચર્યની વાત મનાતી નથી. આવી જ રીતે હિમવન્તમાં બધા બાઈઓ વચ્ચે એક પત્ની હોય છે.”

સિયાબખશથી વચમાં પૂછ્યા વગર ન રહેવાયું: “એટલે કે જેવી રીતે આપણે હાં એક પુરુષની બહુ પત્નીઓ હોય છે તેવી રીતે ત્યાં શું આથી ઊલટ હોય છે?”

મજ્જક: “એમાં આશ્ચર્ય શું છે? દેશરાજના ભેદથી દરેક જગ્યાએ સદાચારોમાં ભેદ રહે છે. એક દેશમાં જે વાત નિષિદ્ધ મનાય છે તે જ વાત બીજા દેશમાં માન્ય ગણાય છે.”

ક્રવાત: “શું સ્ત્રીપુરુષોના સંબંધમાં આવો ઉપદેશ હિન્દી ઋષિ મુકે પણ આપ્યો હતો?”

મિત્રવર્મા : “ના, યુદ્ધે તો ઉચ્ચ શ્રેણીના શિષ્યો માટે સ્ત્રીપુરુષ સંબંધ જ નિષિદ્ધ ગણ્યો હતો. એટલા માટે એમના ઉચ્ચ શ્રેણીના અનુયાયી સ્ત્રીપુરુષો અવિવાહિત જ રહે છે.”

મન્નદક : “માનીએ પણ પોતાના ઉચ્ચ અનુયાયીઓને પરિવાર અને પત્નીનો સંબંધ ન રાખવા ઉપદેશ આપ્યો હતો. યવન વિચારક પ્લેટોએ કહ્યું કે મહાન ઉદ્દેશ લઈને ફરનારા પુરુષો માટે માત્ર ધનસંપત્તિ-માંથી જ મારાતારાનો ભાવ દૂર કરવો એટલું પૂરતું નથી, પરંતુ એમના માટે સ્ત્રીમાં પણ મારાતારાનો ભાવ આગળ ઉપર પુત્રપુત્રીઓમાં કેન્દ્રિત થશે, અને પછી એમનાં સંતાનોમાં. મારાતારા માટે દુનિયામાં લોકો શું નથી કરતા ? જનકલ્યાણના માટે માનવી પોતાની શક્તિનો સંપૂર્ણ રીતે ત્યારે ઉપયોગ કરે છે જ્યારે એની પાસે એનાં સંતાનો હોતાં નથી.”

કવાત : “ત્યારે શું પ્લેટોએ પણ સાધુસાધ્વી ખતી જવાનો ઉપદેશ આપ્યો હતો ?”

મન્નદક : “ના, પ્લેટો વ્યવહારુ વિચારક હતો. એણે વિચાર્યું કે માત્ર વીરલાઓ જ ઇન્દ્રિયો પર પૂરેપૂરો સંયમ રાખી શકે. એટલા માટે એણે સ્ત્રીપુરુષના સંબંધને વિરોધ ન કર્યો, પરંતુ એણે એ અવશ્ય કહ્યું કે ઉચ્ચ જીવન અને આદર્શના અનુયાયીઓને પોતાના ઉદ્દેશમાં સફળતા પ્રાપ્ત કરવા માટે એ આવશ્યક છે કે એમનો સ્ત્રીપુરુષ તરીકેનો પરસ્પરનો સંબંધ પણ મારાતારાના ભાવથી મુક્ત હોય.”

મિત્રવર્મા : “છે તો આ બહુ જ મહાન લોકકાન્તિકારી આચાર-વિચાર, પરંતુ જનતાના પથપ્રદર્શકો માટે જનમંગલની ભાવનાથી પ્રેરિત પરમ લાગીઓ માટે આ જ એક વ્યવહારુ માર્ગ નજરે પડે છે. જો અહીં પહેલેથી ભગિનીવિવાહ, પુત્રીવિવાહ, માતૃવિવાહ જેવી

પ્રથાઓ પ્રચલિત ન હોત તો લોકરૂઢિથી વિરુદ્ધ માર્ગ પર ચાલવા માટે ઇરાનમાં આ પથ પર ભાર ન દેવાયો હોય એવું મારું માનવું છે. પરંતુ, આ વસ્તુ પર અંદર્જગર બહુ ભાર દેતા નથી. તેઓ આને અનિર્ણય માને છે, જીવનનું લક્ષ્ય માનતા નથી.”

મજ્જક : “માનવીની પ્રવૃત્તિઓને નીચે પડતી અટાકાવી અને એની સઘળી શક્તિને નવીન દુનિયાના નિર્માણમાં લગાડવી એ જ અમારો ઉદ્દેશ છે. શયતાનના પરાજય પછી સમય આવી લાગ્યો છે કે અમે નવી દુનિયાને મજબૂત પાંચે નાખીએ. ભીષણ દુષ્કાળ પછી આજે જનતા ઇરાનભરમાં ભૂખના કષ્ટથી મુક્ત બનીને પોતાના દોષોને ઊતાવળેઊતાવળે તજી રહી છે. આજે એની ભાવનામાં જે ભારે પરિવર્તન નજરે પડે છે એ શું એમ નથી સૂચવતું કે નવા યુગનો આરંભ થઈ ચૂક્યો છે? આજે માનવીને પ્રશ્ન પુછાવા માંડ્યો છે કે વિજયી અહુર્મજ્દના પથ ઉપર કાણ ચડવા માગે છે?”

મજ્જકના ભાવોદ્ગભ્યાં શબ્દોથી પ્રભાવિત બનીને શાહે કહ્યું : “હું એ પથ પર ચડવા તૈયાર છું. મારી સન્નિધિ પણ મને સાથ દેવા તૈયાર છે. નહિ સન્નિધિ?” આમ કહેતા ક્વાતે પોતાની રાણી પ્રત્યે જોયું.

સન્નિધિ પોતાના પતિની વાતોને પુષ્ટિ આપતાં કહ્યું : “હા, હું સદા તમારી સાથે છું. દેરેસ્તદીન શયતાનના પરાજયનો પ્રતીક છે. આપણે આપણા પુત્ર કાબૂસને અંદર્જગરનાં ચરણોમાં અર્પણ કરીએ છીએ, જેથી અસારથી જ એ આ ઉપદેશ માથે ચડાવીને અહુર્મજ્દના રાજ્યના વિસ્તારમાં સહાયક થઈ શકે.”

ક્વાત : “હું સન્નિધિની વાતમાં સહમત છું. શયતાન પરાજિત થયો છે, પરંતુ હજુ પણ શયતાનના ઘણા અનુયાયીઓ પોતાના

સ્વામીના પથને કાયમ રાખવા માગે છે. નવો પ્રધાર ફેલાય, ન્યોતિ પ્રગટે એવું એ લોકો ઇચ્છતા નથી. ગમે તે ભય ભલે સામે આવે, પરંતુ અમે એ ભયથી ડરવાના નથી, પાછું ડગ દેવાના નથી.”

મિત્રવર્મા: “હા, બહુજનસુખાય આપણે આપણું સર્વસ્વ અર્પણ કરીશું.”

પ્રકરણ ૬ :

કેદી

તિથા અને હુદ્દરાતના ખીણ પ્રદેશમાં પ્રકૃતિ પૂરગદારમાં ખીલી હતી. વસંતે શીત ઋતુની મૃત્યુછાયાને હટાવીને સર્વ સ્થળે આનંદનું જીવન સંચારિત કર્યું હતું. વૃક્ષો પર પાંદડાંઓ ફરમાઈ ગયાં હતાં અને ફૂંપજો ફૂટવા લાગી હતી. પુષ્પવાટિકાઓ હવે હરિયાળા ઘાસ અને ખીલેલાં પુષ્પોથી આચ્છાદિત હતી. પરંતુ, પ્રકૃતિના આ સુંદર પરિવર્તનની અસર તરપોતની ગલીઓ, રાજમાર્ગો, ઘરો અને આંગણાઓમાં નજરે પડતી નહોતી. જે બજારો પહેલાં દેશવિદેશના માલથી સુસજ્જિત તથા માનવીઓથી ભર્યાં ભર્યાં રહેતાં હતાં ત્યાં આજે બહુ ઓછાં માણસો નજરે પડતાં હતાં અને બહુ ઓછો માલ શણગારેલો હતો. જે રાજસૈનિકોએ પોતાની મંજ્યાથી રાજમાર્ગો શોભાવ્યા ન હોત તો તરપોતના રાજમાર્ગો જનશૂન્ય કહી શકાત. જે નાગરિકો માર્ગ પરથી પસાર થતા હતા તે ભાવપૂર્ણ દ્રષ્ટિસહ, પરંતુ મૂળા મૂળા એકબીજાના સામું નેતા પસાર થતા હતા. સડકો ઉપર કેટલાંય સ્થાનોએ તો રાત્રિ જેવી નીરવતા પ્રવર્તતી હતી. આજે પાટનગર નીરવ અને આટલું નિષ્ક્રિય કેમ નજરે પડતું હતું? નીરવતા અને નિષ્ક્રિયતાનું અખંડ રાજ્ય જેવું રાજમાર્ગો અને ગલીઓમાં પ્રવર્તતું હતું તેવું ઘરોની અંદર ન હતું. પરંતુ ઘરોમાં પણ લોકો

અંદર અંદર જ વાતો કરતા નગરે પડતા હતા. કોઈ પણ નવા આગન-તુક અથવા અપરિચિત વ્યક્તિનું આગમન થાય તો સૌના મુખ ખોલતાં બધે થઈ જતાં હતાં.

બલાશાખાતના એક સાધારણ ઘરમાં ચાર માનવીઓ ખેડા હતા. એમની મુખાકૃતિઓ ગંભીર જણાતી હતી અને તેઓ બહુ ઉત્સુકતાથી કોઈના આવવાની રાહ જોતા હતા. થોડી વારમાં ફાટેલાં કપડાં પહેરેલી એક ગ્રૌહ વ્યક્તિ દરવાજામાંથી અંદર આવી. એણે એક વાર આંગણા બાજુ નગર કરીને દરવાજાને બહુ સાવધાનીથી બંધ કરી દીધો. એના ઘરની અંદર આવતાં જ એક બાજુ ખેડેલા ચાર માનવીઓ બહુ ઉત્સુકતાથી એના સામું જોવા લાગ્યા. આગ-તુકે એમની નજીક આવીને હજુ પૂરું મોં પણ ખોલ્યું નહોતું ત્યાં તો ખેડેલા માનવીઓમાંથી એક જણે અધીરાઈપૂર્વક પૂછ્યું: “મેહ્તાત! શું થયું? પ્રાણ તો સુરક્ષિત છે ને?”

“આપણા પ્રાણ સુરક્ષિત જ છે. એ તરપોનથી બહુ દૂર પહોંચી ગયા છે. ત્યાં ધર્માધ્યક્ષ કે સેનાધ્યક્ષનો હાથ પહોંચી શકે એમ નથી. સિયામપ્શ પણ જતો રહ્યો છે.”

ચાર માનવીઓમાંથી વધુ વૃદ્ધ સંતોષનો શ્વાસ લેતાં કહ્યું: “શું સિયામપ્શ પણ જતો રહ્યો? અને નગરમાં શું થઈ રહ્યું છે? હજુ પણ તરપોનના માર્ગો રક્તથી રંગાયે જ બળ્ય છે? ઘરોમાંથી હજુ પણ બાળકો અને સ્ત્રીઓનું કરુણ કંદન સંભળાય છે?”

મેહ્તાત: “તરપોનમાં મૃત્યુની નીરવતા છવાઈ ગઈ છે, માર્ગો નિર્જન બન્યા છે. બીજાણ તોફાન, ભયંકર ઝંઝાવાત પછી જેમ સમુદ્ર અને ઉદ્યાન નિશ્વસ બંધી બળ્ય છે તેવી જ સ્થિતિ આજે પાટનગરની છે. માર્ગો અને ચાતુષમાર્ગો પર રાજસૈનિકોને બહુ સખ્તાઈ રાખવાની આજ્ઞા મળી છે.”

“અને રાજસૈનિકો હજુ પણ એવી રીતે સખ્તાઈથી વર્તી રહ્યા છે?”

“અને રાજસૈનિકોએ તો કેદીય સખ્તાઈ બતાવી નથી;” માનવી-ઓમાંથી એકે કહ્યું, “વિશેષ કરીને આપણા ઈરાનીઓ હાથ ઉઠાવવા માગતા નહોતા. તેઓએ પોતાની જાતને અને તેટલી અગત્ય રાખવા ઇચ્છ્યું હતું.”

શ્રેષ્ઠતમ પુરુષે એની વાત કાપતાં કહ્યું. “તો પછી તસ્પોનના માર્ગો પર ખૂનની નદીઓ ડાણે વહેવાની? તમે ઈરાનીઓનું બહુ એવો છો!”

આગંતુકે એમના વિવાદને શાંત પાડતાં કહ્યું: “કહેવું વાજબી છે. આપણા ઈરાની ભાઈઓએ—સ્વતંત્ર નાગરિકોના પુત્રોએ પણ પોતાના ભાઈઓના લોહીથી પોતાના હાથને ખરડવા ન ઇચ્છ્યું એ વાત સાચી છે. પરંતુ, સેનાધ્યક્ષે અબહરશદર (ખુરાસાન)થી ક્યાં ક્યાંની સંરહદોના સૈનિકોને પાટનગરમાં ભેગા કરી રાખ્યા છે. એમણે આપણા પર જીલમ વરસાવ્યો. પરંતુ હવે શાંતિ સ્થપાઈ છે, બહુ જ મોંઘી શાંતિ! જેને અન્દજ્ઞગરની સાથે જરા પણ સંબંધ માલૂમ પડ્યો તેનો તુરત જ તલવારથી વધ કરવામાં આવતો. દુકાળના દિવસોની કસર આજે શોધી શોધીને કાઢવામાં આવી હતી. જેમણે વખારોમાંથી અનાજ કાઢવામાં અને લોકોને વહેંચવામાં, પહોંચાડવામાં મદદ કરી હતી તેમનાં ઘરો શોધી શોધીને લૂંટવામાં આવ્યાં, એમનાં દુટુંબને રોળવામાં આવ્યાં. જે વસંતની તિઆ ન હોત, જે ખરફના ઝોગળવાથી નદીનો પ્રવાહ ઊંડો અને વેગીલો ન હોત તો તસ્પોનની ગલીઓ મુઠાંઓથી ઉભરાતી અને દુર્ગંધ મારતી હોત.”

“તિઆમાં માનવીઓનાં મુઠાં નાખવાં શું એ અધર્મ નથી?” ટોઈ રોષપૂર્ણ સ્વરમાં બોલી ઊઠ્યું.

મેહ્તાત : “ધર્મ અને અધર્મ બંધુ એમના માટે એક છે. જેનાથી પોતાનો સ્વાર્થ સિદ્ધ થાય તે જ એમના માટે ધર્મ છે. ધર્માધ્યક્ષે પોતે જ સળી કરી કે મારીને લોકોનાં મુડાંઓને તિથામાં વહેવડાવી દે. પાંચ દિવસના હત્યાકાંડને બંધ થયે હજી ચોવીસ કલાક જ થયા છે.”

“હા, મુડાંઓના માર્ગ પર પડ્યા રહેવાથી, અને એમને નિહાળવાથી જીવતાઓ કદાચ ઉસ્કેરાઈ જાય તો! એટલા માટે આવું કરવામાં આવ્યું. પરંતુ, હોરમુજ! હું તો કહીશ કે આપણે આ બધું ચૂપચાપ સડન કરવું જોઈતું ન હતું.”

હોરમુજ : “હું પણ એ જ માનું છું. પરંતુ, અંદર્જગરે આપણને હિંસાનો જવાબ હિંસાથી આપતાં રોક્યા. સિયામખે બહુ કહ્યું. પરંતુ અંદર્જગરે શાંતિથી કામ લેવાનું કહ્યું.”

મેહ્તાત : “નહિ તો આપણે શું કરી શકવાના હતા? આપણા પર અચાનક પ્રહાર થયો. શ્વેત દૂણોનો રાગ, રોમન ટૅસર અને દૂણોનો ખાગાન એ સૌએ પોતપોતાની દુશ્મનાવટ ભૂલી જઈને પોતાના રાગદૂતો મારફતે નવા શાહને પોતાનાં અભિનંદન પાડવ્યાં. જનમારપને હવે તખ્ત પર બેસાડવામાં આવ્યો છે. ‘સોબ્રાની આગ મુઝાઈ ગઈ અને શાપોરની આંધી ઊડીને ઊભી થઈ’ એ સાંભળ્યું નથી!”

સર્વથી મોટા પુરુષે મેહ્તાત સામું જોતાં કહ્યું : “સ્વપ્ન જેવું માલૂમ પડે છે! પરંતુ અંદર્જગર આ દુષ્ટોના હાથમાં નથી આવ્યા. એ સંતોષની વાત છે. હવે તેઓ શું કરવા માગે છે એ તો કહો?”

મેહ્તાત : “નિરપરાધીના લોહીથી આ લોહીતરસ્યાઓની તૃષ્ણ હજી તૃપ્ત થઈ લાગતી નથી. આજે દરબારગૃહમાં મોટો ઉત્સવ ઉજવાયો, પરંતુ નગરની જનતા લયલીત છે. દરબારગૃહમાં પહેલાં જેટલી મેદની!

કેદી

જામતી નથી. ગમે તેને અંદર પ્રવેશવાની પણ મનાઈ હતી. પહેલાં ખૂની વરુઓને મોટી મોટી પદ્મીઓ એનાયત થઈ.”

“સાસાનીઓને વખતદાર મુકુટ જામારૂપના મસ્તક પર તૂટી કુમ ન પડ્યો?”

મેહ્તાત : “જામારૂપનો ઝાંઝો વાંક નથી. એ તો યથાશક્તિ માનવતાને ન ભૂલ્યો.”

હોરમુજ ઉદ્વિગ્ન બનીને, પોતાની અર્ધી ઘોળી થઈ ગયેલી દાઢી પર હાથ ફેરવતાં બોલ્યો : “જામારૂપ મનવતા ન ભૂલ્યો? તરપોનમાં લોહીની નદીઓ વહાવીને, તિથાને નિરપરાધીઓના લોહીથી રંગીને એણે માનવતાનો સારો પરિચય કરાવી આપ્યો!”

મેહ્તાત : “હોરમુજ, જામારૂપ તો સૈનાધ્યક્ષ અને ધર્માધ્યક્ષના હાથનું પૂતળું છે એની તને ખબર નથી. એ લોકોએ લોકોના લોહીથી પોતાના હાથ રંગ્યા. પરંતુ સાસાની સિંહાસન ઉપર કોઈ સાસાની કુમારજ ભેસી શકે, એટલા માટે જ એમણે જામારૂપને શહેનશાહ બનાવ્યો. શાપોર મહેરાન ત્રીજો અત્યાચારી છે. આ ત્રણે જણાઓએ લાખો માણસો, લાખો કુટુંબોને આજે શોકસમુદ્રમાં ડુબાવ્યાં છે. કારેન પદ્મવે આ દુષ્ટોને સાથ આપવામાં જરા પણ આનાકાની કરી નહિ. એણે કાકાના ખૂનની પણ પરવા કરી નહિ.”

હોરમુજ : “કાકા, ભાઈ અને આપનું ખૂન એમના માટે એવી તે કઈ ખૂરી વાત છે? રાજપુત જનકલક્ષી હોય છે એ તો સનાતન કાળથી ચાલ્યું આવ્યું છે. હા, એ તો કહો કે આ તોફાનમાં શું શું બન્યું અને શું શું બનવાનું છે?”

મેહ્તાત : “જેવી રીતે જામારૂપને એ લોકોએ ગાદી પર બેસાડ્યો તેવી રીતે જરમેહને મહામંત્રી બનાવવામાં આવ્યો. પદ્મીઓની

ખૂબ ખૂબ લહાણી થઈ. સૌથી વધુ ભયંકર વરુ ગજનરૂપદાતને 'નખ-
વીર'ની ઉપાધિથી નવાજવામાં આવ્યો."

“અખરશહર (પુરાસાન)ના 'કનારંગ' (સૂબા)નું પદ શું ઓછા
મહત્વનું પદ હતું?” અત્યારસુધી ચૂપ બેઠેલા એક માનવીએ કહ્યું.

મેહ્તાત : “હા, જો 'નખવીર' 'કનારંગ' ગજનરૂપદાત શ્વેત
દણોના રાજ્યના સરહદપ્રદેશનો પ્રાંતપતિ ન હોત તો કદીય આટલો
જીલમ ન થાત. ક્ષત્રીને પકડીને જોણે બન્દીખાનામાં નાખ્યો છે. પહેલાં
એને ઢંડ દેવાની વાત હતી, પણ ગજનરૂપદાતે કહ્યું કે પહેલાં રાજ્યા-
શોહણનો ઉત્સવ ઉજવવો જોઈએ. વર્ષોથી ફિક્કા રહેતાં સામન્તોના
મુખ પર, આજે હાસ્યની રેખાઓ રમતી દેખાતી હતી. જમારૂપને
મૂલ્યવાન બેટો બહોલમાં આપવામાં આવી. સૈનિકોએ ઘોડા, તલવાર,
અને ભાલા અર્પણ કર્યા; ધનિકોએ દરબારગૃહના ચોકને સોનાચાંદીથી
ભરી દીધો, કવિઓએ કાવ્યો લલકાર્યાં.”

હોરમુજ : “હિ!”

મેહ્તાત : “હિ:! શું કામ? કવિઓનું તો એ કામ જ છે કે જે
એમને પ્યાલો ભરીને આપે તેમનાં ગીત ગાવાં. જમારૂપના અંત:પુરમાં
એક દિવસમાં એક હજાર સુંદરીઓ પ્રવેશી. એમાં કેટલીક કુમારિકાઓ
હતી, કેટલીક ભીષણ મંદારને કારણે બનેલીઓ વિધવાઓ હતી, અને
કેટલીક જીવિતોની પત્નીઓ હતી. સામન્તો અને મંત્રીઓમાંથી કોઈને
દિવાલિદેવે 'મહિસ્ત'ની પદ્વી આપી. તો કોઈને 'વહેરજ'ની, તો કોઈ
'હજરપત' બન્યો. તો કોઈ 'હજરખન્દ' 'તહજમારૂપ,' 'જમારૂપપ્રસાદ'
'જમારૂપપુત્ર,' 'જમારૂપગોમન્દ' 'જમારૂપનખ' અને 'અરાજગ-
મારૂપ'ની ઉપાધિઓ વડે કેટલાકોને નવાજવામાં આવ્યા. ધર્માધ્યક્ષ
ગુલનાજને 'સર્વજ્ઞ'ની ઉપાધિ મળી. ચારે પ્રાંતપતિઓ, ચારે મહાસેના-

કેદી

પતિઓએ રાજ્યભક્તિના શપથ લીધા; જ્યોતિષીઓએ મોટી મોટી ભવિષ્યવાણીઓ બાખી.”

“જ્યોતિષીઓનો રાજગાર તો જાણે કુંટવાઈ ગયો હતો ! અંદર્જરના યુગમાં સમાનતાનું રાજ્ય પ્રવર્તી ગયું હતું. એ વેળાએ એમની ભવિષ્યવાણીઓ જૂઠી પડતી હતી.”

મેહ્તાત : “હા, ધર્મગુરુઓ અને જ્યોતિષીઓની તો જાણે રાજ કુંટવાઈ ગઈ હતી ! આજે તો એ લોકોની પાંચે આંગળીઓ ધીમાં છે. એક બાજુ રાજભંડાર છુટાતો હતો ત્યારે બીજી બાજુએથી રાજ્યભંડારીને ત્યાં એટલી અધી ભેટો નોંધાતી હતી કે ભંડારમાં મૂકવાની જગા પણ નહોતી જડતી.”

“ત્યારે જૂના દરબારીઓમાં તો બહુ ફેરવફલી થઈ હશે ?”

“સૌથી પહેલો ફેરફાર અંગરક્ષકોમાં થયો.”

“એટલે કે જૂના અંગરક્ષકો હવે વિશ્વાસપાત્ર રહ્યા નહિ. અને નવા ગળતરપદાતના માણસો હશે, એમ જ ને ?”

“ગળતરપદાતનું નામ વારે વારે શું કામ લો છો ? આજે તો એ જ સર્વકર્તાહર્તા બનીને ખેડો છે ને ! ચારે બાજુએ જ નજરે પડે છે.”

હોરમુજ : “એક બાજુ દરબારમાં નવા શાહને ગાદી પર બેસાડવાનો ઉત્સવ ઉજવાઈ રહ્યો છે અને બીજી બાજુ આખા ય તરુપોનમાં શોકનું અખંડ સામ્રાજ્ય છવાઈ ગયું છે. નખાપાં બાળકો વલખાં મારે છે, અને પતિવિહોણી સ્ત્રીઓ હજુ પૂરું ધરાઈને રોઈ પણ શકી નથી.”

મેહ્તાત : “હા, દરબારમાં આ શોકની ટાઈ છાયા નજરે પડતી નથી. ઉપાધિઓનો વરસાદ, ભેટોની આપેલે, પ્યાલા પર પ્યાલો

ચડાવવો, અને છેવટે નર્તકીઓ અને ગાયિકાઓ, વાદકો અને વિદ્વાનોનું દરબારને નવવર્ષનું સ્વરૂપ આપવું આજ અધું ચાલી રહ્યું છે. ગળતરપદાતે આજે સંગીતનું વિશિષ્ટ પ્રકારે આયોજન કર્યું હતું. દરબારમાં આજે વીણા, ચંગ, બખૂત, તમ્બુરો, કંઘાર, ખંસી, ઢોલ, દુમ્મલગ તથા અન્ય દેશીવિદેશી વાદ્યો વાગતાં હતાં, દેશપરદેશની નર્તકીઓ અને કિન્નરીઓ પોતપોતાની કલાઓનો પરિચય આપતી હતી.”

હોરમુખ : “ત્યારે કાંઈને ખ્યાલ નહોતો કે તરપોને નગરી આજે હાય પોકારી રહી છે, તિઆ રહી રહી છે !”

મેહ્તાત : “તરપોને આવી તો કેટલીય હાય પોકારી હશે અને તિઆય આમ કેટલીય વાર રહી હશે. સામનતો, મંત્રીઓ અને ધર્મગુરુઓને એની હાથવોચ અને રુદ્ધ સાથે શી નિસ્મય ? આજે તો બાર વરસથી એમની જાતી પર ખેડેલો ભયંકર દુશ્મન હતી ગયો, એમની જાતીમાં ભોકાયેલો કાંટો આજે નીકળી ગયો, પછી તેઓ પૂરબદારમાં ઉત્સવ ઉજવ્યા વગર જાંપે ખરા ?”

“પરંતુ, કાંટો હજુ પૂરો નીકળ્યો નથી ! શત્રુ પૂરો થઈ ગયો ! આનવું એ એમનો ભ્રમ છે.”

મેહ્તાત : “હા, એમનો મહાન શત્રુ એમના હાથમાં આવ્યો નથી એ વાત તેઓ શી રીતે ભૂલી શકે ? માત્ર અંદર્જગર જ નહિ, પરંતુ એમના મુખ્ય શિષ્યોમાંથી કાંઈ પણ એમના હાથમાં આવ્યો નથી એ વાતનો આ વરુઓને બહુજ અદ્ભૂત છે.”

હોરમુખ : “વરુઓ ! ઊમા રહો, તમારા દિવસો પણ આવશે !”

*

*

*

*

રકતની હોળી ખેટ્યા પછી પાનગોળી અને ઉત્સવ પણ સમાપ્ત થઈ ચૂક્યો હતો. તોફાનની વેળાએ જેમની કતલ કરવામાં આવી

નહોતી તેમનું અલિદાન ન્યાયના નામે અપાઈ રહ્યું હતું. ન્યાયાધિશ સર્ગવ ન્યાયાસન પર બેસીને ચુકદો સંભળાવતો હતો. સાક્ષીઓ સાક્ષી આપતાં શપથ લેતા હતા: “હું યશસ્વી, પ્રકાશમાન અહુર્મજ્દ સમક્ષ, અહુર્મન સમક્ષ, પ્રજ્વળતી જ્વાળાના રૂપમાં અહીં વિદ્યમાન અદે-અદિષ્ટ સમક્ષ, પાસે ઉપસ્થિત થયેલા શહૂર સમક્ષ અને જેમની ભૂમિ પર હું આ સમયે બિભો છું તે સ્પન્દારમંદ સમક્ષ, જેને હું આગળઉપર આદ્યશીપીશ તે રાટી અને જળના રૂપમાં અહીં વિદ્યમાન ખ્વરદાત તથા અમરદાત સમક્ષ, આપણા રક્ષકઆત્મા સ્પિતામન જરથેસ્તના નામે, આતરપથ મેદૂસ્પન્તના નામે તથા ભૂતભવિષ્યના આપણા અજ્ઞાત સર્વ સંરક્ષક દિવ્યાત્માઓના નામે શપથ લઉં છું કે હું સાચું બોલીશ.....કે આ વ્યક્તિઓ પીરોજપુત્ર ક્વાતના અધર્મના માટે, આમદાતપુત્ર પાપી મજ્દકના માટે ધર્મ તેમજ રાજ્યની સાથે વિશ્વાસઘાત કર્યો. અહીં હું જે શપથ લઉં છું તે જૂઠા હોય તો હું ન્યાયસેતુ પર પહોંચીને જાદુગર જાદુકે આચરેલા પાપનો ભાર માથે લેવા તૈયાર છું. સૂર્ય, પ્રકાશ, ફિરસ્તાઓ જાણે છે કે હું સત્ય બોલું છું; મારો આત્મા જાણે છે કે હું સત્ય બોલું છું; મારું હૃદય અને મારી જીભ એકજ છે.....”

“આવું કહેવા છતાં પણ જૂઠો સાક્ષી ફાટી ન પડ્યો? એની જીભ કપાઈ ન ગઈ? અરબાદ થયેલાં સ્ત્રીપુરુષો કહેતાં હતાં: “આ સૂર્ય, જળ, પ્રકાશ અને ફિરસ્તાઓ ક્યાંક સૂઈ ગયા હશે, નહિતર તેઓ ન્યાયાધીશ અને સાક્ષી બંનેને ન્યાયસેતુ સુધી પહોંચ્યા પહેલાં અતમ કરી નાખત!”

નાના નાના ન્યાયાધીશો ઉપરાંત વડા ન્યાયાધીશ આગળ પણ એક સૌથી ભારે ન્યાયનું નાટક ભજવાતું હતું. એની સામે પીરોજપુત્ર ક્વાતભે અડો કરવામાં આવ્યો હતો. ધર્માધ્યક્ષે એના પર ભીષણ દોષનું આરોપણ કર્યું હતું. સાસાનીવંશ ધર્મગુરુઓનો વંશ હતો અને ક્વાત

અધર્મી બામદાતપુત્ર મળદકનો અનુયાયી બન્યો હતો. ધર્મના દુશ્મનનો દંડ મૃત્યુદંડ જ હોઈ શકતો હતો, પરંતુ વડો ન્યાયાધીશ તો માત્ર અપરાધ પ્રમાણિત છે એ જ નક્કી કરી શકતા હતા. પછી પ્રાણ લેવો કે બક્ષવો એ શહેનશાહના હાથની વાત હતી. ગળનરપદાતે બહુ સાર ઈર્ષ્યે મૃત્યુદંડ આપવાનું શાહને કહ્યું. જામારપ જો કે આ વરુઓના હાથમાં પૂતળું હતો છતાં એ પોતાના અગ્રજને આવે કડોર દંડ દેવા તૈયાર નહોતો. ગળનરપદાત અને ધર્માધ્યક્ષે ક્ષત્રાતની આંખો ફેડી નાંખવા માટે બહુ પ્રયત્ન કર્યા પરંતુ જામારપ આના માટે પણ ખુશી નહોતો. ધમડીતો જવાબ જામારપે આટલો જ વાળ્યો: “આજે મારા અમાગી મોટા ભાઈનો વારો છે, અને કાલે મારો પણ વારો આવે. હું આવું નહિ કરી શકું. ઉત્તરમાં ખગરી હૂણુ સરહદની અંદર ઘૂસીને લૂંટફાટ કરે છે. અમારા પિતા પીરોજને મારનાર શ્વેત હૂણુ પૂર્વ સરહદે એવો જ બળવાન છે. રોમન સમ્રાટ અનસ્તાત ગીધની માફક ઈરાન પર નજર નાખી રહ્યો છે. અને કોણુ જાણે કયા સમયે કઈ આફત આપણા પર આવીને ઊતરે! આટલા મોટે હું તૈયાર નથી. તમારી વાતોને લક્ષ્યમાં લઈને અધિકમાં અધિક હું ક્ષત્રાતને અનુશ્વર્તના વિસ્મૃતિ કારાગૃહમાં પૂરવાનો દંડ ઈઈ શકું.”

નાખુશ મંત્રીઓ અને સામંતો જામારપના આ કથનથી ખુશી થઈ ગયા. કેમકે અનુશ્વર્તનું વિસ્મૃતિ કારાગૃહ મૃત્યુદંડ કે આંખ ફેડી નાખવાની શિક્ષાથી કંઈ ઓછું ભયંકર નહોતું. જે કેદીને સાં એક વાર મોક્ષવામાં આવ્યો તેની ફરીથી જીવતા પાછા ફરવાની આશા નહોતી. વિસ્મૃતિ કારાગૃહનું નામરમરણુ પણ મૃત્યુ દંડ જેવી જ શિક્ષા હતી.

ક્ષત્રાતે દંડાસા બહુ ધીરજપૂર્વક સાંભળી. જો એને મૃત્યુદંડ મળ્યો હોત તો પણ એ આવો ધીરગંભીર ઊભો હોત. પોતાના બાર વર્ષના

શાસનકાળમાં પાછલાં જે વર્ષાનું જીવન, જેમાં પોતાનાં નીહ પણ શાસનકાળમાં પાછલાં જે વર્ષાનું જીવન, જેમાં પોતાનાં નીહ પણ વસ્તીનાં સુખદુઃખને પોતાનાં સુખદુઃખ માન્યાં હતાં તે જ, એને સૌથી વધુ સંતોષપ્રદ અને આનંદપ્રદ લાગતું હતું. પોતાના સુખને બીજાઓની સાથે ભોગવવામાં અને બીજાઓનાં દુઃખમાં પોતાની જાતને સહભાગી બનાવવામાં એને સૌથી અધિક આનંદ પ્રાપ્ત થતો હતો. અન્દર્જગરના ધનિષ્ઠ સંબંધમાં આવ્યા પછી એના જીવનની દિશા બદલાઈ ગઈ હતી. એ સમજવા લાગ્યો હતો કે માનવીનું સુખ અને સંતોષ પોતાનામાં જ સિમીત રાખવાની વસ્તુ નથી. ખેદ તો એટલો જ હતો કે નવી દૃષ્ટિ મળ્યા પછી નવા માર્ગ પર ચાલવા એને બહુ ઓછો સમય મળ્યો. પરંતુ એને પૂરો વિશ્વાસ હતો કે ઈરાનમાં સળગાવેલી આગને છુઝાવવાની શક્તિ નથી ગળનરપદ્ધતમાં કે નથી જરમેહૂમાં કે નથી ધર્માધ્યક્ષમાં. એને પૂરો વિશ્વાસ હતો કે પ્રભુએ શયતાનને પૂરેપૂરો પરાજિત કરી દીધો છે. શયતાનના નાના મોટા અનુયાયીઓમાં એટલી શક્તિ નથી કે તેઓ પોતાના સ્વામીના પરાજયને વિજયમાં ફેરવી શકે.

પ્રકરણ ૭ :

તીર્થયાત્રા

જ્યારે સ્ત્રીપુરુષના એક યુગલે ઇસ્તખ્ર નગરમાં પ્રવેશ કર્યો ત્યારે સૂર્યાસ્ત થઈ ચૂક્યો હતો. સ્ત્રીના પોષાકમાં હતું પહોળું સૂત્રણ, જે ઘૂંટણોથી નીચે જતાં પીળાં પટાથી વાંટાળેલું હતું. અને એને આગળ ખાછળ અને બાજુમાંથી વેતરવામાં આવ્યું હતું, અને હાથમાં ઈરાની સ્ત્રીઓ પહેરે છે તેવાં કંકણ અને ગળામાં હાર હતાં. પરંતુ કંચૂક અને સૂત્રણ પર વેલખૂટોની સગવટ, કેશગુંથણ અને માથે ઓઢેલા મોટા રૂમાલનો પહેરવેશ જોઈને જ લાગતું હતું કે આ સ્ત્રી પારસની નથી. નગરમાં પ્રવેશતાં જ ઠાઈ ઠાઈ એ આ લોકોને એમના નિવાસપ્રદેશ

વિશે પૂછવા વિચાર્યું. પરંતુ પોતે ક્યાં ઊતરવાનાં છે એ જગા સિવાય એમણે બીજા કશાનું નામ ન જણાવ્યું, અને ઊતરવાની જગાનું નામ દેવાનો એમને અધિકાર હતો, કેમકે ઇસ્તખ્ર દેવી અનાહિતાનું ધામ હતું અને ઇરાનમાં મન્દયસ્ત્રી ધર્મનું સૌથી મોટું તીર્થ હતું. માત્ર ઇરાનીઓ જ નહિ, પરંતુ દૂર દૂર છેક સોગ્દ અને સિન્ધથી ભક્તજનો દેવી અનાહિતાનાં દર્શન-પૂજા માટે અહીં આવતા હતા. ઇસ્તખ્રમાં તીર્થ-પુરોહિતોની બહુ મોટી સંખ્યા હતી, જેમની આજીવિકા જ તીર્થયાત્રીઓની સેવા અને સહાયતામાં સમાયેલી હતી.

અનાહિતાને લીધે ઇસ્તખ્ર માત્ર મહાન તીર્થ જ નહિ, પરંતુ એ ઇરાનનું બીજું પાટનગર બન્યું હતું. આજથી પોણા ત્રણસો વર્ષ પહેલાં (૨૮ એપ્રિલ, ૨૨૮) અર્દશીર પહેલાએ અહીં જ સાસાની રાજ્ય-વંશની સ્થાપના કરીને અહીં જ રાજમુકુટ પોતાના શિર પર પહેલવહેલો ધારણ કર્યો. ત્યારથી આજ સુધી વીસ શહેનશાહોનું મુકુટગ્રંધન અહીં થયું. જ્યાં સુધી ઇસ્તખ્રમાં દેવી અનાહિતાની પાસે આવાને મુકુટ ધારણ ન કરે ત્યાં સુધી ગાબકાનની પ્રાચીન ગાદી પર એસનાર કોઈ સાસાની શાસક વાસ્તવિક શહેનશાહ કહેવાતો નહોતો.

અંતે યાત્રાળુઓ પથ્થરથી જડેલા રાજપથ ઉપર ચાલીને ઘણે દૂર સુધી ગયાં. હવે એમને ચંદનની તથા અન્ય મધુર સુગંધી આવવા લાગી હતી. મુખ્ય અગ્નિશાળા અને અનાહિતાનું સ્થળ હવે દૂર નથી એની સાક્ષી આ સુગંધી પૂરતી હતી. યાત્રાળુઓ યાત્રાધામ તરફ દોરી જનાર રાજમાર્ગ અને ગલીઢૂંચીઓથી પહેલેથી પરિચિત હોય એમ જણાતું હતું, એટલે જ એમને બહુ ભટકવું ન પડ્યું. રાજમાર્ગથી તેઓ એક ગલીમાં વળ્યા અને પછી એક ખારણા આગળ જઈ એમણે એને ખખડાવ્યું. થોડી વારસાં જ દીવો લઈને એક વૃક્ષ ખારણું ઉઘાડીને બહાર આવી. અપરિચિત હોવા છતાં પણ એણે પરમ સુપરિચિતની જેમ એમનું સ્વાગત કર્યું. ઇસ્તખ્રના પંડ્યાઓ માટે આ ટાઈ નવી વાત

નહોતી. અને યાત્રાળુઓ પાસે કહેવા પૂરતો સામાન હતો. એમના ચહેરા પર કંઈક થાકના ચિહ્નનો દગોચર થતો હતો. વૃદ્ધા એમને ધરના એક સ્વચ્છ ખંડમાં લઈ ગઈ. આ દરમિયાન એણે પ્રશ્નોની ઝડી વરસાવી અને એમાં જાણી લીધું કે ઉભર યાત્રાળુઓ સોજનાં વતની છે. એણે એમના દેશનાં બીજાં સ્થાનોનાં નામ પણ દીધાં. ગુર્જ (બખર)ના શાસક, ગુર્જીન અને ફટલાય ધર્મગુરુઓ અને દુર્ગપતિઓના નામ પણ એણે ઝટ ઝટ ગણાવી નાખ્યાં. વૃદ્ધાને મન સોજ, અર્મની અને ગુર્જ એ સૌ એક જ હતાં. ધરના જે ઉપલા ખંડમાં આ લોકોને ખેસાડવામાં આવ્યાં હતાં તેમાં દીવાલ સરસા ગાલીચા મૂકવામાં આવ્યા હતા અને દીવાલોને સુંદર પરદાઓથી શણગારવામાં આવી હતી. વૃદ્ધાએ દીવો ક્યો અને 'દીનક' 'દીનક' કહી સાદ દીધો. નીચેથી એક ફાટેલાં વસ્ત્રો અને મલિન ગાત્રવાળી પરંતુ જડીતગદી એક છોકરી નિસરણી ચડીને ઉપર આવી. પાસે આવીને બંને હાથને જાતી ઉપર, જમણી હથેળીને ડાબા ખભા બાજુ અને ડાબી હથેળીને જમણા ખભા બાજુ રાખી, ઝૂકીને આગંતુકોને વંદના કરી. વૃદ્ધાને આ બધો શિષ્ટાચાર કરવાનું કહેવાની કંઈ જરૂર ન પડી, જાણે છોકરી પહેલેથી જ આ બાબતમાં ટેવાયેલી હતી. એણે ઉતાવળે પાઘરણુઓને સરખાં કરી નાંખ્યા, મોટા તકિયા ગોઠવી દીધા, અને થોડી વારમાં ગરમ પાણી અને હાથ ધોવા માટે વાસણને લાવીને મૂક્યાં. જેતજેતમાં અંગૂર, સફરજન, ટેડી, દાડમ અને લાલ શરાબની મુરાઈ તથા મઘપાત્રો હાજર કરી દીધાં.

વૃદ્ધા મહેમાનોનો કેટો મૂક એમ નહોતી. એ ખોલે જતી હતી : "તમે મોડાં આવ્યાં. એક માસ પહેલાં આવ્યાં હોત તો ઇસ્તખ્તની શોભા કંઈક ન્યારી જ જેવા મળત. અમારા દીનદાર શહેનશાહ જમારપ ગાદીનશીન થવા માટે અહીં આવ્યા હતા. સર્વ અમીરઉમરાવો અહીં હાજર હતા. ધર્મીબક્ષ ગુલનાજ, ઉમરાવોનાં

સાતે કુળો અહીં ઇસ્તખ્તમાં પધાર્યા હતાં. સર્વ ધર્માચાર્યોનું, એમના પરિવાર સહિત, અહીં આગમન થયું હતું. સારા ય નગરને શણુગાર્યું હતું. નગરના એક છેડાથી માંડીને બીજા છેડા સુધીના તમામ માર્ગો પર ચંદનજળનો છંટકાવ કરવાથી તે મધમધી રહ્યા હતા. આવો મોઢા કાંઈ વારે વારે થોડો મળે છે? તમે થોડા વહેલાં કેમ ન આવ્યાં?”

વૃદ્ધા અતિથિઓને બોલવાનો બહુ ઓછો અવકાશ આપતી હતી. એમણે એના પ્રશ્નોનો માત્ર એકાદ જ વાર જવાબ આપવાનો પ્રયત્ન કર્યો : “રાજ્યારોહણના પ્રસંગે ઇસ્તખ્ત આવી પહોંચવા માટે અમે બહુ પ્રયત્ન કર્યો, પરંતુ અમારો દેશ બહુ દૂર છે, રસ્તામાં મોટા મોટા પર્વતો છે, રસ્તો વિકટ છે.”

“હા, કોહકાકનો માર્ગ બહુ કડણ છે. એ તો પરીઓનો દેશ છે એ હું જાણું છું. ત્યાં, જનન, દેવાન, અમુરો, અપઓશા અને નશુ રહે છે. પરંતુ દેવીના એક વાર દર્શન કરી લેવાથી દુઃખન, દેવાન કે બીજા કોઈનો ભય રહેતો નથી. રસ્તામાં આ અમારી દીકરીને બહુ કષ્ટ પડ્યું હશે.”

“હા, કષ્ટ તો પડ્યું, પરંતુ દેવીના શરણે આવી જવાથી અમે બધાં કષ્ટો ભૂલી ગયાં, અમને રસ્તામાં થોડાની સવારી મળી ગઈ હતી એટલે આવવામાં ખાસ કાંઈ તકલીફ પડી નહિ. હા, મારી બેટી અનાહિતાની હસ્તાનમાં આવતાં તખ્તિયત લથડી ગઈ. એટલે જ અમે થયાસમયે અહીં આવી શક્યાં નહિ.”

વૃદ્ધાએ પુરુષની બાજુથી નજર ખેંચીને સ્ત્રીના મોં તરફ જોતા કહ્યું : “બેટી અનાહિતા! તારું નામ બહુ રૂપાળું છે. જેવું રૂપ તેવું જ નામ છે. દેવી અનાહિતાને તો સારી દુનિયા માને છે.”

હવે યાત્રાળુ યુવતીએ મોં જોડ્યું : “મારા માતાપિતાને મારા કાંઈ માહપત પછી કોઈ સંતાન થયું નહોતું. એમણે દેવીની બહુ

પ્રાર્થના કરી, અને દશ વર્ષ પછી મારો જન્મ થયો. એટલે જ મારું નામ અનાહિતા પાડયું. ઘણા દિવસોથી દર્શન કરવાની લાલસા હતી; એ મનોકામના આજ પૂર્ણ થઈ.”

“દેવી સત્રજી મનોકામના પૂર્ણ કરશે. જેવી તારા માતાપિતાની મનોકામના પૂર્ણ કરી તેવી તારી મનોકામના પણ પૂર્ણ થશે. દેવી પાસેથી કોઈજ ખાલી હાથે પાછું ફરતું નથી. કોઈની કૃપા ખાલી રહેતી નથી.....”

“દેવીની કૃપાથી એ પુત્ર અને એક પુત્રી છે. માર્ગમાં કષ્ટના કારણે એમને ઘેર મૂકીને આવ્યાં છીએ. દર્શન કરવાની બહુ દિવસોની લાલસા લઈને આજે અહીં આવી પહોંચ્યાં છીએ.”

વૃદ્ધાની વાતોનો હજુ છેડો આવ્યો નહોતો. અતિથિઓ હાથમાં ઘોઘાને ખાવાપીવામાં પડી ગયાં હતાં. દાસી દીનકે એમના રહેવાનો સત્રજો પ્રયત્ન કરી દીધો હતો. માહપત અને અનાહિતા પણ વૃદ્ધાની વાતોથી કંટાળતાં નહોતાં, ઊલટાં એમાં એમને રસ પડતો હતો એવું લાગતું હતું. માત્ર આજની રાત જ વિશ્રામ લેવો હતો અને કાલે દેવી અનાહિતાના દર્શન માટે જવું હતું. માહપતની વાત ઉપરથી લાગતું હતું કે આતુરકર્નબગ સાથે એને પહેલેથી જ પરિચય હતો. આતુરકર્નબગ પોતાની પત્ની સાથે તરપોન ગયેલો હતો. એ દેવી અનાહિતાના પુરોહિતોમાં ઠીક ઠીક પ્રભાવશાળી મનાતો હતો. જામારપના રાજ્યારોહણ પછી અહીંની દાનદક્ષિણાથી સંતુષ્ટ ન થતાં કેટલાય પુરોહિતોએ પાટનગર ભણી દોટ મૂકી હતી, પછી વૃદ્ધાને પુત્ર પણ એમાં શા માટે બાકી રહે?

વૃદ્ધાએ કહ્યું: “દીકરો ધરે નથી એની કાંઈ પરવા નથી. બેટા, તમને જરાય કષ્ટ નહિ પડવા દઉં. એ તો બેત્રણ દિવસમાં આવ્યો

આવશે. તમે બંને આ ધરને તમારું જ માનજો. દીનક તમારી તહેનાતમાં ખડા પગે હાજર રહેશે.”

અતિથિસ્ત્રીના કહેવા પરથી વૃદ્ધાએ કહ્યું: “ઈસ્તખમાં પણ શયતાનના અગ્નિઓ પહોંચી ગયા હતા. અધર્મી મજદુરની વાતો! દેલાવાં માંડી હતી. જ્યાં શાહની નૈયત જ બગડી હોય ત્યારે બીજોઓની નૈયત કેમ ન બગડે? પરંતુ, હવે ધર્મ ફરી અધર્મ પર વિજય મેળવ્યો છે. દેવીની સેવાપૂજામાં હવે પહેલાં જેવી ભીડ થવા લાગી છે.”

“ત્યારે શું દેવીની સેવાપૂજામાં પણ ખલેજ પહોંચી હતી?”
અનાહિતાએ પૂછ્યું.

“હા, બેટી! પરંતુ તારાથી શું છુપાવવું? જો અધર્મી ક્વાતઃ પાંચ વર્ષ વધારે ગાદી પર રહ્યો હોત તો અરેબર ઈસ્તખના લોકોને ભૂખે મરવું પડત. યાત્રાગુઓ બહુ ઓછાં આવતાં હતાં. સર્વ સ્થળે પાપી મજદુરે પોતાની જાળ બિઝાવી હતી.”

“બહુ ખુશીની વાત છે કે આ અધર્મ ઈરાનમાંથી વહેલો વિદાય થયો.” સ્ત્રીએ પોતાની વાત પર ભાર મૂક્યા વિના કહ્યું.

વૃદ્ધા વધુ ઉત્સાહિત બનતા બોલી: “એ તો બધી દેવીની કૃપા છે. હવે ફરી પહેલાંની માફક દેશમાં આનંદમંગળ વર્તી રહેશે. હા, દેશમાં સર્વ સ્થળે હવા બદલાઈ ગઈ હતી. દાસદાસીઓ હુકમ માનતાં નહોતાં; ગુલામે માલિકનું ઘર છોડીને નાસી જતા હતાં. માલિક એમને પકડી શકતો નહોતો. સૌને મજદુરે ચડાવ્યાં હતાં. હલકટ જાતિના લોકો ગામના મુખીઓને તો શું પણ અમીરઉમરાવાને પણ ગાંઠતાં નહોતાં. જાણે કોઈના ઘરમાં દાસ કે દાસી નહિ રહે એવા સમય આવી ગયો છે એવું લાગતું હતું. કશું કરવાની સૂઝ પડતી નહોતી. પરંતુ દેવી અનાહિતાને ધન્ય છે કે ધર્મ રાજ્ય પાછું આવ્યું છે. હવે આપદા નહિ પડે ઈસ્તખમાં હવે કોઈ મજદુર રહ્યો નથી.”

“તેઓ ક્યાં ગયા?” સ્ત્રીએ પૂછ્યું.

“ક્યાં ગયા? પાપીઓ અને અધર્મીઓને જેવી શિક્ષા અહીં મળે કરવાની કહી છે તેવી જ શિક્ષા એમને મળી. એક મહિના સુધી દેવીના મંદિરની ચારે બાજુ હજારો માથાં લટકતાં હતાં. એમને ખસેડવાને હજી એક અડવાડિયું પણ માંડ પૂરું થયું હશે. હવે તો અહીં મનદંડનું નામ સુદ્ધાં લેનાર કોઈ રહ્યું નથી. લોકો કહે છે કે મનદંડને પણ કિર્માનમાં કોઈએ મારી નાખ્યો. એનું માથું તરપોત્ત મોકલવામાં આવ્યું, પરંતુ શહેનશાહે એ દેખતાં જ રહ્યું: “એનું મોં જોવું” પણ પાપ છે. એને જલદીથી તિથામાં ફેંકી દો. હા, પછી એને તિથામાં ફેંકી દેવામાં આવ્યું. એ તો શયતાનનો અવતાર હતો! યુ:!”

“તો હવે ઇસ્તિખ્સમાં બિલકુલ શાંતિ છે?” પુરુષે પૂછ્યું.

“બિલકુલ શાંતિ છે. બાર વર્ષ પછી ઇસ્તિખ્સનું ભાગ્ય પાછું બિઘડ્યું છે. કાલે જોજોને. ઇસ્તિખ્સ ઘણું સુંદર છે. હું તમને બહુ તકલીફ આપું છું નહિ?”

“ના, ના, અમને કાંઈ તકલીફ પડતી નથી.” યુવતી બોલી.

“ના, હું બહુ બોલું છું. તમે થાક્યાંપાક્યાં છો. હવે સ્થળ જાઓ, કાલે પાછું દેવીના દર્શને જવું છે.”

વૃદ્ધા ચાલી ગઈ. દાસી દીનક પણ યાત્રિકોની પથારીઓ સરખાવી કરીને નીચે ચાલી ગઈ. યાત્રિકો સવાની તૈયારીમાં પડ્યાં.

ઇસ્તિખ્સમાં અનાહિતાનું મંદિર ક્યારે બંધાયું એ વિશે જો કોઈને પૂછીએ તો સૌ સોગન ખાઈને કહેવા તૈયાર હતા કે જ્યારે પૃથ્વી અને આકાશ, જળ અને થળ પણ તૈયાર થયાં નહોતાં એ પહેલાંથી દેવી અહીં આવીને વિરાજમાન થયાં છે. પોણા ત્રણસો

વર્ષથી ઈશાનનો સચળી સંપત્તિ દેવી અનાહિતાની સંપત્તિ મનાતી આવી છે તો પછી એના મંદિરના વૈભવ વિશે કહેવું જ શું? અર્ધસૂત્રના પિતા પાપક અનાહિતાના મુખ્ય પુરોહિત હતા. આ કહેવાનો અર્થ એ નથી કે એના પુત્રના શહેનશાહ બન્યા પછી જ દેવીનો મહિમા વધ્યો હતો. પાપકનો વંશ અનાહિતાનો પુરોહિત હતો એટલા માટે પાર્થિવ વંશને પરાજિત કરીને સાસાની વંશને પાથો નાખવામાં પૂર્વજેતું આ પદ અર્ધશીર માટે બહુ સહાયક સિદ્ધ થયું. એટલે સાસાની વંશે પોતાના સામ્રાજ્યને દેવીનો પ્રસાદ માન્યો એમાં કંઈ જ આશ્ચર્ય નથી. અનાહિતાનું વિશાળ મંદિર પોતાના સૌંદર્ય અને વૈભવમાં અદ્વિતીય હતું. દેવીના આણેલા સેંકડો પાષાણ-સ્તંભો પર મંદિરશાળાની છત ઊભી હતી. વેલખૂરો, પશુપક્ષીઓ અને સ્ત્રીપુરુષોની સેંકડો મૂર્તિઓ પડે ઈમારતો શોભાવવામાં આવી હતી. પ્રત્યેક સાસાની શાસક મંદિરની અભિવૃદ્ધિ અને સમૃદ્ધ કરવામાં એકમેક સાથે શરતમાં ઊતર્યો હતો. અર્ધશીર પછી, સુંદર વિશાળ ઈમારતો બનાવવાના ભારે શોખીન એવા શાપુર પહેલાંએ અનાહિતા મંદિરને વધુ વિશાળ રૂપ આપ્યું. ત્રણ શાપુરો, પાંચ બહેરાઓ અને ત્રણ હોરમુન્દોએ મંદિર સાથે નવા નવા ભવનો બેસાડ્યાં. યજ્ઞગર્દ બીજાએ અનાહિતાની પૂજામાં થોડી કસર કરી એટલે જ ક્ષેત્ર દૂણોના હાથે એને પ્રાણ ગુમાવવા પડ્યા એવું કહેવાય છે.

અનાહિતાનું મંદિર મંદિર નહોતું પરંતુ એક નિરાળું જ નગર હતું. મુખ્ય મંદિરના વિશાળ દરવાજા સુદ્ધાં સોનાચાંદીના બનાવેલા હતા, પછી ત્યાંની વાસણો, આબૂષણો અને બીજા સામાનો વિશે પૂછવું જ શું? દેવીના મંદિરની અંદર જતાં પહેલાં લોકો પોતાના મુખ પર કપડાંની પટ્ટી બાંધી લે છે, જેથી એમના અપવિત્ર શ્વાસ દેવી સુધી ન પહોંચી શકે. દ્વારની રક્ષિકાઓ, મંદિરની પરિચારિકાઓ નમ્ર રહેતી હતી કેમકે અનાહિતા પોતે દિગમ્બરા હતી. મંદિરની મધ્યમાં એકો માહુમુંદર દિક્ષુગમર્તિના મંદિરો બાંધ્યાં, જ્યાં રત્ન-

જડિત સુવર્ણભૂષણો, ગળામાં એક મહામૂલો રત્નહાર, શિર પર સુંદર રીતે ઝોળેલો ફેશકલાપ. ખરેખર અનાહિતાની પ્રતિમા ખૂબ મોહક હતી. એની ત્રિભંગી મૂર્તિને નિહાળીને માહપત બોલ્યો: “મૂર્તિ નસ છે, પરંતુ કાઈ મહાન કલાકારેએ એનું નિર્માણ કર્યું છે. હાથમાં દ્રુણ અને ભોજનથી ભરેલો થાળ અને જમણામાં પુષ્પગુચ્છ ફેટલો સુંદર ખનાવવામાં આવ્યો છે! અને એનો હાથો પગ સ્થિર અને જમણો પગ જરા ઊપડતો ફેટલો સજીવ લાગે છે! આટલી ભાવપૂર્ણ ત્રિભંગી મૂર્તિ ઇરાનમાં ખીજે ક્યાં જોવા મળે? પરંતુ, આ પરિચારિકાઓ નસ કેમ છે?”

“દેવી નસ છે, એટલે પરિચારિકાઓ પણ નસ હોવી જોઈએ.” સ્ત્રીએ કહ્યું.

“પરિચારિકાઓ જાણે સજીવ અનાહિતાઓ છે! એમનાં ગુંચળાવાળા દીર્ઘ ફેશ, ધાટીલા શરીર તથા કામળ મુખમંડળને નિહાળીને અનાહિતાના પ્રભાવથી પ્રભાવિત થયા વિના કોણ રહેશે? સમગ્ર દેશમાંથી પસંદગી કરીને લવાયેલી આ ધનુર્ધારિણી નસ પરિચારિકાઓ-યુવતીઓનાં ભૂધનુષો હોવા છતાં એમનાં હાથમાં ધનુષોની શી આવશ્યકતા છે? તેઓ દશ નથી, વીસ નથી, સેંકડો છે; મંદિરની અંદર તો જાણે રૂપનું જાળર માંડ્યું છે.”

“પરંતુ મને તો લજ્જા આવે છે.” સ્ત્રી સાથે આવેલી દાસી દીનકને દૂર ગયેલી જોઈને કહ્યું.

“આ નિર્લજ્જતા છે, આ પાપાચારને પ્રોત્સાહન આપવા સરખું છે. શું ધર્મ આટલો પતિત બની શકે છે?”

“ધર્મનાં પતિત બનવાની વાત ના કરો. મેં આનાથી પણ પતિત ધર્મ જોયો નોંધ્યો છે. આવીં ખીજાં ક્યાં જોઈતો સુંદર કસા

તો છે. યવન કલાકારો દેહના સર્વાંગીણ સૌંદર્યને અંકિત કરવા માટે કુટલીય વાર નક્કર દેહને પાષણમાં આરોપિત કરે છે; પરંતુ મેં તો! હિંદમાં મનુષ્યના નક્કર શિક્ષણને બિલકુલ પ્રાકૃતિક રૂપમાં ઉત્કૃષ્ટ જોયું છે. હા, દેહનો કોઈ અવયવ નહિ, માત્ર શિક્ષણ, શું એ માનવીની પાશવિક વૃત્તિઓને જગૃન કરતાનું સ્પષ્ટ આયોજન નથી?"

“જો એવું હોય તો એ માનવીનું ચરમ પતન છે. હું તો અહીં નિર્જીવ નગ્ન મૂર્તિ અને આ જીવંત નગ્ન પરિચારિકાઓને જોઈને શરમતી મારી જમીનમાં પેસી જઈ છું. કેમ કોઈને ખ્યાલ આવતો નથી?"

ઉભય યાત્રિકોના દર્શનપૂજના સમયે કાલવાળી વૃદ્ધ! પણ આવી પહેંચી. એ પોતાના યજ્ઞમાનેને લઈને મંદિરની અંદર ગઈ. બંનેઓ ઉપકાર ચડાવીને ભક્તિભાવથી અભિવાદન કર્યું. વૃદ્ધા, અન્ય પરિચારિકાઓ અને મહંત પોતે મંત્ર અને સ્તોત્ર બોલ્યાં. દેવીના આશીર્વાદ લઈને બીજાં નાનાં મોટાં મંદિરો તથા પાસેના વિશાળ અગ્નિમંદિરમંદિર ચંદનકાષ્ઠ તથા બીજી સુગંધસામગ્રી હોમીને પૂજાવિધિ સમાપ્ત કરી. પરંતુ હજુ મંદિરની અંદર બહુ વસ્તુઓ જોવાની હતી.

નિવાસસ્થાને પાછા ફરીને માહપતે પોતાની સહચરિત્રીને કહ્યું :
“અનાહિતાનું મંદિર અને એનો વૈભવ સાસાની રાજવૈભવથી કોઈ પ્રકારે ઊતરતો નથી, અને અનાહિતા ખરેખર સાસાની વંશના વૈભવની રક્ષિત છે. દૂર અને નજીકથી આવનાર કો'ક જ તીર્થયાત્રી કે દર્શનસ્થુ આ સુંદર વિશાળ મંદિર અને એનો પ્રત્યેક કક્ષાપૂર્ણ વસ્તુને નિહાળીને મુગ્ધ બન્યા વગર રહેતા હશે.”

“પરંતુ આ નગ્નતા! નિર્જીવ મૂર્તિઓ અને સજીવ પરિચારિકાઓની તુલના?”

“એટલે તું આ ધર્મ પ્રત્યે અસંતોષ પ્રગટ કરવા માગે છે, ને જો લોકોની વિવેકશુદ્ધિના નાશ કર્યો છે. એના પર આવા પ્રકારે પરદા નાખ્યો છે. પરંતુ, ભક્તિભાવથી જે પેલા ભારતીય નગ્ન ત્રિંગતું દર્શાવે” કરવા જાય છે. તમને કેવા વિચારો આવતા હશે?”

“ભલે એને ભક્તિભાવના પરદામાં ઢાંકી દેવામાં આવે, પરંતુ વિચાર આવ્યા વિના તો રહે જ નહિ, એમ હું માનું છું. અનાહિતાના મંદિરમાં એવો કયો પુરુષ હશે, જે આ નગ્ન સુંદરીઓને નિહાળીને મનોવિકાર લાગ્યા વિના રહ્યો હશે? હું તો માનું છું કે માનવીની સૌથી નીચી કક્ષાની ભાવનાઓને ઉત્તેજિત કરવા માટે જ ધર્મે આ આખી યે જાળ મિજાની છે.”

“પરંતુ, એમ ન માનો કે એ પુરોહિતોની પોતાની બનાવેલી દેવી છે. આ બહુ પ્રાચીન દેવી છે જે તિથિ અને હુકમોની ઉપત્યક્ષાઓમાં આજથી પાંચ હજાર વર્ષ પૂર્વે પણ પૂજાતી હતી. પુરોહિતોની અગ્નિ-જળ-સૂર્યની પૂજા આની સામે ફિક્કી પડવા લાગી હતી એટલે એમણે અનાહિતાનો સ્વીકાર કર્યો. એ અહુર્મઃજદા અને છ અન્સારપન્તાનની તુલ્ય મનાવા લાગી. આજે બહુમત, અશાવહિસ્ત, ક્ષત્રવીરિય, અર્માયતી હવરતાત, અમરતાત અને સ્પેન્તામેતુ સૌનો જયોતિ અનાહિતા સમક્ષ ફિક્કી પડી ગઈ છે.”

“આટલી બધી પ્રશંસા ના કરો. મને તો આ માનવીની વિવેકશક્તિમાં ધૂળ નાખવા જેવું લાગે છે.”

“ધૂળ નાખવાનું તો હીક, પરંતુ આ તો ભારતના પુરોહિતોની ધૂળ નાખવાની સરખામણીમાં કંઈ જ નથી; એ સાથે આમાં કંઈક કંઈક પણ છે.”

અકરણ ૮ :

માનવી

ઈસ્તખના એક બીજા ઘરમાં પાંચ મહિના પછી તીર્થયાત્રાળુઓ જણાયા. બહાર ફરતા કાચા કોટની અંદર પેસતાં જ ફૂલો અને ફળોનો ખાગ હતો. અંગૂઠ, સફરજન, દાડમ હવે પાકવા લાગ્યાં હતાં, દાર અને ખંડની વચમાં ફૂલોથી આવૃત્ત એક જલકુંડ હતો. ખંડની નાની ખારીઓ ઉઘાડી હતી. તેની પાસેથી એક મોટી ઝોશરી શરુ થતી હતી. એની બંને બાજુ સ્વચ્છ મોટામોટા ખંડો હતા. ખંડો પૂરા થતાં ફૂલોની ક્યારીઓની મધ્યમાં ખેસવાનો ચોતરો હતો. મકાનને બેવાથી જણાતું હતું કે એના માલિકને સ્વચ્છતાની સાથે સાથે ઘરની ઉપયોગિતાનું પૂરું ધ્યાન હતું; હવે અને પ્રકાશની સાથે સાથે ઇંડીગરમીની મુશ્કેલીઓનો પણ ખ્યાલ હતો.

યાત્રિકોને આ ઘરમાં આવવાની આવશ્યકતા હતી, કારણ કે પોતાના વ્રત અનુસાર એમને એક વર્ષ સુધી પ્રતિદિન દેવી અનાહિતાનું દર્શનપૂજન કરવાનું હતું. વૃદ્ધાની મદદથી ટોઈ અમીરનું આ ખાલી મકાન એમને મળ્યું હતું. વૃદ્ધા ઇચ્છતી હતી કે ઉભય યાત્રિકો એના પુત્રના નહિ પરંતુ એના પોતાનાં યજમાન રહે, એટલે પુત્રના આવવા પહેલાં જ એણે આ મકાનને શોધી કાઢ્યું હતું. યાત્રિકો અહીં બહુ નિશ્ચિંતતા સાથે રહેતાં હતાં. વૃદ્ધાના ઘરમાં એમને પરત્રંતા જેવું જણાતું હતું, જે પુત્ર અને વહુના આવવાથી વધી જત અને એમનું એ ઘરમાં વધુ વાર રહેવું અનુકૂળ ન લીવડતા. અનાહિતાને આ ભવન બહુ પસંદ પડ્યું હતું.

બપોરના સમયે પાછલા આંગણાની પડખેના ખંડમાં રેશમી ગાલીચાઓ અને મખમલના તકિયાને અડેલીને બેઠેલી અનાહિતા ડોઈ ચિંતામાં મગ્ન થયેલી જણાતી હતી. પહેલે દિવસે જ્યારે એ ઇસ્તખ્રમાં હતી ત્યારે જેવો એનો વેષ હતો તેવો આજે નહોતો. એનો પાય-જામો રેશમી હતો અને એક છેડામાંથી ઝૂંઝ ડાટેલી હતી. ઉપર રેશમી કંચુક અને થોડાં પરંતુ સુંદર આભૂષણો પણ હતાં. વાળની લટોને બુદ્ધી બુદ્ધી ગુંથીને માથાના પાછલા ભાગમાં એમનો અંબોડો વાળ્યો હતો. આંખોમાં આંધું ઝંઝન અને ઉપર પાતળી લન્મરોની કમાન ચડેલી હતી. અનાહિતાના સ્વાભાવિક રક્ત અંધર કાંઈક અધિક અરુણ હતો. આજે એણે પોતાના દેહને વિશિષ્ટ રીતે શણગાર્યો હતો એમાં અંદેહ નહોતો; આમ છતાં એના ચહેરા પર હર્ષનાં કોઈ ચિહ્ન નહોતાં. એવું લાગતું હતું કે એના અંતઃકરણમાં કોઈ પ્રતિકૂળ તોફાન જગમગ છે; આંખો ભીની થયેલી નહોતી, પરંતુ એમાંથી કડુણ વરસતી હતી.

માહપત બહારથી હમણાં જ અંદર આવ્યો, અત્યાર સુધી એણે પગને ખાસ ધડબડ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો નહોતો, પરંતુ ખંડના દ્વાર પર પહોંચીને પરદો હટાવતી વેળા સુધી એના આગમનની અનાહિતાને ખબર પડી નહિ. એની આવી સ્થિતિ જોઈને માહપતનો ખીલેલો ચહેરો કરમાઈ ગયો. એ અંદર આગળ વધે એ સમયે અનાહિતાની દૃષ્ટિ એના પર પડી. એ એકાએક ઊભી થઈ ગઈ. માહપતને નિહાળતાં જ એનો કરમાઈ ગયેલો ચહેરો ઝડપથી અદશ્ય થવા લાગ્યો, અને ભલે એ પૂરોપૂરો પ્રસન્ન ન થયો હોય પણ એના પર સ્મિતની આંખી લહર રમવા લાગી. માહપત પહેલાંના ચહેરાને જોઈ ગયો હતો. અનાહિતાના ખભા પર હાથ રાખીને ઊભો થઈ રહ્યો. અનાહિતાએ પોતાના માથાને એની છાતી સરસું લગાવ્યું.

પરિશ્રમપૂર્વક બનાવેલાં કેશકુંડળોને બગાડ્યા વિના, માહપતે એના માથે હાથ ફેરવતાં ફેરવતાં એની આંખો સામું ખૂલ જ બ્યાન-

પૂર્વક જોયું. પોતાની ચિંતા અને કરુણા માહપતની આંખોમાં ઊતરતી જોઈને અનાહિતા કાંઈક સચેતન બની ગઈ. માહપતે એના આ પ્રયત્નને કૃણા લીધો અને પોતાના સ્વરને વધુ મધુર, આકૃતિને વધુ સહૃદય બનાવતાં બનાવતાં, તકિયાના ટેકે પોતાની સહચરીને ખેસાડીને કહેવું શરુ કર્યું: “હા, આ દારુણ સ્થિતિમાં તારું હૃદય વિચલિત થઈ જાય અને ચહેરા પર એની છાયા ઊતરી આવે તો તેમાં આશ્ચર્ય સામવા જેવું કંઈજ નથી.”

“પરંતુ, માહ! હું આવી સ્થિતિ ન થવા દેવા માટે બહુ પ્રયત્ન કરું છું.”

“અને તમે એમાં અધિકતર સફળ પણ બનો છો. માનવીનું હૃદય કાંઈ પથ્થરનું બનેલું હોતું નથી.”

“માહ, તમારું કહેવું તદ્દન સાચું છે!”

“માનવીનું હૃદય પુષ્પથી પણ અધિક કોમળ છે, પરંતુ આત્મ-સંયમ અને ધૈર્યને અપનાવવાં પણ જરૂરી છે. એના વિના કોઈ કામ બની શકતું નથી. આપણું કામ તો એથી પણ કઠણ છે. ઈસ્તિષ્માં આવ્યે આપણને આજ છ મહિના થયા, પરંતુ આગળનો કોઈ માર્ગ સ્પષ્ટતો નથી.” અનાહિતાએ અન્તિમ વાક્ય કંઈક ઉદાસ ભાવે ઉચ્ચાર્યું.

“આગળનો માર્ગ સારો છે, પરંતુ અત્યારે થોડી પ્રતીક્ષા કરવી પડશે. એ ભીષણ તોફાન આપણા માથે ગુજર્યાને આજે વર્ષ થવા આવ્યું. પગ જમીન પરથી ઉખડી ગયા હતા, પરંતુ હવે એ પાછા જમીનને અડેલા જણાય છે. અમને ઘણું જ નુકશાન પહોંચ્યું છે, પરંતુ સર્વનાશ નથી થયો.”

“સર્વનાશ થઈ પણ ન શકે. આપણો ઉદ્દેશ મહાન છે; એને હીંચકનાર ખભાઓ પણ સમજી અને અધિક છે.”

માહપતે અનાહિતાને કાંઈક વધુ છાતી સરસી ચાંપી, અને એના મુગધતિ કેશની સુવાસ લેતાં બોલ્યો : “તે સખળ હોય એમાં શો સંદેહ છે? તમારો આ વેશ જોઈને શું કોઈને ખ્યાલ સરખો પણ હોઈ શકે કે આ વિશ્વાસ માટે નથી બંધકે કોઈ કઠોર કર્તવ્યને કાર્ય-રૂપમાં પરિણત કરવાની પ્રાથમિક તૈયારી છે!”

“હા, માહ? પૂર્વ જીવનમાં શૃંગાર સજવા માટે લાચાર હતી, તો પણ એને બહુ વિનિત વેશની સીમા સુધી જ લઈ જતી હતી. પરંતુ આજે હું કેટલા પ્રયોગો કરું છું!”

“અનાહિતા! પ્રયોગો કરવાની આવશ્યકતા નથી, હું તો કોઈ ભગવાન અથવા અહુર્મજ્જનો વિશ્વાસ કરતો નથી; આખરે એણે માનવીની સાથે કઈ નેકી રાખી છે? વિશ્વાસ રાખો તો કહું કે વિધાતાએ પોતાના લાખો વરસતા અભ્યાસ પછી તમારા રૂપનું નિર્માણ કરતાં જોતાની કક્ષાને ચરમ સીમા સુધી પહોંચાડી. તમારા સ્વાભાવિક રક્ત અધરને, કોમળ અરુણ કપોળને કોઈ અધરરાગ, કોઈ મુખચૂર્ણની આવશ્યકતા નથી. તમારી ચાપચણિ સમી ભ્રમરો માટે કોઈ કૃત્રિમ શૃંગારની જરૂર નથી. તમારા વિશાળ નયનોમાં કોઈ અંજનનું કામ નથી. તમારા તરંગિત મુવર્ણકેશમાં વીંટીઓ નામ માત્રની શોભા દર્શી રહી છે.”

“હું પણ કૃત્રિમ શૃંગારની આવશ્યકતામાં માનતી નથી, પરંતુ કામ કેટલું ભારે છે એવો અવિશ્વાસ મનમાં આવી જાય છે.”

માહપતે અનાહિતાના ખભા અને વેણીને હાથથી સહજ સ્પર્શીને કાંઈક અધિક ધનિષ્ઠતાનો પરિચય દેતાં કહ્યું : “અનાહિતા! તમારે અવિશ્વાસ રાખવાનું કોઈ કારણ નથી. તમારું રૂપ અને એની અસાધારણ સખવટ આપણા ભારે કામના માટે પૂરતી છે. સંગીત અને નૃત્ય માટે પણ આથી વધુ પરિશ્રમની આવશ્યકતા નથી. તમારો

મધુર કંઠ સંગીત વિના પણ સંગીત જેવો જ જણાય છે. સમય પણ આપણને અનુકૂળ બની રહ્યો છે.”

અનાહિતાએ પોતાની અધીરતા દૂર કરવાને માટે પોતાની આંખોને માહપતની આંખોની નજીક લઈ જઈને પૂછ્યું : “શું સમય આવી પહોંચ્યો? શું હવે વધુ પ્રતીક્ષા કરવાની આવશ્યકતા નથી? ચિંતા ન કરો હું ઉતાવળી નહિ બનું. કદાચ એક નહિ પણ બે વર્ષ પ્રતીક્ષા કરવી પડે તો પણ હું ખુશીથી કરીશ. માત્ર એટલું જાણવું જોઈએ કે કામનો સમય હવે આવી પહોંચ્યો. છે.”

“અનાહિતા, નચિંત રહો! કામનો સમય આવી પહોંચ્યો છે. તોફાન વીત્યાને વર્ષ થવા આવ્યું છે. એના અટકવાથી સંદેહનો પ્રવાહ શરૂ થયો. આપણા શત્રુઓ હવે ધીરે ધીરે નિશ્ચિંત બની રહ્યા છે. આપણને લાગ્યું કે આપણાં બધાં સહકાર્યકરોનો દાસ કરી નાખવામાં આવ્યો હતો, કેટલાયને જીવનથી વિમુખ બનાવ્યા હતા, કેટલાયના વિચારો નષ્ટ બની ગયા હતા; પરંતુ વાત એમ નથી. આ ઈસ્તખ્શમાં પોતાની પ્રતિજ્ઞા પર દૃઢ રહેનાર હજારો નરનારી છે. એક શું પચાસ તોફાન પણ એમનો ઉચ્છેદ કરી શકવા સમર્થ નથી. આપણો વિચાર અમર છે; આપણો આદર્શ મહાન છે; જનકલ્યાણ માટે સર્વોત્સર્ગ કરવાની આપણી ભાવના છે. એને ઉચ્છિન્ન કરવાની શક્તિ કોઈમાં નથી. દીનકને તમે જુઓ છો ને? આપણે ઈસ્તખ્શમાં પહેલવહેલાં આવ્યાં ત્યારે કેવી દેખાતી હતી?”

“સાધારણ, ગામડાની અણુધ છોકરી જેવી.”

“હા આપણા લોકોએ આવી રીતે શત્રુના પ્રહારને નિષ્ફળ કર્યો. હવે આંધીની ધૂળ જમીન પર સારી રીતે જમી જતાં બધું સ્પષ્ટ જણાઈ રહ્યું છે. આપણા ભાઈઓ કાંઈ ચૂપચાપ બેઠા નથી. બધાં આપણી જોમ ભવિષ્ય માટેની તૈયારીમાં પડ્યાં છે. શત્રુના નિશ્ચિંત બનવાની આવશ્યકતા હતી. હવે તો એ પણ બની ચૂક્યું છે.”

“હવે આપણે કેટલા દિવસો ઇસ્તખ્રમાં ગાળવા પડશે?”

“તમે વૃદ્ધાને કહી મૂક્યું છે ને કે આપણું વ્રત અનાહિતાનઃ મંદિરમાં એક વરસ માટે છે!”

“હવે જવા દો એ વાત! પરંતુ માહ, વૃદ્ધાએ અન્નણતાં જ આપણને બહુ મદદ કરી.”

“અન્નણતાં તો ખરું, પરંતુ નિઃસ્વાર્થ ભાવથી નહિ. આટલી દક્ષિણા આપનાર યજ્ઞમાન વૃદ્ધાને નહિ મળ્યાં હોય. અને બંધીય દક્ષિણા વૃદ્ધા પોતાની પાસે રાખે છે. છોકરા કે વહુને આ વાતની ગંધ સરખી આવવા દેતી નથી. જોયો ને મારાનો અને તારાનો પ્રભાવ!”

“એ ગમે તેમ હો, માહ! વૃદ્ધાએ આપણી સેવા કરવામાં કાંઈ કસર રાખી નથી. દરેક મોસમનું પ્રથમ ફળ આપણી પાસે પહેલું આવે છે. ઇસ્તખ્રમાં આપણા ઉપયોગની કોઈ વસ્તુ એવી નથી, જે વૃદ્ધાએ આપણને પહોંચતી ન કરી હોય. હા, મફત નહિ દોઢા દામ લઈને; પરંતુ એવી વાતથી તો આપણે અભ્યરત છીએ. જ્યારે એ ક્વાત અને એના અધર્મી અનુયાયીઓની વાત કહેવા માંડે છે ત્યારે સાંભળવું અસહ્ય થઈ પડે છે. પરંતુ આપણો પ્રતીક્ષાનો કાળ નિર્ગમન કરવામાં વૃદ્ધાની સહાય આપણને બહુ ઉપયોગી જણાઈ છે.”

“અને હવે આપણી પ્રતીક્ષાનો અંત આવી રહ્યો છે. આપણી તપશ્ચર્યાને હવે ફૂલ પ્રાપ્ત થયાં છે. પાનખર શરુ થાય તે પહેલાં આપણે ઇસ્તખ્રને છોડી દેવાનું છે. જુઓ, પેલી વૃદ્ધાનો સાદ બહારના બાગમાંથી સાંભળાય છે. દીનકને એ કોઈ ફૂલને વાંકું કે કોઈ પાત્રને ઊંધું મૂકવા આજ્ઞાતમાં લડે છે. મધ્યાહ્ન પૂજા માટે ચાલો, મંદિરમાં જઈએ.”

“હવે તો મન થતું નથી; છૂપા રહેવું બહુ કઠણ કામ છે.”

“બહુ કઠણ તપશ્ચર્યા છે. પરંતુ હવે એનો અંત આવી ગયો છે. ચાલો, માથા પર રૂમાલ નાખો.”

થોડીક ક્ષણોમાં અનાહિતા અને માહપત વૃદ્ધાની પાછળ પાછળ મંદિર ભણી ચાલવા લાગ્યાં. ગૂંગો કુબડો પૂજની સામગ્રી લઈને એમની પાછળ પાછળ ચાલતો હતો.

અનાહિતા આજ બહુ પ્રસન્ન લાગતી હતી; કેમકે માહપતના દ્યત્ત અનુસાર તેની પ્રતીક્ષા અને ચિંતાનો આ સમાહમાં જ અંત આવવાનો હતો. એણે આડીઅવળી વાતોને અંદર્જગરની દૂરદર્શિતા અને અપાર દયાની પ્રશંસાથી સમાપ્ત કરતાં કહ્યું: “ખરેખર માહ! કેટલી પરસ્પર વિરોધી વાતો મેં મારી આંખોએ જોઈ! આ બધી વાતોને આંખોએ ન જોઈ હોત તો વિશ્વાસ મૂકવો પણ કઠણ હતો. સમગ્ર જીવનને વ્યસનમાં વ્યતીત કરનારાં, વિલાસમાં જ જન્મેલાં અને મોટાં થયેલાં કેવાં મોટાં મોટાં કષ્ટ અને ત્યાગ માટે તૈયાર થઈ ગયાં?”

“હૃદયમાં આગ સળગાવો, પછી આપણા જ માણસો આગ જુઝાવવા દોડ-દોડા કરશે.”

“ખરું કહ્યું. અંદર્જગરની વાણી કેટલી મધુર હોય છે! જાણે હજારો ઘડા મધના એકત્ર કરીને તૈયાર ન કરી હોય! પરંતુ એજ મધુર વાણી પથ્થર જેવા દિલને પિગળાવીને મિણ જેવું નરમ કરી નાખે છે. ક્ષત્રીની બાબતમાં જોયું ને, મેં સાલની અંદર જ અંદર્જગરના ઉપદેશો એના જીવનને ક્યાંથી ક્યાં લાવી મૂક્યું?”

“હા, અનાહિતા! એણે આકરામાં આકરી પરીક્ષા બહુ સફળતાથી પસાર કરી.”

“અને કેટલી ભવિષ્યવાણીઓ ભખાઈ ગઈ હતી? જે આપણા વિરોધીઓ નહોતા તેઓ પણ કહેતા હતા કે આમદાતપુત્ર સ્ત્રીપુરુષની

સમાનતા અને એમના સંબંધમાં અધિક સ્વચ્છંદતા સ્વીકારીને ભૂલ કરે છે, અને એથી એ લોકોને લાંપટ ખનાવી મૂકવાની જ આશા રાખી શકે. ”

“એ લોકોની માન્યતા ભૂલસરેલી હતી, એમની સમજમાં કોતરતું નહોતું કે ખહારના દબાણથી સ્વીકારેલા નિયમ કરતાં પોતાના મનથી સ્વીકારેલા નિયમ અધિક દૃઢ અને આચરણીય હોય છે. આજની દુનિયામાં તો અંદર એક અને ખહાર બીજું એવી વાતોનું અનુસરણ કરવામાં આવે છે. ”

“હા માલે, માનવમાનને બચપણથી જ દોરંગી આચારનો ઉપદેશ મળ્યો છે. ખહારથી તમે સારા દેખાઓ એટલે તમે ધાર્મિક છો એમ સાબીત થયું, પછી અંદરથી તમે ગમે તેવા ભલેને હો! પહેલાં મને પણ કંઈ સમજણ નહોતી પડતી, પરંતુ છેવટે અંદરગરના ઉપદેશની યથાર્થતા સમજાઈ. દુનિયામાં દોરંગી આચારની આવશ્યકતા નથી. ખહાર એક અને અંદર બીજું એ વાળી વાતને સ્વીકારીને માનવ-જાતિને ખુદ જ નુકસાન પહોંચ્યું છે. ”

“પુરુષ અને સ્ત્રીને સમાન ગણવાં એ તો ન્યાય જ છે. છેવટે સમગ્ર સમાજના કલ્યાણ માટે જે કામ કરવું છે તેનો ભાર તો સ્ત્રીપુરુષ બંનેના ખસા ઉપર બરાબર પડે છે. પરંતુ સ્ત્રીને નિર્જાળ ખનાવીને એક દોરે રાખવામાં આવે છે; એને એવી લતા ગણવામાં આવે છે, જે વૃક્ષની સહાય વિના કદી રહી શકતી નથી. તમે જ કહો, જો કદી તમે બાજે પણ લતા બનીને રહ્યાં હોત તો આ જોખમનાં ડામેમાં લાથ ધાસવાની કદી દિંમત કરત ખરાં કે? સ્ત્રીપુરુષના સંબંધની સ્વચ્છંદતા વિશે આપણા શત્રુઓને ખુદ કહેવાસાંભળવાનો મોકો મળ્યો છે, પરંતુ રૂઢિ વિરુદ્ધ જવા સિવાય એમાં કંઈ અબુદ્ધિગ્રાહ્ય વાત છે?”

“અને આ સ્વચ્છંદતા પણ આપણા માનસિક વિકાસમાં સૌથી ઉચ્ચ વ્યક્તિઓ માટે જ છે ને? પરંતુ આનો ગંભીર અર્થ સમજવો સહેલો નથી.”

“હા, એમાં બહુ ગંભીર અર્થ છે. જોતાં નથી, જે રાજા પોતાના અયોગ્ય પુત્રનો પક્ષપાત કરે છે, તેનું પરિણામ રાજ્યના વિનાશમાં આવે છે? સૌ અમીરઉમરાવો પોતપોતાનાં સંતાનોને આગળ વધારવા માગે છે, ભલે પછી એ પાત્ર હોય કે અપાત્ર. ‘મારાતારા’નો ભાવ જ્યાં સુધી રહેશે ત્યાં સુધી આવું બન્યા કરવાનું જ, એટલે સૌથી વધુ સખળ અને જનકલ્યાણ માટે જવાબદાર વ્યક્તિઓ માટે સંતાનમાં મારાતારાનો ભાવ બહુ હાનિકર છે.”

“સાંભળ્યું છે કે રાષ્ટ્રના કર્ણધારો વિશે યવન વિચારક પ્લેટોએ પણ કંઈક આવું જ કહ્યું છે.”

“હા, અંદર્જગરે કંઈ નવું નથી કહ્યું. એમણે યુદ્ધના સૈદ્ધાન્તિક આદર્શ સમાજને પ્લેટોની અધિક વ્યવહારિક રાજનીતિ સાથે મિશ્રિત કર્યો. ‘મારાતારા’ના ભાવને પૂર્વ અને પશ્ચિમ બંનેના વિચારકોએ હાનિકારક લેખ્યો છે. જ્યારે માનવી આ ‘મારાતારા’ના ભાવથી પર થઈ જાય ત્યારે જ એ પોતાની સમગ્ર શક્તિ જનકલ્યાણના માટે કામે લગાડી શકે છે.”

“બુદ્ધે પણ મારાતારાથી પર રહેવાનો ઉપદેશ આપ્યો, પ્લેટોએ પણ એતું જ શિક્ષણ આપ્યું, તો પછી એમને એમના આ આદર્શને દૂર સુધી લઈ જવામાં કેમ સફળતા ન મળી?”

“કદાચ તેઓ જનસમુદાય પર એટલો વિશ્વાસ મૂકી શકતા નહોતા.”

“અંદર્જગરે મારાતારાના ભાવથી પર રહેવા આમ જનતાને પણ ઉપદેશ આપ્યો. અને એમણે આમજનતા પર જે વિશ્વાસ

મૂક્યો તે માટે એમને કદી પસ્તાવું પડ્યું નથી એ આપણે જોયું છે. સાધારણ અશિક્ષિત મજૂર અને ગુલામ સુદ્ધાને આપણે સ્વાર્થત્યાગ કરતા જોયા, ખીન્નજો માટે હસતા હસતા પ્રાણ દેતા જોયા. શું હલકા વર્ણના માનવીઓ પાસેથી આવા ત્યાગની આશા કોઈએ રાખી હતી ખરી ?”

“ના, અનાહિતા! આ તોફાને બતાવી આપ્યું છે કે અંદર્જગરનો ઉપદેશ માત્ર સુંદર જ નહિ વ્યવહારુ પણ છે. મારાતારનો ભાવ બુદ્ધે માત્ર પોતાના સાધુઓ પૂરતો જ વ્યવહાર્ય ગણ્યો, અને એમને સ્ત્રીઓથી દૂર રહેવાનું કહ્યું, જાણે સ્ત્રી પુરુષના માટે સાપ સમાન છે, જેને ડાંખે તેને ફરી જીવન પ્રાપ્ત થઈ શકતું નથી. અંદર્જગરે બતાવ્યું કે માનવીમાં થોડોક અંશ પશુનો પણ છે, જે એનાથી સંપૂર્ણપણે દૂર થઈ શકતો નથી, કારણકે માનવી પણ એક પ્રકારનું પશુ છે. માનવીને પણ આહારની આવશ્યકતા રહે છે, કેમકે એ વગર એ દેહને ધારણ કરી શકતો નથી. માનવીને પણ નિદ્રાની આવશ્યકતા રહે છે, કેમકે સૂવું એના માટે જરૂરી છે. માનવીને પણ આત્મરક્ષા માટે ચિંતા કરવાની આવશ્યકતા રહે છે. માનવી પણ સ્ત્રીપુરુષના સ્વાભાવિક આર્ક્ષણથી મુક્ત નથી રહી શકતો, એની આવશ્યકતા પણ નથી. હા, આ બધું હોવા છતાં પણ કેટલીક એવી ખીજ વાતો પણ છે, જે માનવીને પશુથી ઉચ્ચ કક્ષાએ લઈ જાય છે. જે એ ન હોય તો માનવીને અવશ્ય પશુ માનવો પડત. અંદર્જગરે બતાવ્યું કે માનવજીવન પ્રત્યે અપાર સહાનુભૂતિ, અપાર કરુણા તથા વાચિક અને કાયિક રીતથી એનો જીવનમાં વ્યવહાર : આ વાતો છે, જે માનવીને પશુથી ઉચ્ચ કોટિમાં મૂકે છે.”

“હા, માહ! મેં મારી આંખે માનવીને પશુથી બહુ જ ઊંચે જતો જોયો. અંદર્જગરના પ્રથમ શ્રેણીના અનુયાયીઓએ લક્ષપ્રધાને ત્યાગ કર્યો. એમણે આપસઆપસમાં સમાનતા અને મારાતારા વગરને,

સંબંધ સ્થાપિત કર્યો. જે માત્ર કામવાસના અને વિલાસ માટે એમણે આવું કર્યું હોત તો એમના જે આત્મસાગને લોટાએ ધરિનના ખૂણેખૂણે જોયો તે જોવા મળત ખરો ?”

“અનાહિતા ! યવન વિચારક પ્લેટોએ તથા હિંદુ ઋષિ બુદ્ધ ‘મારાતારા’ને સૌથી મોટા રોગ ગણ્યો, પરંતુ એના લાગના જીવનને વ્યવહારમાં ઉતારવાનો સમય આપણા વખતમાં જ પાક્યો. આ ભયંકર સંકટ એ સિદ્ધ કરી દીધું કે માનવી અને પશુમાં કેટલાય ગુણો સરખા હોવા છતાં પણ માનવીનું સ્થાન બહુ ઊંચું છે. અંદર્જ-ગરના આ અનુયાયીઓ ‘મારાતારા’ના વિચારોને હૃદયથી ભૂલી ગયા છે, એટલે એમની અંદર, આપસઆપસમાં અધિક આત્મીયતા નગર પડે છે—અંધનની આત્મીયતા નહિ, મુકિતની આત્મીયતા; સ્વાર્થની આત્મીયતા નહિ, વિશ્વઅંધુતવની આત્મીયતા. સંકુચિત ‘મારાતારા’ને તજવાથી આપણામાં જે આત્મીયતા આવે છે તેને લઈને આપણે ઈર્ષ્યા અને દ્વેષને વશ થતાં નથી. આપણે માનવીની નિર્બંધતાઓમાં એની મહાનતાને ઓળખીએ છીએ. છેવટે બીજા ધર્મવાળાઓના વિચારાનુસાર સ્ત્રીપુરુષનો જે ઉન્નતવળ સંબંધ ખતાવવામાં આવે છે, શું તેમાં ‘સ્ત્રી એ પુરુષની સંપત્તિ છે’ એ વિચાર નથી રહેલો ?”

“માહ ! આ વસ્તુનો તો અમે સ્ત્રીઓ સારી પેઠે અનુભવીએ છીએ. પુરુષ સ્ત્રીને સંપત્તિ ગણે છે. એમના સદાચારના ભગ્ય આદર્શમાં સ્ત્રીને પોતાના વ્યક્તિત્વ અને અધિકારનો પત્તો ક્યાંય લાગે તો નથી.”

“અંદર્જગર માનવીની સર્વ પરતંત્રતાઓ પર કુકારાધાત દરવા માગે છે. એમણે એક એવા સમાજને પૃથ્વી પર ઉતારવાનો સંકલ્પ કર્યો છે, જેમાં પશુઓના ગુણ ઓછામાં ઓછા અને માનવીના ગુણ વધુમાં વધુ હોય. એ વ્યવહારવાદી છે, એટલે માનવીને પૃથ્વીના જીવનથી સાવ વિચ્છિન્ન કરવાની વાત કરતા નથી. હું માનું છું કે

અંદર્જના માર્ગને અનુસરવાથી માનવીની સર્વતોમુખી પ્રગતિ થઈ શકે એમ છે. માત્ર સ્ત્રી અને પુરુષના ભેદભાવ જ નહિ પરંતુ પુરુષપુરુષમાં પણ જે અલગ અલગ વર્ગ અને અલગ અલગ સ્થાઈ સ્થાપિત છે તેને ઉખાડી નાખવા પણ તેઓ ઉપદેશ છે. જોતાં નથી ઈરાનમાં જાતિઓની કેવી જાળ ગુંથાઈ ગયેલી છે ? ”

“ મને તો કદી કદી શ્વાસ રુંધાઈ જવા જેવું લાગે છે. ધર્માચાર્યને પુત્ર ધર્માચાર્ય થશે, પુરોહિત થશે, ન્યાયાધીશ થશે અને અમીરનો પુત્ર અમીર બનશે, સેનાતું સંચાલન કરશે. અમીરઉમરાવોનાં બીજાં કુળો માટે પણ પોતપોતાનું સ્થાન નિયત કરેલું છે. જે વર્ગમાં જે જન્મ્યો બસ તેના બહાર કોઈ વ્યવસાય, કોઈ કાર્ય ન કરી શકાય ! માહ ! આવું તો કયાંય ન હોય ! ”

“ ના, અનાહિતા ! આનાથી પણ ચડી જાય એવો જાતિવાદ હિંદમાં છે. ત્યાં પણ જન્મ અનુસાર વ્યવસાય કરવો પડે છે. તમારી અમીરઉમરાવો, દયેદ્રો અને અજાતો જેવી જાતિઓની જેમ હિંદમાં પણ બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય, શૂદ્ર, અતિશૂદ્ર આદિ ભેદ છે. અહીંની જેમ ત્યાં પણ ન તેઓ એકબીજા સાથે લગ્ન કરી શકે છે, ન તેઓ એકબીજાનો વ્યવસાય અપનાવી શકે છે. ત્યાં સુધી કે એકબીજાના હાથનું ખનાવેલું ભોજન જમવાની પણ એમને આજ્ઞા નથી. ઈરાનમાં તો શાહ ખાસ સ્થિતિમાં કોઈની જાતિને બદલી શકે છે, પરંતુ ત્યાં તો નિયમ ખૂબ જ સખ્ત છે. ”

અનાહિતા દીર્ઘ શ્વાસ લેતાં બોલી : “ તારે તો માનવતાને બહુ દૂર સુધી જવાનું છે. ”

“ પરંતુ જવું અવશ્ય છે અને એને આગળ લઈ જનારાથી માનવતા કદી વંચિત નહિ રહે. ”

અકરણ ૯ :

યાત્રા

કારેન નદીના તટ પર એક નાનીશી ધર્મશાળા હતી. તેમાં રાત્રિના સમયે કેટલાય યાત્રાળુઓ દિનભરની યાત્રા બાદ વિશ્રામ લેતા હતા. જો કે તરુપોનથી ઇસ્તખ જતો રસ્તો સીધો અહીંથી જતો નહોતો, છતાં ભારત અને ચીન ભણી જનારા વણઝારાઓ કદી કદી આ રસ્તે દક્ષિણથી ઉત્તર જતા હતા. રસ્તાને અનુરૂપ અહીં થોડીક વસ્તી વસી હતી. ધર્મશાળામાં માત્ર મુસાફરોને ઊતરવાની જગા હતી એમ નહોતું; પરંતુ એમનાં પશુ, ઘોડા, ખચ્ચર, ગવેડાં અને ઊંટ પણ અહીં સુખે વિશ્રાન્તિ લઈ શકતાં. ભૂમિ પહાડી હતી, અને ઈરાનના વણખરા પહાડોની જેમ અહીં પણ ચારે દિશાઓ વૃક્ષવનસ્પતિશૂન્ય ઉજ્જડ હતી. ધનિકોની અવર-જવર આ બાજુ બહુ જ ઓછી હતી, અને કદાચ એવો કોઈ આવી પડે તો પણ એ પોતાનો તમ્બૂ સાથે લઈને આવતો હતો. નાના અમલદાર ગામના મુખીને ઘેર મહેમાન ચતા. બીજાઓ માટે ધર્મશાળામાં કેટલીક સારી ઓરડીઓ હતી. ધર્મશાળાની બહાર પણ કેટલીક બાગણ વગરની ઓરડીઓ હતી, તેમાં ગરીબ અને લિખારીઓ ઊતરતા હતા. પરંતુ આવી ઉઘાડી ઓરડીઓનો ઉપયોગ આવા લોકો હિમવર્ષા કે વર્ષાના સમયે જ કરતા હતા. એ સિવાય ધર્મશાળાનો ખુલ્લો ચોક જ એમના રહેવાનું સ્થાન હતું. ગરીબ પથિકાનાં ત્રણચાર ટોળાં આજે અહીં ધામ! નાખીને પડ્યાં હતાં. એ લોકોએ રસ્તાનાં થોડાંક કાંટાઝાખરા, થોડીક લાદ, અને છાલનું ઈંધણ

એકત્ર કરીને દેવતા પાડ્યો હતો. હજુ મુઠી ઠંડીના આરંભ થયો નહોતો. પરંતુ પાનખર ઋતુ નજીકમાં હતી, વૃક્ષોનાં પાદડાં પીળાં પડી ગયાં હતાં, એટલે સાયંકાળે અગ્નિ કે તાપમાં બેસવું સહ્ય હતું. એક જગાએ અગ્નિની નજીક એક સ્ત્રી અને એ પુરુષો બેઠેલાં હતાં. આ વેળાએ ચીંથરેકાલ કંચુક પહેરેલો એક ત્રીજો પુરુષ પણ ત્યાં આવી ચડ્યો. એણે ધીમે રહીને પોતાની પીઠ પરની નાની ગાંસડી જમીન પર મૂકી અને પાસે જ પોતાની કામળા જિજાવી. આ માનવીના ઉચ્ચાર પરથી જ લાગતું હતું કે એ ઈરાની નહોતો.

પહેલી ત્રણ વ્યક્તિઓમાંના એક યુવકે પોતાના મેલા કંચુકનો કમરપટો ઢીલો કરતાં કહ્યું : “ભાઈ! તમે પણ અમારા જેવા પરદેશી લાગો છો. જે વાંધો ન હોય તો તમે ક્યાંના વતની છો એ જણાવશો?”

આગતુક બંને પહેલેથી જ આવા પ્રશ્ન માટે તૈયાર જ હતા. પોતાની દાદીના ભૂરા અને સફેદ વાળ પર હાથ ફેરવતાં એણે કહ્યું : “હા, તમારું અનુમાન સાચું છે. હું સોગદી છું. વર્ષોથી હું ઈરાનમાં ભટકું છું. મારા માટે તો જેવો સોગદ તેવો જ ઈરાન છે. દેશમાં મારું કોઈ નથી તેમ અહીં પણ મારું કોઈ નથી.”

સોગદીએ વાત કરતી વેળાએ કંચુકના આગળના ભાગને, ખંજવાળવાના બહાને એવી રીતે ખસેડ્યો કે પહેલા પુરુષે ત્યાં એક લાલ રંગનું ચિહ્ન બેઠ્ઠ લીધું. સ્ત્રીએ પણ એ બાજુ પોતાના સાથીનું ધ્યાન દોર્યું. પુરુષે સોગદી સાથે વાર્તાલાપ જરૂરી રાખતાં કહ્યું : “દુનિયામાં કોનું શું કેકાણું છે? ઘરખારની વાત શું કામ, રાજ્યો અને રાજવંશોને પણ નાશ પામતાં વાર લાગતી નથી!”

યુવકે પાસે પડેલ ઝોળીમાંથી એક મોટી રોટી અને થોડાક અંગૂર અહાર દાદીને કપડાં પર મૂકતાં કહ્યું :

“તમે બહુ દૂરથી આવતા લાગે છે. ભૂખ બહુ લાગી હશે. વાંધે! ન હોય તો થોડો નાસ્તો પાણી કરો. રાત આપણી છે. વાત પછી થશે. હા, અમારે ઉત્તર તરફ જવાનું છે. જો એ તરફ આવવું હોય તો આપણે ત્રણથી ચાર લલા.”

સોગ્દી પુરુષ કતરાતી આંખે વાત કરનાર યુવક અને એની સાથેની સ્ત્રીના ચહેરા તરફ ધ્યાનથી જોતો હતો. એણે વાંતમાં વધુ અડચણ ન નાખતાં કહ્યું : “ગિરાદર, હાર્દિક આભાર! આજે હું દોઢ દિવસનો રસ્તો એક દિવસમાં કાપીને અહીં આગ્યો. પહોંચ્યો છું. ગરીબ મુસાફરને ખાવાપીવાનું કે સૂવાગેસવાનું શું ઠેકાણું? મારે અહીંથી ગુન્દેશાપુર તરફ જવું છે. વખત થઈ ગયો, નહિ તો આજે જ પહોંચી જત. પરંતુ મારા માટે જેવી આજ તેવી જ કાલ.” કહેતાં સોગ્દીએ પોતાના પોટલામાંથી એક લાકડાનું મઘપાત્ર બહાર કાઢ્યું. “થોડાક સૂકો મેવો, ઘઉંનો ધાણી અને આ એક મઘપાત્ર પરમ દિવસે એક ગામના તલાટીએ આપ્યું હતું. મિત્રોના આટલા સુંદર સમાગમના આનંદોહિતસવ નિમિત્તે સોગ્દી બિખારીની આ નમ્ર ભેટ સ્વીકૃત હો!” કહેતાં સોગ્દી બિખારીએ પોતાના નવા સાથીઓના ઉત્તરની રાહ જોયા વિના પોતાનું લાકડાનું મઘપાત્ર કાઢ્યું અને એને લાલ મદિરા વડે અર્ધું ભરીને કેટલાક ઘૂંટણ ભરી પણ લીધા.

સ્ત્રીએ લાકડાના ત્રણ પ્યાલા કાઢીને એમાં મદિરા ભરી અને ઝોળામાંથી માંસના એક ટુકડાને બહાર કાઢતાં કહ્યું : “જો તમે ધીરે ધીરે ભોજન કરો તો હું હમણાં જ આ માંસખંડને તૈયાર કરી આપું છું.”

સોગ્દી બિખારીએ પોતાના સમગ્ર ચહેરાને પ્રસન્નતાથી ભરી દેતાં કહ્યું : “લાલ દ્રાક્ષનો મઘ અને માંસ! સ્વર્ગમાં આનાથી ચડિયાતું ભોજન મળતું નથી! ખેર, અમે અવશ્ય રાહ જોતા ખેરી રહીશું.”

સ્ત્રીના ચહેરા પર પડેલી મેલની રેખાઓએ એના સૌંદર્ય અને ઉમ્મરને છુપાવી રાખ્યાં હતાં. પોતાના પાતળા મલિન હાથોમાં છરી લેતાં સ્ત્રીએ કહ્યું : “દેવતા ધીરે ધીરે પ્રગળે છે. ધૂણી જીડી જતાં વાર લાગશે. ઉતાવળ કરવી હોય તો મીઠું નાખીને ઉકાળી નાખું. સરકે પણ આપણી પાસે છે. અથવા ઠીક લાગતું હોય તો દેવતામાં શેકી નાખું.”

સૌનો નિર્ણય માંસને ઉકાળવાનો થયો. સ્ત્રીએ માંસના ટુકડાઓને નાની તપેલીમાં નાખીને એને સામે ચેતાવેલા દેવતા પર ત્રણ પથ્થરની મદદથી મૂકી દીધી, અને એ પણ વાતમાં ભળી. સોગ્દી કહેતો હતો :

“રખડું જીવન બહુ કંટાળે છે. કેટલાય તડકાછાંચડામાંથી એને પસાર થવું પડે છે. પરંતુ મને તો આવું જીવન બહુ આકર્ષક અને આનંદદાયક લાગે છે. મને ધરખાર છોડ્યાને આજે વીસ વર્ષનાં વહાણાં વાયાં !”

“ખિરાદર ! તો ધરખાર છોડતી વેળાએ તમારી ઉમ્મર બહુ જ નાની હશે.”

“સારે હું સોળ વર્ષનો હતો. માળો વિંખાઈ ગયો અને પક્ષીને જીડી જવાનું બહાનું મળી ગયું ! સોગ્દના ભાગ્યમાં વિંખાવાનું અને ફરી વસવાનું સદાથી લખાયેલું છે. ઉતરના તંખૂવાળાઓ હમેશાં એની સામે લાલચભરી નજરે જોતા રહે છે.”

“પહેલો પ્રહાર તો સોગ્દીઓ ઉપર જ પડે છે,” યુવકનાં સાથીદારે કહ્યું, “અમે તો સોગ્દીઓની હિંમતની પ્રશંસા કરીએ છીએ. આ રખડુ લોકો અમારા ઇરાનીઓ ઉપરના સોગ્દીઓના પ્રહારને સંભાળી લે છે. પરંતુ તો પણ એ અમારા માટે અજેય જ

રહ્યા. હજી તો એમના હાથે યજ્ઞગર્દ બીજને મરાયાને બહુ દિવસો વીત્યા નથી.”

સોગ્દીએ અમિના લાલ પ્રદાશમાં દેખાતા સ્ત્રીના હાથ અને આંગળીઓ તરફ એક વાર ભાવપૂર્ણ દષ્ટિએ નેતાં કહ્યું : “સોગ્દી બચ્ચાઓ માના દૂધની સાથે તલવાર ચલાવતાં શીખે છે. સોગ્દી યુવતીઓમાં, જેટલું માન પોલાદી હથિયારો ઊંચકનાર ભુજબોનું છે તેટલું ડામળ હાથ અને પાતળી આંગળીઓનું નથી.”

હાથ અને આંગળીનું નામ સાંભળતાં જ સ્ત્રીએ પોતાના હાથ અને આંગળીઓ પોતાની કંચુકીની બાંયની અંદર છુપાવી દીધી અને એના સાથીદારે કહેવાનું શરુ કર્યું : “સોગ્દી લલનાઓને ધન્ય છે ! એમની વીરતાની ખ્યાતિ ઈરાનમાં પણ પહોંચવા લાગી છે. અર્મનીમાં પણ લોકો સોગ્દી વીરોની ગાથાઓ ગાય છે.”

સોગ્દીએ યુવકની વાતોને પૂરી કરતાં કહ્યું : “અર્મની પણ વીર છે. જેવી રીતે સોગ્દીઓને ઉત્તરના રખડુ લોકો સાથે લડતા રહેવું પડે છે તેવી જ રીતે અર્મની વીરોને પણ એમની ઉત્તરે આવેલા રખડુ લોકો સાથે યુદ્ધમાં ઝઝૂમતા રહેવું પડે છે.”

યુવકના સાથીદારે સોગ્દી ભણી દષ્ટિ નાખતાં કહ્યું : “ગિરાદર, અર્મની તો જોયું હશે ?”

“દોસ્ત ! જેવાની વાત ના પૂછો, આ ત્રીસ વર્ષોમાં મારા યગમાં હમેશાં ચક્ર લાગેલું જ રહ્યું છે. અર્મની પણ જોયું છે, ઈર્મર પણ જોયું છે અને ત્યાંના ગગનચુંબી હિમાચાદિત પર્વતો પણ જોયા છે. એવા પર્વતો તો અમારા સોગ્દની પૂર્વમાં જ જોવા મળે છે. હા, હિંદુઓનો હિમન્ત આવે જ મુંદર અને વિશાળ પર્વત છે. મને તો હિમથી સદા આચ્છાદિત રહેનારાં પર્વતશિખર બહુ

સુંદર લાગે છે. એમનાથી પણ વધુ સુંદર એમના કટિપ્રદેશની, સદા હરિયાળાં વૃક્ષોની વનરાજિ લાગે છે. તેઓ જાણે જોનારાઓને નિમંત્રે છે : “આજ સ્થાન છે જ્યાં માનવીએ રહેવું જોઈએ.”

માનવી માટે જ નહિ પરંતુ દેવો માટે પણ આજ સ્થાન છે. પરંતુ એવું સાંભળવામાં આવ્યું છે કે દેવોનાં સ્થાનોમાં અસુરોએ અડા જમાવ્યા છે. દેવો અને અસુરો વચ્ચે યુદ્ધ બહુ પ્રાચીન સમયથી ચાલ્યું આવે છે.”

સોઝીએ માથું ધુણાવતાં કહ્યું : “ના, મિત્ર, તમે માનતા હશો કે આ મહાન પર્વતશિખરો એમનાં સનાતન હિમસ્થાનો તેમજ ચિરંતન વનરાજિઓમાં અસુરોએ દબાવ કરી છે. પરંતુ આ ખ્યાલ ખરાબ નથી. પોતાનાથી દૂરનાં સ્થાનો વિશે માનવી આવી જ વાતો અડસટે કરે છે. ડોહડોહની પૂર્વે આવેલા સમુદ્ર વિશે મેં સાંભળ્યું હતું કે એના તટ પર મોંમાંથી આગ ઓઢનારી રાક્ષસીઓ રહે છે. હું ત્યાં ગયો છું. હજોને નરભક્ષી કહેવામાં આવે છે. લડાઈમાં લૂંટના સમયે એ લોહી ભયંકર સ્વરૂપ અવસ્થા ધારણ કરે છે, પરંતુ એમનામાં પણ માનવહૃદયવાળાં મનુષ્યો છે. હું તો એ લોકોની વચ્ચે ર્યો છું. ખજાર હજુ લોહી આ સમુદ્રના કિનારે અને બહુ દૂર ઉત્તર સુધી વસે છે. ત્યાં ત્રણ મહિના સુધી દિવસ ને દિવસ રહે છે એમ કહેવાય છે. હું ત્યાં ગયો નથી, પરંતુ રાક્ષસીઓના મોંમાંથી આગ નીકળવાની વાત જૂઠી છે. એ આગ ડોહના મોંમાંથી નીકળતી નથી, પરંતુ ધરતીના પેટાળમાંથી નીકળે છે. ખજાર સમુદ્રની પાસે દૂર સુધી પહાડી ભૂમિ છે, જેમાં પૃથ્વીના પેટાળમાંથી ખરાબ વાસ નીકળે છે, કેમકે પાણીમાં પણ આવી જ વાસ હોય છે. મેં જોયું છે કે ડોહ ડોહ દૂવાના પાણીમાં પલાળેલા કપડાંને આગ લગાડવાથી એ ભડભડ બળવા લાગે છે. આને જ દૂર દેશોમાં રાક્ષસીઓના મુખમાંથી નીકળતી આગ માની લીધી.”

યુવકે અસંમતિ પ્રગટ કરતાં કહ્યું : “તો શું દેવ અને દાનવ એ દુરારોહ, દુર્લભ્ય પર્વતો પર નથી ? શું દેવો અને દાનવો વચ્ચે યુદ્ધ નથી ચાલતું ?”

સોગ્દીએ સ્મિત કરતાં કહ્યું : “દેવો અને દાનવોનું યુદ્ધ ! મેં જોયું છે એ ક્યાંય જોયું નહિ. એ યુદ્ધ તો ક્યારનું ? સમાપ્ત થઈ ગયું, અને દાનવો પરાજિત થયા, દેવો વિજયી થયા.”

યુવકના સાથીદારે અગ્નિમાં થોડાક કાંટા નાખતાં કહ્યું : “દેવો વિજયી થયા; ત્યારે તો દુનિયામાં ધર્મ માટે બહુ અનુકૂળ સમય આવી લાગ્યો છે.”

સોગ્દીએ એના દાન પાસે પોતાનું મુખ લઈ જતાં કહ્યું : “હા, દરેકસ્તરીન માટે !” સ્વર એટલો ધીમો હતો કે માત્ર આ ચાર જણાઓ જ સાંભળવા પામ્યા.

હવે તેઓ એકબીજાની બહુ નજીક હતા.

*

*

*

*

બીજા દિવસે સૂર્યના સારી પેઠે ઊંચે આવ્યા પછી ગુન્દેશાપુરના દક્ષિણી નગરદ્વારમાં ત્રણ પુરુષો અને એક સ્ત્રીએ પ્રવેશ કર્યો.

ગુન્દેશાપુર ધરિાનનું એક અતિસમૃદ્ધ નગર હતું. એ તરપોતના જેટલું વિશાળ નહોતું, પરંતુ એનાં મકાનો, સડકો, ગલીઓ, કોટ, દરવાજા, ઉદ્યાન, પુષ્પવાટિકાઓ અને દુકાનો તરપોતથી સૌંદર્યમાં ઊતરતી નહોતી. તરપોત અને ગુન્દેશાપુરમાં મોટો તફાવત જોઈ હોય તો એ હતો કે અહીં તરપોતના જેવી દરિદ્ર ઝૂંપડીઓ અને શંદી ગલીઓ નહોતી. ધરિાનમાં ગુન્દેશાપુર રોમન નગરના એક નમૂના સમ હતું. અહીંના નિવાસીઓમાં રોમનોની સંખ્યા અધિક હતી.

શાપૂર પહેલા અને ખીજા શહેનશાહોએ જ્યારે જ્યારે રોમને ઘૂંટણે પડવાની ફરજ પાડી ત્યારે ત્યારે રોમન કેદીઓએ ગુન્દેશાપુરની આખાદી વધારવાનું કામ કર્યું. કેદીઓએ અહીં આવીને માત્ર પોતાના કેદીજીવનથી મુક્તિ ન મેળવી પરંતુ સાથે સાથે શાપૂર પહેલાએ વસાવેલા આ નગરની સમૃદ્ધિ અને સૌંદર્યની વૃદ્ધિ કરવા પૂરેપૂરો ભાગ લીધો. ગુન્દેશાપુર માત્ર ધન માટે વિખ્યાત નહોતું, પરંતુ વિદ્યા અને કલામાં વિચારોની ઉદારતા માટે પણ એ અદ્ભુત નગર હતું. અહીં સર્વ ધર્મોના અનુયાયીઓ પ્રેમથી હળીમળીને રહેતા હતા. સંખ્યામાં સૌથી અધિક એવા રોમનો ઈસુના અનુયાયીઓ હતા; ઈરાની મન્દયસ્ત્રી હોવા છતાં પણ ધર્માધ નહોતા. ભિન્નભિન્ન દેશોના મનુષ્યો પણ અહીં મોટી સંખ્યામાં રહેતા હતા. ગુન્દેશાપુરમાં વિશ્વનું જ્ઞાન, વિજ્ઞાન સુરક્ષિત હતું. અહીં યવન વિચારકો, રોમન કલાકારો, હિંદી ખગોળશાસ્ત્રીઓ અને ચિદ્વિસદો પોતપોતાની વિદ્યા અને કલાઓનો પ્રચાર કરતા નજરે પડતા હતા. અહીં દુનિયાના બધા ધર્મોનાં દેવાલયો હતાં, જેમાં લોકો પોતપોતાની શ્રદ્ધા અનુસાર ધૂળપાક કરતાં હતાં.

ચારે યાત્રિકોને નગરના દક્ષિણ દ્વાર પર કાંઈક ખોટી થવું પડ્યું, કારણ કે નામ લખ્યા વગર દ્વારપાળ અંદર જવા દેતો નહોતો. ચારે યાત્રિકોને થોડા જ સમયમાં નગરમાં પ્રવેશ કરવાની છુટ્ટી મળી ગઈ. દ્વારરક્ષકોએ લોકડાની પટ્ટીઓ પર જમણીથી ડાબી બાજુ લખાતી લિપિમાં જે લખ્યું હતું તેને વાંચવાથી વાચક એ જાણી શકતો હતો કે એક સોગંદી, એ અર્માની સ્ત્રીપુરુષ અને એક રોમન એમ કુલ ચાર ભિખારીઓએ અસુક તિથિએ ગુન્દેશાપુરમાં પ્રવેશ કર્યો. હવે સોગંદી પોતાના ત્રણે સાથીદારોનો પથપ્રદર્શક બની ગયો હતો. એ એમને કેટલાય રસ્તાઓ અને ગલીઝૂંચીઓમાં ફેરવીને નગરના છેક ઉત્તર છેડે પરંતુ ટોટની અંદર જ એક અંધારી ગલીમાં દોરી ગયો.

અહીં કાચી ઈંટોના બે મજલાનાં મકાનો એટલાં નજીક હતાં કે દિવસે પણ પૂરો પ્રકાશ પહોંચી શકતો નહોતો. આવી સાંકડી અને અંધારી ગલીની અંદર મકાન એને અનુરૂપ હોવું જોઈએ. પરંતુ જ્યારે તેઓ સાધારણ દ્વારમાંથી પ્રવેશીને બહારના આંગણાને પાર કરીને સામા ખંડમાં ગયા ત્યારે માલૂમ પડ્યું કે બહારનું દૃશ્ય માત્ર ભ્રમ ઉત્પન્ન કરવા માટે હતું. જો કે આ ઘરના ખંડો કીમતી પાથરણાં અને રેશમી પરદાઓથી શણગારવામાં આવેલા નહોતા, હીવાલો બહુ સુંદર પથ્થરોની ચણેલી નહોતી, તેમજ કીમતી ઈમારતી લાકડાંઓનાં કબાટો પણ નહોતાં, છતાં અહીં સ્વચ્છતા અને સુવ્યવસ્થા ખૂબ નજરે પડતી હતી. સોગંદી એમને ઘરની પાછળના ભાગના ખંડમાં મૂકીને ચાલ્યો ગયો અને થોડી જ વાર પછી બે સ્ત્રીઓ અને એક પુરુષને સાથે લઈને અતિથિઓની પાસે આવી પહોંચ્યા. જ્યારે અતિથિઓએ થોડા જ સમય પહેલાં નગરના દક્ષિણ દ્વાર પરના દ્વારપાળોના સરદારના રૂપમાં જોયેલા પુરુષને અહીં જોયે ત્યારે અતિથિઓને આશ્ચર્ય થયું જો સોગંદી એમની સાથે નહોતો તો એમની ચિંતા અવશ્ય વધી જત. એમણે આવીને અતિથિઓનું અભિવાદન કર્યું. રસ્તા વિશે કુશળપ્રશ્ન પૂછી આતિથ્યની તૈયારીમાં પોતાની સાથે આવેલી સ્ત્રીઓને લગાડીને પુરુષ ત્યાંથી વિદાય અર્પ ગયો.

યાત્રિકોના માથેથી જાણુ ભારે બોજ ઊતરી ગયો હતો. સ્ત્રીઓમાંથી એક ત્રણે પુરુષોને અને બીજાએ એ લોકોની સહયાત્રિણીને સ્નાન માટે જળ તૈયાર હોવાની ખબર આપી, સ્નાનસામગ્રી અને કપડાં પાણી પાસે મૂક્યા છે એમ પણ કહ્યું.

પ્રકરણ ૧૦ :

પત્ન્યાયન

ગુન્દેશાપુરના ઉત્તર ભાગમાં એ જ સાધારણ દેખાતા મહોલ્લામાં કાંઈક અસાધારણ દેખાતું ઘર આજે પણ મોજૂદ હતું. પરંતુ આજે એનું આંગણું, કીડોઘાન અને ખંડો નેવાથી લાગતું નહોતું કે આ એ જ ઘર હશે. એના ખંડો કીમતી પાથરણાં અને રેશમી પરદાઓથી શણગારેલા હતા. બેસવાનાં આસનો અને ફાય નેવાથી જ લાગતું હતું કે આ ઘરને શણગારવામાં પૂરા ઠાકમાઠ અને સુરુચિથી કામ લેવામાં આવ્યું છે. વ્યક્તિના બદલાઈ જવાથી એ જ ઘરમાં કેટલું પરિવર્તન થઈ ગયું છે એનું આ સરસ ઉદાહરણ હતું. હવે આ ઘરમાં સોગંદના કાંઈ સામન્તની કન્યા રહેતી હતી. એના પરિચારકામાં ઘણીખરી સ્ત્રીઓ હતી. સ્વામિની જ્યાં જતી ત્યાં જ મધુર સુગંધિતો પ્રવાહ વહેતો; ઠંડીના દિવસો ન હોત તો સંભવ છે કે ભમરા પણ એનું અનુસરણ કરત. આંગણનાં થોડાંક વૃક્ષ પર્ણહીન બની ગયાં હતાં; પરંતુ દિવસે બહાર જ્યારે ફૂલનાં ડુંડાંઓની સગવટ થતી ત્યારે ઉઘાન સહુ જ નહોતો. રાજકુમારીને માત્ર સુગંધિઓનો શોખ નહોતો, પરંતુ દેહને શણગારવામાં તો લાગતું હતું કે એ દિવસનો કાંઈક અધિક સમય અવસ્ય લેતી હશે. પરિચારિકાઓ પણ બહુ વિનીત અને સંતુષ્ટ દેખાતી હતી. શીત ઋતુમાં ઘરમાં રહી ગયેલાં કેટલાંક ગૃહપંખીઓના કિલકિલાટ સિવાય ઘરની નિઃસ્તબ્ધતાનો ભાગ્યે જ ભંગ થતો. ગૃહસ્વામિનીને કંઈ પંખીઓના કલરવ કરતાં ઓછો મધુર નહોતો. દિવસનો સમય ક્યારેક વાતો કરવામાં,

ક્યારેક આંગણમાં રમવામાં તો ક્યારેક સંગીતનો થોડોશો અભ્યાસ કરવામાં વ્યતીત થતો હતો. પરંતુ રાત્રિએ જ્યાં સંધ્યાનું આગમન થયું ન થયું ત્યાં તો શણગારેલા મોટા ખંડમાં પલંગના નીચે ખતીજ દોલસાની ચેતાવેલી સગડીઓ મૂકવામાં આવતી, કીમતી પરદાઓ અને મખમલનાં ગાલીચાઓથી પલંગના કઠેરાઓ શોભાવવામાં આવતા અને પછી ઉત્તમ પ્રકારના રૂની મોટી મોટી રજાઈઓ પલંગ પર ઝિંજાવવામાં આવતી. રાજકુમારી વિરામાસનમાં કમર સુધીના ભાગને રજાઈથી ઢાંકીને બેસતી. આ સમયે નગરના કેટલાક પ્રતિષ્ઠિત પુરુષો મળવા આવતા, જેમની સંખ્યા બેત્રણથી વધારે કદી વધતી નહોતી. પુરુષોમાંથી કોઈની સાથે લાંબે સુધી વાત ચાલુ રહેતી તો કોઈના આગમન સાથે બેઠક સંગીતની મહેફિલમાં પલટાઈ જતી. લોકો સોઝી રાજકન્યાના સંગીત અને સૌંદર્યની પ્રશંસા કરતાં ઘાકતા નહોતા. જહુ રાત વીતી ગયા પછી ખાનપાન અને ખાનપાન પછી રહેફિલ બરખાસ્ત થતી.

લોકો જાણતા હતા કે સોઝી રાજકન્યા ધાર્મિક તીર્થનાં દર્શન આવી છે. દિવસે રોજ રાજપુરોહિતો પૂજાપાઠ માટે આવી જતા. રાજકન્યાની જેવી રીતે કલા અને સૌંદર્યમાં ખ્યાતિ હતી તેવી જ ખ્યાતિ તેની ધર્મ પ્રત્યેની અગાધ શ્રદ્ધા માટે પણ હતી. પરંતુ આશ્ચર્યની વાત તો એ હતી કે સૌંદર્ય અને સંગીતની આવી આદિતીયતા હોવા છતાં પણ ત્રણ મહિના પછી મળવા આવનાર પ્રતિષ્ઠિત પુરુષોની સંખ્યા ચારપાંચથી વધુ ન થઈ.

હેમંત ઋતુનો મધ્ય કાળ ચાલતો હતો. કદી કદી હિમવર્ષા પણ થતી હતી, પરંતુ હજી એની ઋતુ બેઠી નહોતી. હમણાં હમણાં રાજકન્યા પાસે એક નવી વ્યક્તિ આવતીજતી નજરે પડતી હતી. એના પોષાક અને સાથે આવનાર પરિચારકો પરથી લાગતું હતું કે એ એક અસાધારણ વ્યક્તિ છે. એના પોષાકમાં કીમતી રેશમ જેવો ચળકતો કામળ ચર્મકંચુક, એની જ માથે ટોપી હતી, જેમને એ

ખંડનાં અંદર પ્રવેશતાં જ ઉતારી નાખતો. એ પછી એના દેહ પર જરીકસખતો રેશમી કંચુક, કમરબંધ, પાયખમે, રત્નજડિત સોનેરી કુણ્ભૂષણ અને કંકભૂષણ, કંકણ રહેતાં હતાં. એને સંગીતનો ખહુ શોખ હતો. એની વાતો પરથી જણાતું હતું કે એ સંગીતનો પ્રેમી જ નહિ પરંતુ પારખુ પણ છે. એ માત્ર ધરિની સંગીતનો જ નહિ, પરંતુ હિંદી, રામન, તેમજ સોગંદી સંગીતનો સારો રસચ્છ હતો. એની આ કદરવાની પર રાજકુમારી વધુ મુગ્ધ લાગતી હતી; માત્ર મનમાં જ નહિ પરંતુ મોઝે કહેતી હતી : “સંગીતકલામાં હું પારંગત થાઉં તે માટે પૂરતી કાળજી લેવામાં આવી છે. અને મારી આ વિષયમાં સ્વાભાવિક રુચિ પણ હતી. પરંતુ તમારા જેવા સંગીતજ્ઞ મેં કાંઈ સ્થાને ન જોયા.” રાજકુમારીનો પ્રોઠ અતિથિ ખહુ ગંભીર અને સમજી માણસ લાગતો હતો, એટલે પ્રશંસાથી એને કુલાવી શકાતો નહોતો. રાજકુમારી ઓછામાં ઓછા શબ્દોનો ઉપયોગ કરતી અને થાણખંડુ તો મુખભાવથી જ પતવતો. એમાં સદેહ નહોતો કે પ્રહરભર રાત્રિ વીત્યા પછી જ્યારે લાલ મદિરા ભરેલી પ્યાલીઓ તૈયાર થતી ત્યારે શબ્દો પર આટલો સંયમ રાખી શકાતો નહોતો. છતાં પણ અતિથિ મદિરા પીવામાં માત્રાનું ધ્યાન રાખતો હતો. રાજકુમારી પણ અધિક આગ્રહ નહોતી કરતી, પરંતુ દિવસો વીતતાં દેખાણું કે મદ્યપાત્રને જ્યારે રાજકુમારી પોતાના સુંદર હાથમાં ધારણ કરીને પાવા જતી ત્યારે અતિથિ તેના આગ્રહને પાછો ડેરી શકતો નહિ.

હેમન્તના દિવસો ઝડપથી વીતી ગયા. હવે રાજકુમારીનો મિત્ર જ્યેષ્ઠ પુરુષ ફેટલીય વાર રાતે અહીં જ રહી જતો. રાત્રિની હિમવર્ષા આતા માટે દારણૂત્ર થતી. અતિથિ હવે માત્ર રાજકુમારીના નિવાસ પર આવવામાં જ સંતોષ ન અનુભવતો, અને રાજકુમારી પણ એના ભવને લઈ જવાના આગ્રહને ઢોકર દઈ શકતી નહોતી. નવા મિત્રનું ભવન ગુન્દેશાપુરથી કાંઈકે છોટે દુર્ગની પાસે પહાડની ઢોળાવવાળી ભૂમિ

પર હતું. એ સાધારણ ભવન નહિ, પરંતુ એક નાનો પણ સુંદર પ્રાસાદ હતો. વસંત આવવાની વેળાએ એની પાછળનો ફોલોવાન અને આગળનો પુષ્પોવાન બહુ સુંદર લાગતા હતા. ભદ્ર પુરુષને આ જ એક થતો હતો કે આ સમયે એ રાજકુમારીને ઉદ્યાનના સૌંદર્યને ખતાવી શકતો નહોતો. પરંતુ એના હૃદયને ધીરજ હતી કે રાજકુમારીને સ્વદેશ પાછા ફરવાની હજી ઉતાવળ નથી.

આ બાબત રાજકુમારીનાં પરિચારકપરિચારિકાઓ કાંઈક વધુ ચિંતિત જણાતાં હતાં. એમની સ્વામિની અવિવાહિતા હતી. એના નવો મિત્ર ભદ્ર કુળનો-કોઈ પદ્મવંશની પ્રભાવશાળી વ્યક્તિ હતો, તેમજ શહેનશાહના વંશની સાથે નજદીકનો સંબંધ ધરાવતો હતો. જે આવી વ્યક્તિ સાથે રાજકુમારી લગ્ન કરવા ખુશી થઈ જાય તો એના પિતા તરફથી કોઈ જાતનો વાંધો આવે તેમ નહોતો. જ્યાં સુધી કુળનો સવાલ હતો ત્યાં સુધી કોઈ જાતનો વાંધો નહોતો. પરંતુ પરિચારકપરિચારિકાઓ દેશ પાછા ફરવા આતુર જણાતાં હતાં. તેઓ વસંતમાં પાછા ફરવાની તૈયારી કરતાં હતાં. રાજકુમારી કોઈ કોઈ વાર ત્રણચાર દિવસ સુધી પોતાના મકાને પાછી ફરતી નહિ. રાજકુમારીનો મિત્ર ‘હબ્બરપત’ના પદ્ધતિ વિભૂષિત હતો; તેહરાનની પાસે એની એક સરસ જાગીર હતી. ત્યાં ગુન્દેશાપુરની પાસેનો દુર્ગ એને આધીન હતો. ગુન્દેશાપુર અને એના પ્રદેશનો એ સૌથી મોટો શાહી અમલદાર હતો એમ કહીએ તો ચાલે. એ ‘કનારંગ’ (સૂર્યો) અને ‘શોહ’નાં પદે પણ રહી ચૂક્યો હતો; પરંતુ હવે પોતાની ઇચ્છાથી ગુન્દેશાપુરના મોટા અધિકારીનું કામ સંભાળતો હતો. વિદ્યા અને કલા પ્રત્યે એને ખૂબ અનુરાગ હતો એ વાત એને પોતાના મુખેથી કહેવાની જરૂર નહોતી. રાજકુમારી જાણતી હતી કે આ એક અસાધારણ વ્યક્તિ છે. એના વિચારો ખીજા અમીરઉમરાવોની જેમ કદિઓથી જુદાં ચાલેલાં નહોતા. યતન દર્શનશાસ્ત્રોનો એ વિશેષ પ્રેમી હતો.

રાજકુમારીને અફસોસ હતો કે દર્શનના ક્ષેત્રમાં પોતે માત્ર એરિસ્ટોટલ, પ્લેટો, સોક્રેટિસ જેવાં માત્ર નામ જ સાંભળ્યાં હતાં. હજારપત ક્યારેક ક્યારેક દર્શનની ચર્ચા કરતો, ત્યારે તુરંત જ રાજકુમારીના ચહેરા પર ચાકના ચિહ્નનો દષ્ટિગોચર થતાં, એની નજર ખીજે દોડી જતી, હોહનું સ્વાભાવિક સ્મિત દૂર થઈ જતું અને હજારપતને વિષય બદલવાની ફરજ પડતી.

હજારપતના ભવનમાં પરિચારકપરિચારિકાઓની સંખ્યા બહુ હતી, પરંતુ એના પરિવારનો પત્તો લાગતો નહિ. એના કથનાનુસાર એને પરિવારમાં બે દીકરાદીકરી છે, જે પોતાનાં દાદાદાદી પાસે ચાલ્યાં ગયાં છે. પરંતુ રાજકુમારી આમાં વિશ્વાસ મૂકી શકતી નહોતી. એને ડાઈએ ક્યું હતું કે હજારપતની પત્નીને આ ભવન છોડે બહુ દિવસો થયા નથી. અને એ પણ જાણતી હતી કે ધનિષ્ઠતા વધવા છતાં જ્યાં સુધી ભવન અકંટક ન થયું ત્યાં સુધી હજારપતે એને પોતાના ભવને આવવાનો આગ્રહ કર્યો નહોતો.

શીત ઋતુના અંત સુધી પહોંચતાંમાં તો હજારપતના રંગદંડમાં ભારે પરિવર્તન થઈ ગયું. મદિરાની માત્રા અધિક હોવામાં સંયમ રાખવાની આવશ્યકતા નહોતી તેમજ મોંથી કાંઈ કહેવાની પણ આવશ્યકતા નહોતી! હજારપતના વ્યવહાર પરથી માલૂમ પડતું હતું કે એ રાજકુમારીને પ્રાણુથી પણ અધિક ગણતો હતો. એક દિવસ સાયંકાળે રાજકુમારીનું થોડું માથું દુઃખવા લાગ્યું હતું. હજારપતે આખી રાત જાગીને એની સેવાચાકરી કરી. રાજકુમારીની પોતાની પરિચારિકાઓમાંથી એક કે બે એની પાસે ને પાસે રહેતી. એની પાસે આવનાર પુરુષોમાં એક હજારપતનો પણ બહુ પરિચિત મિત્રદાત નામનો માણસ હતો. ઉમયના જાતિવર્ગમાં એક જ પગથિયાનું અંતર હતું, એટલે આ પુરુષને શિષ્ટાચાર સાટે બહુ નીચી ડાટિનો અભિનય

કરવો પડતો નહોતો. હજારપતના વર્તન પરથી આ માણસ એને! વિશ્વાસપાત્ર લાગતો હતો.

રાજકુમારી પોતાના પ્રેમીના વિષયમાં જાણતી હતી કે હજારપત ગુન્દેશાપુર અને એના દુર્ગને સર્વોપરી અધિકારી છે. એ પણ લગભગ જાણતી હતી કે આ દુર્ગનું વિશેષ મહત્ત્વ છે, કેમકે આરંભના દિવસોમાં પ્રેમિકાની રાજ લઈને પ્રેમિક ત્યાં પ્રતિદિન જતો હતો. હવે આ કામ ધણુંખરું પોતાના અને રાજકુમારીના પણ પરિચિત એવા માણસ-મિત્રદાત પર છોડવામાં આવ્યું હતું. મિત્રદાત દરરોજ સવારસાંજ હજારપત પાસે કાર્યની ખબર દેવા આવતો. ખબર દેતી વેળાએ રાજકુમારીને અલગ રાખવાની કોશિશ કરવામાં આવતી હતી, અને રાજકુમારી આમાં ખાસ રસ પણ દેખાડતી નહોતી. જો કે હજારપત પ્રૌઢાવસ્થામાં હતો, ઉભયની ઉન્મરમાં વાંસ વર્ષનું અંતર હતું છતાં રાજકુમારી પોતાના પ્રેમિક પર મુગ્ધ છે એમ લાગ્યા વગર રહેતું નહિ.

વસંતની ગુલાબી ઉખાના આગમન પહેલાં શીત ઋતુના અંતિમ સપ્તાહમાં ગુન્દેશાપુર ધણુંખરું યરફની સરેદ યાદરમાં લંકાયેલું રહે છે. હજારપતનું ભવન પર્વતના કાંઈક ઊંચાણવાળા ભાગમાં હોવાના કારણે એ વધુ હિમવૃષ્ટિનું ભાગીદાર બનતું. રાજકુમારી હવે તો ધણુંખરું પોતાના મિત્રના ભવનમાં જ રહેતી હતી. એની સંગીતગોષ્ઠી કાંઈ કાંઈ વાર તો રાત્રિના ત્રીજા પ્રહર સુધી ચાલતી હતી. હજારપતને હવે મદિરા સાથે બહુ પ્યાર થઈ ગયો હતો. રાજકુમારીના હાથમાંથી ખવાતી એ લાલ રંગની પ્યાલી એને બહુ આકર્ષક લાગતી હતી. મના કરવા છતાં પણ હવે એ પ્યાલી પર પ્યાલી ચડાવે જતો હતો. વાત ત્યાં સુધી પહોંચી હતી કે મધ્યરાત્રિ થતાં થતાં તો એને હોશ પણ રહેતા નહોતા. હજારપત રાજકુમારીને કહેતા : “મારું જીવન-મારું ધન સર્વસ્વ તારા માટે છે.” જ્યારે કાંઈ વાર રાજકુમારી પોતાના દેશ-

અને દેશબાંધવો વિશે વાત કાઢતી ત્યારે હજારપત બિલકુલ વિદ્વળ બની જતો, અને રાજકુમારીને એને સાંત્વના દેવા સારુ બહુ યત્ન કરવો પડતો.

હજારપતનાં પરિચારકપરિચારિકાઓ રાજકુમારીને પોતાની સ્વામિની માનવા લાગ્યાં હતાં; જૂની સ્વામિની કરતાં પણ અધિક માનતાં હતાં. એમના મન એ એક સાક્ષાત્ દેવી હતી. સૌંદર્ય, યૌવન અને કલાથી સભર હોવા છતાં પણ રાજકુમારીમાં અભિમાનનો એક છાંટો સરખો ન હતો. નાની નાની પરિચારિકાઓને એ પોતાના મધુર આલાપ તથા આર્થિક ઉદારતાથી સંતુષ્ટ કરતી હતી. આ ભવનની એ સ્વામિની હતી. એની આજ્ઞાને શિરોધાર્ય કરવાં સૌ તત્પર રહેતાં. તેઓ રાજકુમારીને પોતાની બહુ નજદીક માનતાં હતાં. સવારસોજ આવતા મિત્રદાત સાથે જો કે વધુ ધ્વનિષ્ટતા થઈ નહોતી, છતાં પણ જ્યાં સુધી એ એમની સન્મુખ હતો તે દરમિયાન બહુ નમ્રતા પ્રદર્શિત કરતો હતો. રાજકુમારીના માટે ખરેખર એક મહાન નિર્ણયનો સમય આવી લાગ્યો હતો. હજારપતનું કહેવું હતું: “હવે તારે દેશ જવાનો વિચાર છોડી દેવો જોઈએ; નહિતો મારે પણ તારી સાથે આવવું પડશે.”

રાજકુમારીએ પહેલાં બહુ આનાકાની કરી. પોતાની માતાને પ્રેમ એ ભૂલી શકતી નહોતી. એ કેટલીય વાર નેત્રોમાંથી કંટાળાચુઓ વરસાવતી. હજારપત હતાશ બનવા માંડ્યો, પરંતુ રાજકુમારી છેવટે એના પ્રેમને સર્વથી શ્રેષ્ઠ તરીકે સ્વીકારી લેતી. હવે શીત ઋતુના અંતમાં જ્યોતિષીઓને શુભ મુહૂર્ત બાબત પુછાવવામાં આવ્યું. નિશ્ચિત થઈ ગયું હતું કે આવતી વસંત ઋતુમાં જ્યારે સૂકાં વૃક્ષો પર નવાં પર્ણો પાંગરવા માંડશે, સફરજનનાં વૃક્ષ શ્વેત પુષ્પોથી ઢંકાઈ જશે ઉદ્યાનભૂમિ પર હરિયાળું ઘાસ બિછાવા લાગશે અને શીત ઋતુ માટે

દક્ષિણ આજુ ઊડી ગયેલાં પક્ષીઓ પાછાં ફરીને લતાઓ અને વૃક્ષ-
શાખાઓ પર ફરી પાછાં દલરવ કરવા લાગેશે ત્યારે ઉભયનેા પ્રણય
પરિણયનું રૂપ ધારણ કરશે.

રાજકુમારી પણ હવે આ ઘરને પારકું સમજતી નહોતી.
અહીંની પ્રત્યેક વસ્તુમાં એને હવે આત્મીયતા ઉપજવા લાગી હતી.
દિવસના પ્રથમ એ પ્રકરના સમયે જ્યારે હજારપત મદિરાથી પ્રભાવિત
નહોતો થતો ત્યારે એ જોઈને ગર્વ થતો કે હવે રાજકુમારી મારી
સાથે સંજંઘ ધરાવનાર પ્રત્યેક વસ્તુ સાથે આત્મીયતા ઉત્પન્ન કરી
ચૂકી છે. રાજકુમારીની પ્રસન્નતા ખાતર એ સર્વ કાંઈ કરવા તત્પર
હતો. આ આજુ એનું લાગતું કે રાજકુમારીએ એના પ્રેમને સાવ
સ્વાભાવિકતાથી સ્વીકારી લીધો હતો, અને એ માટે કોઈ પ્રકારના કૃત્રિમ
શિષ્ટાચાર દેખાડવાની આવશ્યકતા એને લાગતી નહોતી. વસંતની
સાથે જ તેઓ એક થઈ જશે. એ સમયે શીત ઋતુની ચિરસુષ્ટ પ્રકૃતિ
નળી ઊડશે. અત્યારથી જ ઉદ્યાન, ભવન અને તમામ વસ્તુઓને
શણગારવાની, નવી વસ્તુઓને તૈયાર કરવાની યોજનાઓ વિચારવા લાગી
હતી. રાજકુમારીની જો કોઈ ફરિયાદ હોય તો તે એટલી જ હતી કે
હજારપતે આટલા અધિક પ્રમાણમાં મધ ન પીવે! જોઈએ; પરંતુ માગણી
થતાં એ ઇનકાર પણ કરતી નહોતી. હજારપતને એવો વિશ્વાસ હતો કે
એની પ્રેમિકા એના ભવિષ્ય અને હિતની યોતાના પ્રાણથી પણ વધુ
પરવા કરતી હતી. કોઈ કોઈ વાર અધિક મદિરાપાન માટે રાજકુમારી
કૃત્રિમ દોષ પણ પ્રકટ કરતી હતી. પરંતુ મધસેવી મદિરા અને
માતુની વચ્ચે કોઈ તફાવત જોતો નહોતો.

*

*

*

*

અંધારી રાત હતી. પૃથ્વી ઉપર અને આકાશમાં ઘેરીકાળી ચાદર
પથરાઈ ગઈ હતી. ક્યાં સપાટ ભૂમિ છે અને ક્યાં પહાડ છે, ક્યાં
પર્વતની તળેટી છે અને ક્યાં પર્વત ઉપરનો સપાટ પ્રદેશ છે એનો

પત્નો લાગતો નહોતો. આકાશમાં ઢાળાં વાદળાં છવાયાં હોવાને લીધે તારાઓનો ટમટમાટ ક્યાંય દેખવામાં આવતો નહોતો. રાત્રિ અર્ધ ઉપગ્રંત વીતી ગઈ હતી એટલું તો પ્રકૃતિની નિષ્કુર કોરતા અને સ્ત્રીપણ નીરવતાથી સમગ્રતું હતું. આ શ્યામ આદરની નીચે વિશ્વમાં શું ચાલી રહ્યું છે એની કોને જાણ હતી? પરંતુ આ નીરવ શાંતિમાં પણ સૃષ્ટિના એક ખૂણામાં ત્રણ સજીવ પ્રાણીઓ તમરે પડતાં હતાં. હાં નિમિત્ત અંધકારના ખોજ હેઠળ દબાઈ જતી એક મિણખત્તી ટમટમ બળી રહી હતી. ત્રણ વ્યક્તિઓ અને આ એક ક્ષીણ મિણખત્તી સિવાય ત્યાં ખીજું કશું દૃષ્ટિગોચર થતું નહોતું. જે કોટડીમાં મિણખત્તી સળગતી હતી તે બહુ નાની હતી. એના છાંયરા નીચે કંચિ માનવી બોલો રહી શકે નહિ. કોટડીની જે બાજુનાં જે કમાડો બંધ જણાતાં હતાં. એ ખાસ મોટાં બનાવવામાં આવ્યાં હતાં. એમના બંધ હોવાના કારણે બહાર દુનિયા કેમ ચાલી રહી છે એ અહીં ખેડે કહેવું મુશ્કેલ હતું. ત્રણ વ્યક્તિઓમાંથી એક પુરુષ દ્વારની પાસે હતો, બીજો એક સાધારણ આટલા પર ખેડો હતો. એની સ્વભાવુ દૃષ્ટિ અને ચહેરા પર આશ્ચર્યનાં ચિહ્નો અંકિત હતાં. એ ગાબરો ગાબરો પોતાની સામેના દીપકના પ્રકાશમાં એક તરુણીના પૂર્ણપ્રકાશિત ચહેરાને જેપરવાથી જોઈને મૌન ધારણ કરતો હતો. જેતણ વાર આંખો ચોળ્યા અને ખાટલા પર હાથ ફેરવ્યા પછી પુરુષ ધીમે સ્વરે બોલ્યો : “તું શું કામ આવે છે? પ્રિયે, તું ન આવ. તારું આવવું મારા માટે દુઃખમય છે.”

ઢાળાં વજ્રો પરિધાન કરેલી તરુણીએ ધીમા અને મધુર સ્વરે કહ્યું : “હું તમને દુઃખ દેવા આવી નથી.”

“આવું તો તું રોજ કહે છે. તું મારી સામેથી જતી રહે છે પણ તારી યાદ મારા દિલમાં તીવ્ર વેદના ઉત્પલ કરે છે. મને ભૂલી જવા દે. ઘણી વાતો હું ભૂલી ગયો છું. અત્યારે કયું વર્ષ, કયો મહિનો કે કયો દિવસ ચાલે છે એની પણ મને ખબર નથી. કંડી લાગે છે ત્યારે

શિયાળાનો ડોઈ મહિનો ચાલતો હશે એમ માની લઉં છું. એચાર ફૂલો કે વૃક્ષો-જેને ઉઘાન કહેવામાં આવે છે-ત્યાં જવાનું પણ મેં છોડી દીધું છે. ભૂલી જવું જ સારું છે. આહ! તારી સ્મૃતિ!! પરંતુ તું મને ભૂલવા દેતી નથી!!!”

કરુણાની મૂર્તિ જેવી શ્યામવસ્ત્રધારી તરુણી ધીરે ધીરે આગળ વધીને ખાટલા પર એસી ગઈ અને પુરુષના હાથને પોતાના હાથમાં લઈ લીધા. પુરુષ કાંઈક વધુ ઉત્તેજિત સ્વરમાં બોલવા લાગ્યો :

“હું તને ચાહું છું, અને સદા ય ચાહતો રહીશ. પણ એથી શું? રોજ તારા હાથ મારા હાથમાં ભીડાય છે, રોજ તારા હોઠ મારા ગાલને ચૂમે છે પણ આમ કલ્પનાસૃષ્ટિમાં રાચવાથી કયો સંતોષ થવાતો છે? હવે હું ક્યારે જાગ્યો અને ક્યારે નિદ્રાવશ થયો એની પણ મને ગમ પડતી નથી. હાશ! હરનિશ હું તારું જ સ્વપ્ન જોઉં છું તારું સ્વપ્ન કેટલું મધુર છે એ હું ભૂલી જાઉં છું એથી મધુર આ દુનિયામાં મારે માટે કાંઈ જ નથી. પરંતુ અફસોસ! આ સ્વપ્નને વધુ ક્ષણો માટે નિહાળવાનું મારા નસીબમાં નથી!”

તરુણીએ પોતાના મુખને પુરુષના કપાળે અડકાડ્યું. એના ગાલ પરથી સરતાં ઊનાં ઊનાં આંસુ પુરુષના ગાલને ભિંજવવા લાગ્યાં. એ અધીર બનીને બોલી ઊઠ્યો : “અરે, તું રડે છે! ક્ષમા કર, તારો પ્રેમ જ મારું સર્વસ્વ છે. જો, હું પણ રડું છું! મારી દાઢી અનુધારાને ભીંજવે છે. ગમે ત્યાં જ, પણ એટલું સ્મરણ રાખજે કે હું તારા કરતાં એછો વ્યથિતહૃદયી નથી. ભલે આવી; તો આમ જ એસી રહે.” એકી પુરુષે પોતાનો જમણો હાથ તરુણીની કમરે વીંટાળી એને પોતાની છાતી સરસી દબાવી શાંત થઈ ગયો. એની શાંતિ તરુણીને અસહ્ય લાગતી હતી. એ કંપિત સ્વરે બોલવા લાગી : “આ સ્વપ્ન નથી પણ સત્ય છે.”

“આવું તો તું રોજ કહ્યા કરે છે. હું તને જગૃતાવસ્થામાં નથી ધ્રુજીતો. આ સ્વપ્નને જ હું ચિરંતનરૂપમાં ઝંખું છું.”

“ના બોલો, આવું કદી ના બોલો. મારું હૃદય ફાટી પડશે તમે સ્વપ્ન જોતા નથી. હું તમારી સામે જ છું. મહામુશ્કેલીએ આવી છે.”

“આ તું કાંઈ નવું કહેતી નથી. માત્ર મેં જ નહિ, આ નાની ડોટડીની ભીંતોએ, લાકડાનાં આ બે કમાડે, આ છાપરાએ, આ ફરે, અને આ ખાટલાએ પણ તારા આ શબ્દોને બહુ વાર સાંભળ્યા છે. આ બધા જ જોના સાક્ષી છે. કાંતે જગારે કમાડ ઊઘડશે અને દિવસનો પ્રકાશ ફરતો ફરતો આ ડોટડીમાં પ્રવેશશે ત્યારે તારો કયાંય પત્તો નહિ હોય.”

“આ તમે શું કહી રહ્યા છો? મારા હાથનો સ્પર્શ તમે અનુભવી શકતા નથી? મારા બિનાં આંસુઓ તમારા કપાળને નથી ભીંજવી રહ્યા?”

“મારા પ્રાણ, હું એ સર્વનો અનુભવ કરી રહ્યો છું, અને એ સર્વ મધુર છે. એ સ્વપ્નની હું જરા પણ અવહેલના કરતો નથી.”

તરુણીએ પુરુષના લાંબાંરૂપા વાગ પર હાથ ફેરવતાં, પોતાની હયાતીનો વિશ્વાસ આપતાં, ક્યારેક એની ગરદન, ક્યારેક એનો ખભો, ક્યારેક એના હાથ, ક્યારેક એની છાતી અને ક્યારેક એની કમરને દબાવી. પરંતુ આથી પુરુષની ચેષ્ટામાં કાંઈજ ફેર જણાયો નહિ. ગભરાયેલા જેવા અવાજે એ બોલી ઊઠી : “કવાત ! સમય થોડો છે. તમારી સમ્મિક તમને હોડાવવા આવી છે. જલદી કરો! આ કારાગૃહની બહાર નીકળી જાઓ ! નાસી છૂટવાની વ્યવસ્થા કરવામાં આવી છે.”

કવાતને આ શબ્દો તદ્દન નવા લાગ્યા. સ્વપ્નસુંદરીના મુખેથી આવા શબ્દો કદી સાંભળ્યા નહોતા એની આંખો ચમકી ઊઠી અને એણે

અહુ ધ્યાનપૂર્વક સમ્મિલનના મુખ ભણી જોયું. સમ્મિલનને ડર હતો કે એ સ્વપ્નમાં ફરી ન જાય, એટલે એને પકડીને ખાટલા ઉપરથી નીચે ઉતાર્યો. હજુ પણ કવાતને વિશ્વાસ પડતો ન હતો. એ બોલ્યો : “શું સાચે જ મારી સમ્મિલન, મારો પ્રાણ મારી સામે જ છે ! ગમે તે થાય. સમ્મિલન જે કહેશે તે જ કવાત કરશે.”

એ ડગલાં દૂર ઊભેલા માનવીએ એક બાજુનું બારણું ખોલી નાખ્યું. કોટડીની અંદરની બત્તીનો પ્રકાશ બહાર જઈ શકતો નહોતો, એટલે કવાત સમ્મિલનને હાથ પકડીને, પાછળ પાછળ સ્વપ્નમાં જ કોઈ અજ્ઞાત દેશની યાત્રા કરવા તૈયાર થઈ ગયો. બહાર આવતાં મુખ પર ડંડી હવાનો સ્પર્શ થયો, સ્મૃતિ સજીવ થવા લાગી. પહેલાં કરતાં થોડાક વધુ વિશ્વાસસહ સમ્મિલનના દેહ પર હાથ ફેરવતાં ફેરવતાં એણે કહ્યું : “સમ્મિલન, તું છે ? વારુ હવે મારા માટે શી આજ્ઞા છે ?”

હવે કવાતને વધુ સ્વસ્થ નિહાળીને, એના સર્વ અંગોને આસિંગન દેતાં, એના મુખ અને વાળને અનેક વાર ચૂમતાં સમ્મિલન કહ્યું : “તમારી મુક્તિનો સર્વ પ્રયત્ન થઈ ગયો છે. કારાગૃહપતિ મદિરાના નશામાં છે. મેં એને મદિરા ઉપરાંત કાંઈક બીજું આપ્યું છે. એ ત્રણ દિવસ સુધી હોશમાં આવવાનો નથી. પરંતુ હું તો અહીં જ રહીશ. એ દરમિયાન તમારે દૂર ચાલ્યા જવાનું છે.”

કવાતનો કંઠ ટુંધાઈ ગયો, ફરી સ્વસ્થ થતાં એણે સમ્મિલનને છાતી સરસી ચાંપી અને કહ્યું : “પણ સમ્મિલન, તારું શું ?”

“મારી ચિંતા ના કરો. અંદરજગતની મારા પર કૃપા છે. આપણા ધર્મબંધુઓની સહાયથી હું અહીં સુધી આવી શકી. તમે નહિ, એ લોકો મારી રક્ષા કરશે. મિત્રવર્માં આ ગુન્દેશાપુરમાં જ મારી મદદમાં હાજર છે.”

કાંઈક સ્મરણ કરતાં કવાત બોલી ઊઠ્યો : “અને કાખૂસ ? મારો-આપણો કાખૂસ ક્યાં છે ? એને હત્યારાઓએ.....”

“હત્યારાઓ! એને કશું કરી શક્યા નથી. એ અંદર્જગરની પાસે છે. તમારા માટે ઘોડાઓ તૈયાર છે. યાદ રાખજો, સિયામખશે આપણા માટે જે કશું છે તેનું ઋણ આપણે કદાપિ પણ વાળી શકવાનાં નથી.”

“સિયામખશ! પદ્મવયુવક સિયામખશ! આપણા અંદર્જગરનો પ્રિય શિષ્ય!”

“વાત કરવાનો સમય નથી. સિયામખશ પોતાની ઉમ્મર કરતાં વધારે યુદ્ધિમાન છે. નિર્ભયતા અને વીરતા તો એના ડુંવે ડુંવે છે.” કહેતાં સમ્મિષ્ટે એક વાર કવાતને ગાદાલિંગન દીધું. એ વેળા કવાતે જોયું તો સમ્મિષ્ટની આંખોમાંથી ટપટપ આંસુ સરતાં હતાં. પ્રત્યાલિંગન કરતાં કરતાં વિચલિત સ્વરમાં કવાતે કહ્યું : “સાસાનીવંશની દેવી સમ્મિષ્ટ! તારી આજ્ઞા શિરોધાર્ય છે; એ સિવાય કોઈ પણ વિચાર કરવાની શક્તિ મારી પાસે નથી.”

“વિચાર કરવાની શક્તિની અત્યારે જરૂર નથી. આપણા આ સાથીની સાથે જાઓ. ચાર ઘોડા અને બે સવાર મળશે. રસ્તામાં બંધી જ જગાએ નવા ઘોડાનો પ્રયંધ છે. તમારે ચારે જણાઓએ સોગદી વેપારીઓનો અભિનય કરવાનો છે.”

“બચપણમાં સાંભળેલી સોગદી ભાષાને નથી ભૂલ્યો, સમ્મિષ્ટ! કવાત વિસ્મૃતિ કારાગૃહમાં વિસ્મૃત થઈ ગયો હતો એ ખરું, પરંતુ.....”

“પરંતુની વાત પછી. જ્યારે તમારી સમ્મિષ્ટ તમારી પાસે આવશે ત્યારે.”

ઉભયે અંતિમ આલિંગનો દીધાં અને પોતપોતાનાં અનુગ્રહ વડે મુખપ્રક્ષાલન કરી એ અંધકારમાં ઉભયે ભિન્ન ભિન્ન રસ્તા લીધા.

પ્રકરણ ૧૧ :

મદ્ર લોકોની ભૂમિ

એ પહાડી પ્રદેશ હતો. વસંતનો સમય હતો પણ એનો પ્રભાવ આ પ્રદેશ પર નહોતો જ હતો. ચાર ઘોડેસવારો ઘોડાઓને ઉચ્ચ ભણ્ણી દોડાવી રહ્યા હતા. હજુ સુધી એમનો રસ્તો વધુ અવરજવર-વાળા માર્ગ આગળથી જતો ન હતો, એટલે રસ્તામાં એમને બહુ ઓછાં માણસો મળતાં. પહેલા દિવસે એ લોકોએ પોતાની સમગ્ર મુસાફરી રાતે કરી અને સૂર્યોદય પછી વિશ્રાંતિ લીધી. બીજા દિવસની મુસાફરી પણ રાતે જ કરી, જોકે એમને ત્રણ જગાએ ઘોડા બદલવા પડ્યા હતા. અત્યાર સુધી તો એમની મુસાફરી નિર્વિઘ્ને, પસાર થઈ. પરંતુ હવે એમને હમદાનના રાજમાર્ગ પર મુસાફરી કરવાની હતી. કાંઈક વિચારીને એમણે દિવસે મુસાફરી શરૂ કરી હતી. સાયંકાળનો સમય હતો અને હજુ હમદાન દૂર હતું, એટલે રસ્તા પરના ગામની અંદર ચારે સવારો વિશ્રાંતિ કરવાના વિચારથી ગયા.

ગામ કાચી ભીંતો અને ઘૂમટવાળાં છાપરાંના સમૂહ જેવું જણાતું હતું. ગામની બહાર ઘણી જ વાડીઓ અને ખેતરો હતાં, જેમાં વસંત ઋતુએ હરિયાળી ભરી દીધી હતી. પરંતુ ગામનાં ઘરો સાવ સૂકી માટીના ઢગલા જેવાં લાગતાં હતાં. ગામની ફરતે કાચી માટીનો કોટ બે માથેડાં ઊંચો હતો. ગામમાં જવા માટે માત્ર એક જ દરવાજો હતો. આ દરવાજાની અંદર જ્યારે સવારોએ પસાર થવા માંડ્યું ત્યારે દ્વારપાળે ટોક્યા. આ લોકો માનતા હતા કે બીજા ગામોની માફક

આતો દરવાજો પણ સંકટકાળે અને રાતે બંધ કરવા માટે હશે. અહીં પણ શાહી સૈનિક નિયુક્ત હતો એની અમને ખબર નહોતી. એની ખબર પડી શકે તેમ પણ નહોતી. કેમકે ઈરાનનો મહામંત્રી આજે અહીં રાતવાસો કરનાર છે એવું કોણ જાણતું હતું?

દ્વારપાળના એકાએક ટોકવાથી સવારેનાં હૃદયમાં ગભરામણ ઉત્પન્ન થઈ, પરંતુ બહારથી એમણે ચહેરાને સાવ શાંત રાખ્યો. એમનામાંથી એકે જવાબ દેતાં કહ્યું : “અમે સોગ્દના વેપારીઓ છો. ચીનનાં મહામૂલ્યાં વસ્ત્ર અને ઉત્તરનાં જંબલોનાં કીમતી ચામડાંને લઈને અમે શાહના દરબારમાં તસ્પોન ગયા હતા.”

દ્વારપાળના હાથમાં આ હીક મોકો આવ્યો હતો. એમણે આ લોકોને ધમકાવતાં કહ્યું : “તમે હજોના ગુપ્તચરો છો. તેઓ પણ વેપારી બનીને આવજન કરે છે.”

મુખ્ય સોગ્દીએ પોતાના સ્વરને બહુ નરમ કરીને કહ્યું : “અમને ગુપ્તચર બનવામાં કાંઈજ લાભ નથી. વેપારમાં બે પૈસા કમાવા એ જ અમારો ઉદ્દેશ છે. આજે અમે હમદાન પહોંચી જવા ધાયું” હતું, પરંતુ ત્યાં તો આંધારું થયું અને અમારે નિરુપાયે અહીં રોકાઈ જવું પડ્યું.”

સમાચાર મોકલવાથી દ્વારપાળનો નાયક પણ આવી પહોંચ્યો. સોગ્દી વેપારીઓને જોઈને એણે પોતાના માણસો કહ્યું : “કેમ થું છે? અમને કેમ રોક્યા છે?”

સોગ્દી વક્તાએ દ્વારપાળને જવાબ આપવાની તક ન આપતાં કહ્યું : “નાયક સાહેબ, અમે તો સોગ્દી વેપારીઓ છીએ. રાતવાસો અહીં કરવા માગતા હતા. આપની સેવામાં પણ હાજર થવાના જ હતા.”

દારપાળના નાયકે 'સેવામાં હાજર' થવાનો અર્થ સમજીને, નમ્રતા દેખાડતાં કહ્યું : "આ બાજુના ઘરમાં એમને સુકામ આપો. સવારમાં જાવણીના બગ્યા પહેલાં જતા રહેશે." પછી વેપારીઓની બાણી સુખ કરીને એણે આગળ કહ્યું : "રાત્રે ખાવાપીવાની તકલીફ નહિ પડે. અને તમારા ઘોડા સારુ ચારો માણસો આપી જશે, અને તમે લોકો મારી સાથે જમજો."

સોગદીઓ મનમાં ખૂબ પ્રસન્ન થયા. સરદારને કાંઈક દાનદક્ષિણ આપવાથી સર્વ કામ બની જશે એમ તેઓ સમજી ગયા. ઘોડાઓને બાંધીને એમણે સો દીનાર અને બે રેશમી થાન કાઢ્યા, અને નાયકની સમક્ષ એની ભેટ ધરી. નાયકે દીપકના પ્રકાશમાં ચળકતા પીળા દીનારો જોઈને બહુ આનંદ વ્યક્ત કરતાં કહ્યું : "હા, હું તો ગણી જ ગયો હતો કે તમે લોકો સોગદના મોટા વેપારીઓ છો. કશી વાતની ચિંતા ના કરશો હો; જો તમે કહો તો મારા માણસોને તમારી સાથે હમદાન સુધી મોકલું."

વડા સોગદીએ આભાર માનતાં કહ્યું : "હમદાનમાં તો અમારો સોગદી વેપારીઓ ઘણા છે. કાલ બપોર થતામાં તો અમે ત્યાં પહોંચી જઈશું, એટલે તમારા માણસોને તકલીફ આપવાની કોઈ જરૂર નથી. પરંતુ ત્યાં પણ અહીંની જેમ પ્રતિબંધ હોય તો અમને તમારી જરૂર પડશે."

નાયકે હમદાનના પોતાના એક મિત્ર પર એક ચિઠ્ઠી લખી આપવાનું કબજ્જું. એના સંકેત ઉપરથી સ્પષ્ટ લાગતું હતું કે ત્યાં પણ કાંઈક દાનદક્ષિણા કરવી પડશે.

સોગદી વેપારીઓને આટલી સહેલાઈથી છૂટવાની આશા નહોતી. મુસાફરીમાં જે ખાનપાન સુલભ હતાં તેમને થાગમાં મૂકીને નાયકે મહેમાનો સાથે લોજન કર્યું. મંદિરાનો નરો ચઢ્યા પછી સોગદીઓના પ્રમુખ

વક્તાએ મદિરા અને મદિરામરત માનુનિઓની વાત છેડી. નશા પછી નાયકને મદિરામરત માનુનિઓની વાત બહુ ગમી. વડા સોગંદીએ કહ્યું : “સુંદરીઓ તો ધરાનની જ! પરંતુ સોગંદ પણ સૌંદર્યથી ખાલી નથી.”

પછી નાયકે પોતાની મુસાફરીના અનુભવોમાંથી અર્મની, ગુર્જ- (ધર્મર), રોમ, મિસર, અસીરિયા, કપિશા, કાબુલ, હેરાત, અને અખિત્રય વગેરે પ્રદેશોની સ્ત્રીઓનાં સૌંદર્યની પ્રશંસા કરી. આ સૌંદર્યવતી સ્ત્રીઓમાં કેટલીક એણે નજરે જોયેલી હતી, કેટલીકને વિશે એને સાંભળવા મળ્યું હતું, ત્યારે કેટલીકના વિશેની વાતો સાવ કપોલકલ્પિત હતી. નશાના વધવા સાથે વાત કરવાની વૃત્તિ પણ વધતી ગઈ અને સોગંદી વેપારીઓને અડધી રાત વીતી ગયા પછી ત્યાંથી નીકળવાનો મુશ્કેલીથી મેડો મળ્યો.

ચોક્કી પર વિશ્રામ કરતાં દારપાળોને સોગંદીઓએ કહી મૂક્યું હતું કે અંધારું હોય ને અમને જગાડજો.

સૂર્યોદય પહેલાં વેપારીઓ ગામની બહુ દૂર નીકળી ગયા હતા. વડા સોગંદીએ કહ્યું : “આપણે નસીબદાર કે આટલી સહેલાઈથી છૂટી જવા પામ્યા!”

બીજા સાથીએ સમર્થન કરતાં કહ્યું : “હા, માંડમાંડ બચ્યા! આપણે પૂરા સંકટમાં ફસાયા હતા! આપણે દિવસે ચાલવું જોઈતું નહોતું.”

વડાએ કહ્યું : “રાતમાં ચાલવાથી મંદેક ધણો વધી જાય છે, કારણકે આ મુખ્ય રાજ્યમાર્ગ છે. પરંતુ કંઈ હરકત નહિ. દીનાર થાસે હોવા જોઈએ. કોણ જઈ રહ્યું છે એની એ લોકોને થોડી જ ખબર છે!”

ત્રીજો સોગંદી બોલ્યો : “હું એને ઝાળખું છું. એનું નામ જુવાનદાત છે. ખુશામત કરવામાં અને ચૈસા ભેગા કરવામાં એકેકો

છે. પહેલાં એ શહેનશાહ ક્વાતનો અનન્ય ભક્ત હતો. હવે એ જામારૂપનો એવો જ ભક્ત બન્યો છે.”

“એ તો કાઈનો ભક્ત નથી; માત્ર દીનારનો જ ભક્ત છે !”

ચોથો સોગ્દી બોલ્યો : “જ્યાં આખું તંત્ર જ એવું હોય ત્યાં કાઈને દોષ શું કામ દેવો ? ક્યાંક કાઈ જાગીરદારની જાગીરમાં મજૂર અથવા શિલ્પી દાસ તરીકે રહ્યો હશે. ખુશામત અને ચાંપલાશથી માલિકને પ્રસન્ન કરીને કેટલાય જણ આગળ વધે છે. માલિકાના વૈભવને જોતાં જ સૌ દીનારનો મહિમા પામી જાય છે; પછી ગમે તે રીતે દીનાર એકઠા કરવાનું એમનું ધ્યેય બની જાય છે.”

“દીનાર શહેનશાહોને પણ કડવા લાગતા નથી. પરંતુ હલકા દરજ્જાવાળાઓની આવશ્યકતા ઓછા દીનારોથી પણ પૂરી થઈ શકે છે. એટલે તો આપણે સૌ દીનારોમાં કામ કાઢી લીધું. પરંતુ મોટા માણસો માટે તો હજારો દીનારો જોઈએ.”

વડો સોગ્દી બોલ્યો : “આ જ આશ્વ છે ને ! દેશમાં ધન ઉત્પન્ન કરનારાઓ સર્વ પ્રકારનાં કષ્ટો ઉઠાવે છે અને એમની કમાણી મક્કતમાં ખાનારાઓ એમને લૂંટવામાં, એમની પાસેથી પડાવી લેવામાં પડ્યા હોય છે. આ લોકો આપસમાં લડતા રહેતા હોવા છતાં એવટે એક થઈ જાય છે એટલા માટે એમની તારીફ અવશ્ય કરવી જોઈએ. રથચેસ્તર પાર્શ્વિય પણ છે અને સાથે સાથે ઈરાની પણ છે. પાર્શ્વિયાનું રાજ્ય હટાતીને ઈરાનીઓએ પોતાનું રાજ્ય સ્થાપ્યું, પરંતુ આજે પણ સેનાપતિપદે અને બીજાં મહત્ત્વનાં પદોએ ઈરાની અમીરોના જેટલા જ પાર્શ્વિય અમીરો પણ છે. પુરોહિત પણ ધર્માચાર્ય અને ન્યાયાધીશ બની મોજમજ અને આનંદ લૂંટે છે. વણિકના હાથમાંથી વેપાર ચાલ્યો ગયો છે અને હવે એ શિલ્પીઓ, કિસાનો, અને મજૂરોની કમાણી-

માંથી ધનના ઢગલા એકત્રિત કરે છે. આ જ ત્રણ વર્ગ છે, જે ધરિાનની સઘળી સંપત્તિ અને ભોગવિલાસના ધણી છે. નાના વેપારી, ખેડૂત અને મજૂર કામ કરવાના ધણી છે. આ લોકો અને યુવામો સર્વ ધન ઉત્પન્ન કરે છે છતાં તેઓ ભૂખ અને અપમાનની જિંદગી જીવે છે. શાહી કુટુંબ અને અમીરઉમરાવ, મોટા વેપારીઓ અને ધર્મગુરુઓ : આ લોકોની સંખ્યા ધરિાનમાં ભાગ્યે જ સોમાંથી વીસ હશે, જ્યારે બાકીના એંશી ટકા મજૂરો, ખેડૂતો અને યુવામો છે.”

ખીજ સોગદીએ આતું સમર્થન કરતાં કહ્યું : “હા, કોઈ વ્યક્તિને દોષ દેવાથી કાંઈ લાભ નથી. જે કૃવાઓમાં જ શરાબ ભરેલો પડ્યો હોય તો મતવાહું કોણ ના અને?”

હમદાન મુખ્ય શહેર હતું. અહીંથી કોહકાક, સોગદ, દક્ષિણી સમુદ્ર અને તસ્પોન ભણીના ઘેરી માર્ગો જતા હતા. સાયંકાળના સંકટનું સંસ્મરણ કરીને એમણે વિચાર્યું કે હમદાનની અંદરથી દિવસે પસાર ન થવું. હમદાનમાં સોગદી વેપારીઓ પૂરતી સંખ્યામાં હતા, જેમને મળવાને તેઓ તૈયાર નહોતા. એટલે નગરદ્વારમાં દાખલ થયા વિના એમણે બારોબાર જ પોતાનો રસ્તો બદલી નાખ્યો.

હમદાનથી વાયવ્ય ખૂણામાં, કીક કીક દૂર પહોંચ્યા પછી સામે હુંગરો દેખાવા લાગ્યા. આ હુંગરો વેરાન ન હતા. એમના પર ક્યાંક દેવદાર વૃક્ષ, તો ક્યાંક બાન તેમ જ ખીજાં હિમપ્રદેશીય વૃક્ષ નજરે પડતાં હતાં. અહીં નદી બારે માસ પાણીથી ભરેલી અને કલકલ નાદે વહેતી હતી. વસંતની મધ્યમાં પશુપાંખીઓતી ક્રીડા અને કૂચનતી તા વાત જ શી કરવી? આ લોકોએ કોઈ ઘેરી માર્ગ પકડ્યો નહોતો, પરંતુ નાનાં નાનાં ગામોને સાંકળનારી પગદંડીઓ પકડી હતી. અહીંનાં ગામડાંઓ જે કે નાનાં નાનાં હતાં અને લોકો વેશભૂષા અને ખોલચાલમાં નાગરિક અને શિક્ષિત જેવા જણાતા

નહોતા, પરંતુ તેઓમાં અતિથિઓ પ્રત્યે આદરસત્કારની ભાવના વિશેષ હતી. અત્યારે ચારે સવારો અર્મની વેશમાં હતા. જે ગામમાં જે જતા તે ગામના લોકો એમને મદદ કરવા માટે તૈયાર હતા. અહીં એમને એટલી બધી તકદારી રાખવાની પણ આવશ્યકતા નહોતી, કેમકે સહેનશાહી શાસનની ભુજાઓ અહીં એટલી પ્રબળ અને કઠોર નહોતી.

આ પહાડી લોકોમાં અત્યારે પણ પ્રાચીન કાળના ગણતંત્રની અસર હતી. સવારોને આનું દારણુ પણ જડયું: માત્ર હજાર બાર સો વર્ષ પહેલાં અહીં મદ્ર લોકોનું ગણતંત્ર હતું. એ સમયે તિગ્રા અને હુકાતની ઉપત્યકાઓમાં અસ્સુર સમ્રાટોનું રાજ્ય હતું. આ સમ્રાટો: સ્વતંત્ર માનસવાળા મદ્ર લોકોને ગુલામ બનાવવા ગયા, પરંતુ એમાં સફળ થયા નહિ. મદ્ર લોકો એક એક ઉપત્યકામાં સ્વતંત્ર ગણના સ્વરૂપમાં વસેલા હતા. શત્રુઓથી આત્મરક્ષા કરવા માટે જે કે તેઓ વખતે આવ્યે એકત્ર થઈ જતા હતા તે પણ સર્વ ગણોમાં કોઈ રાજકીય એકતા નહોતી, એટલે અસ્સુર શત્રુઓથી લાંબા સમય સુધી પોતાની આત્મરક્ષા કરવામાં તેઓ અસમર્થ નીવડ્યા. અંતિમ અસ્સુર આક્રમણથી બચવા તેઓ દેવકના નેતૃત્વ હેઠળ લડ્યા. એમણે અસ્સુર સેનાને અહીંથી મારી ભગાડી મૂકીને અસ્સુરવંશને નિર્વંશ કર્યો. ઉપરાંત અસ્સુરોની રાજધાની બાગિરતે પણ નષ્ટ કરી નાખી. પરંતુ આ વિજયથી એક હાનિ થઈ. મદ્ર લોકોમાં ગણતંત્રને સ્થાને રાજતંત્ર: સ્થાપિત થઈ ગયું-દેવક એમનો પ્રથમ રાજા બન્યો. જે પછી મદ્ર લોકોના હાથમાં પણ શાસન લાંબો સમય રહ્યું નહિ, અને પાડોશી જાતિભાઈ પારસવાસીઓ પોતાનું વિશાળ સામ્રાજ્ય સ્થાપિત કરવામાં સફળ થયા.

પરમ નિરંકુશ રાજતંત્રને આધીન રહેતાં રહેતાં મદ્ર લોકોને જે કે આજે હજાર વર્ષથી વધુ વર્ષો થયાં હતાં, તેમજ એમનું

પ્રાચીન નગર હમદાન નામ માત્રનું મદ્ર દેશમાં હતું, આમ છતાં આ પહાડોના નિવાસીઓ અત્યારે પણ પોતાના સ્વતંત્રતાપ્રેમી પૂર્વજોથી દૂર ખસ્યા નહોતા. અખામન્શી સમ્રાટો કારેશ, દારયોશ આગ્યા અને ગયા. યવન સમ્રાટો અને એમની પછી પાર્થીઓ પણ રાજ્ય કરી ચૂક્યા અને આજકાલ સાસાનીઓનું રાજ્ય ચાલી રહ્યું હતું. પરંતુ આ શાસકોને બળ દેખાડીને પણ અંતે આ પહાડી મદ્ર લોકો સાથે સમાધાન કરવું પડ્યું.

સવારો અસારે મદ્ર લોકોની આ ભૂમિમાંથી પસાર થતા હતા, જ્યાં માનવનું પતન આટલું બધું થયું ન હતું, જોકે નાગરિક જીવને સમાજને જે સારી વસ્તુઓ આપી હતી તેનાથી તેઓ વંચિત નહીં હતા. એટલે અહીંની મુસાફરીમાં સવારોને ઉતાવળ કરવાનું કોઈ ખાસ પ્રયોજન પણ નહોતું.

ચોથા દિવસે સૂર્યાસ્તની કાંઈક પહેલાં નદીના એક ભાગને પાર કરતાં જ સવારો એક ખુલ્લી ખીણમાં આવી પહોંચ્યા. આ સ્થાન એકદમ ખુલ્લું તો હતું જ, પરંતુ સાથે સાથે અહીં પ્રાકૃતિક સૌંદર્યનો અખૂટ ભંડાર સભર ભર્યો હતો. આ નિસર્ગમનોહર સ્થાનને જોતાં જ જાણે ખીજ જ કોઈ લોકમાં આવી પહોંચ્યા હોય એવું સવારોને લાગ્યું. અહીં પહાડોની ચોમેર વૃક્ષોની હરિયાળી દગગોચર થતી હતી. ઠેર ઠેર ઝરણાંઓ વહેતાં હતાં; જંગલી ફૂલ જ્યાંત્યાં નજરે પડતાં હતાં. નદી કાંઈક સપાટ ભૂમિ પર વહેવાના કારણે, હમેશાં પથ્થરો પર તરંગિત થવા છતાં પણ ખાસ ધ્વજીર ધ્વનિ ઉત્પન્ન કરતી નહોતી. નદીની બંને બાજુએ વિશાળ સપાટ ભૂમિ હતી. સવારો ખેડાયેલાં ખેતરો અને વહેતાં ઝરણાંઓના કિનારે કિનારે ચાલ્યા. આગળ જતાં એમને મેવાઓના બગીચાઓમાંથી પસાર થવું પડ્યું. બગીચાઓ વિશાળ હતા, છતાં એમને ફરતી કોઈ વાડ નહોતી. હજુ ફળ ખેસવાની વાર હતી, પરંતુ કોઈ કોઈ વૃક્ષો પર ફૂલ ખેડાં હતાં તો કોઈ કોઈ

વૃક્ષ પર પાંદડાં આવ્યાં હતાં. આમ છતાં બગીચાઓનું સૌંદર્ય અદ્વિતીય હતું. વૃક્ષો હેઠળની જમીન માનવીના હાથોએ ઠીક કરેલી હતી. ખાસ સ્થાને જાણી જોઈને રહેવા દીધેલા ઘાસ સિવાય ક્યાંય ઘાસ ઊગેલું નહોતું. કોઈ વૃક્ષ પર સૂકી ડાળી સરખી નહોતી અને અંગ્રહેદન કરેલાં કોઈ વૃક્ષ નજરે પડતાં નહોતાં. ક્યાંય દૂર સુધી કાં તો સફરજનોનાં વૃક્ષોની દાડમડીઓની હારની હાર ચાલી જતી હતી. ક્યાંક અંજીર બાગેલાં હતાં તો ક્યાંક નાસપાતી ફળો અખરોટ, બદામ અને પિસ્તાનાં વૃક્ષોની હારો પણ આ જ પ્રમાણે એક પછી એક ચાલતી હતી. વચમાં વચમાં અંગૂરના ક્યારાઓ હતા. અંગૂરનાં મૂળ જમીનની ઉપર દોઢ દોઢ હાથ ઊંચે આવ્યાં હતાં અને એમાં ડાળખીઓ ફૂટવા લાગી હતી. આ સિવાય એક ખાસ જાતના અંગૂર પણ હતા, જેમની ડાળો પર પાંદડાં વધુ હતાં.

સવારોએ ઈરાનનાં બીજાં સ્થાનોમાં ખાસ કરીને દસ્તખ, ગુન્દેશાપુર આદિમાં કેટલાંય સુંદર બાગ જોયા હતા. શાહી બાગ પણ જોયા હતા, જ્યાં ખર્ચનો કશો પણ વિચાર ન કરીને બાગને માત્ર ફૂલો માટે ઉછેરવામાં આવતા હતા. પરંતુ આ બધાં સ્થાનોમાં પણ આવાં સુંદર વૃક્ષ કે બગીચા જોવાના મળતા નહિ.

બગીચાઓમાંથી પસાર થતાં થતાં તેઓ વસ્તીમાં આવી પહોંચ્યા. ગામ, બગીચો, ખેતર, વન, પર્વત, નદી સૌ એકબીજામાં જોતપોત થયેલાં, એકબીજાનાં પૂરક હતાં. અન્ય સ્થળોની જેમ અહીં ગામની આબુબાબુ રક્ષણાર્થે કોટ નહોતો, અને કદાચ એની આવશ્યકતા પણ નહોતી, કેમકે કોટનું કામ ચારે બાજુ પથરોથી દુર્ગરમાળાઓ દરતી હતી. અહીંનાં ઘર જો કે સીધાંસાદાં હતાં, પરંતુ એ સૂકી માટીના ઢગલા જેવાં જણાતાં ન હતાં. મકાનો હારમાં ઊભા હતાં, અને મકાનોની હારોની વચમાં પહોળા રસ્તાઓ હતા, જેના પર પણ લીલી છાયાવાળાં અથવા ફળાઉં ઝાડો રોપવામાં આવ્યાં હતાં.

કાંઈ ઘરની દીવાલ કે છાપરું પડી ગયેલું અથવા મરામત કર્યા વગરનું અથવા ગાંડું ન હતું. રસ્તા એટલા ચોક્કસ હતા કે ગમે ત્યાં સુખે એસી કે સૂઈ શકે.

સવારો ગામમાં દાખલ થયા ત્યારે જો કે સૂર્યાસ્ત થઈ ચુક્યો હતો પણ ગોધૂલિટાણીની હજુ વાર હતી. ગામના રસ્તાઓ પર મળતાં ગ્રામવાસી સ્ત્રીપુરુષો અને બાળકોને જોઈને એમને આશ્ચર્ય થતું નહોતું. આ ગામને એમણે જોવું જોયું હતું તેવા જ એના ઘડવૈયાઓ અને એમાં રહેનારાઓ હોવા જ જોઈતા હતા. આ ગામમાં દૈહિક, દૈવિક અને ભૌતિક સંકટ કદી ન ઊતર્યું હોય એવું લાગતું હતું. બાળક હોય કે વૃદ્ધ, સ્ત્રી હોય કે પુરુષ સૌમાં એકસરખી તંદુરસ્તી અને સ્વચ્છતા જણાતાં હતાં. એમની વેશભૂષામાં સાદાઈ હતી, પરંતુ એ સાદાઈ કલાપૂર્ણ અને સુસંસ્કૃત હતી. સ્વાસ્થ્ય અને સ્વચ્છતા ઉપરાંત અહીંના લોકો બીજી જગાના લોકો કરતાં વધુ જાંચા અને ગૌરવર્ણ જણાતા હતા. લાલ અને સોનેરી વાળ સિવાય બીજા રંગના વાળ અહીં જોવા મળતા નહોતા. એમની આંખો અળસીના ફૂલ જેવી ભૂરી હતી. બાળકો અને યુવતીઓના ગુલામી હોઠો તે જાણે પરવાળાં જ જોઈ દેવો. જો કે સવારોમાં બધા જ ગૌરવર્ણના હતા અને ત્રણને તે વાળ પણ સોનેરી હતા, એટલું જ નહિ આ પહાડી મદ્ર લોકો જેવાં નરનારીઓને એમણે પોતાને લાંબા પણ જોયાં હતાં, છતાં એવા ને એવા જ લોકોને આવી પ્રાકૃતિક પૃષ્ઠભૂમિકામાં જોઈને એવું લાગતું હતું કે આવું રૂપ તે ક્યાંય જોયું નથી!

સવારોમાંથી એક જણ આ ગામથી પરિચિત લાગતો હતો, કેમકે એને સામે મળતાં બધાં સ્ત્રીપુરુષો સ્વાગતવચન કહ્યા વિના પસાર થતાં નહોતાં. હા, એ વાતનું આશ્ચર્ય અવશ્ય થતું હતું કે

આગંતુક અમની સવારોને જોઈને ગામલોકોને વધુ જાણવાની જિજ્ઞાસા થતી નહોતી !

ગામ વિશાળ હતું. અધાં ઘર એકસરખાં સ્વચ્છ અને સુંદર હતાં, જો કે એમની આકૃતિ અને સાદી રીતની આંધણીમાં ફેર હતો. તેઓ ખીખ મહોલ્લાના માર્ગ પરથી પસાર થઈને ગામના ખીજે છેડે પહોંચ્યા. તેઓ એક નકકી કરેલા લાંબાપહોળા મકાનના દરવાજાને ખોલીને અંદર ગયા અને અંદર જઈને એક માનવીના હાથમાં પોતાના ઘોડા સોંપી દીધા, અને જ્યારે ધરના અંદરના આરણ પર પહોંચ્યા ત્યારે એક ધોળીલાલ દાઢીવાળો સુંદર પ્રૌઢ પુરુષ પોતાના હસમુખ મુખમંડળથી તેજ વેરતો એમના સ્વાગત માટે બેસી હતો. ‘સુસ્વાગતમ્’ શબ્દ મુખમાંથી સરતાંની સાથે જ એણે સૌથી પહેલાં આવેલ સવારને પોતાના બાહુપાશમાં લીધો, અને પછી એ જ રીતે બાકીના ત્રણ સવારોને પણ ગાઢાલિંગન દીધું. સૌનાં નેત્રોમાંથી હર્ષાશ્રુ વહેતાં હતાં.

પ્રકરણ ૧૨ :

દિહ-મગાન

રાતના ચાર સવારોમાં સિયાબખ્શ અને મિત્રદાત પહેલેથી જ દિહ-મગાનથી પરિચિત હતાં, પરંતુ એમના સાથીઓ આ ડુંગરાઓમાં પહેલવહેલા જ આવ્યા હતા. એ કહેવાની આવશ્યકતા નથી કે એમાં એક ભારતીય મિત્રવર્મા હતો અને ખીજો હતો ક્વાત, ઇરાનનો પદ્મશ્ર શહેનશાહ. રાતમાં જો કે આ લોકોને આ ગામના જીવનને જીણવટથી જોવાનો મોકો મળ્યો ન હતો, છતાં ભોજન વેળાએ એમને માલૂમ પડી ગયું કે અહીં તો એક ખીજ જ દુનિયા વસેલી છે. સમગ્ર ગામની પાંચ હજાર વ્યક્તિઓનું ભોજન જો કે એક

જગાએ થતું નહોતું, છતાં પાંચસોથી વધુ સ્ત્રીપુરુષબાળકો ત્યાં એક સાથે ખેસીને ભોજન કરતાં હતાં. અને એમની જ વચ્ચે એમની પંક્તિમાં જ એમના બામદાતપુત્ર અંદર્જગર મજદક પણ હતા. ભોજનમાં માંસ ન હતું તેમજ દારૂ પણ નહોતો; કેમકે અંદર્જગર પોતાના ઉચ્ચવર્ગીય અનુયાયીઓ માટે આ વસ્તુઓને અલક્ષ્યઅપેક્ષ માનતા હતા. પરંતુ મધ, માખણ, ચોખા, ઘઉં, અડદ અને સ્વાદિષ્ટ ખેવાઓ જ્યાં વધુ પ્રમાણમાં હોય અને પાકકલામાં પૂરી પારંગતતા હોય ત્યાં સેંકડો પ્રકારનાં સ્વાદિષ્ટ ભોજનો તૈયાર કરવામાં શું મુશ્કેલી નડવાની હતી? મિત્રવર્મા અને કવાતને આ ભોજન બહુ જ ગમ્યું અને જેનાથી પણ અધિક ગમ્યું ભોજનશાળાનું વાતાવરણ, જ્યાં સ્ત્રીપુરુષને કે નાનામોટાનો ભેદ ન હતો. સૌ સાહજિકપણે જ એકબીજા સાથે વાત કરતાં કરતાં ભોજન કરતાં હતાં. પાછળથી આગતુંકોએ જાણ્યું કે આવી રીતની ચાળીસ ભોજનશાળાઓ દિહ-બગાનમાં છે, જ્યાં બધા લોકો સાથે ખેસીને સામૂહિક ભોજન કરે છે. ધારત તે આખું ગામ એક જ જગાએ ખેસીને ભોજન કરી શકત અને બધા માટે એક જ ભોજનશાળાને પ્રયંધ થઈ શકત; કેમકે ભોજનને બધે પ્રયંધ સમગ્ર ગામની ચૂંટેલી પંચાયત તરફથી થતો હતો.

જે ગામોમાં અંદર્જગર (ગુરુજી) મજદક અને એમના પૂર્વજ ગુરુઓનું સ્વપ્ન સાકાર રૂપમાં પૃથ્વી પર ઊતર્યું હતું તેમાંનું એક દિહ-બગાન હતું. અહીં કોઈની અંગત મિલકત નહોતી; બધી રૂબારૂઓ, બધાં ખેતરો, સમગ્ર સ્થાવરજંતુમ મિલકત ગામની બધી જ વ્યક્તિઓની સહિયારી છે. જેનાથી જેટલું બને છે તેટલું કંઈ ને કંઈ ઉપયોગી કાર્ય કરે છે. લોકો શક્તિથી અધિક કાર્ય કરવા માટે પ્રયત્નશીલ રહે છે, અને જેવી જેના માટે આવશ્યકતા હોય છે તે પ્રમાણમાં લોકોને સ્ત્રીજવસ્તુઓ આપવામાં આવે છે. રોગી બાળકો અધિક વૃદ્ધવૃદ્ધાઓ કામ કરતાં નથી, અને પરંતુ અહીં કામ ભારરૂપ લાગતું નથી. લોકો

એને પોતાના ધાર્મિક કર્તવ્યનું મુખ્ય અંગ ગણે છે. આ પ્રકારે સૌના ભેગા શ્રમથી ઉપાર્જિત કરેલું ફળ હોય કે અન્ન, દૂધ હોય કે મધ, એ સર્વ સૌની મજિયારી મિલકત મનાય છે. હા, મધ! દિહ-બગાનમાં તો બહુ મધની નદી વહેતી લાગે છે! પાસેના પહાડોમાં જૂહોની અધિકતાના લીધે અહીંનાં ઘરોમાં લાકડાનો ઉપયોગ અધિક છે. પ્રત્યેક ઘરમાં દીવાલની અંદર મધમાખીઓને રહેવા માટે ચોમેરથી લાકડાના સળિયાઓ ઊભા કરીને પેટી જેવાં ઘર બનાવ્યાં છે. આ ઘરોમાં બહારની બાજુ એક બહુ નાનું છિદ્ર મધમાખીઓને અંદર જવા માટે રાખવામાં આવે છે. છતોમાંથી મધ કાઢી લેવા માટે નાનાં ખાનાંઓ રાખવામાં આવે છે. દિહ-બગાન જે કોઈ ધંધાદારી ગામ હોય તો પોતાના સફેદ મધ માટે સર્વત્ર પ્રસિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરત.

દિહ-બગાનમાં સાદાઈ છે, પરંતુ સાદાઈનો એ અર્થ નથી કે ત્યાંના લોકોને કલા પર પ્રેમ નથી. તેઓ કલાને પોતાના ધર્મનું અંગ માને છે. તેઓ સારી પેઠે જાણે છે કે તેમના પરમ ગુરુ ક્રાંતિકર્ત્ર માની મહાન ચિત્રકાર હતા, સંગીતના વિશારદ હતા. કાવ્ય અને સાહિત્ય પર એમને પૂરો પ્રેમ અને અધિકાર હતો. દિહ-બગાનને આપણે કલાકારોનું ગામ કહી શકીએ. અહીંનાં એકેએક કાર્યમાં કલા ઝંબકે છે. તાંબા અને પિત્તળનાં વાસણો, જુઓ કે માટીનાં વાસણોને જુઓ, સૌમાં સુંદર રંગ અને સુંદર ચિત્રચિત્રેલું દેખાશે. અને વાતોની જેમ કલામાં પણ દિહ-બગાન કે એના અંદર ગર એક દેશીયતાને પસંદ કરતા નથી. અહીં ચીનાઈ તેમજ રોમન ઢાંચનાં ચિત્રો પણ જોવા મળે છે. અહીં ભારતીય ચિત્રકલાનું તો સૌથી અધિક સન્માન હતું. મિત્રવર્મા પદ્મ ચિત્રકલાનો સિદ્ધહસ્ત ચિત્રકાર હતો અને પોતાનાથી થોડાક સમય પૂર્વેની ઉત્તર ભારતીય ગુપ્તકલાનો મહાન પ્રેમી, પારખુ પણ હતો. આગલા દિવસે સાયંકાળે એક મંદિરનાં ભીંતચિત્રો પર પોતાના સુંદર નમૂનાઓ જોઈને એને બહુ આશ્ચર્ય થયું હતું.

બીજો દિવસે મિત્રવર્માના પૂછવાથી અંદજગરે કહ્યું : “આપણે મનુષ્યમનુષ્ય વચ્ચે ક્ષેત્ર ગણતા નથી. આપણા ધર્મ અને પારકા ધર્મના વિચારથી માનવીનું મૂલ્ય આંકતા નથી. આપણા માટે વિશ્વના બધા મનુષ્યો ભાઈભાઈ છે. જો કોઈ માર્ગભૂલેલા હોય તો ચોટલા જ માટે એ આપણે! ભાઈ આપણે! મરી પારકા બની જતો નથી. જ્યાં સુધી આપણા અતિથ્ય અને સહાયતાનો સંબંધ છે ત્યાં સુધી આપણે પૂર્ણ માનવબંધુત્વમાં માનીએ છીએ! જાત, કાળ, અથવા જાતિ કોઈ પણ ક્ષેત્ર પારી શકતા નથી. હા, શત્રુઓથી આપણે સાવધાની રાખવી જોઈએ. આપણા માટે તેઓ કેવા ભયંકર છે એ કહેવાની જરૂર નથી.”

મિત્રવર્માએ એમનું સમર્થન કરનાં કહ્યું : “હમણાં, હાલ તો આપણે એ ભયંકર રક્તપાતમાંથી પસાર થયા છીએ. એમાં આપણા લાગે ભાઈએનોએ પ્રાણ ગુમાવ્યા.”

“ચોટલા માટે જ શત્રુઓથી સાવધાન રહેવાની આપણને જરૂર છે, અહીં આ દુર્ગમ પર્વતમાળામાં અને આ સાચા પરંતુ અજેય મનુષ્યોમાં દિહ-અગાનને ઊતી આંચ પણ આવવાની નથી. સૌ એને જાણે તું દિહ ચોટલે કે દેવેનું ગામ કહે છે. મનુષ્ય માત્ર પ્રત્યે પ્રેમ અને ભાઈચારો એ જ આપણા ગુરુઓનો ઉપદેશ છે. તેઓએ નાના ક્ષેત્રમાં એને વ્યવહારમાં ઉતારવાનું ઉચિત માન્યું. મેં એને વધુ વ્યાપક સ્વરૂપ આપ્યું. એમને આરંભ કરવો હતો, અને આરંભમાં આવી તક નહોતી. એ ઉપદેશને મનુષ્ય માત્રમાં વ્યાવહારિક રૂપમાં ફેલાવી શકાય એવી તક મેં અત્યારે નિહાળી છે. માત્ર ધરવિહોણાઓમાં જ નહિ, પરંતુ ધરવાળાઓમાં પણ સમાન ભોગ અને સમાન જીવનને વ્યવહારસંગત બનાવી શકાય એમ છે. આપણે આપણા શિષ્યોને મનુષ્ય માત્ર પ્રત્યે પ્રેમ રાખવાનું શિક્ષણ માત્ર મૌખિક નથી આપ્યું, આપણે તેઓને આ પ્રેમને કાર્યરૂપમાં પરિણત કરવા માટે

ભિન્ન ભિન્ન દેશોમાં મોકલ્યા છે. તેઓ ચીનમાં ગયા, હિન્દમાં ગયા, શેમન અને યવન દેશોમાં ગયા છે; એટલું જ નહિ પણ તેઓ દક્ષિણમાં અરબના તમ્બૂધારીઓ અને ઉત્તરના દુણશક રખડુઓમાં પણ જઈ આવ્યા છે. પ્રેમનો માર્ગ કૂલતી શય્યા નથી એ તેઓ જાણે છે; અને તેઓ આટલી કડોર મુસાફરીઓ માટે પ્રસન્નતાપૂર્વક તૈયાર થયા. એ સાથે જ તેઓ એ પણ જાણે છે કે પ્રેમ કરતાં વધુ સાતું રક્ષણ કરનાર બીજું એક કવચ નથી. એમણે ભિન્ન ભિન્ન દેશો અને જાતિઓમાં પોતાની વાતને શીખવવા માટે યાત્રાઓ કરી એ ખરું, પરંતુ એમણે પોતે પણ ઘણી વરતુઓ શીખી, જે અહીં દિલ-અગાનમાં જેવા મળશે. સૌથી મોટી વરતુ જે તેઓ શીખ્યા તે હતી દૂપમંદૂકતામાંથી બહાર નીકળવાની.”

“દૂપમંદૂકતા!”

“હા, દૂપમંદૂકતા બારે શાપ સમાન છે. એ અજ્ઞાનતાનું જ બીજું નામ છે; એ તો હજી સુધી એના નશામાં માનવી એને સમજી શક્યો નહિ. મને બહુ દેશોમાં ભ્રમણ કરવાની તક મળી નથી, જે કે મારી ઇચ્છા તો બહુ હતી, પરંતુ સમય ન કાઢી શક્યો, અને હવે તો મુશ્કેલીઓ વધતી જાય છે. હું આપણા સાથીઓને દુનિયા વિશે પૂછી લઉં છું. જાણવા જેવી દુનિયા બહુ મોટી નથી, તો પછી એનું જ્ઞાન શા માટે પ્રાપ્ત ન કરવું? શેમન ખગોળશાસ્ત્રીઓએ પૃથ્વીને ગોળ સાબીત કરીને એની લંબાઈપહોળાઈ પણ નિશ્ચિત કરી છે.”

“શેમન ખગોળશાસ્ત્રીઓએ જ નહિ, પરંતુ આપણા એક આજ પણ જીવિત ભારતીય ખગોળશાસ્ત્રી આર્યભટ્ટે પૃથ્વીના વ્યાસને ૧૦૫૬ યોજન અને પરિધિને ૮૦૦૦ યોજન ગણી બતાવી છે; પરંતુ એ પૃથ્વીને સૂર્યની આસપાસ ફરતી હોવાની વાત કહે છે, જેથી લોકો એને અધર્મી કહી અદનામ કરે છે.”

“લોકોને નકામે દોષ દેવામાં આવે છે;” મજદ્દે કહ્યું, “વસ્તુતઃ ધર્મના વ્યાપારીઓ આ પ્રકારનો વિરોધ કરે છે. સારું જ નવજાત સત્ય એમના માટે હાનિકારક એટલે અધર્મ છે. એ ભારતીય ખગોળ-શાસ્ત્રીએ એમ ને એમ થોડાં જ આ માપ નક્કી કરી દીધા હશે? એણે પોતાની શોધ પાછળ રાતદિવસ જોયા વિના વર્ષોનાં વર્ષો ગાળ્યાં હશે. ગમે તેમ હો, પરંતુ મને વિશ્વાસ છે કે પૃથ્વી એટલી બધી ખેંટી નથી. આપણાં આળખેલાં દેશાંતરથી પાછાં ફર્યાં છે. એમણે ક્યાંક પગપાળા યાત્રા કરી, ક્યાંક ઘોડા પર તો ક્યાંક સામુદ્રિક જહાજોમાં પણ. ચીનથી નવ માસમાં સિન્ધુ નદીના સંગમ પર જહાજ પહોંચે છે અને ત્યાંથી બે માસમાં તરપોત; અને યવદ્વીપથી નવ માસમાં તરપોત પહોંચાય છે. પોતાના તરપોતથી માત્ર ચાર માસનો રસ્તો છે. રોમ અને યવન તો એથી પણ નજીક છે. અહીંથી બે માસમાં ઉત્તરના હજુ રખડુઓનાં દેશમાં પહોંચી શકાય છે. આપણા લોકોને આ દેશજ્ઞાનથી ઘણો લાભ થયો. આપણી જડતા એથી દૂર થઈ, સાથે જ આપણને એનો આર્થિક લાભ પણ મળ્યો છે. આજે આપણી ગાયોને તમે જોઈ છે.”

“હા, મેં અહીં કેટલીક ગાયો અમારા દેશ જેવી જોઈ.”

“અને કેટલીક રોમ અને યવન દેશ જેવી પણ છે. આપણી આ ગાયો સાધારણ ગાયો કરતાં વધુ દૂધ અને વધુ માંસ પણ આપે છે. આપણે બિન્નબિન્ન દેશોમાંથી ગાયો ને વાછરડાં મંગાવ્યાં. ક્વાતના શાસન કાળમાં આપણને વળી વધુ સગવડ મળી. આજે આપણી પાસે વધુમાં વધુ દૂધ આપનારી ગાયો છે. આવી રીતે ઘોડાની જાતિને પણ આપણે સુધારી છે. બિન્નબિન્ન દેશોના ઉત્તમ જાતના ઘોડાના સંમિશ્રણથી આ બની શક્યું. અત્યારે તાજાં ફળ નથી, પરંતુ જૂનાં ફળોને તમે ખાધાં છે.”

“તાજાં ફળ રાખવાની વિધિ છે. સારા છોડને તૈયાર કરવાની સુક્તિ હોય છે. અહીંની દ્રાક્ષ, સફરજન, નાસપતી, પીસ્તાં, તરબૂચ આદિ

કોઈ પણ ક્ષણે લો, અને સૌથી મીઠાં અને સૌથી મોટાં ક્ષણ તમને અહીં દિહ-અગાનમાં મળશે. જો દિહઅગાને માત્ર પોતાના બળ પર આવું કરવાનું ધાર્યું હોત તો એને સફળતા કદી ન મળત. એને સર્વ દેશોનો સહયોગ મળ્યો છે. સર્વ દેશોના માનવજાતિઓએ પોતાના અનુભવોના પાઠ અમને ભણાવ્યા છે, એટલે આટલા થોડા સમયમાં દિહ-અગાનને આ દુર્લભ અને કીમતી વસ્તુઓ મળી.”

નવાગનતુકોમાં જો કે બે જ જણ એવા હતા, જેમણે આ અદ્ભુત ગામને પહેલાં જોયું નહોતું, પરંતુ પહેલાં જોઈ ગયેલાઓને પણ આ સ્થળની પ્રત્યેક નવી યાત્રામાં કોઈ ને કોઈ નવી વસ્તુઓ નિહાળવા મળતી, કેમકે દિહ-અગાનના નિવાસીઓ ચિરનવીનતા હિમાયતી હતા. કોઈ સ્થાને નવા પ્રકારે અધિવા મકાનોની હાર જોવા મળતી, ક્યાંક વળી નવી નહેર કાઢેલી નજરે પડતી, ક્યાંક હુંગરાળ જમીન અને જંગલને કાપીને એને સપાટ ભૂમિમાં ફેરવી નાંખીને નવાં ખેતર અને વાડીઓ તૈયાર કરેલી જોવા મળતી, તો વળી ક્યાંક નદીકિનારે ઘોટ ફળવાની પવનચક્કીઓ કે લાકડાનાં વાસણો તથા બીજી વસ્તુઓ ઉતારવા માટે પવનસંઘાટો મૂકેલો દેખાતો.

અસારે ખેતરોમાં વાવણી થઈ ચૂકી હતી. કેટલાકમાં હમણાં અને કેટલાકમાં શીત ઋતુ પહેલાં વાવણી કરેલી હતી. બંને પ્રકારનાં ખેતરોમાં લીલોતરી છવાયેલી હતી. કોઈ ખેતરોમાં નિંદામણનું કામ ચાલતું હતું તો કેટલાકમાં પાણી પાવાનું કામ ચાલતું હતું. સ્ત્રીપુરુષો પોતપોતાનાં કામમાં લાગેલાં હતાં અને એમના સંમિલિત સંગીતના સ્વર પરથી માલૂમ પડતું હતું કે એમને આ કામ શ્રમનું કામ લાગતું નહોતું. અહીંનાં ખેતરો બહુ મોટાં હતાં. જ્યારે આ ખેતરો ગામની અઝિયારી મિલકત હતાં, અને માયાપથી પુત્રોમાં અને પુત્રીથી પૌત્રોમાં હુકડા હુકડા થઈને વહેંચવાનાં નહોતાં તો પછી મોટાં ને મોટાં કેમ ન રહે? એક ખેતરમાં કામ કરનાર નરનારીઓનાં ગીતોનો ઉત્તર

બીજા ખેતરવાળાં આપતાં હતાં. ગાવાની જાણે હરીફાઈ થઈ રહી હતી. કામની પણ હરીફાઈ જમી હતી. બગીચાઓમાં પણ ક્યાંક ખોદવાનું તો ક્યાંક સૂકી ડાળીઓ અને વૃક્ષોના નિંદામણનું કામ ચાલતું હતું.

પરંતુ દિહ-અગાનના બધાં જ નિવાસીઓ ખેતરો અને બગીચાઓમાં નહોતાં. ગામનાં નાનાં બાળકો પોતપોતાની રમતોમાં મગ્ન હતાં, જેમાં ક્વાતપુત્ર કાખૂસ સુદ્ધાં હતો. એમનાથી મોટાં બાળકો ભણવામાં ખડયાં હતાં. દિહ-અગાનનો ડોઈ રહેવાસી એવો ન હતો, જે લખીવાંચી ન શકે. પરમગુરુ માનીએ જે પૂર્ણ લિપિને તૈયાર કરી હતી તેમાં જ અહીં બધું શિક્ષણ અપાતું હતું. થોડાક ઉપત્તી શ્રેણીના મોટા વિદ્યાર્થીઓ હતા, જેમાં કેટલાય ગામ બહારના હતા અને જેમને ગત રાજનૈતિક આંધીએ અહીં લાવીને ફેંક્યા હતા. આ વિદ્યાર્થીઓ બીજા દેશોના ધર્મો જ નહિ પરંતુ વિદ્યાઓ પણ ભણતા હતા. હા, એ સૌ ઇરાનો ભાષા દ્વારા જ શિક્ષણ લેતા હતા. યવન દાર્શનિક પ્લેટો અને એરિસ્ટોટલનું અહીં આદરમાન હતું; એ સાથે જ અધ્યાપકે ભારતીય નાગાર્જુન, અસંગ અને દિગનાગનાં દર્શન, વિશેષે કરીને તર્કશાસ્ત્રનાં ઘણાં વખાણ કર્યાં. દેરેસ્તદીનધર્મીઓ આટલા ઉદારમતવાદી કેમ હોય છે એ વાત અહીં જેવાથી સમજાતી હતી. દર્શનને અધ્યાપક શીખવતો હતો : “અંધકાર કે અજ્ઞાન ભયની વસ્તુ છે; જ્ઞાન કે પ્રકાશ તો માત્ર ધ્રુવ અને હેલગટાઉઓ માટે જ ભયાવહ બની શકે છે.”

દિલ્હ-અગાન પોતાના ઉપયોગની સઘળી વસ્તુઓ જાતે તૈયાર કરી લે છે અને બહુ ઓછી ચીજો બહારથી મંગાવે છે. પરિધાનની વસ્તુઓમાં માત્ર થોડાંક રેશમી અને થોડાંક સુતરાઉ કપડાં બહારથી આવે છે. ઊનનાં વસ્ત્રો બનાવવામાં આ ગામની સરખામણીમાં ઊતરી શકે એવાં ભાગ્યે જ થોડાં સ્થાન હશે. અહીં એક કે બે પ્રકારનાં નામીયાં વસ્ત્રો નથી બનતાં, પરંતુ ઊનનાં સારામાં સારા નમૂના અહીં તૈયાર થાય છે. ડોઈમાં સીધા તાણાવાની વિશેષતા છે તો ડોઈમાં ફૂલપાંદડાનાં

ચિત્રામણીની વિચિત્રતા જોવા મળે છે. કોઈ વાર પહેરવાનાં તો કોઈ વળી
ઝોટવાનાં કપડાં હોય છે. ફરસ પર બિંદાવવાની સુંદર જાજમો અનેક ફૂલ-
પાન અને સિન્ન લિન્ન કાળ તેમજ સ્થાનનાં દરેકથી અલંકૃત તૈયાર
કરવામાં આવે છે. નાના પ્રકારનાં પ્રાકૃતિક દરેકો સહિત મહાપુરુષની
જીવનીઓ તથા ઉપદેશપ્રદ કથાઓથી ચિત્રિત કરીને દીવાલના પરદાઓ
પણ બનાવવામાં આવતા હતા. ચિત્રશાળામાં કલાચાર્ય યોતાના
શિષ્યોને ચિત્રવિદ્યા શીખવવામાં અને મૂર્તિ નિર્માણ કરાવવામાં
મગ્ન હતા.

આ બાબતમાં અંદર્જગરનું કહેવું હતું : “અમે જાણીએ છીએ
કે એક નાના ગામમાં વિશ્વની સર્વ સુંદર વસ્તુઓને આપણે નહિ
વસાવી શકીએ, આના માટે તો તરપોત પણ નાનું પડશે. હા,
તરપોત છોતે મોટું શહેર રહ્યું, પરંતુ એ દિહ-બગાનની સરસાઈ
નહિ કરી શકે. ક્યાં લોકોના રક્તચુક્ત ગારા વડે બાંધેલા ત્યાંના મહેલો,
ભુખ્યા રાખીને બીજાઓ પાસેથી છીનવી લીધેલા એશ આરામ અને
ક્યાં દિહ-બગાન, જ્યાં લોકો વહેવડાવવાની અને આરામ છીનવી લેવાની
કલ્પના પણ નથી થઈ શકતી !

આગંતુકોની ગઈ કાલ ગામમાં તથા ગામની બહાર લોકોને
કામ કરતા, રમતા, ભોજન કરતા જોવામાં તથા અન્દર્જગરની સાથે
વાર્તાલાપ કરવામાં વીતી. સાયંકાળે અન્દર્જગરની સાથે તેઓ મંદિરમંદિર
ગયા, આ વિશાળ મંદિરમાં જે કે ગામના બધાં નરનારીઓને
એકસામેટો સમાવેશ થઈ શકે એમ નહોતું, છતાં એક હજારની સંખ્યા
હો જરૂર સમાવી શકાય, સામેની દીવાલ પર એક વિશાળ ચિત્ર
અંકિત હતું, જેમાં સિંહાસન પર ભગવાન અહુર્મજ્દ વિરાજ્યા હતા.
ભગવાનના ખભા પર પાંખો અને શિર પર મુકુટ હતો. એમની બે
બાજુ ચાર દેવતાઓ-અન્વેષણ, જ્ઞાન, સ્મરણ અને આનંદ-ઝીમા
હતા, જેમ ઇરાનના શહેનશાહની બે બાજુ ધર્મગુરુઓ, અમીરો,

હિમરાવો અને સામંતો ઊભા રહેતા તેમ એમની નીચે શહેનશાહના સાત અન્ય અધિકારીઓની જેમ, આર દૂતો બીજા બાજુએ ભગવાનની સેવામાં હાથ જોડીને ઊભા હતા, જેમના હેઠળ આ આર નામે! હાથ્યા હતાં : સ્વનન્તક, દદન્દક, ભરન્દક, સ્વરન્તક, ધાવન્તક, ઉત્તિષ્ઠન્તક, તાડન્તક, હનન્તક, કૃષ્ણન્તક, આયાન્તક, શવન્તક અને પાપન્વક. એમની નીચે હાથેપગે બેઠેલો નાંખેલા, નીચું મોં ધાલીને જોભેલા શયતાનને બતાવ્યો હતો. દીવાલોના બાકીના ભાગોમાં પાણુ તરેહતરેહનાં દરજ્યો ચિતરવામાં આવ્યાં હતાં, જેમાંના કેટલાકમાં માનીના જીવનની ઘટનાઓ હતી : પ્રથમ અર્ધશીરના શાસનકાળમાં એનું ભારત જવું, શાપોર પહેલાના રાજ્યારોહણ વખતે એનું દરબારમાં જવું, લોહો સમક્ષ ઉપદેશ આપવો અને સંસાર સમક્ષ ધોષણ કરવી, 'અબ્ જોરવાનગ્ ઈશ્-ઈસ્ને ખાગ હેમ. ચે અબ્ બામેલ્ જસિગ્ વિસ્પ્રેખ્ત' ('હું અબજોરવાનગને માણસ છું અને બાબુલ ભૂમિથી મંદેશે પહોંચકાવા માટે આવ્યો છું.') 'અખખ્ શેલ્ ઈ રોશન ઉદ્ પૂર માહ બખગ્' ('સૂર્ય પ્રકાશમાન અને પૂર્ણચન્દ્ર દીપ્તિમાન છે.') એક ચિત્રમાં માનીને ફાંસીના તખ્તા પર ખેંચી જવાતો અને બીજામાં એનું માથું કાપીને ગુન્દેશાપુરના એક દરવાજા પર ટિંગાડેલું બતાવવામાં આવ્યું હતું.

ચિત્રોમાં કેટલાક બુદ્ધના જન્મ, ઉપદેશ અને નિર્વાણ સાથે સંબંધ ધરાવતાં હતાં અને કેટલાકમાં બુદ્ધના પરોપકારી જીવનની જાતકકથાઓ, બહુ સુંદરતા સાથે, ભારતીય પ્રકારે ચિત્રિત કરવામાં આવી હતી. મિત્રવર્મા માટે એ બહુ આશ્ચર્યની વાત નહોતી, કેમકે પહેલેથી જ એ જાણતો હતો કે માનીએ ભારતમાં આવીને બુદ્ધના માત્ર ઉપદેશોનું અધ્યયન જ કર્યું ન હતું, પરંતુ એમાંથી બીજા કેટલીય વાતો એણે અપનાવી હતી; આમાં દુનિયામાં ફરી જન્મ ધારણ કરવો એની પણ વાત હતી, જે પશ્ચિમના કાઈ ધર્મને

માન્ય નથી. ઈસુની પણ કેટલીક જીવનવટનાઓ અહીં લાવપૂર્ણ રૂપમાં અંકિત કરાઈ હતી. મંદિરની એક આખી દીવાલ મન્દિર પોતાનાં મધુર સ્વપ્ને માટે રોકી હતી. અહીં પૃથ્વી પર સ્વર્ગ ઉતારવાનો પ્રયત્ન ચિત્રિત કરવામાં આવ્યો હતો તેમજ લવિષ્યની સુંદર ઝાંખીઓ પણ કરાવવામાં આવી હતી. મનુષ્યનું પૂર્ણરૂપ સમાન થવું, સૌની સાથે સમાન ભાગે ધાર્યું કરવું, અને સમાન ભાગે સર્વ વસ્તુઓના અધિકારી બનવું, અને સૌમાં માવનપ્રેમ પ્રચારિત અને સ્વીકૃત કરવાથી કેવાં ગામ, કેવાં નગર તથા કેવી દુનિયા બનશે; આ દર્શાવવામાં આવ્યું હતું.

નરનારીઓ, વૃદ્ધો અને બાળકોથી ભરેલા મંદિરમાં અન્દર્જગરે પ્રાર્થનાનો પ્રારંભ કર્યો: ‘હે દેવાતિદેવ! તેં સ્વર્ગમાં શયતાનને પરાસ્ત કર્યો અને એને એવો પટકથો કે એ ફરી પાછો માથું ઊંચું કરી શકે નહિ. પરંતુ એજે હજુ પણ અમારાં હૃદયોનો રણાંગણ બનાવી રાખ્યાં છે. હજુ પણ અમારાં લાઈબ્રેરીમાં ‘સારાતારા’નો લાવ રહ્યો છે; હજુ પણ એમનામાં રાગદ્વેષ છે. હે પ્રભુ! અમને બળ આપ, જેથી જેવા રીતે તેં શયતાન પર વિજય મેળવ્યો તેવા રીતે અમે અમારાં હૃદય પર વિજય મેળવીએ અને તારા યશસ્વી પુત્રો નીવડીએ.....’

પોતાના અન્દર્જગર સાથે સૌએ દેવાતિદેવની પ્રાર્થના કરી અને પછી અન્દર્જગરના સંક્ષિપ્ત ઉપદેશનું શ્રવણ કર્યું. અન્દર્જગર નિષ્ક્રિય ઉપદેશના હિમાયતી નહોતા. તેઓ પોતાના કાર્યથી જ ઉપદેશ આપતા હતા, એટલે એમના સંક્ષિપ્ત ઉપદેશનું પણ અહીં વજન પડતું. પ્રાર્થના અને ઉપદેશની શરૂઆતમાં, મધ્યમાં અને અંતમાં થયેલા સંગીતે સારો ય મંદિરને ભરી દીધું.

અન્દર્જગર પોતાના અતિથિઓ સાથે બહાર નીકળ્યા ત્યારે મંદિરમાં કેટલાક લોકો બાકી રહ્યા હતા. એમણે મિત્રવર્મણે સંબોધીને કહ્યું: “આ જૂમિમાં કેટલી ગાયો અને ઘેટાં છે, કેટલા સુંદર

અગીયાંઓ અને ખેતરો અહીં ઊભાં થયા છે એ તમે જોઈ શકો છો. ત્રીસ વર્ષ પહેલાં અહીં માનવીનો વાસ નહોતો. જમીન ખાડાકેરા-વાળી અને ડુંગરાળ હતી. આજે આ જે સુંદર પરિવર્તન નજરે પડે છે તે માનવીના હાથનો ચમત્કાર છે. પ્રભુએ ધરતી, આકાશ, પર્વત, પાણી સર્વ બનાવ્યું, અને સાથે સાથે જ માનવીને માત્ર આટલો સુંદર જ નહિ પણ આટલો જનદુર્ઘ હાથ પણ આપ્યો; એવો હાથ આપ્યો, જે માનવી સિવાય બીજા કોઈ પાસે નથી. આ હાથે જ આ સર્વ કંઈ કર્યું છે. એ હાથથી કામ કરો અને દુનિયામાં દુઃખનું નામ પણ રહેશે નહિ. એ હાથને નિષ્ક્રિય રાખો અને પાછાં દુનિયામાં પાપ ઊભાં થવાં માંડશે. પ્રભુએ હાથને નિષ્ક્રિય અને કુકર્મી નથી બનાવ્યા. જે કુકર્મી અને નિષ્ક્રિય છે તેઓ આ ખાસ હેતુપૂર્વક રચવામાં આવેલ હાથથી કામ લેતા નથી. હજી માનવી ક્યાં સુધી આ સત્યને નહિ સમજે? અને, ક્યાં સુધી શયતાનના થોડાક અનુચરોની વાતોમાં પડી અવળે માર્ગે દોરાતો રહેશે? પરંતુ એ અંતે પોતાના ધ્યેય પર અવશ્ય પહોંચશે. આ ધ્યેય છે: સર્વ માનવીની સમાનતા, પરસ્પર પ્રેમ અને સાર્વત્રિક સુખસમૃદ્ધિ!”

પ્રકરણ ૧૩ :

સમાનતા

દિવસો વીનતાં વાર લાગતી નથી. દિવસો અને સપ્તાહો વીનવાની સાથે દિલ્હ-અગાનની પ્રકૃતિમાં પણ નવાં પરિવર્તન થયાં. એ દિવસ અસ્વાહિક રમતો હતો. મધ્યાહ્ન ભોજન પછી ગામનાં સ્ત્રીપુરુષો ઉપવનવિનોદ માટે નીકળી પડ્યાં હતાં. કોઈનો પોપાક પીળો હતો, કોઈનો ભૂરો, કોઈનો લીલો, કોઈનો લાલ, તો કોઈ કોઈનો સફેદ પણ હતો. કોઈ સ્ત્રીઓએ પોતાના પીળા, લાલ કે કૃષ્ણશ્વેત કેશને

અંબોડાની જેમ પીઠ બાજુ બાંધી રાખ્યા હતા; પરંતુ ધણીખરી સ્ત્રીઓ મુક્તકેશી હતી. લોકો નહેરના કિનારાઓ અને વનઉપવનની તરફ વિખરાઈ જતાં હતાં. સફરજનનાં વૃક્ષો હવે લીલા પાંદડાંઓથી ઢંકાઈ ગયા હતાં, પરંતુ એમાં પાંદડાંઓ કરતાં ફળો વધારે હતાં. હમણાં એમનાં ફળો પર આછી આછી રતાશ આવવા લાગી હતી. ફળભારથી લચીને કેટલીય વૃક્ષશાખાઓ જમીન સુધી નીચી નમી ગઈ હતી, અને કેટલાકને તૂટી પડતી બચાવવા માટે ટેકાઓ મૂકવામાં આવ્યા હતા. અંગૂરની લતાઓ અત્યારે લીલાં પાંદડાંઓથી ઢંકાઈ ગઈ હતી અને એમના પર લીલાં ફળના ગુચ્છ, મોતીની સેરની માફક બાઝ્યા હતા. જે કે ફળોને પાકવાને હજી બેત્રણ માસની વાર હતી, પરંતુ તેને જોઈ નેત્રો અને હૃદય તૃપ્તિ અનુભવતાં હતાં. ઉપવનની ક્યારીઓ અને ફૂંડાઓમાં ક્યાંક ક્યાંક રંગબેરંગી ગુલાબનાં ફૂલો ખીલ્યાં હતાં, જેમાંનાં કેટલાંક દિલ-બગાનની સુંદરીઓના કેશકલાપની શોભામાં અતિવૃદ્ધિ કરતાં હતાં. વાટિકાઓ ને ખેતરો સિવાયની ભુમિએ તો પ્રાકૃતિક પુષ્પવાટિકાતું રૂપ ધારણ કરી લીધું હતું. સ્ત્રીપુરુષો ક્યાંક ક્યાંક બાળકોની સાથે નાનીનાની ટોળીઓ બનાવીને ખેડાં હતાં. ક્યાંક ગીતમંડળી જામી હતી તો ક્યાંક ખાલી વાર્તાલાપ ચાલતો હતો.

એક સ્થાને નહેરોના કિનારે, મરકતમણિ અને મખમલ જેવા હરિયાળા ઘાસ પર સ્ત્રીપુરુષોની ત્રણ જોડી ખેડી હતી. અંધાં જ યુવાન હતાં. કોઈની ઉંમર ત્રીસથી ઉપર નહોતી. અહીં આપણા ચિરપરિચિત ત્રણ અતિથિઓ હાજર હતા-મિત્રવર્માની પાસે સન્મિત્ર, ક્વાતની પાસે એક સુવર્ણાક્ષી અને સિયાબખશની પાસે એક નીલાક્ષી ખેડી હતી. તેમાં કેટલાંક ઘાસ પર ખેડેલાં અને કેટલાંક જમીન પર આડા પડેલાં જણાતાં હતાં. શાહી મહેલની પરમ સુંદરી અને સાસાની વંશની ચહારાણી સન્મિત્ર અહીં ખીલ રમણીઓથી જીદી તરી આવતી નહોતી. એ અકૃત્રિમપણે મિત્રવર્માના મુખ-ભણી જોતી કોઈ વાર્તા-

લાપમાં મગ્ન હતી. એની પાસે જ ક્ષાત પોતાની સુવર્ણાક્ષીના હાથને પોતાના હાથમાં લઈ હસતા મુખે કોઈ વાત કહેતાં પેલીને હસાવતો હતો; સિયામક્ષ પણ પોતાની નીલાક્ષીને કોણ જાણે કોઈ સાહસયાત્રાની વાત કહેતો હતો કે પેલી આંખોની કીકી ફેરવતાં ઘણા ધ્યાનથી એના ભણી નોઈ રહી હતી.

દિલ્હી-અગાનમાં એટલા શ્રેષ્ઠ અને અધિક પ્રમાણમાં સૌંદર્યભંડાર ભર્યો હતો કે અહીં આવવાથી દુનિયાની ઘણીખરી શ્રેષ્ઠ સુંદરીઓના ગર્વનું ખંડન થયું વિના રહેતું નહિ. અહીંની કામળાંગિનીઓ પરંતુ દટખાહુકાઓને નિહાળીને સન્મિત્ર તો કહેતી : “હું એમનું પાણી ભરવા માટે પણ લાયક નથી !”

થોડી વારમાં જ એકબીજાને અંદર અંદર પૂછીને ત્રણ સુંદરીઓએ કોઈ મધુર ગીત ગાયું; નીલાક્ષીનો સ્વર ટોકિલ કંઠને લજિગત કરતો હતો. ગીત સમાપ્ત થતાં ક્ષાતે કહ્યું : “દિલ્હી-અગાન સરસ નામ છે. અરે, આ દેવદેવીઓનું જ ગામ છે !”

મિત્રવર્માંએ એની વાતનું સમર્થન કરતાં કહ્યું : “દેવે! અને દેવેના લોકની કલ્પના જે આપણે અહીં નોઈએ છીએ તેનાથી વધુ ઊંચે નથી જઈ શકતી.”

સિયામક્ષ : “કેવું મધુર, આનંદમય અને મુક્ત વાતાવરણ છે !”

ક્ષાતે સન્મિત્ર ભણી દષ્ટિ કરતાં કહ્યું : “સન્મિત્ર, તને કેવો અનુભવ થયો છે ?”

“કેમ તમને ધર્મી તો નથી આવતી ને ?”

સુવર્ણક્ષીના હાથને પહેલાંની જેમ હાથમાં લેતાં હસતાં હસતાં ક્વાતે કહ્યું : “ સન્નિધ, દેવોના લોકમાં વળી ઇર્ષ્યા કેવી ? પરંતુ તારા સાહસનું સ્મરણ કરતાં મને આશ્ચર્ય ઊપજે છે. ”

મિત્રવર્માના હાથમાંથી પોતાના હાથને લઈ લઈને, એમને ક્વાતને અતાવતાં સન્નિધે કહ્યું : “ એ હવે પિરોજપુત્રી નથી. હવે એ દેખાવમાં કામળ છતાં દિલ-અગાનની સ્ત્રીઓની જેમ અંદર લોખંડી બની રહી છે. હવે હું અહીંની સ્ત્રીઓની સાથે ખેતરના કામમાં બરાબરી કરું છું; એમની સાથે ગીત ગાવામાં અને નૃત્ય કરવામાં હરીફાઈમાં ઉતરું છું. ”

ક્વાતે વ્યંગમાં કહ્યું : “ સન્નિધ, જો જે, હૃદયથી તો લોખંડી બની ગઈ છે પરંતુ બહારથી પણ એવી ન બની જતી. ”

આ વેળાએ નીલાક્ષીએ ક્વાતને જવાબ વાળ્યો : “ દિલ-અગાનની સ્ત્રીઓ જો બહારથી તેમજ અંદરથી લોખંડી બની ગઈ હોય તો પણ એમને મીથુની જેમ મૃદુ બનતાં વાર નથી લાગવાની. પિરોજપુત્રે ચિંતા ન કરવી જોઈ એ કેમકે જેન સન્નિધે બધું બનવા છતાં પણ એ પોતાની કામળતા કદી નહિ છોડી શકે. ”

બધા આ વાર્તાલાપ પ્રત્યે ધ્યાન આપતા હતા. આ વેળા મિત્રવર્માએ મુખ ખોલ્યું : “ મારા માટે અને કદાચ આપ સૌના માટે આ કેવી બીજી મધુર દુનિયા નજરે પડે છે ! અહીં ચિંતા અને કટુ વચન સ્વનવત્ બની ગયાં છે. અહીંની જમીન, આકાશ, વાયુ અને પાસે વહેતી નહેરમાં પણ નૂરો પ્રેમજ વહી રહ્યો છે. આ બે માસના નિવાસમાં મેં અનુભવે જોયું કે એક માનવી બીજા માનવીથી કિન્ન છે એટલા માટે કોઈ કોઈ વાર આપસઆપસમાં મતભેદ જાગે છે પણ ખરો, પરંતુ એનો પ્રભાવ ક્ષણિક હોય છે. કેમકે

અહીંના વાતાવરણમાં પ્રેમ, સહાનુભૂતિ અને વિલસી રહ્યાં છે. અહીં દેવ તેમજ આર્થિક લોભને સ્થાન નથી. આ વસ્તુઓ જ જગતને કડું બનાવે છે.”

સિયામખશ : “સુખ અને શાંતિનું જીવન માનવીને ઉન્નત કરે છે, નહિ?”

મિત્રવર્મા : “કેટલાય સંદેહ કરે છે કે સુખ અને શાંતિના જીવનથી માનવી સ્વાર્થી અને કાયર બની જાય છે. પરંતુ સન્નિષ્ઠ પહેલેથી જ પોતાનાં દષ્ટાંતથી આ વાતને જૂઠી સાબિત કરી બતાવી છે.”

પોતાના રક્તવર્ણાં કપોલને વધુ રક્તવર્ણાં કરતી સન્નિષ્ઠ બોલી : “ના મિત્ર! મારી પ્રશંસા મારા મોઝે કરવી રહેવા દો! હું માનું છું કે મારી આ બે સખીઓ જ નહિ, પરંતુ દિલ-અગાનની જેટલી યુવતીઓને હું જોળાવું છે તે બધી, સમય આવતાં, અદ્ભુત વીરતા દેખાડ્યા વિના રહેવાની નથી.”

મિત્રવર્માએ સન્નિષ્ઠના રેશમ જેવા મુવર્ણકેશના સ્પર્શનો અનિર્વચનીય આનંદ અનુભવ્યો, અને પછી એ એની ઢીંચ પાંપણોવાળાં વિશાળ નયનો નિહાળતાં બોલ્યો : “સન્નિષ્ઠ! રોષ ન કરો. જીવનનો ભોગ અજ્ઞાનપૂર્વક તેમજ જ્ઞાનપૂર્વક પણ થાય છે. જ્યાં ભોગ અજ્ઞાનપૂર્વક આપવામાં આવે છે ત્યાં જ કાયરતા આવે છે. પરંતુ અજ્ઞાનપૂર્વક ભોગ કરનારાઓમાં પણ, આપણે જોઈએ છીએ કે રાજા અને એના સૈનિકસેનાપતિ ભોગનું દામ ચૂકવવા માટે બહુ પ્રસન્નતાપૂર્વક રણમાં ફેદી પડે છે, શત્રુ સાથે બાથ લીડે છે. તો પછી જેમની સમક્ષ ઉચ્ચ આદર્શ મૂકવામાં આવ્યો છે અને જેઓ ધરતે છે કે પાંચદશ ગોમ જ નહિ બલકે સારો ય દેશ દિલ-અગાન જેવો થઈ જાય તેવાં દિલ-અગાનનાં નરનાર માટે કહેવું જ શું? આ ઉચ્ચ આદર્શ પાછળ

દીવાના બનેલાંતી વચ્ચે આવીને મને ડેટલો આનંદ થાય છે એ સાત્તું હું જ ગાણું છું!”

પોતાને બોલતાં રોકવામાં અસમર્થ બનતાં સિયાબખશે કહ્યું : “મિત્ર! અને તું પણ અમારી આગમાં ફૂટી પડ્યો, જાનને જોખમમાં નાખી!”

કાંઈક અત્યંત નરક થતાં મિત્રવર્માએ કહ્યું : “ના, બાઈ! અન્દર્જગરના સાધારણ અનુયાયીઓને જે કરતાં મેં જોયા તેનાથી કાંઈ પણ વધુ મેં કર્યું નથી. અને એ જ આદર્શ અને સત્યની શોધ પાછળ તો હું વિશ્વમાં ભ્રમણ કરવા નીકળી પડ્યો છું! તો પછી હું કેમ પાછળ રહી શકું?”

અંતિમ વાક્ય હલુ પૂરું થયું નહોતું ત્યાં અન્દર્જગરે આવીને સન્નિધિકની બાજુમાં સ્થાન લઈ લીધું, અને વાત ન અટકાવવાની સૌને સૂચના કરતાં કહ્યું : “મિત્ર, હું પણ તમારી વાતો સાંભળવા માગું છું તો તમે સંકોચાઓ નહિ એવી મારી આશા છે.”

અન્દર્જગરની ઉપસ્થિતિથી સૌનાં નેત્રો અને મુખ પર વિશેષ પ્રકારનું તેજ પ્રગટ થયું, પરંતુ સૌ પોતપોતાની જગાએ બેઠાં રહ્યાં. પોતાના વાક્યની કડીને આગળ જોડતાં મિત્રવર્મા બોલ્યો : “મંદિરમાં નરનારીઓને રક્તવસ્ત્ર પહેરેલાં જોઈ પહેલે જ દિવસે મને મારા દેશમાંના કાઈની સ્મૃતિ થઈ આવી.”

“બુદ્ધ શાક્યમુનિની?” અન્દર્જગરે કહ્યું.

મિત્રવર્માનું મુખ વધુ વિકસિત થઈ ઊઠ્યું; એ બોલ્યો : “હા, અન્દર્જગરે મારા મનની વાત કહી દીધી!”

અન્દર્જગર : “એમાં કોઈ ચમત્કાર નથી. આ રક્ત વસ્ત્ર બુદ્ધનાં સંધ ઉપરથી જ લેવામાં આવ્યું છે.”

“અમરિ ત્યાં રક્તવજ્રધારી ભિક્ષુભિક્ષુણીઓનો એક પ્રસિદ્ધ વર્ગ છે; કેટલાંક સ્થાનોમાં ભગવાં અને સંદેહ રંગનાં ચીવર પણ પહેરે છે, પરંતુ ગાંધાર અને કાશ્મીરની બાજુ રક્તવજ્રની પ્રધાનતા છે.”

અન્દજગર : “અમારા પરમગુરુ માની ભારતની યાત્રામાં કાશ્મીર, ગાંધારમાં જ ગયા હતા. બુદ્ધના ઉપદેશ અને ભિક્ષુઓના નિયમોનું અધ્યયન કરીને એમણે ઘણી વાતોને અપનાવી. જો કે, માનીએ પોતાના મનદયસ્વી ધર્મ ઉપરાંત બીજા બધા ધર્મોનું અધ્યયન કર્યું હતું, યવન દર્શનમાં પણ ક્યારેક મારી હતી, છતાં પણ તેઓ બુદ્ધના ધર્મથી જેટલા પ્રભાવિત થયા તેટલા બીજા કોઈથી પ્રભાવિત થયા નહોતા. સર્વમાંથી ગુણ ગ્રહણ કરવો, પરંતુ બીજાઓનાં અવગુણોને ગણાવતા ન કરવું એવી એમની પ્રકૃતિ હતી—આ વાત પણ તેઓ બુદ્ધમાં જ શીખ્યા. ધર્મની સેવામાં સદૈવ તત્પર રહેનાર સ્ત્રીપુરુષો માટે અવિવાહિત રહેવાનું તેમજ પ્રાણી માત્ર પર દયા અને સૌમાં સમાનતાનો ભાવ રાખવો એ તેઓ બૌદ્ધ ભિક્ષુઓ માટેથી શીખ્યા. અમારા ગુરુઓએ જે વાત લીધી નહોતી અને આજે જેને હું વ્યવહારમાં ઉતારી રહ્યો છું તેના પર પણ બુદ્ધના વિચારોની છાપ છે. મિત્ર! ત્રિરત્નને તો જાણો છો ને?”

મિત્રવર્મા : “બુદ્ધ, ધર્મ અને મંત્ર.”

“હા, બુદ્ધ અર્થાત્ જ્ઞાની કે પરમજ્ઞાની. દુનિયાનું કલ્યાણ જ્ઞાનીના શરણે જવાથી થઈ શકે છે; અજ્ઞાનીઓ, સ્વાર્થાઓ અને પાપાંડીઓના શરણે જવાથી કોઈ દિવસ કલ્યાણ થઈ શકતું નથી. તમે જેને ધર્મ કહો છો તેને અમે દેવેસ્તદ્દેવ એટલે કે સમ્યક્માર્ગ કહીએ છીએ. એના પર ચાકનારાઓ બીજાનું અનિષ્ટ કરવાનું કદી નહિ ઇચ્છે. આ માર્ગથી વ્યક્તિ અને સમષ્ટિનું કલ્યાણ થઈ શકે છે. આવા ધર્મના શરણે જવામાં કયા બુદ્ધિમાન માનવીને સંકેપ

ચાય? અને તમારા ત્રીજા રત્ન સંધને તો અમે સૌથી અધિક માનીએ છીએ, અને સૌને સંધને શરણે લઈ જવા માગીએ છીએ. જે દેશ અને કાળમાં બુદ્ધ જન્મ્યા હતા ત્યાં સંધવાદ વ્યવહારમાં પૂર્ણપણે ઉતારી શકાય એમ હતું નહિ. દેશકાળની પણ સીમાઓ હોય છે. વ્યવહારપ્રધાન મહાપુરુષ એવે સમયે માર્ગનો માત્ર સંકેત કરીને ખસી જાય છે. જે સંધવાદને અમે આજે દેલાવીએ છીએ તેને! બુદ્ધ શાક્યમુર્નિને પૂરો પરિચય હતો એવો મને વિશ્વાસ છે. મને એમના સર્વ ઉપદેશાનું અધ્યયન કરવાનો અવસર મળ્યો નથી, અને ઇરાની અથવા સોઝી ભાષામાં એ ઉપદેશાનું ભાષાંતર પણ થયું નથી, તો પણ મને વિશ્વાસ છે કે બુદ્ધ સંધવાદના સમર્થક હતા. મિત્ર! તમને વધુ અધ્યયન કરવાને અને જાણવાનો અવસર મળ્યો છે, તો શું બુદ્ધના ઉપદેશમાં ક્યાંક આવો સંકેત કે પ્રતિધ્વનિ જોવામાં આવ્યો?”

મિત્રવર્મા : “સંકેત નહિ અન્દર્જગર! સ્પષ્ટ વચન મળે છે! બુદ્ધની માતા માયાદેવી એમના જન્મના સાતમે જ દિવસે મૃત્યુ પામી અને એમની માશી પ્રજાપતી ગૌતમીએ ધવડાવીને એમનું પાલન-પોષણ કર્યું. બુદ્ધ જન્મ્યા પછી ગૌતમ જ્યારે પોતાની જન્મ-ભૂમિમાં ગયા ત્યારે પ્રજાપતીએ એમને પોતાના હાથે કાંતેલુંવણેલું વસ્ત્ર આપવા ઇચ્છ્યું. એ સમયે બુદ્ધ સ્પષ્ટ કર્યું હતું : ‘ગૌતમી, જો આ વસ્ત્ર મને આપીશ તો તને વ્યક્તિદાનનું અને જો સંધને આપીશ તો સાંધિક દાનનું યુણ્ય પ્રાપ્ત થશે. વ્યક્તિ ભલે ગમે તેટલી મહાન હોય, પરંતુ એ સંધની બરાબરી કદી કરી શકતી નથી. એટલે જો તું મહાપુણ્યની ભાગિની બનવા માગતી હોય તો એ વસ્ત્ર મને ન દેતાં સંધને દઈ દે.’ એ જ વેળાએ બુદ્ધ એ પણ કહ્યું હતું કે આજે નહિ પણ ભવિષ્યમાં સંધનો મહિમા વ્યક્તિ કરતાં મોટો રહેશે જ; તેનો મહિમા મારા કરતાં વધારે રહેશે. કારણકે સંધ ભલે અયોગ્ય વ્યક્તિઓને! અનેલો હોય તો પણ હું તો એક વ્યક્તિ માત્ર જ છું.”

અન્દર્જગરના મુખ પર પૂર્ણ પ્રસન્નતા છવાઈ ગઈ અને એમણે ઉદ્ઘાસિત સ્વરે કહ્યું : “ મને શ્રદ્ધા હતી મિત્ર ! હું ખુદને અદ્વિતીય પથપ્રદર્શક માતું છું. એમની ખુદ્ધિ અનુપમ હતી; એમનું હૃદય વિશાળ હતું. હું માતું છું કે જો એમને યોગ્ય અવસર મળ્યો હોત તો પોતાના સંઘવાદ અને સમાનતાવાદનો સમગ્ર જનતામાં ફેલાવો કરવામાં જરાય પાછી પાની ન કરત. ”

મિત્રવર્મા : “ એમનો જે કંઈ સંઘવાદ કે સામ્યવાદ હતો તેને પાછળના રાગ્નયો અને સામન્તોએ નષ્ટ કરી નાખ્યો. ”

અન્દર્જગર : “ એ લોકોનો એમાં સ્વાર્થ છે. અમારા ગુરુઓએ ખુદની જેમ, આલોક અને પરલોક ઉભયનાં મુખ માટે લોકોને માર્ગ બતાવ્યો. ખુદની જેમ એમણે પણ થોડાંક સ્ત્રીપુરુષોમાં સમાનતાના આદર્શને વ્યાવહારિક રૂપ આપવા ધાર્યું, પરંતુ વિષમતાના સમુદ્રમાં સમાનતાનો દ્વીપ ટકી શકતો નથી. ”

સિયાજખ્શ : “ વિષમતાનો સમુદ્ર એને કદાપિ સહન નહિ કરે. સમતા પોતાની શક્તિથી વિષમતાના સમુદ્રને શોષી શકે છે, કેમકે સમતાનો લાભ ઉડાવનાર અનન્ત છે, જ્યારે વિષમતાથી લાભ પામનારા મુઠ્ઠીભર છે. ”

અન્દર્જગર : “ પરંતુ અમારા આચાર્યોએ અને ખુદ પોતાના સામ્યવાદને ભોગની સમાનતા સુધી જ મર્યાદિત રાખ્યો હતો. ભોગના ઉત્પાદનમાં સમાન શ્રમના વિચારોનો એમણે આશ્રય ન લીધો, એટલે જ ત્યાં દિહ-બગાન નહિ, પરંતુ કિષ્કુલિક્ષુણીઓના મઠ બોલાયવા પામ્યા, જે છેવટે પોતાની ચાર દીવાલોના અંદર પણ સમાનતાને સુરક્ષિત રાખી શક્યા નહિ. ”

આ વખતે અન્દર્જગર પ્રતિ બહુ સ્નેહ અને સન્માનની નજર નાખતાં સમ્મિષ્ટ બોલી : “ કેવળ ભોગની સમાનતા, એ ખરું પૂછો

તો, અધૂરી પણ સમાનતા નથી. એ એવી સમાનતા છે, જેનાં મૂળ જમીનની અંદર ચોટી શકતાં નથી.”

સમ્મિતની પીઠ પર હાથ ફેરવતાં અન્દજ્જરે કહ્યું : “સમ્મિત, તેં કીક કહ્યું. સમાનતાથી ઉત્પન્ન થયેલી સામગ્રી જ ભોગસામ્યને પણ સ્થાયી રાખી શકે છે; એ સાથે જ ઉત્પાદનનો શ્રમ આનંદની વસ્તુ છે.”

સમ્મિત : “આ બાબતમાં મારો પોતાનો તાત્કાલિક અનુભવ છે. એક માસ સુધી મારા શરીરને કષ્ટનો જરૂર અનુભવ થયો, હાથમાં આંટણ પડ્યાં. પરંતુ એ પછી શરીર ડેટલું હલકું અને ઉત્સાહપૂર્ણ જણાયું? હવે તો કામ પણ ગીત અને નૃત્યની જેમ એક પ્રસન્નતાની વસ્તુ લાગે છે.”

અન્દજ્જર : “પરંતુ સમ્મિત ! એ પ્રસન્નતાની વસ્તુ ત્યાં સુધી જ રહે છે જ્યાં સુધી એને માત્રાની અંદર કરવામાં આવે. સ્વાદિષ્ટ ભોજન પણ માત્રાથી અધિક લેવાથી બેસ્વાદ બની જાય છે. અસ્તુ, એટલા માટે મેં ભોગસામ્યને શ્રમસામ્ય વિના અધૂરું માન્યું. પરંતુ શ્રમઉત્પન્ન સામગ્રીમાં સમાનતાનો આદર્શ આટલાથી જ ચિરસ્થાયી નથી બની શકતો. ભાઈભાઈ હળીમળીને પ્રેમથી કામ કરે છે; ડેટલાક સમય સુધી એમનામાં પ્રેમપૂર્વક ભોગસામ્ય પણ ચાલે છે, પરંતુ જ્યારે આગળ જતાં એમના વચ્ચે એમનાં પૃથક પૃથક સંતાનોની આડ ઊભી થાય છે ત્યારે એ સમાનતા તૂટવા લાગે છે. દરેક ભાઈ પોતાના સંતાનનો પક્ષપાત કરવા માંડે છે અને જેનાં જેટલાં વધારે બાળકો હોય છે તેની ચિંતા તેટલી વધતી જાય છે. અને એ એટલો જ વધારે પોતિકા સ્વાર્થના ચક્કરમાં પડવા લાગે છે. આનું પરિણામ બહુ કડવાશ સાથે એકમેકની અસહ્યતામાં આવે અમારા તથા ડેટલાક અન્ય ગુરુઓએ એનો એટલો જ ઉપાય વિચાર્યો કે લગ્ન જ ન કરવું.”

મિત્રવર્મા : “અમારે ત્યાં હિમવન્તની પાસે એક ખીજો ઉપાય પણ શોધી કાઢ્યો છે, અથવા પહેલેથી જ ચાલ્યો આવ્યો છે.”

સમ્મિશ્ર વચમાં જ બોલી ગઈ : “એ કયો, મિત્ર ?”

મિત્રવર્મા : “એ કે સૌ ભાઈઓની વચ્ચે માત્ર એક જ પત્ની હોય, અર્થાત્ સૌના સંતાન ભેગાં હોય.”

અન્દર્જગર : “મેં પણ સાંભળ્યું છે. પરંતુ આ ઔપચિ માત્ર એક કુટુંબ પૂરતી જ ઉપયોગી બની શકે અને એ પણ કૌટુંબિક સ્વાર્થની મર્યાદામાં રહીને વિશ્વના માટે સામ્યવાદનો પાક આ રીતે વ્યવહારુ નહિ બનાવી શકાય.”

આ વેળા સુવર્ણાક્ષીએ કહેવું શરુ કર્યું : “હું માનું છું કે કુટુંબના માટે જે ઉપાય આપણા ભાઈએ બતાવ્યો તે માત્ર બહુ સંકુચિત સ્વાર્થની સાધના માટે જ ઉપયોગી છે. એક માતાપિતાનાં સંતાનોમાં પ્રેમ સ્વાભાવિક રીતે જ હોય છે; એને બરી રાખવો એણે કષ્ટસાધ્ય છે, પરંતુ એના દ્વારા માનવમાત્રમાં પ્રેમનો પ્રચાર નથી થઈ શકતો. સંબંધ નિષેધ કરીને સામ્યવાદની રક્ષા કરવી મને તો અસ્વાભાવિક જણાય છે, કેમ કવાત ?”

“કવાતના હૃદયની વાત તેં બોલી બતાવી !”

સુવર્ણાક્ષી : “હું તો એને સામ્ય દૃષ્ટિથી અસ્વાભાવિક કહું છું. એવી એકાદ વ્યક્તિ હોઈ શકે, જે પોતાના ઉચ્ચ આદર્શને વળગી રહીને પેલી બાબત બિલકુલે ન ખેંચાય.”

અસંતોષ પ્રગટ કરતાં તીલાક્ષી બોલી : “એની પણ શી જરૂર છે, એન ? શું બાબતમાં ખીલેલા ગુલાબને જોઈને મુંઝવાની ઇચ્છા અનુભવતીય છે ? જે સુવર્ણાક્ષીનાં વિશાળ નયનથી આકર્ષાઈને ડાઈને

એને ચૂમવાનું મન થાય તો એમાં શો પ્રત્યવાય? સિયાખશ જેવો આવા વિશાળ લલાટવાળો, ઊપડતી નાસિકાવાળો, પીળાં દાઢીમૂઠવાળો, શંખ જેવી ઝરદનવાળો, બળદ જેવી કાંધવાળો અને પહોળી છાતીવાળો પુરુષ સુવર્ણાક્ષી, નીલાક્ષી કે સન્મિત્રકને સ્પર્શ માટે આકૃષ્ટ કરે તો એમાં કંઈ અસ્વાભાવિક વાત છે? હું તો માનું છું કે પ્રેમ જીવનનો સ્વાભાવિક રસ છે. હા, આપણે દરેક વસ્તુના અતિરેકથી દૂર રહેવું જોઈએ.”

મિત્રવર્મા : “ એટલે કે મધ્યમ માર્ગ અખલાર કરવો જોઈએ, એમ ને ? ”

નીલાક્ષી : “ મિત્ર, તમારું કહેવું બરાબર છે. પરંતુ હવે આપણે અન્દર્જગરને સંભાળવા જોઈએ. ”

અન્દર્જગર : “ સાચું નીલાક્ષી ! પ્રત્યેક વસ્તુ મર્યાદામાં જ શોભે છે; ભારે જ જીવનના પ્રત્યેક અંગમાં સપ્રમાણતા રહે છે. જો પ્રેમનું પરિણામ બે જ જણાં પૂરતું મર્યાદિત રહે તો તો માનવી દેવ બની નથી. ”

મિત્રવર્મા : “ દેવ પણ ભિન્ન હોતા નથી, અન્દર્જગર ! અમારી કથાઓમાં મેનકારંભા આદિ દેવીઓની વાત આવે છે, જે પોતાના પ્રેમના પરિણામે પ્રાપ્ત થયેલી સંતતિને છોડીને ચાલી ગઈ. ”

અન્દર્જગર : “ પુત્રપુત્રીઓને અનાથ મૂકીને ? કેવી દુરતા ! ”

મિત્રવર્મા : “ એવા જ એક પ્રેમનું પરિણામ શકુન્તલા જેવું સુંદર શિશુ હતું, જેનું પાત્ર લઈને થોડાક વખત ઉપર અમારા દેશના એક મહાન કવિ કાલિદાસે નાટક લખ્યું છે. ”

“ નાટક ! અભિનય સાથે ભજવવાનું નાટક ? ”

“હા, અભિનય સાથે ભજવવાનું નાટક! પરંતુ એની વાત વળી ટોઈ વાર. અત્યારે તો આપણે અન્દર્જગરની વાત સંભાળીએ.”

અન્દર્જગર : “મેં ભાઈ ઝોના સંયુક્ત લક્ષ્મને કુટુંબ પૂરતું જ ઉપકારક માન્યું અને આપણા ગુરુઝોના સમયથી ચાલ્યા આવતા લક્ષ્મિનેષ્ઠને માત્ર ગણ્યાગાંડ્યા સંત નરનારીઓ પૂરતો જ વ્યવહારુ જોયો. પરંતુ આપણે તો એક એવો આદર્શ લોકો સમક્ષ મૂકવો છે, જેમાં વિષમતા ન આવી શકે. એટલે મેં વિચાર્યું કે લક્ષ્મપ્રથા સંતાનોમાં ‘મારાતારા’નું કારણ અને છે, જેને લીધે માતાપિતા સમાનતાને તોડી નાખવા માગે છે. અહીં દિહ-જગાનમાં જુઓ છો ને, કે આપણું સુંદર બાળકોને માતાપિતા વિશે જાણવાપૂછવા સરખી પણ જિજ્ઞાસા થતી નથી. જહુ જહુ તો એ લોકો માતાનું નામ લે છે. આજે પચીસ વર્ષની ઉમ્મર સુધીના યુવકો આ નવીન વાતાવરણમાં ઉછરીને મોટા થઈ ગયા છે, જે પુરાણી ભાવનાઓને સમજતા જ નથી. દિહ-જગાનમાં જો બાળકો પ્રત્યે પિતા અને પુત્રનો ‘મારાતારા’વાળો ભાવ ઉત્પન્ન થઈ જાય તો આ સમાનતાને લુપ્ત થતાં ખચિત વાર નહિ લાગે.”

સન્નિધક : “કાખૂસ પણ કવાતને ભૂલી ગયો, મારા અન્દર્જગર!”

“સારું, એ તને નથી ભૂલ્યો ને!” કવાતે મેણું મારતાં કહ્યું.

ત્રણે યુવતીઓ એક સ્વરે બોલી : “માતાઓનો આ બાજતમાં વિશેષ અધિકાર છે. માતાઓનો અધિકાર સામાજિક સમાનતામાં અધિક નીવડી શકતો નથી.”

ત્રણે પુરુષોએ એકીચાસે બોલી નાખ્યું : “તો વિષમતાનું મૂળ પુરુષ છે એમ ને?”

વાતને પૂરી કરતાં અન્દર્જગરે કહ્યું : “ટોઈ કાર્યનું એક મૂળ અથવા એક કારણ નથી હોતું; ઘણાં કારણો ભેગાં થઈને એક રોગને

હિતપૂર્ણ કરે છે. એટલા માટે સમાનતાના માર્ગમાંના સઘળા કાંટાઓ દૂર કરીને જ જંપવાનું છે. માનવી દુઃખથી બચવા અને સુખની મજા રાખવા માગે છે, અને આ સુખ સમાનતાથી જ મળી શકે એમ છે."

પ્રકરણ ૧૪ :

કવ ગચ્છામિ

માનવીના અમનું ક્ષણ ખેતરો અને બગીચાઓમાં નજરે પડતું હતું. આ સાલ મોસમ પણ સારી આવી અને ક્ષણ પણ સારાં ઊતર્યાં. વાવણીખેડાણ સમયે જેવા પ્રકારની તત્પરતા-ઉમંગ દિલ-બગાનમાં જણાતાં હતાં તે જ તત્પરતા-ઉમંગ હવે કાપણી અને ક્ષણ-સંચય સમયે પણ બતાવતાં હતાં. ખેતીના કામના સમયે લોકો દિવસ કે રાત બેતા ન હતા. પાકની કાપણીની સમાપ્તિ પછી ક્ષેત્રને એકત્ર કરવાનું કામ ચાલુ રહ્યું. અંગૂરની વેલોમાં દોઢ દોઢ આંગળા લાંબા અને અંગૂઠા જેવજેવડા મોટા સોનેરી રંગના દાણાના લૂમખા બાજ્યાં હતાં. પરંતુ કટલીક વેલો કાળી અંગૂરોની પણ હતી. અંગૂરોની લૂમેને ટિંગાડવા માટે ખાસ પ્રકારનાં ઘર હતાં. છતોની ઉપર બુખાવાળી દીવાલો પણ અંગૂર સુકવવા માટે તૈયાર કરવામાં આવી હતી. ક્ષેત્રને એકત્ર કરવામાં બાળકો પણ બહુ ઉમંગ દાખવતાં હતાં. પરંતુ એ લોકો મીઠી મીઠી અંગૂરોને ચૂંટીને મોંમાં મૂકવા જતા હતા કે પછી ખરેખર કામમાં મદદ કરવા સારુ જતા હતા એ કહેવું સુશકેલ હતું! હા, બગીચાઓમાં જઈને તેઓ કામ નથી કરતા એવી વાત સ્વીકારવા તેઓ તૈયાર નહોતા. લૂમે અને ડાળીઓ પરથી ગરી પડેલા અંગૂરોને દોડી દોડીને એકઠા કરવામાં બાળકો બહુ સફળતા બતાવતાં હતાં,

પ્રકૃતિ યોજનને જાંબરે પહોંચીને હવે કરમાવા લાગી હતી. પહાડના કિબરના બાગોમાં વૃક્ષોનાં પાન પીળાં પડવા લાગ્યા હતાં, જે કે નીચે

હજી ઠંડી એટલી વધી નહોતી. ગામની બધી પવનચક્કીઓ સમગ્ર શિયાળા માટે લોટ તૈયાર કરવામાં પડી હતી. ઢોર અને ઘેટાંબકરાં સ્થૂળતાની અંતિમ સીમા સુધી પહોંચ્યાં હતાં. પરંતુ હવે ગોચરભૂમિનું ઘાસ સુકાવા અને કપાવા લાગ્યું હતું, અને ભવિષ્ય માટે ઘરમાં ભરી રાખેલ ઘાસની જ આશા હતી. દિહ-બગાનમાં માંસ ખાવામાં આવતું નહોતું, નહિ તો આ સમયે પોતાની સ્થૂળતાની પરાકાષ્ટાએ પહોંચેલ હજારો પશુઓ માંસ માટે કતલ થઈ ગયાં હોત. દિહ-બગાન શીત ઋતુ માટે પૂરતા પ્રમાણમાં ઘાસચારો એકઠું કરતું હતું, એટલે હેમનંતના અંત સુધી એનાં ઢોર બિલકુલ દૂબળાં પડતાં નહોતાં. ઢોર બાંધવાના વાડા ગામથી ઠીક ઠીક દૂર રાખવામાં આવ્યા હતા, છતાં પણ શિયાળામાં પશુઓને એક જગાએ બાંધવાથી ગામની સ્વચ્છતા બગાવવાનું કામ કંઠે હતું.

એક બાજુ દિહ-બગાનનાં બધાં જ સ્ત્રીપુરુષો ઠંડીના પાંચ માસ માટે ખાવાપીવા, ચારાઈધણુ આદિની સામગ્રી એકત્ર કરવાના કાર્યમાં લાગી ગયાં હતાં ત્યારે બીજી બાજુ કાંઈક બીજી યોજના પણ ઘડાતી હતી. આજે એ યોજના પર પૂરેપૂરો વિચાર કરવા અને નિર્ણય પર આવવા માટે એક ખંડમાં અન્દજંગર, સિયાબખ્શ, કવાત, મિત્રવર્મા અને સમ્પિક બેઠાં હતાં. અતિથિઓ છ મહિના સુધી દિહ-બગાનમાં રહ્યાં બહારની બખ્શો એમને નિયમિત મળતી રહેતી એટલે કાંઈ પણ વાતથી તેઓ અંધારામાં નહોતાં, છતાં પણ કવાતની બાબતમાં તેઓને ઓછી ચિંતા નહોતી. કેદમાંથી કવાત ભાગી છૂટ્યો એટલે એના શત્રુઓ થોડા જ નિશ્ચિંત સૂઈ શકવાના હતા? હેલ્લા છ મહિનાથી ઇશિનને બૂણેબૂણે શોધી વળાયો હતો. જો દિહ-બગાન માત્ર એમના અનુયાયીઓનું ગામ હોત અને દુર્ગમ પહાડો તથા અદૃશ્ય માનવીઓની વચ્ચે એ વસેલું નહોત તો કવાત માટે બચતું ખરેખર મુશ્કેલ હતું. આ બાજુ બાન ન જવાનું કારણ એ પણ હતું કે આ પ્રદેશનો અધિકારી

દેરેસ્તદીનનો ગુપ્ત અનુયાયી હતો. એણે દેખાવ માટે તો જેટલા ગુપ્ત-ચરોને શાપૂરના કનારે, ગર્જિસ્તાનના બરાજખન્દે, બુલુસ્તાનના પિરોજે, કિર્માન-શાહના શાહે કે કોઈ પ્રદેશપતિએ મોકલ્યા હતા તેનાથી પણ વધુ ગુપ્તચરો ન્યાત્યાં મોકલ્યા હતા, પરંતુ એમની પાસેથી કામ લેવામાં મોટું મીઠું રાખ્યું હતું! પરંતુ ક્વાતનું એક સ્થાને છુપાઈને ચૂપચાપ બેસી રહેવું પણ ઠીક નહોતું, કેમકે આવા છાનાછપના રહેવામાં અને મોતમાં શો ફેર હતો? વેષપલટો કરાવીને ક્વાતને અનુયાયીઓમાં જીવનભર છૂપો રાખી શકાય એમ હતું, પરંતુ આતું જીવન ન તો ક્વાતના કે ન તો દેરેસ્તદીનના કામનું હતું. ક્વાતને ક્યાં મોકલવો એની યોજના આજે વિચારાઈ રહી હતી. ક્યાંથી એને મદદ મળી શકે, જેથી એ ફરી તસ્પોનના સિંહાસન પર બેસીને દેરેસ્તદીનના સ્વપ્નને સત્ય બનાવવામાં સહાયમૂત બની શકે.

પોતાનો અભિપ્રાય આપતાં મિત્રવર્માએ કહ્યું: “પૂર્વમાં ભારત અથવા ચીનમાં સમુદ્રમાર્ગે સહેલાઈથી પહોંચી શકાય એમ છે. પરંતુ ચીન પાસેથી સૈનિકોની મદદ મેળવી શકવાની સંભાવના બહુ ઓછી છે. ચીન એક તો ઘણો દૂર દેશ છે, અને ખીલું અત્યારે એ કેટલાય રાજ્યોમાં વહેંચાઈ ગયેલો છે. કમ્બોજ અને યવદ્વીપની મુદ્દવ આશા રાખી શકાય નહિ. ભારતના દક્ષિણ ભાગમાં પલ્લવ, કાદમ્બ અને ગંગ ત્રણ પ્રભાવશાળી રાજ્યો છે.”

સિયાબખ્શ: “પલ્લવ તો આપણું પલ્લવ જ ને?”

મિત્રવર્મા: “હા, પલ્લવ એ જ પલ્લવ છે, એમાં કાંઈજ શંકા નથી. અને જો કે પોતાના બે શત્રુઓને લીધે એ પહેલાં જેટલું સમગ્ર રાજ્ય નથી રહ્યું તો પણ અઢી સો વર્ષથી ચાલી આવતી પલ્લવરાજ્ય-લક્ષ્મી હજી વૃદ્ધ થઈ નથી.”

સિયાબખ્શ: “પલ્લવ તો આપણા જ વંશનું રાજ્ય છે. એની

પાસે તો આપણે આશા રાખવી જોઈએ કે એ આપણને ઠોકર લગાવશે નહિ, અને પાછું સમજ છે એટલે મદદ પણ આપી શકે છે."

મિત્રવર્મા : "ઠોકર તો શું લગાવે, બલકે સાસાની વંશના ક્ષાત્રને હરખમેર આવકારશે. પરંતુ પદ્મવ સેના નાની નાની નીક-ઝોમાં આવીને તરપોન પર અધિકાર જમાવવાની હિંમત કરે એમ હું માનતો નથી. અને હિંમત કરે તો પણ સફળતા પ્રાપ્ત કરવામાં ભારે શંકા છે."

દાદીના વાળ હાથથી ખેંચતા ચિંતામય અન્દજ્જરે કહ્યું : "હું એને અસંભવ માનું છું. તરપોનને જીતવાનું કાર્ય જળસેનાથી નહિ પરંતુ સ્થળસેનાથી બની શકે એમ છે. તિયાની અંદર પ્રવેશ કર્યા પછી જળસેનાને સમજ ધરિની સ્થળસેનાનો સામનો કરવો પડશે. એટલે જળમાર્ગથી સૈનિકસહાયની આશા ન રાખવી જોઈએ."

મિત્રવર્મા : "આમ તો ભારતનું ઉત્તરનું રાજ્ય સ્થળસેનામાં હમેશાં સમજ રહેતું આવ્યું છે. પરંતુ સ્થળસેના કાણુવની પશ્ચિમે કદી આવી હોય, એની મને બાજુ નથી. હમણાં તો ગુપ્ત વંશના છિન્નભિન્ન થઈ જવાના કારણે ઉત્તર ભારત કેટલાય રાજ્યોમાં વહેંચાઈ ગયું છે. ઉપરાંત એનો બહુ મોટો ભાગ તો હજુ લોકોએ લઈ લીધો છે."

અન્દજ્જર : "હજીએ નહિ, પણ સ્વેત હજીએ. ખરું જોતાં તેઓ હજુ નથી, પણ સોગંદની ઉત્તરે આવેલી મહા નદીને પેલે પાર હજીનું રાજ્ય થઈ જવાથી એ પ્રાચીન શકદીપને પાછલાં ચારસો-પાંચસો વર્ષથી હજુદેશ કહેવામાં આવે છે. ત્યાંના કુબાણ, પાર્થિય આદિ શક લોકો દક્ષિણ ભાગમાં આવ્યા, પરંતુ કેટલાય શકવંશી ત્યાં રહી ગયા, જેમને પણ હજુ તરીકે ઓળખવામાં આવ્યા. આપણા સ્વેત હજુ જનપતિના નેતૃત્વમાં એ લોકોએ દક્ષિણ બાજુએ આગળ વધીને સોગંદન્ય, ખારેજમ, બખ્ત્રી, કામલ અને હિંદના અંદરના ભાગ

સુધા જીતી લીધા. પોતાના શત્રુઓ સાથે એમણે પણ હુણોના જેટલું જ જંગલીપણું દાખવ્યું, એટલે લોકો એમને પણ હુણ ગણવા માંડ્યા. પરંતુ હમણાં સ્વેત હુણોની વાતો અંધ કરે; પહેલાં ખીજાં રચાતો શોધી કાઢો, જ્યાં ક્યાં જઈને શરણુ લઈ શકે અને મદદની આશા રાખી શકે.”

સિયાબખ્શ : “આપણો પશ્ચિમનો પાડોશી બહુ નજીક અને સમળ પણ છે.”

મિત્રવર્મા : “એટલે કે રોમન કૈસર !”

“હા,” સિયાબખ્શે કહ્યું : “રોમન કૈસરને સમુદ્ર પારથી સૈન્ય લાવવાની આવશ્યકતા નથી. એનો દુર્ગ તો હુકાતના કિનારે આપણી રાજધાનીથી થોડાક જ દિવસોના રસ્તા પર જ છે.”

“પરંતુ સિયાબખ્શ, તમે ખીજા બાજુ ધ્યાન આપતા નથી,” અન્દર્જમરે કહ્યું, “એ સાચું છે કે જરથોસ્તી અને ખ્રિસ્તી જેવા પરસ્પર વિરોધી ધર્મના અનુયાયીઓ હોવા છતાં પણ, ઇરાની અને રોમન એકબીજાને શરણુ આપતા આવ્યા છે, અને પોતાનું કામ કઢાવી લેવા પોતાને અનુકૂળ એવા મનુષ્યને સૈન્યની સહાય પણ આપતા આવ્યા છે. પરંતુ એ લોકો ક્યાંતને આવી મદદ આપવા કહી તૈયાર નહિ થાય, કારણકે ક્યાંત એવા વિચારોમાં માનનાર છે, જેને ન તો મનદ્વયની કે ન તો ખ્રિસ્તી પોતાની ફૂટી આંખે નોંધી શકે છે. મદદની વાત તો દૂર રહી, કદાચ ક્યાંતને શરણુ પણ ન આપે !”

“હા, આપણે આ વાતનું પણ ધ્યાન રાખવું જોઈએ;” મિત્રવર્માએ કહ્યું, “દેરેસ્તદીન માત્ર દીનની એટલે કે ધર્મની વાત નથી કરતો, તો તો બહુ મતમેદો સારુ અવકાશ નહોતો. દેરેસ્તદીન સ્વદ્વયજનના નહિ પણ બહુજનના હિત માટે બોલે છે. જ્યાં એ

પોતાની વાતોને સમજાવવામાં અને કામ કરી દેખાડવામાં સફળ થાય છે ત્યાં અસંખ્ય માણસો એની તરફ ખેંચાય છે. ધરાનમાં જોયું ને કુટલા લોકો એને માનવા લાગ્યા છે !”

સિયાબખ્શ : “ ધરાનમાં જ નહિ, પરંતુ ઉત્તરના રખડુ લોકોમાં પણ આપણા જે દૂતો ગયા તેમને એ લોકોને પોતાની તરફ ખેંચવામાં પૂરતી સફળતા મળી. મેં આ બાબતે ધ્યાન આપ્યું નહોતું અને શત્રુનો શત્રુ એટલે મિત્રના સાધારણ ન્યાયને લાગુ પાડ્યો હતો. હું પણ સમજું છું કે રોમન સમ્રાટ મન્દકી ક્વાંતને કદી મદદ નહિ કરે. હા, કદાચ એ દુગો દે એવો લાય છે ખરો. વારુ, ઉત્તરના રખડુ લોકો કેવું વર્તન રાખશે ?”

“ઉત્તરના રખડુ કે ઉત્તરપૂર્વના રખડુ,” અન્દર્જગરે કહ્યું, “ઉત્તરના રખડુ ખખર અત્યારે એટલા શક્તિશાળી નથી. એમનામાં આપસઆપસમાં કૂટ પેઠી છે. આ લોકો ચારે બાજુ વિખરાઈ ગયા છે. આ લોકો પાંચદસ હજાર ટોળે વળીને અચાનક કોઈ ગામ કે શહેરને ઘૂંટી લે એ જુદી વાત છે, પરંતુ ધરાની સૈન્ય સામે લડતાં લડતાં તરપોત સુધી પહોંચવું એમના માટે અસંભવિત છે.”

“એમનો તરપોતનો માર્ગ એટલો સરળ નથી. માર્ગમાં ગુન્દર અને અર્મની જેવી લડાયક દામોમાં થઈને એમને પસાર થવું પડશે. આ બધાઓનો સામનો કર્યા પછી આ ખખરો પાસે, હું માનું છું કે, તરપોત સુધી પહોંચવાની ભાગ્યે જ કોઈ શક્તિ રહેશે.”

“તો તો પછી એવટે શ્વેત દુશ્મનો જ આશ્રય રહે છે.” મિત્રવર્મા બોલ્યો, “હમણાં હમણાં શ્વેત દુશ્મનો શક્તિ ખૂબ વધી ગઈ છે એ વાત ભારત પણ આ લોકોથી ઘૂલ જાય છે તે ઉપરથી સંભળ્ય છે. એમના રાજ તોરમાને ગુપ્તોની કમર ભાંગી નાખી.”

‘સદ્ધો મુંડિતમત્ત દૂણચિખુક-પ્રસ્પર્ધિ-નારંગક’ને જોતાં જ અળભળાટ મચી જાય છે.”

“ત્યારે શું હિંદમાં વીરતાનું કાઈ સ્થાન રહ્યું જ નથી?” કાંઈક ઉદાસ થતાં સિયાબખ્શો પૂછ્યું.

“ના,” મિત્રવર્માએ ઉત્તર વાળ્યો, “વીરતાની જાણપ નથી, પણ જ્યારે એ વીરતા અંદર અંદરની લડાઈમાં ખરચાવા માંડે છે ત્યારપછી વિદેશી શત્રુ સામે યુદ્ધ શી રીતે ચડાય? ફાટફૂટ બહુ ખરી વસ્તુ છે, અને ફાટફૂટ સિવાય પણ એક બીજી વસ્તુ અમારા દેશમાં છે. તે એ કે અમારે ત્યાં યુદ્ધ એ માત્ર એક દુનિયા જાતિનું કામ ગણાય છે, એટલે કે સોમાં માત્ર પાંચ જ જણ યુદ્ધમાં જવાના અધિકારી ગણાય છે.”

“અમારે ત્યાં પણ પુરોહિત વર્ગે એવો જ બંધ બાંધ્યો હતો.” આ વેળા ક્વાત બોલ્યો : “અને માત્ર સામંતો અને દુનિયાને યુદ્ધના અધિકારી બનાવ્યા હતા, પરંતુ પાડોશી શત્રુઓનો ફેટલીય વાર માર ખાઈને કિસાનો અને શિલ્પીઓને પણ શસ્ત્ર ચલાવવાનો અધિકાર આપવો પડ્યો.”

અન્દજંગર : “ગમે તેમ હોય, પરંતુ એ નક્કી છે કે આપણા પાડોશીઓમાં શ્વેત દૂણ રખડુ સૌથી વધુ શક્તિશાળી છે. છેલ્લાં પચાસ વર્ષથી એમની શક્તિ ઓછી થવાનું નામ પણ લેતી નથી.”

“એ તો જ્યારથી એ લોકોએ અમારા દાદા ચેન્દગઝ બીજાને યુદ્ધમાં માર્યા ત્યારથી એમની શક્તિ વધતી ચાલી છે,” ક્વાતે કહ્યું. પરંતુ અમારી પૈતૃક શત્રુતા કારે મૂકીને પણ શ્વેત દૂણ અમને મદદ કરવા તૈયાર થઈ જશે?”

“કેમકે એમને મનદહી હાઉં સતાવતો નથી.” અન્દજંગરે

કહ્યું, “જે કે શ્વેત હ્રણ સામન્તો અને રાજા હણ પણ રાજસી કાઠમાઠમાં રહે છે છતાં અત્યારે પણ એમની અંદર રખડુ લોકોનું પ્રાબલ્ય છે. એમનો રાજા ખીજાઓ માટે રાજા છે, પરંતુ પોતાનામાં તો જનતાની ધ્વજા પ્રમાણે વર્તનાર જનપતિ માત્ર છે. અને એ ઉપરાંત વર્તમાન શ્વેત હ્રણ રાજા ક્વાતનો નજીકનો સ્નેહીસંગથી છે.”

“એ મારા બનેલી જ નથી,” ક્વાતે કહ્યું, “પરંતુ આજપણમાં કેટલાંય વર્ષો એમની પાસે હું રહ્યો છું. યુદ્ધની વેળાએ ભણે ગમે તેવી કૂરતા દાખવવી પડે પરંતુ એ એવા કૂર નથી. એમનો પુત્ર મિહિરગુલ મારો સમવયસ્ક હતો. અમે એ સાથે ખેડતાકૂદતા હતા. એ સિવાય મારી બેન પણ ત્યાં મદદ માટે તૈયાર છે.”

“શ્વેત હ્રણ! મિત્રવર્માએ કહ્યું, “હા, ભારતવર્ષમાં અમે એમને હ્રણ કહીએ છીએ. જે કે હણોના નામથી જેવી બળેરતાને! ખ્યાલ આવે છે તેવી કદાચ એમનામાં નથી. ધર્મની બાબતમાં એ લોકો વધુ ઉદાર છે. ઉત્તર ભારતના ગ્વાલિયરમાં શ્વેત હ્રણોના રાજા તોરમાને એક બહુ જ સુંદર સૂર્યમંદિર બંધાવ્યું છે. કહેવાય છે કે આટલું કલાપૂર્ણ મંદિર ગુપ્તોના સુવર્ણકાળમાં પણ બની શક્યું નહોતું.”

“મૌદો પ્રત્યે એમની ઉદારતા જોવામાં નથી આવતી. મિત્ર, કદાચ આ વાત તો તમે જ એક વેળા કહી હતી ને!” ઘણી વારે સન્મિત્રે મોં ખોલ્યું.

“પરંતુ એમાં કારણ ધાર્મિક અસહિષ્ણુતાનું નથી,” મિત્રવર્માએ જવાબ આપ્યો, “શ્વેત હ્રણ કુષાણોના ઉત્તરાધિકારી છે. સોગ્દ, કાબુલથી માંડીને ભારતવર્ષની અંદર સુધી ફેલાયેલા કુષાણ રાજ્યનો એમણે ધ્વંસ કર્યો. મૂળમાં તો બંને ય શક હતા, પરંતુ શ્વેત હ્રણ સત્તાતન રખડુઓની ભૂમિમાંથી, તીડનાં ટોળાંની જેમ, હમણાં હમણાં નીકળ્યા હતા, એટલે શતાબ્દોથી રાજ્ય કરતા, ભોગ ભોગવતા

કુષાણોની જેમ તેઓ સુંવાળી આમરીના નાગરિક બની ગયા નહોતા. તો પણ કુષાણોએ હથેયાર ન રાખ્યાં. અને વચ્ચે બીજાણુ યુદ્ધ ચાલ્યું. કુષાણો કનિષ્ઠ રાજાના કાળથી બૌદ્ધ ધર્મના પક્ષપાતી બનતા આવ્યા હતા, એટલે કુષાણ વંશ પ્રત્યે બૌદ્ધોનો અનુરાગ હોય એ સ્વાભાવિક હતું, પછી શ્વેત દ્રુણ બૌદ્ધ ધર્મ પ્રત્યે સહાનુભૂતિ કેવી રીતે રાખી શકે? પરંતુ આપણે તો અત્યારે વેર અને પક્ષપાતની વાત કરવાની નથી, પરંતુ એ ક્ષાતનું કેનું સ્વાગત કરે છે અને ક્યાં સુધી મદદ આપવા તૈયાર થાય છે એ જોવાનું છે.”

“ત્યાંસુધી સ્વાગતનો સવાલ છે,” ક્ષાતે કહ્યું, “ત્યાં સુધી ખીજે ક્યાંય મને આટલો આવકાર નહિ મળે.”

“અને મદદ પણ ત્યાંથી પૂરી મળશે,” અંદર્જગરે બાર દર્શને કહ્યું, “પરંતુ એ કાઈ પરમાર્થથી પ્રેરાઈને નહિ. શ્વેત દ્રુણોમાં હજી પણ તન્મૂર્તિ રહેનારાઓની સંખ્યા મોટી છે; હજી પણ તેઓ થોડીક પશુપાલનપ્રવૃત્તિ કરી લૂંટફાટ અને યુદ્ધનેજ વધુ પસંદ કરે છે. શ્વેત દ્રુણ જનપતિ ક્ષાતનું મોં જોઈને એને સૈનિકોની સહાય આપવા અંધીર નહિ થઈ જાય. રખડુઓના રાજાને હમેશાં પોતાના અનુયાયીઓને કામ આપીને, યુદ્ધ અને લૂંટની તક આપીને, શાંત રાખવા પડે છે. જહાર જે લૂંટફાટની તક ન મળે તો તેઓ અંદરઅંદર લડવા લાગે છે. શ્વેત દ્રુણોનો શાસક જાણે છે કે જે મારા રખડુઓને ખીજે લૂંટફાટ ચલાવવાનું સાધન ન કરી આપ્યું તો આટલા પરિશ્રમથી સમૃદ્ધ કરેલી રાજધાની બરખાશાને એ લોકો ઉજાડ કરી નાખશે. શ્વેત દ્રુણોનું સૈન્ય જ્યારે ક્ષાતને લઈને તસ્પેન આવશે ત્યારે રસ્તામાં એને કેટલાંય નગરો અને ગામડાંઓ લૂંટવાનાં મળશે અને એમના રાજાને પણ વર્ષો સુધી પીળા પીળા દીનારના ઢગલા મળતા રહેશે. આ પ્રલોભન એટલું મોટું છે કે એ આવી તક હાથમાંથી નહિ જવા દે.”

“અને જ્યાં સુધી અહીંથી હજોની હદ સુધી પહોંચવાની વાત છે,” સિદ્ધાન્ત પ્રશ્ન થયો, “ત્યાં સુધી તો જોખમ ડગલેપગલે છે, એની તો હું ના નથી કહેતો. પરંતુ આપણા ધર્મભાઈઓની સહાયથી ક્ષણે જ હજોની હદ સુધી પહોંચવામાં ટોચ જાતનું વિશ્વ નડશે નહિ એવો મને વિશ્વાસ છે.”

“એટલા માટે ક્ષણે જ તરફ જવું જ ઠીક છે,” ઉપસંહાર કરતાં અન્દર્જગરે કહ્યું.

અંકરણ ૧૫ :

લોલી લોકોમાં

“શું આ પર્વતો કાયમ હિમાન્ત્રાદિત રહે છે?”

“આજકાલ એવો તો કયો પહાડ હશે, જેના પર હિમવર્ષા થતી હશે?” હિમવર્ષા થવાની હજી આજકાલમાં જોઈ ખેંચેક મહિનાની વાર છે.”

“જાંચાનીચાની તો નજીક જવાથી ખજાર પડે. પરંતુ આના શિખર પર તો સદા ય હિમ રહે છે એટલું અમે જાણીએ છીએ, અને એટલે જ એને લોકો હિમવન્ત કહે છે.”

“કદાચ આ જો જ ‘હિમન્વત’ શબ્દ છે. નવાઈની વાત છે! ભારતના મહાન પર્વતનું નામ અહીં કેવી રીતે આવ્યું?” મિત્રવર્માએ કહ્યું.

“કેમ ન આવે? અરજને જ્યારે હિમ કહેવાય છે ત્યારે અરજ-વાળા પહાડને હિમવન્ત કહેવાય એ સ્વાભાવિક છે.”

ખે નવચુવડો ગધેડાઓને હાંકતા હાંકતા આ રીતની વાતો અંદર અંદર કરતા સાલ્યા જતા હતા. ગામની બહાર નહેરના કાંઠે ખેડેલી

એક યુવતીએ ઊભા થતાં કહ્યું : “ દિયરજી, હું તો તમારી રાહ જોવા
જીભી રહી! કેમ વાર લાગી?”

“કેમ વાર લાગી એમ પૂછો છો, બાબી! એમાં વાંક મારો
નથી. આ તમારા ગધેડાનો વાંક છે. તેમને ચાલવું જ નથી. તેમને તો
આ ગામમાં જ રહેવું છે.”

“ના, દિયરજી! આવું ન ચાલે. આપણાં ચાણસો સામા ગામમાં
પહોંચી તો ગયાં હશે, એટલું જ નહિ એ લોકોએ તંબૂ પણ તાણી
દીધા હશે.”

“પરંતુ આ ગુલ અને બુલબુલ ચાલે ત્યારે ને!”

“ચાલવા ના માગતા હોય તો એમને અહીં જ રહેવા દો!”
પહેલાં પુરુષે હસતા મુખે પોતાના સાથીના પ્રસ્તાવને અનુમોદન
આપતાં કહ્યું.

“કદાચ એમને ખભે ઊંચકીને લઈ જવા પડે તો પણ બહે,
પરંતુ એમને લઈને સામા ગામ પહોંચવું છે એ નક્કી!”

“દિયરજી! એમને ચલાવવાની વિદ્યા હું જાણું છું. એ તમને
ઓળખી ગયા છે.” કહેતાં સ્ત્રીએ દિયરના હાથમાંથી ડફરું લઈ
ગધેડાની પીઠ પર એકદમ લગાવી દીધું. ખરેખર, ગુલ અને બુલબુલ
બહુ ઝડપથી ચાલવા લાગ્યા! સ્ત્રીએ ગર્વભરે કહેવા માંડ્યું, “ગધેડાં
આમ હંકાય! હું તે તમને કેટલું શિખવાડું!”

દિયરના સાથીએ સ્મિત કરતાં કહ્યું, “બાબી નહિ શિખવાડે
તો કાણ શિખવાડશે?”

“પરંતુ એ નાનો કીકડા તો નથી તો!”

“ભાભી, તમે સ્વીકાર કરશો જ કે તમારો દિયર શીખવામાં
ધીમે નથી; એકબે વાર ખતાવતાં એ શીખી જાય છે.”

ભાભીએ દિયરનો હાથ પકડ્યો, અને પછી એની આંખો સામે
જોતાં કહ્યું, “તમારી વાત સાચી છે, દિયરજી! પરંતુ હવે ગામની
બહાર નીકળી જઈને વાત કરીશું.” કહેતાં ભાભીએ વાત બંધ કરી દીધી.

ગામ બહુ મોટું નહોતું, પરંતુ વાણિજ્યનો ધોરી રસ્તો અહીંથી
પસાર થતો હોવાને લીધે વ્યાપારીઓના કાફલાની અહીં અવરજવર
રહેતી. આથી ગામલોકોની આમદાની ઠીક ઠીક રહેતી. ગામની બહાર
ધણાં પ્રકારનાં ફળોના બગીચાઓ હતા. ગધેડાંને હાંકતાં એક સ્ત્રી અને
એ પુરુષોને જોઈને કોનું એમના તરફ ધ્યાન જાય? એમનાં વસ્ત્ર
મંદા અને ફાટેલાં હતાં. એમના વાળ અને હાથોમાં જોતાં લાગતું હતું
કે આ લોકોએ દહાડા થયાં શરીર પર પાણી નહિ ઢોળ્યું હોય! ગધેડાં
પણ દુશ્મણાં હતાં, અને એમની પીઠ પરની વસ્તુમાં પણ વેલપાંદડાં
હતાં. પછી આવાં મુસાફરોની સામે ટોણુ જુએ? કદાચ આ લોકો
ટોઈની પાસે મદદ માગે તો મુશ્કેલી વધી જાય. પરંતુ એમણે ટોઈની
મદદ માગી નહિ. ગામમાં નીકળતાં જ સ્ત્રીએ એક ગીત ઉપાડ્યું. ગીત
સાંભળીને રસ્તે જનારાઓનું ધ્યાન આ બાજુ અવશ્ય ખેંચાયું, કેમકે
સ્ત્રીનો કંઠ મધુર હતો. પરંતુ આ લોલી ગાયિકાઓ અને નર્તકીઓનાં
નાચગાન આ ગામ માટે કોઈ નવી વસ્તુ નહોતી. નાચગાન કરીને
માગવાનો તો લોલીઓનો ધંધો હતો. ખીન્ન ગામોની જેમ આ ગામનાં
લોકો પણ લોલીઓને ભયંકર જાદૂગર માનતા હતા. ખાસ કરીને
માતાઓ તો આ લોકોથી ખાસ સાવધ રહેતી. બાળકોને ઉપાડી
જવાનો પણ લોલી લોકોનો એક વ્યવસાય ગણાતો. ત્રણ જણોને
આવી રીતે ગામના રસ્તા પર જતાં જોઈને લોકો ગાબરા થઈ ગયા.
એક બેત્રણ વર્ષનો છોકરો રસ્તા પર ઊભેલો જોવામાં આવ્યો. માના
ભાવ પરથી એમ લાગતું હતું કે આ લોલી લોકોના આગમનની ખબર

પહેલેથી જ જોતે છે. છોકરાને જોવાવવા માટે જુઓ પાડી, પરંતુ છોકરો માટીનું ઘર બનાવવાની રમતમાં મશગૂલ હતો. પરંતુ બ્યારે આ ત્રણ લોલી મુસાફરોને એકદમ પાસે આવેલો જોઈને તો માતાની ધીરજ રહી શકી નહિ. એ બાળક પાસે દોડી ગઈ અને જોતો હાથ પકડીને ભારતીપીટતી ઘરમાં લઈ ગઈ. લોલીઓનો આવો ભય હતો. ઉઠાવીને કોથળામાં નાખી દે તો પણ શી ખચર પડે? બહુગરોનું શું ઠેકાણું? એ તો જોતજોતામાં માનવીને મચ્છર બનાવી દે!

મુસાફરો મામથો ઘણે દૂર નીકળી ગયાં. થોડે ક્ષેત્રે જોડા પર્વતો ઊંડા અને રસતો ઊંચીનીચી સાફ જમીન પર થઈને પસાર થતો હતો. ઘુસ અને ઘુસઘુસને દંડધારિણીની બાજુ થઈ ગઈ હતી, એટલે આંખારો સાંભળતાં જ ડાહ્યાડમરા થઈને તેઓ ચાલતા હતા.

“અધૂરી રહેલી વાત પછી કહીશ. પરંતુ દિયરજી, જુઓ છો ને આ લોકો આપણને કેવી દૃષ્ટિથી જુએ છે તે!”

“ભારે ઘૂણા અને શંકાની દૃષ્ટિથી.”

અધા લોલીઓ પ્રત્યે ઘૂણા સેવે છે, પરંતુ અધા લોલીઓ પ્રત્યે ભય અને શંકાની નજરે જોવાની જરૂર નથી. ઘૂણા ય લોલીઓનું જોવા છે જેઓ દરબારમાં ગાયક તરીકે રહે છે, પણ બીજા માગતા નથી.”

“તો શું આવાઓને પણ ઘૂણાની નજરે જુએ છે?”

“અરે, આ લોકોના શરીર પર સુંદર કપડાં, હાથમાં દીનાર અને તહેનાતમાં દાસદાસીઓ હોય છે. આ ગ્રામવાસીઓને જોને જોળખવાનો અવસર ક્યાંથી મળી શકે? વખત છે ને જોળખી જાય તો માતાઓ જરૂર સાવચેત બની જવાની. આપણી ગોરી છોકરીઓ જોઈને કહે છે: ‘કાળા લોલીઓની પાસે ધરિનીઓ જેવાં બાળકો ક્યાંથી આવ્યાં? નકકી ક્યાંકથી ચોરી લાવ્યાં છે!’ બિચારા લોલીઓનું આ જીવન!”

“ભાભી ! તમે ભારત તો દેખ્યું હશે. ત્યાં કેમ જતાં નથી ?”

“દિયરજી, આપણે ભારતનાં છીએ તે આપણે જાણીએ છીએ. આપણે આપણી ભોલી પણ જૂથ્યાં નથી. આપણા કેટલાક ભાઈઓ અમની અને ઈમેરમાં પણ પહોંચી ગયા છે. એમની ભાષા બગડી ગઈ છે. કેટલાક તો માત્ર નામના લોલી છે. જ્યારે આપણે ભારતમાં ગયાં હતાં ત્યારે હું માત્ર દશ વર્ષની હતી. ત્યાંની હરિયાણા જૂમિ-મોટી મોટી નદીઓ, જંગલથી ઢંકાયેલા પહાડ : એ બધું મને હજી પણ યાદ છે. એવું અહીં ક્યાં છે ?”

“પરંતુ ઈરાનનો મેવો બહુ મીઠો હોય છે.....”

“પણ દિયરજી, હિંદની કેરી અહીં ક્યાંથી જોવા મળે ?”

“તમે હજી એ બધું જૂથ્યાં નથી ?”

“પોતાનો દેશ તે કેમ ભુલાય ?” દીર્ઘ નિઃશ્વાસ સૂક્તાં સ્ત્રીએ કહ્યું : “પરંતુ એક સ્થાને રહેવાનું આપણા ભાગ્યમાં ક્યાં છે ? આપણા પગે તો ભમરો છે; આજે અહીં તો કાલે ખીજે !”

“પરંતુ ભાભી, તમને જુદા જુદા મુલકો જોવાની કેવી સુંદર તક મળે છે ?”

“દિયરજી, આ જીવનમાં આકર્ષણ અને રસ બન્ને છે.” સ્ત્રીએ કહ્યું : “એટલે તો આપણે ચક્કર ઉપર ચક્કર લગાવતાં રહીએ છીએ. લોલીઓ બાંધ્યા બંધાય જોવા નથી; એમને રાજ્યોની હદ પણ બાધક નીવડતી નથી.”

“શું એક રાજ્યની હદ બોલાગીને બીજા રાજ્યની હદમાં દાખલ થતાં હેરાનગતિ નથી પડતી ?”

“હેરાનગતિ પડે તો પણ અમે ક્યાં પરવા કરીએ એવા છીએ. મનમાં કંઈ રાખતાં નથી. ગઈ સાલ વસંતમાં અમે રોમન રાજ્યમાં

હતાં, જ્યારે આજે ધરિનમાં છીએ. અડધું ધરિન પણ ખૂંદી નાખ્યું. કાલ કે પ્રમ દિવસે રંગા(રે, તહેરાન)માં હમથું. શિયાળો પૂરેપૂરો બેસી ગયા પહેલાં અમે હજોના રાજ્યમાં પહોંચી જવાની આશા રાખીએ છીએ. સરહદ પરના સવળા સૈનિકો જાણે છે કે એક જગાએથી બીજી જગાએ બટકવું એ જ તો લોલી લોકોનું કામ છે. અને, જ્યાં કોઈની આંખ લાલ દેખી ત્યાં બે ગાયન સંભળાવ્યાં એટલે બેડો પાર!”

“ભાભી, તમારું આ જીવન મને તો બહુ ગમે છે, પરંતુ...”

“દિયરજી, પરંતુની શી વાત છે? અમારા લોલીઓએ મજદૂર આપાનો ઉપદેશ ગ્રહણ કર્યો છે તે અંદર ખાતેથી જ. બહાર કહેવાની આજકાલ કોની મગદૂર છે? પરંતુ ઇચ્છા હોય તો વીસ વર્ષની મારી બેન વર્દક તમારા માટે તૈયાર છે.”

“ભાભી! આ શું બોલી રહ્યાં છો? શું આ બહાને દિયરને હડસેલો તો મારતાં નથી ને?”

સ્ત્રીએ દિયરના હાથને ફરી પાછો પોતાનાં હાથમાં લઈ લીધો અને મુસાફરી ચાલુ રાખતાં કહ્યું: “બે બે હોં દિયરજી, પછી આ ભાભીને છોડી ચાલ્યા ન જતા!”

“ભાભી, છોડી ચાલ્યા ન ચાલ્યા જવાની વાત મારા હાથમાં નથી એ તમે ક્યાં નથી જાણતાં?”

“પરજી, તમારો સંગ છૂટી જવાના વિચાર માત્રથી જ મારું દિલ ઉદાસ થઈ જાય છે.”

“હમણાં આપણે જુદાં નહીં પડીએ, ભાભી! ખુશસન અને શ્રુતગતના રસ્તા સુધી તો આપણે સાથે જ છીએ.”

“દિયરજી, મને તો એવું થાય છે કે જાણે તમને ખાંધી રાખી.”

“મનથી તો અંધારું ચૂક્યો છું, ભાભી ! અને પાછાં તમે તો ભાભીય છો અને ગુરુય છો. છેલ્લાં ત્રણ અઠવાડિયાઓમાં તમે મને કેટલી બધી વાતો શિખવાડી દીધી ?”

“બરેબર, દિયરજી ! હવે તમે પાછા લોલી ખની ગયા. પરંતુ આ ભાઈ કેમ કાંઈ બોલતા નથી ?”

“દિયરભોજનની વાતોમાં વચ્ચે બોલવું સારું નથી. સાંભળું તો અંધુંય છું, પણ જ્યારે તમે વચ્ચે વચ્ચે ખીજી ભાષા બોલો છો ત્યારે સમજાવું નથી. એટલે મેં તો નક્કી કર્યું છે કે દિયરભોજનને બોલવાનું કામ કરવા દેવું અને મારે ગુલ અને છુલછુલને સંભાળતાં મૂળામૂળા સાંભળ્યાં કરવું.”

“તો ભાભી ! હવે તો તમને વિશ્વાસ એકો ને કે આપણને લોલી સિવાય ખીજું નહિ જ કહે.”

“હા, દિયરજી ! અને તમે તો પહેલેથી જ એવા હતા. કેમકે વાળ કાલસા જેવા છે, રંગ પણ બહુ નહિ તો થોડોધણોય અહીં-વાળાઓ કરતાં કાંઈક વધુ લીલો છે. પરંતુ આ ભાઈ એટલા મળતા આવતા નથી. વાળ અને દાઢીમાં એકે દિવસ પણ જો રંગ ન આવે તો તરત પીગાશ વરતાઈ આવે છે.”

“પરંતુ ભાભી, એ તો ખતાવો કે અન્દર્જગરની વાતો તમને કેમ ગમી ?”

“દિયરજી, આ તે સવાલ છે ? જોતા નથી આખી દુનિયા આપણાં જેવાં ભટકતાં તરફ ઘૂણાની નજરે જુએ છે ! માનવસમાજથી આપણે અલિખિત છીએ, પરંતુ અન્દર્જગર બહુ બલા છે. તેઓ કેવા મોટા દિલના અને કામળ હૃદયના છે ! તરપોતના દુકાળમાં મેં એમને કેટલીયે વાર નજરથી નિહાળ્યા હતા. એમને લાગેનાં પ્રાણ અચાવ્યા.

એમનો સ્વભાવ કેટલો સરળ છે ! અમારાં બાળકો એમની પાસે જાય છે ત્યારે તેઓ એમને પોતાના બોળામાં બેસાડે છે. તેઓ કહેવા પૂરતું નહિ, પણ ખરા હૃદયથી આપણને પોતીકા ગણે છે. એમની વાતોમાં મને શી ગતાગમ પડે ? એક તો હું સ્ત્રી અને તેમાં ય લોલી છું ! પરંતુ જે સગી આંખોએ જોયું તેમાં અવિશ્વાસ કેવી રીતે કરી શકાય ? અન્દર્જગરને અમારી કોમવાળા સૌથી અધિક માને છે.”

વાતનો ક્રમ ગંભીર બનતો જોઈ, એને બદલવા દિયરે કહ્યું :
“જુઓ તો ખરાં બાલી, આ સામેનો દમાવંત પહાડ કેવો સુંદર છે !”

“સુંદર તો છે દિયરજી ! પરંતુ પાસેની વાત ના કરો. જાણો છો ને આ દમાવંત જેવોતેવો પહાડ નથી.”

“હા, બાલી ! જેવોતેવો નથી. એમાં તો પરીઓ રહે છે પરીઓ !”

“એટલા માટે તો લોટો ત્યાં જતાં ખીએ છે. એ પરીઓ તે કોઠરાકોઠરાઓને અવશ્ય ઉડાવી જાય છે.”

“દિયરજીની બાબી ! ત્યારે તો એ લોલી તો નહિ હોય !” ત્રીજી બક્ષિતએ પોતાનો સર પુરાવતાં કહ્યું.

“એ તો ત્યાં જાયો ત્યારે ખખર પડે. અહીં બેકાંબેકાં વાતો કરવી તો સહેલી છે.”

“પરીઓ શું આંધળી, લૂલી, લંગડી હોય છે ?”

“ના, એ તો બહુ ખૂબસૂરત હોય છે. તમ સુવર્ણ કે અમિ-
જાળા જેવા વર્ણની.”

“ત્યારે એવી પરીઓના હાથમાં પડવું એ તો સૌભાગ્યની વાત લેખાય તે ખાઈ તો નથી જતી ને !”

“તે ખાતી તો નથી, પરંતુ એમના દોસ્ત રાક્ષસો પણ આજ દમાવન્ત પર્વત પર રહે છે, અને એમને નરમાંસનું ભોજન બહુ પ્રિય હોય છે.”

“હેં બાબી, તમે કદી રાક્ષસ જોયો છે ખરો?”

“દિયરજી, રાક્ષસને જોયો હોત તો દિયરભોજનને વાત કરવાને વખત ક્યાંથી આવત? રાક્ષસો તો પહાડ જેવડા હોય છે. એમનું માથા પર મોટાં મોટાં શિંગડાં હોય છે, અને મોંમાં હાથી જેવાં લાંબા દાંત હોય છે. માટેજ લોકો દમાવન્ત પર ચડતા નથી. રાતમાં તો ત્યાં જતાંય થરથરે છે.”

“પહાડ ઉપર આમેય કોઈ શું કામ જાય? જઈને ભૂખે મરવું પડે. હા, કોઈ પરીનો મોટો થઈ જાય તો ભાગ્ય જરૂર ખૂલી જાય. બાબી! આટલી સુંદર પરીઓના બંધુ રાક્ષસો આટલા કડૂખા, આટલા ભૂંડા કેમ હોય છે?”

“તો શું પરીઓય ક્યાં ચોાછી હોય છે? એ બીજાનાં પતિ-બાળકોને પકડીને એમને ઘેટાંબનાવીને રાખે છે, અથવા ઝાડ બનાવીને સીમાં કરી દે છે.”

“બાબી, આમાં શું ખોટું છે? જે માનવીને ઝાડ બનાવી દેવામાં આવે તો સારું! બિચારો દિવસભરની ચિંતામાંથી તો બિગરી જાય! મને તો પરીઓને જોવાનું બહુ મન છે. છેવટે એક પણ મેરી જાય તો પણ ઘણું!” દિયરે કહ્યું.

“સામે જુઓ, એક પરી તમારી વાટ જોતી બેઠી છે!” સામા રસ્તા પર બેઠેલી એક યુવતીને બતાવતાં એના સાથીએ દિયરને કહ્યું.

“હા, દિયરજી! આ જુઓ પેલો વર્દક બીબી. તમ્મજમાં થોડી વાર રાહ જોવા જેટલી પછુ ધીરજ એનામાં નથી; તેથી તો રસ્તામાં આવી બીબી છે.”

વર્દક સાથેજ વર્દક-ગુલામ હતી. એનાં સાધારણ તેમજ કાંઈક મલીન વસ્ત્રો એના સૌંદર્યને નિરતેજ કરવા અસમર્થ હતાં. એનો સારો વેલ જાણે ગીયામાં ઢાળેલો લાગતો હતો. પોતાના અદ્વિતીય સૌંદર્યથી ઈરાનીઓમાં વર્દક અજાણ ભાત પાડતી હતી. ઈરાનીઓ એના અળકતા કૃષ્ણ કેશ પર સુગંધ હતા.

સાથીઓને પાસે આવેલા જોઈ વર્દકે બોલી: “હું તો સમજી કે તમને લોકોને લૂંટારા ઉઠાવી ગયા.”

વર્દકની પાસે પહોંચી જઈને દિયરે કહ્યું: “તું શું ખરેખર આવું સમજી બેસી હતી? અમને જો કોઈ લૂંટારા અથવા દમાવંતનો રાક્ષસ ઉઠાવી જત તો કાંઈ વાંધો નહોતો, પરંતુ પછી આ ગુલ અને ગુલગુલનું શું થાત?”

‘દિયર’ના ગાત્ર પાર હળવી ટપલી મારતાં વર્દકે કહ્યું: “ચાલો, રસોઈ તૈયાર છે. બધા તમારી રાહ જુઓ છે. મારાથી રહેવાયું નહિ જેટલે અહીં આવતી રહી. સાથેજ મારા હૃદયમાં કંઈનું કંઈ થતું હતું.”

“કંઈનું કંઈ!” આ વેળા ભાબી બેસી: “તું તો એમજ માનતી હોઈશ કે તારા તરુણને રખે દમાવંતની કોઈ પરી ઉઠાવી જાય અને એને માખી બતાવી દે! કેમ એમજ ને?”

“દમાવંતની પરીની શી જરૂર છે-જ્યારે એની સાથેજ કંઈ હોય.”

“તો વર્દક! શું તને તારી બેનનો ભરોસો નથી?”

વડે પોતાની બેનને જોખામાં લઈ લીધી અને એનું મુખ ચૂમતાં કહ્યું : “ના બેન, તું ખોટું ના લગાડીશ.”

આ લોકોએ ઉતાવળે ઉતાવળે ડગ ભરવા માંડ્યાં. ગામની બહાર નહેરના કિનારે એક બાગની પાસે નાના નાના તંબૂઓ ઊભા હતા. પુરુષ પોતાની પાછળ પકેલા સાથીઓની રાહ બોલતા હતા. ગુલ અને શુલ્કશુલ પોતાના ભાઈઓને જઈ મળ્યા, એમની સાથે આવેલાં પુરુષ અને સ્ત્રી પણ પોતાના નતિનાખામાં લળી ગયાં. થોડી વારમાં તેઓ કામળ પર એસીને ગરમ ગરમ માંસરૂપને ફૂંકી ફૂંકીને પીવામાં લાગી ગયાં.

હજી અંધારું થયું નહોતું. રાત અહીં જ ગાળવાની હતી. લોલીઓનો તંબૂ એ જ એમનું ઘર હોય છે, અને જે ગામમાં એ લોકો ઊતરી પડ્યા હોય છે તે જ એમનું ગાય બને છે. એટલે ખાનપાન પૂરું થયે વાઘો બહાર નીકળ્યાં અને લોલી સ્ત્રીપુરુષ ગીત ગાવામાં અને નાચવામાં તલ્લીન થઈ ગયાં. થોડી રાત વીત્યા મુઘી સૂવાનું માત્ર આજે જ બન્યું નહિ એમ નથી, પરંતુ જ્યાં પણ એકથી વધુ દિવસ માટે તંબૂ તણાતા ત્યાં નાચવાન વગર આ લોકોને હજી વેળતી નહિ.

પ્રકરણ ૧૬ :

સૂર્યનું નૃત્ય

ઉદ્યાન જેવું જણાતું તેહરાન નગર આસપાસના પહાડોથી દૂર મુઘી પથરાયેલું હતું. વેરાન પર્વતમાળા અને મેદાનની વચ્ચે વસેલું આ ઉદ્યાનનગર સાચે જ બેનારનું ધ્યાન ખેંચ્યા વગર રહેતું નહિ. સામન્ત સ્પન્દિયારે વસાવેલું આ તેહરાન નગર માત્ર ઉદ્યાન અને ભવનોથી જ લાખું ભર્યું નહોતું, પરંતુ ચીન અને ભારત

જવાના માર્ગ પર આવેલું હોવાથી તેમજ વણિકા અને ક્રેડીઓએ એને પોતાનું નિવાસસ્થાન બનાવેલું હોવાથી બહુ ધનસંપન્ન પણ હતું. સામન્ત સ્પન્દિયાર સાસાની સામ્રાજ્યનો વંશપરંપરાગત દુર્ગપાળ હતો. આ નગર અને કેટલાંય ગામેનો એ પાદશાહ હતો. અમીરો અને ઉમરાવો માટે છેલ્લાં દશ વર્ષ અરાજ હતો, પરંતુ હવે એના વિચારો પ્રમાણે અહમ્મદે ધર્મની રક્ષા કરી હતી અને અધર્મીઓનો નાશ કર્યો હતો. હવે એ ફરીથી પોતાના ગુલામો અને તોફરોના પ્રાણુધર્મનો એવો ને એવો જ સ્વામી હતો. તેહરાન નગરની બહાર, જ્યાં થઈને દમાવન્તના હિમશીતળ જળની નહેર વહેતી હતી ત્યાં, રાવટીઓ બહુ સંખ્યામાં તાણેલી હતી. આ બંધી રાવટીઓ લોહીઓની હતી. એમની અધિકતાથી લાગતું હતું કે ચારે દિશાઓમાંથી આવીને લોહીઓ અહીં એકત્રિત થયા છે.

દિવસનો ત્રીજો પ્રહર હતો. રાવટીઓના માલિકો બહાર નીકળી પડ્યા હતા. હવે રાવટીઓમાં ધણુંબટું તો એમનાં દૂતરાં, બાળકો અને વૃદ્ધ સ્ત્રીઓ બાકી રહ્યાં હતાં. કોઈ પોતાનાં વાંદરાવાંદરી લઈને, તો કોઈ પોતાનું રીંછ લઈને આજીવિકા મેળવવા માટે એ પ્રાણીઓને ખેંચતમાશે બતાવવા નગરમાં ગયા હતા. કેટલાંય ભીખ માગવા છોપડી ગયા હતા, તો કેટલાક વળી જુદા જુદા દેશોમાંથી લાવેલ વસ્તુઓને વેચવા નીકળી પડ્યા હતા.

એક રાવટીમાં વર્દક પિત્તળના દર્પણને સામે રાખીને વાળ અને ચહેરાને શણગારી રહી હતી. એનો યુવાન મિત્ર ‘દિયર’ વાતો કરતો એની સામે ખેડો હતો. વર્દક કહેતી હતી: “આજે મારે સામન્તના મહેલે જવું છે.”

યુવકે પૂછ્યું: “સામન્તના મહેલે એટલા જતાં બીક નથી. લાગતી?”

“બીક શેની, એ તે કાંઈ વાગ્યાય છે તે ખાઈ જશે? સૌ આજીવિકા કમાવા કોઈને કોઈ દિશામાં ગયાં છે. જેટલું સામન્તના, દરબારમાં ગાવાનું મૂલ્ય મળે તેટલું થોડું જ ગલીઓ કે સામાન્ય ઘરોમાં મળવાનું હતું? ગાન કે નાચ બેમાંથી એક કરવું પડશે, અને પાછી હું એકલી થોડી જ હોઈશ?”

“શું, ત્યાં બીજી ગાયિકાઓ પણ હશે?”

“સામન્તનું અંતઃપુર તરપોનના અંતઃપુરથી કાંઈ કમ નથી. હમરો સ્ત્રીઓ અને વળી એક એકથી રૂપમાં તે ગુણમાં ચડિયાતી ત્યાં હાજર જ છે. મારો વારો આવશે એટલે હું પણ ગાઈશ કે નાચીશ, અને તક મળતાં નૃત્યમાં સૌને હરાવી પાછી આવીશ એવો મને વિશ્વાસ છે.”

“પાછી આવીશ કે વદનક? તારી સાથે મને પણ લઈ જ; હું વાળું વગાડીશ.”

“હત! પુરુષનું અંતઃપુરમાં જવું ખાસ કરીને, ન્યાં ખાનપાન અને સંગીત સાથે ગોઠી થઈ રહી હોય ત્યાં, અસંભવ છે.”

વદનક પોતાના કાળા ભમ્મર વાળને વચ્ચેથી બે ભાગ પાડીને, પીઠ બાજુ લઈ ગઈ અને પછી એણે અંખોડો વાળ્યો. ભમ્મરના વાળ ઠીક કરવામાં તંખૂતી બધી ચતુર વૃદ્ધાઓએ એને મદદ કરી. આંખોમાં કાજળ, અને હોઠ પર લાલી લગાવ્યાં. શરીર પર સુંદર રંગની નવી કંચુક પહેરી અને ત્રીચે સૂંઘણું નહિ પણ મોટા ઘેરાવાનો લેઘો પહેર્યો. એની સામે નજર માંડીને યુવક બોલી ઊઠ્યો : “ખરેખર! તું તારી કળાથી બધાને મહાત કરીશ.”

“અને ઘણાં ઇનામો પણ લાવીશ, જેમાં સામન્તના દુર્ગની પુરાણી મંદિરા પણ જરૂર હશે. પછી આપણે બેઠે બેસીને એનું પાન કરીશું. કેમ માસી, ખરું ને?”

“હા, જીવતી રહે ખેટી!”

વર્દકને સજીને તયાર થતાં થતામાં તે સૂર્ય અસ્તાચળે પણ ચાલ્યો ગયો. પછી એ માસીની સાથે દુર્ગ લાણી રવાના થઈ.

એ અંતઃપુરની રક્ષિતા નહોતી. ગમે તેવી બનીઠની હોવા છતાં પણ એના પોષાક એની જાતિને જીપાવી શકતો નહોતો. બજારમાં થઈને દુર્ગમાં જવું નહોતું, નહિતર સાયંકાળે પણ બજાર જોવા મળત. હજારો વસ્તુઓનાં બજારો આખા નગરમાં પથરાયેલાં હતાં, જેમાંનાં કેટલાંકમાં તે પોતાની છતોને કારણે દિવસે પણ અંધારું રહેતું હતું. નગરની બહારના રસ્તા પર થઈને વર્દકને જવું હતું, જેના પર ઘરો તો હતાં, પરંતુ દુકાનો નહોતી, એટલે એ રસ્તે લોકોની અવરજવર બહુ નહોતી. દુર્ગનું મહાદ્વાર આવતાં પહેલાં જ લોહી રાખ મળ્યો. અને ‘સમય થઈ ગયો છે’ કહીને, એને લઈને, મહાદ્વાર લાણી ચાલ્યો. દુર્ગ વસ્તુતઃ એક મજબૂત કિલ્લો હતો, અને એનું મહાદ્વાર પણ એક સુદૃઢ દ્વાર હતું. મહાદ્વારનાં વિશાળ કમાડ પર બહારની બાજુ અડધા અડધા વેંત લાંબા મોટા અણીદાર ખીસા, શાહુડીના કાંટાની જેમ, જડેલા હતા. આ સમયે દુર્ગ આમોદમોદનું સ્થાન હતો, પરંતુ એને શત્રુનું આગમન થતાં જ એક સુરક્ષિત કિલ્લો બની જવા માટે તૈયાર રહેવું જરૂરી હતું. કોણ જાણે ક્યારે શ્વેત દૂણો અહીં આવી ચડે અથવા બજાર કોલકાક ફૂદતો ફૂદતો અહીં આવી પડે!

દુર્ગની અંદર પ્રવેશ સૌને માટે ખુલ્લો નહોતો. લોહી રાખ પોતાના રંગબેરંગી પોષાકમાં, બહુ નિશ્ચિંતતા સાથે, દરવાજાની અંદર ચાલ્યો ગયો. એને કોઈએ રોકટોક ન કરી. હા, વર્દકને જોતાં જ દારપાળોના હાથ પોતાની મૂછ બાજુ વળ્યા ખરા. રાખએ અંદર જઈને એક પ્રૌઢ સ્ત્રીના હાથમાં વર્દકને સોંપી, જે કોણ જાણે કેટલાય દરવાજાઓ વટાવીને વર્દક અને એની માસીને ક્ષીડોદાનમાં લઈ ગઈ. ત્યાં એક છતની નીચે બીજી પણ પચાસ યુવતીઓ પ્રતીક્ષા કરતી.

એડી હતી. એક બીજી વૃદ્ધાએ આવીને એમનાયાંથી દસને ચૂંટી ઢાઢી. વર્દકને પ્રસન્નતા થવી જ નોંઈએ, કેમકે એ દસમાંની એ એક હતી. આ દશેયને હવે વધુ અંદર જવાનું હતું. અને બાજુના ખડોની હારોની વચ્ચેથી પસાર થતાં દોઈ વાર ખડોની અંદરના ભાગ પર તો દોઈ વાર ભીંતો પર દોરેલાં ચિત્રો પર વર્દકની નજર પડતી હતી. અંતે એને એક બહુ શણગારેલા ખડમાં લઈ જવામાં આવી, જ્યાંથી આવતી સુગંધ બહુ પહેલાંથી એની પાસે પહોંચી ગઈ હતી. ખડની ફરસ ઉપર એક મોટી સુંદર જગમગ પાથરેલી હતી. દીવાલો પર સુંદર ચિત્રગમ હતું, જેમાં કેટલાંક શિકારનાં દશ્ય પણ હતાં.

ચિત્રો પર નજર દોડાવતાં વર્દકનું ધ્યાન એક જીવંત ચિત્ર પ્રતિ ખેંચાયું. ખડ ગૃહને છેડે સિંહાસન પર, એક યુવન સુંદરી સહિત એક આધેડ પુરુષ પગ પર પગ ચડાવીને બેઠો હતો. એના માથા પર એક નાનકડો સુકુટ હતો. એના થોડાક કપેલા વાળ પાછલી બાજુ ફેલાયેલા હતા. મૂંઝે લાંબી પરંતુ ઘાઢી ટૂંકી હતી. એના દેહ પર ઘૂંટણો સુધી લાંબો કંચુક હતો, જે કસબ ઢામ કરેલા લાલ બિનના વસ્ત્રમાંથી બનાવવામાં આવ્યો હતો. કંચુકની ઉપર સુવર્ણ-રેખાઓથી ગુંથેલાં કૂત્રપાંદડાંઓ સિવાય સામી બાજુ ગોળ કુંડાળામાં એક કૂતરો ગુંથેલો હતો—મનદવરની ધર્મમાં કૂતરાને પવિત્ર પ્રાણી ગણવામાં આવે છે. પુરુષની ઉંમર પચાસથી ઓછી નહિ હોય, પરંતુ વ્યાયામ અને મૃગયાના અભ્યાસના લીધે એના શરીરમાં ચરબી નહોતી. એનું શરીર એકવડિયું હતું. છાતી કરતાં કમર પાતળી હતી. કમર પર રત્નજડિત સુવર્ણ કમરબંધ બાંધેલો હતો. નીચે પાંખાળો પહેલો પાયજામો હતો અને એની નીચે પગની એડીઓ અને પગ ઉંચા હતા. પુરુષના કમરે કમરબંધ ઉપરાંત ગળામાં એકસેરની માળા અને હાથમાં કંકણ હતાં. સિંહાસન ઉપર મખમલની બહુ સુગંધિત ગાદી બિછાવેલી હતી અને પીઠની બાજુ મોટા તકિયા મૂકેલા હતા. સિંહાસનના ચારે પાયા હાથીદાંતના હતા, અને એમના

પર મોનાનું દામ કરેલું હતું. સિંહાસનથી થોડેક છેટે એક સગડી સળગતી હતી, જેની ત્રણ ઢડી પાડીને ઉપર પાણીનું વાસણ મૂકેલું હતું. ખંડની અંદર પેલા પુરુષ સિરાય અથે જ સ્ત્રીઓ ને સ્ત્રીઓ જ નજરે પડતી હતી, જેમની સંખ્યા વીસથી ઓછી નહોતી. સ્ત્રીઓના કંચુક લગભગ ઓડી સુધી પહોંચતા હતા અને નીચે તલ્લવાર તથા એમાં સીવેલા પગના મોજા દેખાતા હતા. ખાનપાનની સામગ્રી લાવવાલઈ જવાનું દામ કરનાર સર્વ સ્ત્રીઓના મુખ પર રૂમાલો બાંધેલા હતા, જેથી મુખના મક્કીન શ્વાસથી ભોજનથાળ અશુદ્ધ ન થઈ જાય. કેટલીક સ્ત્રીઓના હાથમાં જળની ઝારી કે સુરાની સુરાઈ હતી. જેમના હાથમાં કશું નહોતું તેઓ બહુ સન્માન સાથે બંને હાથથી સ્વસ્તિક ચિહ્ન બનાવીને, એમને છાતી પર રાખીને ઊભી હતી. પુરુષની પાસે સિંહાસન પર એકેથી સ્ત્રીની ઉમ્મર બહુ ઓછી હતી, અને મદ્ય આપનારી પરિચારિકાઓ મદ્યપાત્ર આપતી વખતે જેટલું સન્માન પુરુષ પ્રતિ દાખવતી હતી તેટલું જ સન્માન એની પ્રતિ પણ દાખવતી હતી.

સિંહાસનની એ પડખે એ સ્ત્રીઓ ઊભી હતી. એકના હાથમાં ચમર અને બીજીની હાથમાં મોરખીંછાનો ગુચ્છ હતો. એમના પોષાકમાં કાંઈક વિશેષતા હતી. એમના દેહ પર સૂચનને બદલે પહોળો લેંઘો હતો અને લાંબો કંચુક ઘૂંટણ સુધી જ પહોંચી શકતો હતો. બદન પર ભરેલો કબજો હતો.

વર્દક ત્યાં પહોંચી ત્યારે સિંહાસનથી થોડે છેટે ઊભેલી એક સ્ત્રી વાંસળી વગાડતી હતી, અને બીજી ત્રિદાણ તંત્રીના તાર છેડતી હતી. પરિચારિકાઓ મદ્યપાત્રને મદ્યથી ભરેલું ને ભરેલું રાખતી હતી, પરંતુ પુરુષ તેમજ સાથે એકેથી સુંદરી અને ધીરે ધીરે મદ્યપાન કરતા હતાં. હા, નીચે એકેથી સુંદરીઓને પાન કરાવવામાં તેઓ અધિક ઉદાર જણાતાં હતાં.

ગાનની એક બેડક પૂરી થઈ. પુરુષે પરિચારકાઓને ધીમેથી કાંઈક કહ્યું. હવે બીજી ચાર સ્ત્રીઓને હાજર કરવામાં આવી. એમાં વર્દક પણ એક હતી. એક સ્ત્રીના હાથમાં શકટાકાર વીણા હતી, જેના તારનો સ્વર મધુર હોવા ઉપરાંત અધિક તીવ્ર હતો. એ સ્ત્રીએ હાથમાં ૩૬ વાદ્ય ધારણ કરીને આવી હતી. એમણે પહેલી ગત હેડી અને એક હિંદી રાગ વગાડ્યો. સામંતને હિંદી રાગ અધિક પ્રિય હોય એમ જાગતું હતું. પાંચલાં સો વર્ષથી હિંદી રાગ ઈરાનમાં બહુ લોકપ્રિય નીવડ્યો હતો. એક ગત ગાયા પછી વર્દકે ઈરાની ભાષામાં હિંદી રાગનું એક પ્રેમગીન ગાયું. સિંહાસનસ્થ પુરુષનાં નેત્રો હવે રક્તવર્ણ બની ચૂક્યાં હતાં. વર્દકના મધુર કંઠે પુરુષ પર બહુ કચેાં. સમીપમાં બેઠેલી યુવતીના ચહેરા ઉપર આશંકાની છાયા દળતી દેખાતી હતી. પુરુષે સ્મિત કરતાં પરિચારકાઓને કાંઈક કહ્યું. ગત સમાપ્ત થતાં જ એણે વર્દક અને વાદ્ય વગાડનારીઓને પણ કાંઈક કહ્યું.

હવે નૃત્યની ગત વાગવા લાગી. વર્દક ઊભી થઈ ગઈ. એ નયો કહી શકાતું કે અહીં વર્દક જ સૌથી સુંદર સ્ત્રી હતી, પરંતુ વર્દકના ઘાટીલા શરીરની હરીફાઈ બીજી કોઈ કરી શકે એમ નહોતી. વર્દકના હાથ ધીરે ધીરે લંબાઈને ગતિશીલ બનવા લાગ્યા. જાણે હંસની પાંખો મંદ મંદ સમીરમાં નીચે ઊતરી કે ઉપર ચઢી રહી છે! એના પગની ગતિ! એ ગતિ નહોતી, પરંતુ કુશળ ખલાસીનું જળમાં નૌકાવ્રવન કે પક્ષીનું આકાશમાં નીચેઉપર લીલાપૂર્વક ઉડવન હતું. ધીરે ધીરે નૃત્યની ગતિ વધતી ગઈ. સિંહાસનસ્થ પુરુષ પણ સૌની ઉપરથી નજર ખેંચીને વર્દક સામું એકીટથે નિહાળવા લાગ્યો. એકેએક અવયવ વર્દકના કાજૂમાં હતા, અને એની આંખો થતાં એના પ્રત્યેક અવયવ એવા તો વળાંક લેતા હતા કે એમજ લાગતું હતું કે તેના શરીરમાં જાણે હાડકું જ નથી. વર્દક શીઘ્ર ગતિએ ઘૂમતી વર્તુળ બનાવતી, તો ક્યારેક ફૂંદડી ફરતી, તો ક્યારેક હાથને ઘૂંટણે

સુધી લઈ જતી, તે ક્યારેક શરીરને કળામય વળાંક આપતી. જાણે નૃત્ય કરતાં તેને વર્ષો વીતી ગયાં ન હોય એવું લાગતું હતું. બધાં ભાન ભૂલી ગયાં હતાં. છેવટે વર્દકે નૃત્ય પૂરું કર્યું. સૌ સ્વર્ગ પરથી જાણે પૃથ્વી પર પહોંચ્યાં! પુરુષની આજ્ઞાથી પરિચારિકાઓએ સ્વામીની લાલ મદિરામાંથી એક ચપક ભરી વર્દકના હાથમાં આપી. વર્દકે એક વાર જમીન સુધી ઝૂકીને વંદના કરી, પછી મદિરાને એક ઘૂંટડે પી ગઈ. વર્દકની કલા પર દરબાર મુગ્ધ બન્યો. આજે એનું ભાગ્ય ઊંચડવાનું હતું.

ભાગ્ય ઊંચડવા છતાં પણ વર્દક માટે અમુક મર્યાદા હતી. વર્દક શું, બધા માટે મર્યાદા હતી. વર્દક તો નીચ લોલી જાતિનો રોમન કન્યા હતી. કદાચ ઈરાની હોત તો પણ સામન્તના અંતઃપુરમાં સામન્ત સિવાય બીજા કોઈનો કન્યાનો પત્ની તરીકે સ્વીકાર થતો નહિ. તેહરાનના સામન્તની પાસે સામન્તોની કન્યાઓની સંખ્યા સૌથી અધિક હતી. એ સિવાય કેટલીક પોતાની જોતો અને પુત્રીઓ પણ પત્નીના રૂપમાં હાજર હતી, જેમનું સન્માન સૌથી વધુ હતું. એમનો જ સૌથી મોટો પુત્ર ભાવી સ્પન્દિયાર બનવાનો હતો. રાજમાતાનું પદ પણ એમનામાંથી જ કોઈ ને પ્રાપ્ત થવાનું હતું. બીજા સામન્તો અને અમીરઉમરાવોની કન્યાઓ સામાન્ય પત્નીઓ બની શકતી હતી. એમની પછી ચાકરપત્નીઓનો વારો આવતો હતો, જેમની સંખ્યા તેહરાનના અંતઃપુરમાં એક હજારથી ઓછી નહોતી. એ પછી દાસીઓ અને પરિચારિકાઓમાંથી જે રૂપસુંદરીઓ હોય તેમનો વારો આવતો હતો. સ્વીકૃત થયા પછી વર્દક આવી દાસી અને પરિચારિકાના પદ સુધી પહોંચી શકતી હતી. હા, આવી દાસીપરિચારિકાઓને અન્નપાનને સ્પર્શ કરવાનો પણ અધિકાર હોતો નથી.

વર્દકની પછી બીજા ગાયિકાઓએ પણ પોતાનું હીર દેખાડ્યું, અને એમાંથી કેટલીકે પ્રશંસાના શબ્દ પણ પ્રાપ્ત કર્યા, પણ નૃત્યમાં

કોઈ વર્દકની બરાબરી કરી શકી નહિ. વર્દકને થાક લાગતો હતો, એટલે થોડી વાર એ વાતમંચીતને અવસર આપતી, પરંતુ ફરીથી એને નૃત્ય કરવું પડતું. રાત્રિના ત્રીજા પ્રહરનો પ્રારંભ થયો હતો. નશાનું સામ્રાજ્ય આખી મજલિસ પર ફેલાયું હતું. સ્વામીની આંખો ખિડાઈ જતી હતી. આકીને લોથ થઈ ગયેલી વર્દકને ચોથી વાર નૃત્ય કરવા માટે આજ્ઞા કરવામાં આવી. જો કે પ્રત્યેક નૃત્ય પછી પ્રસાદરૂપમાં પ્રાપ્ત થતી મંદિરાધ્યાયીએ એના દેહને પૂરેપૂરો અભિનયવા દીધો નહોતો. પણ આ ચોથી વારના નૃત્ય માટે એ સાવ અશક્ત હતી. સાહસ કરીને વર્દક ઊડી; આ વખતે તેનો બધો આધાર શારીરિક બળ પર નહિ પણ મનોબળ પર હતો. આ વેળા પણ તેણે પહેલાં જેવું જ નૃત્ય કરવા યત્ન કર્યો. એની ગતિમાં જરા પણ શિથિલતા આવવા પામી નહિ, પરંતુ નૃત્ય અને વાદના તાન સાથે એકરૂપ થવામાં વર્દક પોતાની જાતને વધુ સંભાળી શકી નહિ અને એ કાપેલા વૃક્ષની માફક જાનસ પર ઢળી પડી. સિંહાસનસ્થ પુરુષનો નશો ક્યાંય ઊડી ગયો ને તે વર્દક પાસે ગયો. પરિચારિકાઓની સાથે એણે વર્દકને ખેડી કરવામાં મદદ કરી; પરંતુ હવે વર્દકમાં શક્તિ ક્યાં બાકી રહી હતી? વર્દકના મુખ પર પ્રત્યેકજિંદુઓ ચમકી રહ્યાં હતાં અને કંચુક પ્રસ્વેદથી સિંજાઈ રેખાઓ થઈ ગયો હતો. સંકેત માત્ર થતાં કેટલીક પરિચારિકાઓ પંખો ઢાળવા લાગી. અન્ય પરિચારિકાઓને રજા આપવામાં આવી. સ્વામીના ચહેરા પર નર્તકી પ્રત્યેની ભારે સહાનુભૂતિ દેખાતી હતી અને એણે સેવાઉપચારમાં પરિચારિકાઓ કરતાં પણ વધુ ભાગ લીધો. વર્દકને આ બાબતની જાણ નહોતી, નહિતર એ કેટલી પ્રસન્ન થાત?

અકરણ ૧૭ :

જીવનદર્શન

ગાંધી કાલે આ તમ્બૂઓની વસ્તીમાં ટેટલો ડોલાહલ હતો ?
 ઘણીખરી વસ્તીના બહાર ચાલ્યા જવા છતાં પણ તમ્બૂઓમાં રહી
 ગયેલ છોકરાછોકરીઓની કિકિયારોઓથી આ વસ્તી હસતી ને હસતી
 દેખાતી હતી. આજે પડાવનાં બધાં સ્ત્રીપુરુષો ઘેર હતાં, તો પણ
 ઓમેર શાંતિ અને ઉદાસીનતા છવાયેલી હતી જ. આમાંના એક
 તમ્બૂની અંદર કાલે વર્દક પોતાના વાળ અને મુખને શણગારતી
 હતી અને ભવિષ્યવાણી લાખતી હતી, ‘આજે હું વિજય મેળવીનેજ
 આવીશ.’ અને વસ્તુતઃ એ વિજય મેળવીનેજ પાછી ફરી. આજે
 એ તે જ તંબૂની સામે સૂતેલી છે. એના સમગ્ર દેહને નવા લાલ
 વસ્ત્રથી ઢાંકેલો છે. માત્ર એનું મુખ ખુલ્લું છે. વર્દક ગંભીર નિદ્રામાં
 છે. કોઈ એને જગાડે મા, એ સ્પન્દિયારની મજલિસમાં વિજયડંકા
 વગાડીને આવી છે. એની આંખો બંધ છે પણ હોડ પર આછું સ્મિત
 સ્પષ્ટપણે દષ્ટિગોચર થાય છે. અધરરાગ અને મુખચૂર્ણ ક્યારનાં ય
 નષ્ટ થઈ ગયાં છે; ચહેરાનો રંગ પણ કાંઈક પીળો પડી ગયો છે.
 પરંતુ, વર્દકને જે આત્મસંતોષ પ્રાપ્ત થયો તેનાથી એનો ચહેરો
 પહેલાંથી વધુ ખીલી ઊઠ્યો હોય એવું જણાય છે. એની પાસે ખેડેલી
 એની બેન અને માસી પોતાના વાળ તાણતી રુદ્ધ કરે છે : ‘હા,
 વર્દક !’ ‘હાય મારી બેન !’ ‘હાય મારી દીકરી !’ કહીને છાતી
 ઢૂંટે છે, વાળ પીંખે છે.

આટલો બધો ડોલાહલ શાનો મચ્યો છે ? વર્દક સૂઈ ગઈ છે,

એને જગાડવી ન જોઈ એ એની આ લોકોને ખબર નથી. હા, તંબુના આળકો વર્ધકનું મુખ નિહાળીને આવું જ વિચારતાં અને આપસમાં જોલતાં હતાં. પરંતુ શું વર્ધક જગવા માટે સૂતી હતી? છાવણીનાં સ્ત્રીપુરુષો આ યુવાન જીવનના અવસાનને અસહ્ય ગણતાં હતાં. ડોઈનાં પણ તેઓ ભિન્નતા વિના રહ્યાં નહોતાં. ડોઈ મોટેથી રડતું નહોતું, પરંતુ સૌનાં હૃદયમાં અપાર દુઃખ હતું. વર્ધક! કેવી ગુલામના ફૂલ જેવી સુંદર! ફૂલની નહિ પણ એ અર્ધવિઘસત કળીની અંતિમ અવસ્થામાં હતી એમ કહેવું જોઈ એ. અને એનામાં કેટલા ગુણ હતા? સંગીતનૃત્યના જ ગુણો નહિ બીજા પણ ગુણો હતા. છાવણીની સર્વ સ્ત્રીઓ કહેતી હતી: “ડોઈની સાથે લડતુંડગડતું વર્ધકના સ્વભાવમાં જ નહોતું. એ સહૃદય હસતી ને દસતી રહેતી હતી.” એવું લાગતું હતું કે એણે એક લાંબા જીવનનો આનંદ માત્ર વીસ વર્ષના ટૂંકા જીવનમાં જ માણી લીધો હોય.

હવે અંતિમ ક્રિયાની આવૃત્તિમાં લાઈઓ વિચારતા હતા. દમ્પતીના ફૂવામાં મૃતદેહને મૂકી આવશે એ જ અંતિમ ક્રિયા ધર્મની ધર્મમાં પ્રચલિત હતી. દમ્પતીના ગણાઓમાં પહેલાં મૃત દેહને મુકાશે. ત્યાં ગીધડાં અને કાગડાં એના પર તૂટી પડતા. પરંતુ વર્ધકનું હસતું વદન કદી રહ્યું હતું: “શું હું ગીધડા ને કાગડા માટે છું? કદાચ આવું જાણીને જ વર્ધકના અનેવીએ કહ્યું: “આપણા માટે દમ્પતી મળવો સહેલો નથી. ઊંચી જ્ઞાતિઓવાળાઓના પોતાના દમ્પતી હોય છે. આપણી વર્ધકને કોણ પોતાના દમ્પતીમાં મૂકવા દેશે? જમીનમાં દાટવાના પક્ષમાં પણ હું નથી. વર્ધકના આ હસતા મુખને સમડાંકાગડા સારુ છોડી દેવું અથવા જમીનની અંદર કીડાઓના ડેરી ખાવા માટે દાટી દેવું એ બંનેમાં ફરતો છે.”

“ત્યારે શું એને તંબુમાં રાખવા માગો છો?” પાસે બેઠેલા બોલી રાજાએ કહ્યું.

“ના, તંબૂમાં રાખવાની વાત નથી. જો તંબૂમાં જ રહેવું હોત તો કાલે જો મૃત્યુ સામે ઝંખવા ન ગઈ હોત!” કહેતાં ખતેલીને કંઈ ભરાઈ આવ્યો : “મારો એવો મત છે કે વર્દકને આપણે મનદય-સ્ત્રીઓની જેમ ન તો દખ્ખામાં દાટવી જોઈએ. તેમજ ન તો ખ્રિસ્તી-ઓની જેમ ભૂમિમાં દાટવી જોઈએ. આપણે આપણા હિંદ દેશના રિવાજ સુજા વર્તવું જોઈએ. હા, કાંઈક વધુ ખર્ચ થશે ખરું, કારણકે લાકડાં અહીં મોંઘાં છે. પરંતુ વર્દકના હસતા વદનને અગ્નિમય કરવો એ જ ઠીક છે. અગ્નિ જ વર્દકની સૌંદર્યપૂર્ણ આકૃતિને જોત-જોતામાં પોતામય કરી દેશે.”

“અગ્નિમાં બાળવાના ગુણ આજે મને સમજાય છે” રાજાએ કહ્યું : “સાચે જ પોતાના પ્રિયજનને, એનામાં સુખદુઃખને અનુભવવાની શક્તિ ન રહી હોય તો પણ, આવી રીતે કામડાં અને કીડાના હાથમાં છોડી દેવું એ દુરતા જ ગણાય.”

તંબૂઓની અંદર એક પહોર દિવસ સુધી રોવાનું અને ફૂટવાનું ચાલુ રહ્યું. આ દરમિયાન બધી તૈયારીઓ કરવામાં આવો. નગરથી થયે દૂર એક જોડાંત સ્થાનમાં અગ્નિદાહ આપવાની સૌની મૂક અનુમતિ પણ મળી ગઈ. વર્દક હવે ચાર જણાના ખભે ચડીને જઈ રહી હતી. પેલા દિવસે જેઓ ગધેડાંઓને હાંકતા હતા તેમણે જ આજે વર્દકની કાઠડીના આગળના એ છેડા પકડ્યા હતા. પેલા દિવસના ‘દિયરને’ ખબો તો અવારનવાર બદલવો પડતો, પરંતુ એણે કાઠડીને છેક લગી ન છોડી. એનું હૃદય અંદરથી જલી રહ્યું હતું. એ વિચારતો હતો, “બીજાઓ મારાથી વધુ ભાગ્યશાળી છે, કારણકે એ લોકોને રાઈને પોતાના હૃદયને હળવું કરી શકે છે.”

તેહરાનમાં ભાગ્યે જ કોઈ મૃતદેહને અગ્નિદાહ આપવામાં આવ્યો હશે. મૃત દેહને બાળવાથી અગ્નિ દેવ અપવિત્ર થઈ જાય છે આવી માન્યતા પ્રવર્તતી હતી. અને આવી માન્યતાના જોરે કોઈએ વિદ્ય

પણ નાખ્યું હોત, પરંતુ સ્પન્દિયારને વર્દકના મૃત્યુથી બહુ લાગી આવ્યું હતું. વ્યક્તિગત રીતે જોતાં એ ખરાબ માણસ નહોતો. નશાની અવસ્થામાં એણે ફરી નૃત્ય કરવાનો હુકમ આપ્યો અને એ હુકમના પરિણામે જ આ બીજણ ઘટના બનવા પામી હતી આ વાત એ સારી નોંઠે સમજતો હતો. વર્દકના જોજાન બની જવાથી રાતે જ એનો નશો ઊતરી ગયો હતો. પોતાથી બન્યું તેટલું બધું એ ફરી ચૂક્યો : તેહરાનના મોઢામાં મોઢા વેણોને રાતે ને રાતે એણે તેગવ્યા હતા, પરંતુ કેટલાક વૈદ્યરાજોના તો આગમન થયા પૂર્વે જ વર્દકના હૃદયની ગતિ હમેશાં માટે ખંચ થઈ ગઈ હતી. સ્પન્દિયારે પોતાના જીવનમાં આટલાં આંધુ કદી નહિ સાચાં હોય. એણે વિચાર્યું, “જીવનમાં તો વર્દક માટે હું કંઈ કરી શક્યો નહિ, એટલે એના મૃત્યુનું બને તેટલું સન્માન કરવાની મારી ફરજ છે.” પરંતુ એ સર્વોચ્ચ જીવિતો એક એક સામન્ત હતો એ જુલનું ઘટનું નથી. એક લોકી બાલિકાની સાથે મૃત્યુ પછી પણ વધુ ધનિષ્ઠતા બતાવવી એ એના કુળધર્મ અને દેશધર્મની વિરુદ્ધ હતું. છતાં પણ એણે વર્દકના શયને સુંઝ વચ્ચે વડે પોતાની સમસ્ટ ઢંકાવ્યું, એટલું જ નહિ પણ એને એક કિંમતી શય્યાદિની પર સુરાડીને લોકીએના આરાસમાં મેકલી આપ્યું. મૃતદેહની કિયાના ખર્ચ લોગવ્યા ઉપરાંત એણે વર્દકના કુટુંબ માટે એની મારીના હાથમાં એક હજાર દીનર આપ્યા. એ વખતમાં એક હજાર સોનાના દીનારમાં ચાર હજાર ગાયો ખરીદી શકાતી હતી, એટલે આ કાંઈ નાનીસૂતી રકમ નહોતી. પરંતુ એથી વર્દકને શું? નવા શ્મશાનમાં પડેલી ચિતા ખડકવામાં આવો. વર્દકના શયને એની ઉપર મૂકવામાં આવ્યું. છેલ્લે એક વાર ફરી એની ખેને મુખ ખુલ્લું કર્યું. ફરી રુદનનો કાજો કકળાટ મચ્યો. વર્દક ગાઢ નિદ્રામાં પડી હતી. એના મુખ પરનું સ્મિત હજુ પણ નષ્ટ થયું નહોતું. મુખને ફરી વાર ઢાંકી દેવામાં આવ્યું. ચિતાને ઢાઢ દેવામાં આવ્યો. લાકડાં જોતજોતામાં લાડલડ બળવા લાગ્યાં. વર્દકના દેહ પર

વિંટાળેલાં વસ્ત્રોનો લાલ રંગ અમિની જવાળાઓમાં ઊતરે આવ્યો હતો. જ્યાં સુધી લાકડાં સળગતાં કોલસાનાં રૂપમાં રૂપાંતર ન પામ્યાં તેમ જ ઊંચે સુધી ખડકેલી ચિત્રા જમીનની બરાબર ન થઈ ગઈ ત્યાં સુધી લોકો ત્યાં ખેરી રહ્યાં.

સૌથી અધિક મામિંક પીડા એ યુવકને થઈ રહી હતી, જે પેલે દિવસે વર્દકના શૃંગાર સમીતી વખતે એની સામે ખેડો હતો તથા જેણે કુતૂહલવશ થઈ સાથે આવવા કહ્યું હતું. પરંતુ વર્દકને એકલા પડે મહાયાત્રા પર ઊપડતું હતું, એટલે કોઈને સાથે એ શાની લઈ જાય? રાત્રે વર્દક પાછી ન ફરી તો સવારે જરૂર પાછી ફરશે એવો યુવકને વિશ્વાસ હતો. પરંતુ જે સ્થિતિમાં એ સવારે પાછી ફરી તે ઉપર એને વિશ્વાસ ખેસતો નહોતો. હજુ હમણાં જ ઘડી એ ઘડી પહેલાં જ એણે, આ જ મુખથી બોલાવેલી કેવી મીઠી મીઠી વાતો સાંભળી હતી! આ કંઈ સદાના માટે મૂક થઈ જશે તથા જે સ્વર અને જે શબ્દો એના કાનમાં હજુ પણ ગુંજી રહ્યા હતા તે સ્વર અને તે શબ્દો હવે ફરીથી સાંભળવા નહિ મળે આ બાબત એને વિશ્વાસ ખેસતો નહોતો. લોકો વર્દકને પડાવમાંથી ઉઠાવવાની ગડમથનમાં પડ્યા હતા, પરંતુ એનું મન બેલતું હતું: “એને કેમ અહીંથી દૂર લઈ જાયો છો? આટલી ઉનાવળથી એનો લોપ કરેશ મા!” પરંતુ જ્યારે દુખમાં અને દુઃખને ગદસે અસિદ્ધાહ દેવાની વાત આવી ત્યારે ફરી એક વાર એની બુદ્ધિ પાછી ફરી. એણે મનોમન આ સલાહને અતુભોદન આપ્યું. સ્મશાનયાત્રામાં છેક સુધી એ વર્દકને પોતાના ખસા પર ઊંચકી ગયો. એ આ રીતે પોતાનો અંતિમ સ્નેહ દર્શાવી શકતો હતો. વર્દક સુંદર સુગંધિત શુભાખ હતી. એ એને કેટલો પ્યાર કરતો હતો! માત્ર ત્રણયાર અડવાડિયા સાથે ગાજ્યાં હતાં, પરંતુ એ એની કેટલી નજીક આવી ગઈ હતી? થોડાક કલાક પણ વિખૂટા રહેવામાં એને એનું પડતું નહોતું. યુવકની સાથે વર્દકનો બહુ ગાંઠો સંબંધ હતો આ વાત પડાવનાં બધાં જ માણસે

તથા વર્દકની એન પણ જાણતી હતી. એ કેટલાં સ્વપ્નો જોતી હતી!
‘જેવે યુવક અમારા લોકોમાંનો એક થઈને રહેશે ખરો!’ પરંતુ
આજે એ જ યુવક વર્દકને પોતાની કાંધ પર ચઢાવીને અતિશ યાત્રા
માટે લઈ જતો હતો!

જો કે બીજાંબીની માફક યુવકનાં નયનોમાંથી બહુ આશુ
નહોતાં ટપક્યાં તો પણ એની આંતરિક વ્યથાને વર્દકનાં સૌ આત્મીય-
જન જાણતાં હતાં. એણે સાંજ સુધી કોઈની સાથે વાત ન કરી.
કોઈની સાથે વાત કરવાનું એના માટે અસંભવ હતું. સ્વસ્થ્ય,
અશ્રુચંત્ર અને કંદનચંત્ર : એનાં આ ત્રણે યંત્રો એકમેકમાં એટલાઈ
ગયાં હોય એવું લાગતું હતું. એનો હૃદયબંધ તૂટી પડવાનો ભય
લાગતો હતો.

પોતાના સાથીદારની સાથે એ સાંજે નહેર બાજુ બહુ દૂર દૂરવા
નીકળી પડ્યો. પછી નહેરને એક બાજુ મૂકીને બંને એક એકાંત
ટેકરા પર જઈ પહોંચ્યા. આજે અડધી રાત સુધી ચંદ્રનું અજવાળું
પડવાનું હતું એટલે એમને કોઈ જાતની ઉતાવળ નહોતી. સાથીદારે
યુવકને કહ્યું, “મિત્ર, આવા સમયે ધીરજ ધારણ કરવાની વાત કરવી
ગિલકુલ અનુચિત છે. વર્દક પ્રત્યે તારો પ્રેમ જેવો તેવો નહોતો. એ
બહુ કીમતી પ્રેમ હતો, અને હવે તો એ અમૃત્ય બની ગયો છે.”

“વર્દકની સાથે મારે જે પરિચય થયો, એની સાથે જે વાત-
ચીતો થઈ, એની સાથે જે આટલી આત્મીયતા બંધાઈ આ બધું
મારા જીવનની એક મધુર સ્મૃતિ બની રહેશે. જીવનના અંત સુધી હું
આ ત્રણ અઠવાડિયાં નહિ ભૂલી શકું. પરંતુ આ એક કેવી સમસ્યા
છે? માનવી કેવી વસ્તુને પોતાના હૃદયમાં ઉત્પન્ન કરે છે?
પૃથ્વી, જળ, વાયુ અને અગ્નિ આ તત્ત્વો જ માનવીને ધેડે છે. પરંતુ
આ જ તત્ત્વો જડ જીવોમાં એકસામટાં અથવા અલગઅલગ સ્થાને
આવે છે તેમજ માનવી સિવાય બીજા ઐતન્ય જીવોમાં પણ મન

આવે છે. પરંતુ માનવીમાં આ તત્ત્વોનું કોઈ વિલક્ષણ મિશ્રણ જરૂર થયેલું છે, એટલે જ એનામાં આવા વિલક્ષણ ગુણ પણ નજરે પડે છે. બીજાં ચેતન્ય જીવ પ્રેમ કરે છે, પરંતુ માનવીનો પ્રેમ સાવ નિરાજો છે. એનો પ્રેમ એક વ્યક્તિ પૂરતો, એક હૃદય અને એક ક્ષણ પૂરતો મર્યાદિત નથી રહેતો, પણ એ એના પ્રભાવને માત્ર વાતાવરણમાં તેમજ પોતાનામાં જ મર્યાદિત નહિ રાખતાં પોતાના વિદ્યમાન સહચરો તથા આવનારાઓમાં પણ છોડી જાય છે.”

“મિત્ર, પ્રેમ માનવી માટે આવશ્યક છે અને હું ત્યાં સુધી કહું છું કે એ જીવનનો સૌથી મધુર રસ છે. પરંતુ એનું અસ્તિત્વ જેમ આનંદનું કારણ બને છે તેમજ એનો અભાવ હૃદયમાં શૂન્ય ભેંકવાનું કામ પણ કરે છે.”

“હા, દાર્શનિકોએ પ્રેમના ધણા ગુણદોષ બતાવ્યા છે. વૈરાગી-ઓએ પ્રેમથી બચવા ધણા ઉપદેશો આપ્યા છે. પરંતુ મને એમની વાતો એકતરફી જણાય છે.” યુવકે કહ્યું.

“કેમ એકતરફી જણાય છે? પ્રેમમાં માત્ર ગુણ ને ગુણ જ જોનારાઓ એ આવી એકાંગીના ઉત્પન્ન કરી હોય એવું બને.”

“એ સદા સ્થાયી નથી રહેતી એટલા માટે કોઈ વસ્તુને ક્ષેપયુક્ત અને ત્યાજ્ય ગણવી એ યોગ્ય તર્ક નથી લાગતો. જો કોઈ વસ્તુ સદાને માટે આપણી પાસે રહે, સ્થાયી બને તો મને લાગે છે કે અંત લગી એ આનંદદાયક નહિ રહી શકે. ચેતનાના ઉદ્દેશોધન માટે નવીનતાની સૌથી વધુ આવશ્યકતા છે. કોઈ રમણીય જગાએ આપણે પહેલવહેલા જઈએ છીએ ત્યારે એ કેટલી આકર્ષક લાગે છે! માત્ર પક્ષીઓના મધુર કૂજન જ નહિ, પરંતુ નાનાનાના જંતુઓનો ઝંકાર પણ કુતૂહલ ઉત્પન્ન કરે છે. પરંતુ દસ્ય જૂનું થતાં જ એ કુતૂહલ પોતાની મેળે જ લુપ્ત થઈ જાય છે. વિશ્વમાં વસ્તુઓ સ્થાયી નથી, એટલે જો વિશ્વને નિરંતર નવો સ્વાંગ ધારણ કરવાનો રસ્તો ખુલ્લો છે.”

“અને નવીનતા આકર્ષક અને સૌન્દર્યનું કારણ બને છે એનું તું નથી કહેવા માગતો?”

“હું આ સમયે સર્વથા તર્કસંગત વાત કહેવા માગું તો પણ તેમ કરી શકવાની સ્થિતિમાં નથી. કેમકે ચિત્તને ઉદ્વેગ મને ક્યાંતો ક્યાં ખેંચી જાય છે. ચિરનવીનતાને હું સૌન્દર્યનું કારણ ગણું છું, પરંતુ ચિરંતન સ્મૃતિની પણ હું જોાછી કીમત આકતો નથી. એમને પરસ્પર વિરોધી કહી શકાય. કદાચ મધુર સ્મૃતિ પ્રથમ નિયમનો અપવાદ છે. ચિરનવીન આનંદ પ્રેમમાંથી ઉદ્ભવે છે, ચિરંતન સ્મૃતિ આનંદ પણ આપે છે અને મનમાં ઉદ્વેગ પણ ઉત્પન્ન કરે છે. પરંતુ એનો સર્વથા અભાવ થઈ જાય, કોઈ પુરુષમાં મધુર સ્મૃતિ નામંતી કોઈ વસ્તુ જ ન રહે તો, હું નથી માનતો કે, એ પોતાના કે ખીજના માટે ભારૂપ સિવાય ખીજું કશું બની શકે.”

“એટલે ચિરસ્મૃતિ અને ચિરનવીનનો ઝગડો માનવીના જીવન સાથે જડાયેલો જણાય છે. સ્મૃતિ કોઈ સાકાર પદાર્થ ન હોવા છતાં પણ કેમ કોઈ કોઈ વાર માનવીના હૃદયને અસહ્ય થઈ પડે છે?”

“અસહ્ય અને સહ્ય એ બંને પ્રકારની વાતો જીવનમાં મળે છે. હું તો માનું છું કે અસહ્ય ઘટનાઓ કે દુઃખોનું અસ્તિત્વ માનવીના જીવનમાં માત્ર સાકાર રૂપમાં જ નહિ પરંતુ હમેશાં થોડુંધણું નિરાકાર રૂપમાં પણ રહેવું જોઈએ. જે માનવી દુઃખની ઘડીઓમાંથી પસાર ન થાય તો એને સુખનું મૂલ્ય સમજશે નહિ. તાપમાં બળ્યાજળ્યાને જ શીતળ છાયા વહાવી લાગે છે, હિમવર્ષાના દિવસોમાં છાયાનો કોઈ ભાવ પૂછતું નથી. આપણા દાર્શનિકો કહે છે: ‘ભોગ દુઃખ-સંપ્રકત છે જ; કોઈ પણ એવો ભોગ નથી, જેમાં લેશ માત્ર પણ દુઃખની સંભાવના ન હોય. એટલે જેવી રીતે વિષસંપ્રકત મધુરતમ ભોજન ત્યાજ્ય છે તેવી જ રીતે સર્વ પ્રકારના ભોગ ત્યાજ્ય છે.”

“આ તો ખરેખર એક તરફી જ વાત કહેવાય; આ તો વાસ્તવિકતાના ખાલી બડબડાટ છે.”

“હું ચિરનવીનતાનો પક્ષપાતી છું. ચિરનવીનતા આપણને સર્વ કાર્યો ઊભાં ઊભાં નહિ, પરંતુ ચાલતાં ચાલતાં કરવાનું કહે છે. સમગ્ર દુનિયા ચાલી રહી છે. ચાલી નહિ, દોડી રહી છે; કાળ કેટલી ઝડપથી દોડી રહ્યો છે એની દૃષ્ટના પણ આપણે કોઈ દિવસ કરી છે?”

“કાળની દોડ તો ખરેખર અગમ્ય જેવી લાગે છે. આપણા પોતાના જ જીવનનાં પચીસઝવીસ વર્ષો ઉપર નજર ફેરવવાથી જણાય છે કે આ કેવા પ્રમળ વેગવાળી દોડ છે! જેવી રીતે દોડમાં પાછળ રહી જતાં સ્થાન અસ્પષ્ટ અને ધૂંધળાં બની જતાં જોઈએ છીએ તેવી જ રીતે આપણે આપણા જીવનની આ દોડનો પ્રભાવ જોઈએ છીએ.”

“પરંતુ વસ્તુતઃ આ કાળ દોડી રહ્યો હોતો નથી, દોડી રહી હોય છે દુનિયા અને એની પ્રત્યેક વસ્તુ. વસ્તુતઃ દુનિયાની દોડને આપણે કાળનું નામ આપ્યું છે. દુનિયા ઝડપથી દોડી રહી છે. આ દોડમાં વ્યક્તિ પાછળ રહી જાય છે, દુર્ગાળ બનીને પાછળ પડી જાય છે, પરંતુ ખીજ આગળ વધે છે, તેઓ પણ પાછળ પડી જાય છે, પરંતુ આગળ વધનારાઓ તો હમેશાં મળી આવે છે જ. સ્મૃતિ વ્યક્તિઓને સાંત્વના આપે છે. અને કોઈ કોઈ વાર અધીર પણ બનાવી દે છે; પરંતુ ચિરંતન મધુર સ્મૃતિને પણ કોઈ વાર ચિરનવીનતાએ જ સર્જી હતી. પછી દોડમાં અસહ્ય રહીને માર્ગમાં જ ઢળી પડનારાઓને એ વસ્તુ શોધા નથી દેતી શું કે તેઓ આગળ વધનારાઓને પ્રોત્સાહન આપીને પછી પડી જાય છે?”

“આ દૃષ્ટાંતનું દર્શન નથી મારી સમજમાં આવતું કે નથી મને આકર્ષક લાગતું.”

“જેને તું કલ્પનાનું દર્શન કહે છે તેને સાકાર દર્શનના રૂપમાં પણ જોઈ શકાય. જે ગણતરીઓ આપણે નિરાકાર રૂપમાં ગણીએ છીએ તેમને ધરોડો તો ખ્યાલોના કે પાસાના રૂપમાં સમજીને પણ ગણી શકો છો. એટલે સાકારના આધાર પર જે દાર્શનિક કલ્પના થાય છે તેને પણ આપણે ખીજ કાટિમાં ન મૂકવી જોઈએ. આજે વર્દક પણ સાકાર રૂપને તજીને વિશ્વમાં વિલીન થઈ ગઈ છે. આવી રીતે પહેલાં પણ, કરોડો વિલીન થયાં, અને ભવિષ્યમાં પણ વિલીન થતાં રહેશે. પરંતુ વિલીન થયેલી વર્દક પણ મારા માટે કાંઈક છે; હતી નહિ. હજુ પણ કાંઈક છે, અને મારા જીવનભર કાંઈક રહેશે. એ તો સારું છે કે સ્મૃતિઓ એ વ્યક્તિના જીવન પર્યંત જ રહે છે, એ પછી ફરી તેઓ વિલીન થઈ જાય છે, અને એમની આવશ્યકતા એ વ્યક્તિને જ રહે છે. પરંતુ આપણે જે ઝીણવટથી આજે વર્દકના અભાવની વ્યાખ્યા કરીએ છીએ, શું એ એટલી મહત્ત્વની છે કે ખીજ વાતોને પાછળ નાખવામાં આવે?”

“હું પણ એ જ કહેવા માંગતો હતો કે એ સારી સમજ બહારની વાત છે. ખીલ્યાં પહેલાં જ વર્દકને કેમ કરવાનું પડ્યું? જો તેહરાનના સામન્ત અને એના વિષમતાપૂર્ણ સમાજને બદલે દિહ-મગાનમાં વર્દકને નિવાસ કરવાની તક મળી હોત તો આ ગુલાબની કળીને ખીલતાંની સાથે જ ધરાશાયી બનવાનો પ્રસંગ આવત ખરો?”

“ના, ના, તો તો આવું શાનું થાત? આજે સમગ્ર તેહરાનનાં સ્ત્રીપુરુષોનું સર્વસ્વ સામન્તના હાથમાં છે. એની ઉપર જમારપ છે; પરંતુ એણે અહીંની સર્વ સત્તા સામન્તના હાથમાં છોડી છે. સામાજિક વ્યવસ્થાએ એની પાસે વિના પરિશ્રમની અપાર સંપત્તિ એકત્ર કરી છે. એના ફળસ્વરૂપે સંખ્યાબંધ લોકો જીવનની મામૂલી જરૂરિયાતોથી વંચિત રહી ગયા છે. આ વંચિતો પોતાના જ હાથની કમાણીને ત્યાં જઈને ભિક્ષાના રૂપમાં દયાના નામે પાછી મેળવવા

માગે છે. આના માટે તેઓ એની દરેક વાતને માનવા તત્પર થઈ જાય છે. આ તત્પરતાનું પરિણામ જેને આપણે અહીં નજરે જોયું તેવા પ્રકારના ભીષણ રૂપમાં પરિણમે છે.”

“એટલે મિત્ર, હું તો માનું છું કે દાર્શનિકોની ભૂલભૂલામણીથી અલિપ્ત રહીને આપણે આપણી સમસ્યાઓને એમના સાધાર સ્વરૂપ અને સાધાર પરિસ્થિતિમાં જાતે જોવી જોઈએ અને એવા ઉપાય વિચારવા જોઈએ, જેથી આવી ઘટનાઓ તથા એમના કારણે ઉત્પન્ન થનારી આવી અસહ્ય સ્મૃતિઓ ન બનવા પામે.”

“ઓહ ! અન્દર્જગર!!”

પ્રકરણ ૧૮ :

માનવ અને માનવતા.

લોહીઆની વણજારે ફરી પૂર્વ બાજુ પ્રયાણ કર્યું હતું. તેહરાનમાં તેઓએ પોતાનામાંથી એકને ખોયું. એનો ધા હૃદયમાં તાજો હતો. એ ધાને સમય ધીરે ધીરે રુઝાવી દેશે. આજે વણજાર પર્વતના મેરુદંડ સમા શિખર-‘જોત’ પાર ઊતરવાની હતી. અપોર-વેળાએ જોતની પાસે થોડીક વિશ્રાંતિ અને ભોજન માટે પડાવ નાખ્યો. દેવદોરનું જંગલ નજીકમાં જ હતું. અહીં લાકડાની અછત નહોતી. ખંતે તરુણ મિત્રો રોટી અને ફૂળમાં પાણી લઈને અન્ય લોકોથી કાર્થિક દૂર ખસીને, વૃક્ષોની નીચે જઈને બેઠા. આ સ્થાન એમને બહુ રમણીય લાગ્યું. કુદરતી રીતે જ નિર્સર્ગમનોહર તથા વૃક્ષવનસ્પતિથી ઢંકાયેલાં એવાં જે બહુ ઝોઝાં સ્થાનો ધરિનમાં છે તેમાંનું આ એક હતું. સ્થળની રમણીયતાને લક્ષ્યમાં રાખીને જ એકે કહેવાનું શરુ કર્યું : “ધરિનમાં પર્વતો તો સાવ ખોડા હોય છે, ત્યારે આ સ્થાન પણ ધરિનનો જ એક ભાગ છે ને? તો આમ કેમ?”

“જોતા નથી,” ખીજાએ કહ્યું : “રસ્તાની પાસે ખાસ કરીને ઝરણાંઓને ડિનારે, જ્યાં જતાઆવતા લોટા થોભે છે ત્યાં, બૂમિ વૃક્ષો વગરની, ઉજ્જડ થઈ ગઈ છે. આ બધાં કષ્ટેલાં થડ બતાવે છે કે અત્યારસુધી જંગલની હદ અહીં સુધી હતી.”

ખીજા યુવકે પોતાના સાથીદાર પ્રત્યે આશ્ચર્ય અને સન્માનસહ જોતાં કહ્યું : “ત્યારે જંગલની હદને સંકુચિત કરવાનો દોષ માનવીની ઉપર છે, નહિ?”

દાંત વડે રોડીને તોડીને, ચાવતાં ખીજાએ કહ્યું : “હા માનવીની ઉપર અને એનાં સહચર સખત ખરીવાળાં પશુઓ ઉપર પણ. માનવી વૃક્ષોને જડમૂળથી કાપી નાખે છે, એને એના ઘોડા, ગધેડાં, બળદ તથા ઘેટાંબકરાં પોતાની ખરીઓથી જમીનને એટલી ઘસી નાખે છે કે નવા ફૂટેલા અંકુર પોતાનાં મૂળ નાખી શકતા નથી. મેં તો એવું પણ સાંભળ્યું છે કે વૃક્ષોની અધિકતાથી પર્વત પણ પાણીથી તર રહે છે, એમની અંદરથી જગાએ જગાએ પાણીનાં ઝરણાં ફૂટે છે. આવાં કેટલાંય સુકાઈ ગયેલાં ઝરણાંઓને મેં જોયાં છે.”

“આજે પણ એવું એક ઝરણું જોયું. સવારે ઘડી વાર ચાલ્યા પછી રસ્તામાં પથ્થરનો અનેલો એક કુંડ દેખાયો. ત્યાં પાણી પડવાનું એક ગૌમુખ પણ બન્યું હતું, પરંતુ પાણીની પત્તો નહોતો. સૂકી જમીનમાં તો કોઈએ કુંડ અને ગૌમુખ નહિ બનાવ્યા હોય ને?”

“હા, માનવી વૃક્ષોને જળમૂળથી કાપી નાખે છે. એનાં પશુઓ નવાં વૃક્ષોને મૂળ નાખવા દેતાં નથી. પછી કુપિત પ્રકૃતિ માનવીને લાક્ષાંથી અને પાણીથી વંચિત રાખે છે, એટલું જ નહિ પણ એને જમીનની ફળદ્રુપતાથી પણ વંચિત કરી દે છે, કેમકે વૃક્ષોનાં પાંદડાં, ઝાડી અને ઘાસ ન હોવાથી, સડવાથી ખાતર બનવા પામતું નથી.”

“હા! માનવીએ કેટલા દિવસોથી આ કાંડ ચાલુ રાખ્યો છે!”

“જ્યારથી માનવીનો ઇતિહાસ મળે છે ત્યારથી, હું માનું છું કે, એણે આવી અદ્વૈતદર્શિતા આચરવી શરુ કરી છે.”

“ત્યારે પહેલાંનો માનવી આજના કરતાં વધુ સારો હતો એમ તમારું માનવું છે?”

“આના માટે તો આપણી પાસે કશું પ્રમાણ છે, પરંતુ યુદ્ધની એક વાત મને સપ્રમાણ લાગે છે.”

“ભાઈ, તમારા યુદ્ધ તો મહાન હતા. એમની જે જે વાતો તમારી પાસેથી સાંભળી, એથો મને લાગે છે કે, એમની પ્રતિભા અપ્રતિમ હશે.”

“માત્ર એટલી જ ખાતરી હતી કે એ પોતાના સમય કરતાં અહુ પહેલાં જન્મ્યા હતા અને શુદ્ધ આદર્શવાદી નહિ પરંતુ વ્યવહાર-સુદ્ધિથી ચાલતાર પુરુષ પણ હતા. આ વ્યવહારિકતા કદપના પર અંદુશ મૂકતી હતી. હા, તો યુદ્ધે કહ્યું હતું કે પહેલાં માનવીની અલગ સંપત્તિ નહોતી, જંગલમાં અન્ન અને ફળ આપ મેળે જ થતાં હતાં. લોકો ભેગાં મળીને એકત્ર કરતાં અને ખાતાં હતાં. ઘણા દિવસો પછી કોઈના મગજ પર સ્વાર્થાન્ધતા સવાર થઈ. એણે અન્નફળને એકઠાં કરીને પોતાના માટે ઢગલો કરવો શરુ કર્યો. પછી ખીન્નઓએ જંગલ જવાના પરિશ્રમથી બચાવા માટે રાતે રાતે પેલા ઢગલામાંથી ઈર્ષક કાઢી લીધું. માનવીની સ્વાર્થાન્ધતાએ આવી રીતે ચોરીને જન્મ આપ્યો. દેખાદેખી ખીન્નઓ પણ સ્વાર્થાન્ધ બનવા અને ઢગલા કરવા લાગ્યા. ચોરી આગળ વધી, પછી એના કારણે લડાઈ અને મારપીટ શરુ થઈ. પછી ન્યાય કરવા માટે પંચોની જરૂર પડી. ઝગડાઓની સંખ્યા અહુ વધી જવાને કારણે ન્યાય કરતાં ઘરનું કામ કરવું મુશ્કેલ બન્યું. લોકોએ પોતાનામાંથી કોઈ સુખાણ, હોશિયાર અને ધર્માનંદાર માણસને કાયમ માટે પંચ તરીકે નીમ્યો. એને ધન કમાવાના

કામમાંથી મુક્તિ આપી અને જીવિકા માટે પોતાની કમાણીમાંથી એને આપવા લાગ્યા. આ હતો પહેલો રાજ, જેના ઉત્પત્તિ પેઢી વૈયક્તિક સ્વાર્થાન્ધતામાંથી થઈ. બુદ્ધની આ સીધીસાદી વાતમાં સત્યનો કાંઈક અંશ જરૂર જણાય છે.”

“સત્યનો અંશ નહિ, આ તો બિલકુલ સત્ય લાગે છે. અમારા ઇરાનમાં પહેલાં આર્યોનો કાંઈ રાજ નહોતો. પછી મદ્ર લોકોએ દેવકને સૌથી પહેલો રાજ બનાવ્યો. ઇરાનીઓનો એ જ પહેલો રાજ હતો. એમની રાજધાની હમદાન આપણે જેઈને આવ્યા છીએ. દેવકની કેટલીક પેઢીઓએ રાજ્ય કર્યું. પછી એમની પાસેથી પારસ વંશે રાજ્ય છીનવી લીધું; જેમાં કરુ અને દારૂય જોવા બળવાન રાજાઓ થયા. દેવકની વાત પણ સિદ્ધ કરે છે કે પહેલાં રાજ નહોતા, જનતાએ વિશેષ કાર્ય માટે એમને પોતાનામાંથી નીમ્યા.”

“અને રાજાની નિમણૂક સાથે માનવી માનવીમાં ભેદ અને ભેદવિષમતાનું વિષ ઝડપથી ફેલાવા લાગ્યું. દેવકને થયે ૧૨૦૦-૧૩૦૦થી વધુ વર્ષ થયાં નથી. પરંતુ એટલા સમયમાં, આપણે જેઈએ છીએ કે માનવીનું ફેટલું પતન થયું છે. અને એ પતનનો દોષ સમસ્ત જનતા પર નથી. જે કે સ્વાર્થાન્ધતાનું દુષ્પરિણામ સૌને ભોગવવું પડે છે, છતાં એનાથી લાભ તો થોડા જ માનવીઓને થાય છે. આ જ થોડા માનવીઓ સમગ્ર દેશને આગમાં ફેંકે છે. અત્યારે પણ દિહ-બગાન જેવાં સ્થાનો જેવાથી જણાય છે કે સુખ-શાંતિનો રસ્તો આ નથી, પેલો છે.”

“એટલે કે માનવી પોતાના સ્વાર્થને ભૂલીને સૌના હિતમાં પોતાનું હિત સમાયેલું સમજે.”

“હા, સામેનો દાખલો જ લો ને! જે આવી સમજણ હોત તો આટલા બધા પર્વતો ઉભા નહોત. મસાકરો સમજે છે કે અમે

તો હવે પાર ઊતરી ચૂક્યા છીએ, એટલે રસ્તાના જંગલ કે જમીનનું હવે ગમે તે છો ને થાય! આપણને તો તુરત લાલ મળ્યો છે, પાછળ અવનાર ભલે ચૂલામાં જ ના પડે!”

“મિત્ર! માત્ર મુસાફરોની જ વાત શું કામ કરો છો? માનવી પોતાના સ્વાર્થ સામે પોતાનાં સંતાનના હિતની પણ પરવા કરતો નથી. પોતાના અનિશ્ચિત ભવિષ્ય માટે ધનસંગ્રહ કરવો આવશ્યક છે, અને મૃત્યુસમય નિશ્ચિત નહિ હોવાના લીધે કાંઈક ધન સંભાળીને રાખવું પડે છે: આવો રોતે સંતાનને કાંઈક મળી છે. નહિતર ઘણા ય આપના ખેટાઓ અકિંચન બનીને રહી જાય.”

“હું તો માત્ર છું કે અકિંચન બનીને રહેવું એ દુનિયા માટે ખરું નથી. મહેનત વગરનું ધન મેળવનારાઓ જ દુનિયામાં ભારે દુઃખનાં બીજ વાવે છે.”

“ત્યારે આ સેંકડો જડમૂળમાંથી કપાયેલાં નવાં વૃક્ષો પરથી લાગે છે કે આ જંગલ એના નીચાણવાળા ભાગો બાળ્યો ઉજ્જડ થતું આવે છે. જો માનવીની અદૂરદર્શિતા અને સ્વાર્થાનંદતા આ પ્રમાણે ચાલુ રહેશે તો આ મહાન પર્વત પણ, ધરાનના બીજા પર્વતોની જેમ, કાંઈ વેળા એવો જ ખોડો થઈ જશે.”

ભોજન કર્યા પછી વણઝાર ફૂલ કરવા માટે તૈયાર થઈ ગઈ. અને યુવકો માત્ર વાતોમાં જ નહોતા રહ્યા, પરંતુ વાતો કરતાં કરતાં અંગૂરની સાથે રોટી ખાઈને પાણી પણ પી લીધું હતું. લોલીઓનાં ઘોડાગઘેડા અને બાલબચ્ચાં આગળ ચાલ્યાં. ‘ગુલ’ અને ‘ચુલચુલ’ હજી પણ એમાં હતા. પરંતુ આ યુવકોને આ વેળા એમની દેખભાળ રાખવાનું કામ મળ્યું નહોતું.

બીજા યુવકે મૂકેલી વાત ઉપાડતાં કહ્યું: “ત્યારે શું માનવી સંપત્તિનો માત્ર સંહાર જ કરે છે? સંપત્તિ એટલે પ્રકૃતિ દ્વારા સંકીર્ત સંપત્તિ જ.”

“માનવીમાં માત્ર સંહારની જ અદ્ભુત શક્તિ નથી, એ નિર્માણ કરવાની પણ મહાન અને અદ્ભુત ક્ષમતા ધરાવે છે. માનવીના મગજમાં અને ભૂમિના ગર્ભમાં શું શું છુપાયેલું એનું અનુમાન કરવું પણ સુશકેલ છે. લોહાની ખાણો તેમજ શીસાની ખાણો તમે નથી જોઈ? માનવી એમની શોધમાં પર્વત ફેડીને પાતાળ સુધી પહોંચ્યો છે. તમને આ વાત રુચે કે ન રુચે, પરંતુ મને તો માનવીની શક્તિ જોઈને વિશ્વાસ બંધાઈ ગયો છે કે જગતનો એ જ દેવ છે; બાકી ખીજ અનેક દેવોની અથવા એક દેવાધિદેવની ભગવાનની કદપન્થ ખોટી છે.”

“મિત્ર, શું ખરેખર તમને ભગવાન પર કદી વિશ્વાસ બેસતો નથી?”

“જો તમારો ભગવાન ન હોત તો માનવીનું કામ બહુ સહેલું હોત. જો તમે એને માનવાનો આગ્રહ કરો છો તો કહેવું પડશે કે ભગવાને દુનિયાના ખૂણેખૂણાને અન્યાય, અત્યાચાર, ખૂતી સંઘર્ષ અને અવ્યવસ્થાથી ભરી દીધી છે, જેને ઝોળાં કરવા માટે માનવી માથાફાડ મહેનત કરી રહ્યો છે.”

“મિત્ર! આ વાતમાં હું તમારી સાથે સહમત નથી થઈ શકતો.”

“હું પણ એ માટે આગ્રહ નથી કરતો.”

“જો કોઈ શક્તિ ન હોત, કોઈ મહાન દેવ પહેલાં ન હોત તો આ દુનિયા અનત શી રીતે?”

“આ બાબતમાં આટલું જ કહી શકું કે આ અન્યાયોથી ભરેલી દુનિયા છે, જેના ઘણાખરા પ્રાણ ધારણ કરનારા જીવોને માત્ર તરફડી તરફડીને મરવા માટે જ ઉત્પન્ન કરવામાં આવ્યા છે. આવી કૂર દુનિયાને બનાવનાર કોઈ કૂર વ્યક્તિ જ હોઈ શકે. આ દુનિયાથી તમે ભગવાનને સિદ્ધ નહિ કરી શકો; હા, રાયતાનને સહેલાઈથી સિદ્ધ

કરી શકે એમ છે. પરંતુ શયતાતને સિદ્ધ કરવાથી, એને માનવાથી માનવીને કયો લાભ થવાનો હતો? તો પછી દરેક વસ્તુનો એક રચનાર હોવો જોઈએ એવી ધારણા મિથ્યા છે.”

“એટલે કે કાંઈ કારણ વિના જ વસ્તુ બની જાય છે એ જ સાચી ધારણા છે?”

“તમે મને પૂરું કહેવા દીધું નહિ. કારણનો હું ઇન્કાર કરતો નથી. પરંતુ દુનિયામાં નાનામાં નાની પણ એવી કોઈ વસ્તુ નથી, જે માત્ર એક જ કારણથી ઉત્પન્ન થઈ હોય. અનેક કારણો ભેગાં મળીને એક વસ્તુને ઉત્પન્ન કરે છે. અનેક કારણો! માનવાથી એક કારણનું-ભગવાનનું મહત્ત્વ જતું રહે છે.”

“પરંતુ ભગવાનમાં શ્રદ્ધા માનવીને શાંતિ અર્પે છે.”

“હા, નિર્જળ હૃદયોને આધાર આપે છે એ હું માનું છું. એટલે નિર્જળ હૃદયો પાસેથી એમના ભગવાનની માન્યતા છોડાવવાનો પ્રયત્ન કરવો એ દૂર છે, જેમ સાચા હાથી માનીને રમનાર બાળક પાસેથી એતું રમકડું છીનવી લેવું એ દૂર છે તેમ.”

બીજા યુવકે સ્મિત કરતાં કહ્યું: “સારે તમે અમને સૌને બાળક માનો છો!”

“ઝાંઝામાં ઝોછું આ વાત પૂરતું તો ખરું જ. ભગવાનનો વિચાર માનવીનું બસ આટલું જ લઘુ કરી શકે કે એને, વૃક્ષના આધારે ઊભી રહેનારી લતાની જેમ, પરાશ્રિત રાખે. માનવીનો એવો એક પણ પ્રશ્ન હું જોતો નથી, જેને ભગવાને ઊતરીને ઉકેલ્યો હોય. માનવી ઊંધું ધાકીને એક બાજુ આગળ વધતો જાય છે, અને કાંઈ પણ સમસ્યાકર્તા વગર, અથવા કાંઈક સમજીને પણ, પોતાના અને બીજાઓના માર્ગમાં કાંટા વાવતો જાય છે. પછી સમય આવતાં એને ભાન

થાય છે, અને એ વાવેલા કાંટા વીણવા માંડે છે. પરંતુ પેઢીઓએ વેરેલાં કાંટા ન્યાં એક પેઢી પણ વીણી શકતી નથી ત્યાં એકાદનું શું ગણું ?”

“એ તો દીવા જેવું છે કે જ્યારે માનવીને દારુણ વિપત્તિથી ખચવા માટે કોઈ ઉપાય સૂઝે છે ત્યારે એ પોતાના સ્વાર્થને વેગળા કરી એમાં લાગી જાય છે.”

“શતાબ્દીઓથી વાવેલા કાંટાને વીણવાનું કાર્ય આજે અન્દ-જર્ગર અને એમના શિષ્યો કરી રહ્યા છે. તેઓ નક્કી સફળ થાય એમ કહી શકતા નથી. કદાચ સફળ નહિ થાય તો પણ એમનો પ્રયત્ન વ્યર્થ નહિ જાય. આ સગળાવેલી આગ હોલાવાતી નથી. એક પેઢીએ નહિ તો બીજી પેઢીએ, બીજી પેઢીએ નહિ તો ત્રીજી પેઢીએ, એક શતાબ્દીએ નહિ તો બીજીએ, બીજીએ નહિ તો ત્રીજીએ પણ એવો સમય જરૂર આવશે, જ્યારે માનવી પોતાના આવાસની ગંદકીને દૂર કરીને દુનિયાને માનવીને રહેવા લાયક બનાવશે.”

“ત્યારે તમારું એમ માનવું છે કે આપણે આપણા પ્રશ્નોને સ્વર્ગીય શક્તિની ઉપર ન છોડવા જોઈએ ?”

“જો પ્રશ્નોને ઉકેલવા નથી, એમને ભારે ને ભારે થવા દેવા હોય તો જરૂર આકાશ સામું મોં વકારીને ખેંચી રહેવું જોઈએ. જો તમારા આ ખેંચતાં આકાશ સામે મોં વકારીને ખેંચી રહ્યા હોત તો આ સુમધુર મેવાઓની રચના ન કરી શક્યા હોત. કેટલી મહેનતથી, કેટલે કેટલે દરથી ટીંપુ ટીંપુ પાણી ભેગું કરીને ખેંચત બગીચામાં પાણી લાવે છે! થોડી થોડી જગાના અંતરે દૂવાઓ ખોદીને, એમને નીચેથી નળી વાટે જોડીને માઈલો દૂરથી પાણીની નહેરો અહીં લાવે છે. જો આ નહેરો જમીનની ઉપર થઈને લાવે તો તરસી જમીન અને સૂર્યનાં કિરણો ધણુંખરું પાણી શોષી જાય. એટલા માટે એ પોતાની નહેરોને જમીનની અંદરને અંદર જ ગાળી અહીં લઈ આવે.”

છે. અહીં પ્રશ્નનો ઉકેલ એણે પોતે કર્યો છે. એ સિવાય પણ, તમે જોયું છે કે કેવી રીતે રહેંટથી કૂવાઓની અંદરનું પાણી બહાર કાઢીને ખેતરોને ખેડૂત લીલાંછમ કરે છે ! કૂવામાંથી ધડે ધડે પાણી કાઢવામાં કેટલો સમય જાય ? એટલે માનવીએ ધડાઓની એક માળા બનાવીને એક ચક્કર ગોઠવી, અને ખીજ ચક્કરને ફેરવવા માટે બળદ અથવા ઊંટને જોતડ્યું. હવે રહેંટના ધડાની માળા પોતાની મેળે ફરવા લાગી. એક ધડો કૂવાની અંદર ઊતરીને પાણી ભરે છે, જ્યારે એ જ વખતે ખીજે ધડો ઉપર આવીને કૂવાના થાળામાં પાણી ઠાલવે છે. હું માનું છું કે માનવી મગજની શક્તિના ઉપયોગનો તો હજી આરંભ જ થયો છે.”

“પરંતુ આ વાત સમજનારા કેટલા ?”

“જો એમને સમજાવવામાં આવે તો બધા જ સમજે. અજ્ઞાન બહુ છે. આપણા આ લોકોઓ શું સમજે છે ? બસ એટલું જ કે એક શિયાળામાં શિરોમનોના રાજ્યમાં રહેવું તો ખીજ શિયાળામાં દૂરોના રાજ્યમાં જઈ પહોંચવું આવી રીતે એ લોકો ભૂખે મરે છે, અપમાન સહન કરતા દિવસ ગુજારે છે, જેમ એમના બાપદાદાઓ કરતા આવ્યા હતા તેમ.”

“પરંતુ મિત્ર, આપણી સાથેનું એમનું વર્તન બહુ સરસ હતું.”

“અજ્ઞાન અને અપરિચિતનો અર્થ એ નથી કે માનવી માનવ યુગ્મોથી વંચિત રહી જાય. આ લોકોએ આપણી સાથે કેવું આત્મીય-જન જેવું વર્તન રાખ્યું ! આપણે ફાણ છીએ એની પણ એમને અચ્છર નથી. આ લોકોની અન્દર્જગર પ્રત્યે ઊંડી ભક્તિ છે, કેમકે અન્દર્જગર એમના જેવી સૌથી વધુ દલિત જાતિઓને સમાનતા આપવાનો પ્રયત્ન કરે છે, એના માટે દરેક પ્રકારનાં કષ્ટ ઉઠાવવા તૈયાર છે. આપણે પણ એમના શિષ્યો છીએ, બસ એટલું જ આ લોકોમાંના કેટલાક જાણે છે. પરંતુ સાથે સાથે એ પણ આ લોકો

જાણે છે કે અન્દજંગલ અને એમના શિષ્યોને મદદ કરવી એ સાધારણ અપરાધ નથી.”

“મિત્ર, હવે આપણે એવી જગાએ પહોંચવાના છીએ, ન્યાંથી તેમના અને આપણા રસ્તા ફેરશે.”

“કદાચ કાલે કે પછી પરમ દિવસે આપણે પીરોજકુહ પહોંચી જઈશું. ત્યાંથી એમને ઉત્તર ખાજૂ અને આપણે પૂર્વ ખાજૂ વળવું પડશે.”

ઉદાસ બનતાં સાથીદારે કહ્યું: “પછી કાણ જાણે ક્યારે એમનો અને આપણો ભેટો થશે! એ લોકો આપણી સાથે જે નેકીથી વર્ત્યા હોતો અહીં તો આપણે ક્યારે વાળી શકવાના હતા?”

“નેકીનો અહીં વાળવાનો સંભવ નથી. માનવી, જેમ તમે કહેતા તેમ, વહેતા પ્રવાહનું એક અંગ છે. સર્વ ઉપકૃત અને ઉપકારકર્તા નદીનાવસંયોગથી મળીને વિખૂટા પડે છે. પછી ઋણનો અહીં વાળવો શક્ય શી રીતે બને?”

“માનવતાનો થોડોધણો પાઠ પણ જે ભણ્યો છે તે ઋણનો અહીં વાળ્યા વિના રહેતો નથી. એ એક વ્યક્તિ દ્વારા ઉપકાર થયેલો સમજતો નથી, પરંતુ સમજે છે કે એ ઉપકાર સમાજ પક્ષેથી થયો છે, વ્યક્તિ તો એમાં નિમિત્ત માત્ર છે. કદાચ વ્યક્તિના ઋણનો અહીં વાળવાનો અવસર ન મળે, પરંતુ સમાજ તો જ્યારે જોઈ એ ત્યારે ઊભો જ છે ને!”

“અને કાણ જાણે છે કે, જેવી રીતે આ લોકોનો આ વેળા ભેટો થઈ ગયો તેવો ભેટો ફરીને પણ આમ ને આમ જ નહિ થઈ જાય?”

“વિદાય લેવાનો વખત થઈ ગયો છે. માનવી વેત્રવૃક્ષની સીલી હાળી છે. બસ થોડીક ફળદ્રૂપ જમીન હોવી જોઈએ, એટલે રોપવાની સાથે જ એ જમીનમાં ચોંટી જવાની. આપણે જ્યારે આ

લોકોમાં પહેલવહેલા આવ્યા હતા ત્યારે અપરિચિત હતા. એમનાથી તેમજ એમના રીતરિવાજોથી પણ અપરિચિત હતા; પરંતુ કેટલી ઝડપથી આપણે એમના થઈ ગયા? મહિનાના સહવાસ પછી આજે એમની વિદાય આપણે કેવી રીતે લેવી એ આપણા માટે વસમું બન્યું છે.”

“ખાસ કરીને વર્દકની બેન અને માસીનાં આંસુ તો સહેલાઈથી રોકાશે નહિ.”

“ખિચારી વર્દક! કદાચ એ અત્યારે મોજૂદ હોત તો વિદાય કેટલી વસમી બનત! એટલે કહેવું પડે છે કે માનવી સર્વ જગાએ મૂળ નાખવા માટે તૈયાર રહે છે. કહે છે કે ભગવાન માનવીની સારસંભાળ લે છે. પરંતુ હું કહું છું કે ભગવાન સારસંભાળ લેતો નથી, માનવી માનવીની સારસંભાળ લે છે. ભાષા ન જાણવા છતાં પણ માનવીનું રૂપ નીરખીને અપરિચિત દેશમાં પણ લોકો હાથ લંબાવવા તૈયાર થઈ જાય છે. હું ઘણા દેશોમાં ફર્યો છું અને કેટલી વાર તો ખાલી હાથે. કીમતી માલસામાન અને મહામૂલો રત્નોથી ભરેલા વહાણ છૂટતાં, સોદાગર જેવા વેશે એ આ સંસારમાં આવ્યો હતો તેવા વેશે કોઈ અજણા ટાપુ પર જઈ ચડે છે. ભાષાનો એક શબ્દ પણ ન જાણવા છતાં ટાપુના લોકો એને સહાય કરવા તૈયાર થઈ જાય છે. ખરે, માનવી પ્રત્યે માનવીની સહાનુભૂતિ સ્વાભાવિક છે.”

“હા, આ ગુણ તો આપણા લોકોમાં ખાસ છે.”

“એ લોકોને પણ નવા નવા દેશોમાં જવું પડે છે ને!”

મધ્યાહનની ચડાઈ પછી સાંજ સુધી વણઝાર પહાડ ઉપર આડી ને આડી ઊતરતી ગઈ. પહાડ બહુ જલદીથી જંગલહીન થતો ગયો. પછી સૂકી જમીન અને સૂકા પહાડોમાં કાચી માટીના ગોળ ગોળ ઢગલા જેવાં ધરવાળાં ગામ જ્યાંયાં દેખાવા લાગ્યાં. અહીં માનવીએ પોતાની તપશ્ચર્યાના બળથી વૃક્ષોને ઊર્મા રાખ્યાં હતાં.

પ્રકરણ ૧૯ :

ત્રણ રાજકુમાર

આ દિલ્હિમગાન ઈલાકા હતો. ઈલાકાનું પાટનગર પણ દિલ્હિમગાન હતું અને એ એક સરસ નગર હતું. એનું નામ ખતાવે છે તેમ અહીં પારસી પુરોહિતોની વસતી હતી. અહીંથી ઉત્તરે એક રસ્તો ગુરુગાન ખાનુ અને પૂર્વમાં ખીન્ને રસ્તો ખુરાસાન ખાનુ જતો હતો. ત્રણ સવાર દિલ્હિમગાનમાંથી હજુ હમણાં જ બહાર નીકળ્યા હતા ત્યાં તો એક યહૂદી આવીને એમને મળ્યો. ત્રણ સવારો સોગ્દી પોષાકમાં હતા. તેમાંના એકની લાલ દાઢીમાં કોઈ કોઈ સફેદ વાળ પણ ડોકિયું કરતો હતો, અને આંખો ભૂરી હતી. યહૂદીએ સોગ્દી વેપારીઓ સાથે વેપાર વિશે કે ખીજી ખાખતમાં વાત કરી એ કળી શકાતું નહોતું. અહીંના યહૂદી થોડોક વેપાર પણ કરતા હતા, પરંતુ એમની અધિક ખ્યાતિ તો વૈદ તરીકે હતી. જ્યારે સોગ્દી વેપારીઓ વસતીની બહાર આવ્યા ત્યારે દિવસ ઠીક ઠીક ચડી ગયો હતો. એમના વાઢીકી ઘોડા પડછંદ અને સુંદર હતા. ડંડી બહુ હતી, એટલે એમનો પોષાક અસાધારણ ચામડાનો હતો. સોદાગરોએ પોતાના માલનો ઠાકલો આગળ મોકલી દીધો હતો, અને હવે તેઓ નિશ્ચિંત બનીને પાછળ જતા હતા.

દિલ્હિમગાનનો ઈલાકા પણ ઈરાનના અન્ય પ્રદેશોની જેમ જ ખિલકુલ શુષ્ક છે. પ્રાણીઓ અને મનુષ્યો માટે દાણાપાણીનું નામ-નિશાન અહીં મળે નહિ. અને ગામો પણ દૂર દૂર હતાં. ખુરાસાન અને એથી આગળના માર્ગ પર વેપારના લીધે અવરજવર ઠીક રહે

છે, એટલે આટલાં ગામ પણ અહીં તહીં જોવા મળે છે, નહતર આ સ્વાગતહીન ભૂમિમાં આટલી વસતી ક્યાંથી વસે? દિલ્હીમાં અને રસ્તાનાં બીજાં ગામોમાં લોકોએ મેવાના અગીચા ઊભા કર્યા છે, પરંતુ એ માત્ર માનવીની તપશ્ચર્યાનું ફળ છે. અલારે વૃક્ષોનાં પાંદડાં ખરી ગયાં હતાં.

ગામ મૂક્યે ત્રણી વાર થઈ હતી. ત્રણ સવારો એકલા હતા. તેઓ પોતાની વાતોમાં મસ્ત હતા. ઉમ્મરમાં જે સૌથી મોટો સવાર હતો તે કહી રહ્યો હતો: “આપણે ત્રણ રાજકુમારો અહીં સોગંદી વેપારીના વેષમાં એકઠા થયા છીએ એ કેવું નવાઈ જેવું છે, કેવો યોગાનુયોગ છે! સમય સદા ય એકરૂપે નથી વહેતો. રથનું ચક્કર કોઈ વાર ઉપર જાય છે તો કોઈ વાર નીચે. એ તો અધું ઠીક, પરંતુ સુખસામ બિયાપાનમાં ત્રણ રાજકુમારોનું મિલન એક વિચિત્ર સંયોગ છે!”

વચેટ સવારે પોતાના મોટા સાથીની વાતમાં સૂર પુરાવતાં કહ્યું: “એમાં સંદેહ શો છે? આપણા સાથીની આપવીતી તો આપણે સાંભળી લીધી છે અને મારી વાતની પણ તમને ખબર છે. પરંતુ અમારી ખાસ ઇચ્છા છે કે તમારી વાત સાંભળીએ. તમે કુશાનવંશી (કુશાન) રાજકુમાર છો એ તો અમે જાણીએ છીએ.”

મોટો: “હા, હું કુશાન રાજવંશનો છું. વ્યક્તિઓની જેમ રાજવંશોનો પણ ઉદય અને અસ્ત થાય છે, અને તે એક જ વાર થાય છે. અમારા વંશે લગભગ પાંચ સો વર્ષ રાજ્ય કર્યું, અને તે પણ સાધારણ રાજ્ય નહિ. હિંદ દેશનો અધિકાંશ અમારા લોકોના હાથમાં હતો. કાબુલ, વલખ અને સોગંદી માંડીને કારિપયન સમુદ્ર સુધી કુશાનોની ધ્વજ ફરકતી હતી. કુશાન રાજ્યલક્ષ્મીની દુનિયાને ઈર્ષ્યા આવતી હતી. પરંતુ ચંચળ રાજ્યલક્ષ્મી કોની પાસે સદા રહી

છે? અમારા વંશે ચડતીપડતી બહુ જોઈ. કનિષ્ઠ અને હુવિષ્ઠનું વિશાળ રાજ્ય નાનું થઈ ગયું તો પણ એના પચાસ વર્ષ પહેલાં સુધી કાયલ અને પશ્ચિમોત્તરનો ભાગ અમારા હાથમાં હતો.”

ત્રીજો સવાર : “ વ્યક્તિની જેમ રાજ્યોને પણ યુવાની, વૃદ્ધત્વ અને પછી મૃત્યુ આવે છે.”

મોટો : “ એમાં નવાઈ પામવા જેવું કંઈ નથી. જેનામાં વીર યોદ્ધા અને યોગ્ય શાસકના ગુણ હોય તે જ વ્યક્તિ રાજ્ય વંશની સ્થાપના કરી શકે છે. હકીકતમાં એ માત્ર પહેલાંના રાજ્યવંશની નિર્જનતાનો જ લાભ ઉઠાવતો નથી, પરંતુ પોતે પોતાની ચીરતાની શક્તિથી છત્ર ધારણ કરે છે. એના પુત્રોએ જો રાજ્યની સ્થાપનામાં કોઈ પ્રકારનો ભાગ ન લીધો હોય તો નિશ્ચય જાણવું કે એમનામાં ઉચિત ગુણોના અસ્તિત્વનો સંદેહ હશે. યોગ્ય શાસક પોતાનો ઉત્તરાધિકાર પણ યોગ્ય વ્યક્તિને જ આપવા માગે છે. જો કે યોગ્ય પિતાનો પુત્ર યોગ્ય જ હોય એવું અને છે બહુ થોડું. આનું પરિણામ એ આવે છે કે રાજ્યવંશોનો વૈભવ મેયાર પેઢીથી વધુ ચાલતો નથી. સિંહાસનના ઉત્તરાધિકારીઓ વધુ ને વધુ વિલાસી બની, સૈનિક અને શાસકના ગુણોથી બહુ ઓછા વિમુખ થઈ જાય છે. પછી એમના શત્રુઓની યોગ્યતા જો ઓછી હોય તો જ રાજ્યવંશના આવા ઉત્તરાધિકારીઓ સિંહાસન પર ટકી રહે છે.”

ત્રીજો સવાર : “ પ્રાર્થિયોનું દષ્ટાંત આ વાતની સાક્ષી પૂરે છે જો કે એમણે કુશાનોથી બહુ ઓછો સમય રાજ્ય કર્યું હશે તો પણ એમને આપણે શક્તિશાળી કહી શકીએ.”

મોટો : “ પ્રાર્થિયો તો કુશાનોના પહેલાં જ પોતાનું રાજ્ય સ્થાપિત કરી ચૂક્યા હતા. હું માનું છું કે એમણે કુશાનો કરતાં ઓછા સમય રાજ્ય ન કર્યું અને હાંસુ સમયે હારી જાય તો

જણાનાં પરાક્રમે એકખીજથી ઊતરે એવાં નહોતાં. પાર્થિયો, અને કુશાનો વચ્ચે કોઈ કોઈ વાર યુદ્ધ પણ થતું હતું, પરંતુ ઉભય વિશાળ શક્તિશાળી સંબંધથી ભાઈ ભાઈ હતા, એટલે એમનામાં અરસપરસ ઝેડઝાડ બહુ ઓછી થતી હતી.”

ત્રીજો સવાર : “પાર્થિયોને તો પશ્ચિમ ખાજૂથી રામનોતો પણ ભય હતો. એટલે કુશાનો સાથે યુદ્ધ કરીને પોતાની શક્તિને વેડફી નાખવા એ લોકો નહોતા માગતા. હું માનું છે કે એમના ઉત્તરાધિકારી સાસાનીઓએ કુશાનોને ઝેડીને સાર કાઢ્યો નથી.”

મોટા : “સાર તે શો કાઢે! સાસાનીઓના યુદ્ધમાં નિર્બળ થવાને લીધે જ શ્વેત હૂણોએ કુશાનોનો પ્રદેશ પચાવી પડ્યો. કદાચ સાસાનીઓને એ વખતે ગમ નહિ પડી હોય, પરંતુ અત્યારે એમને ખરાબર ગમ પડી ગઈ છે, એટલું જ નહિ પણ એનું પરિણામ પણ ભોગવી રહ્યા છે. એક શહેનશાહ એમના હાથે માર્યો પણ ગયો છે. શ્વેત હૂણોની શક્તિ દિનપ્રતિદિન વધતી જાય છે એટલે સાસાનીઓ ઉપર શું શું વીતશે એની શી ખબર પડે?”

આ વેળા ખીજ સવારે મોં ખોલ્યું : “શું વીતશે એ વાત તો ભવિષ્યના ગર્ભમાં છુપાયેલી છે, પરંતુ મોટી મોટી આશાઓ સાથે અમે શ્વેત હૂણો પાસે જઈ રહ્યા છીએ, અને આપણે હતાશ થઈને પાછા નહિ ફરીએ એવી આપણને આશા છે.”

મોટા : “જ્યારે આપણે ખાકાનના નિમંત્રણથી ત્યાં જઈએ છીએ ત્યારે પછી હતાશ થવાની વાત જ ક્યાં છે?”

ખીજો સવાર : “હું એક વાત પૂછું? તમે કેવી રીતે શ્વેતહૂણ ખાકાનના ભક્ત બની ગયા, તેમજ એણે તમારામાં કેવી રીતે વિશ્વાસ મૂક્યો એ મારી સમજમાં આવતું નથી.”

મોટા : “ બહુતઅકત હોવાની વાત તો ઠીક છે, પરંતુ હું હેડતાલોનો વિરોધી નથી. કુશાન રાજ્યલક્ષ્મીને હું મનાવી લાવીશ એવી જો મને આશા હોત તો તો હું વિરોધ કરત. પરંતુ મને વિશ્વાસ છે કે કુશાન વંશ પોતાનું ગૌરવ ફરી પ્રાપ્ત કરી શકશે નહિ. એ માત્ર બીજાઓના સામન્ત બનીને જ થોડાક વધુ સમય સારું વૈભવને માણી શકશે. ”

ત્રીજો સવાર : “ જેમ પુરાણા પાર્થિવ સોરન ખૂલવ હાલ સાસાનીઓનું મોટું માનવંત પદ એક સામંત તરીકે ભોગવી રહ્યા છે તેમ. એમનું પદ ઊંચું છે. એમનો સાસાની વંશ સાથેનો સંબંધ અરાઅર સાળાબનેવીનો સંબંધ છે. ”

બીજો સવાર : “ નવો રાજ્યવંશ બીજા રાજ્યવંશના મુકુટ અને સિંહાસનને છીનવી લે છે, પણ એના અવશેષ મિટાવી દેવા માગતો નથી. ”

મોટા : “ અવશેષને મિટાવી દેવાની આવશ્યકતા નથી. અહુ અહુ તો પાછલા વંશના અંતિમ ગાદીનશીનનાં સંતાનોમાંથી કેટલાકને નષ્ટ કરવામાં આવે છે. ઘણી શતાબ્દીઓ રાજ્ય કરનાર વંશનું કુટુંબ પણ અહોળું હોય છે, એટલે સમગ્ર કુટુંબનો નાશ પણ શી રીતે થઈ શકે? છેવટે પદચ્યુત રાજ્યવંશના કુટુંબીજનો પ્રત્યે દયા બતાવવાથી તેઓ સૌથી વધુ વિશ્વાસપાત્ર પણ બને છે. ”

બીજો સવાર : “ હકીકતમાં એવું જણાય છે કે દેશના ધન અને ઐશ્વર્યને કેટલાક મણવાગાંઠવા વંશોએ પોતાનામાં વહેંચી લીધું છે. તેઓ કાઠ્ઠ કાઠ્ઠ વાર પોતાના સ્વાર્થ માટે અંદર અંદર લડે છે ખરા, પરંતુ જ્યારે સૌના સ્વાર્થ પર તરાપ પડે છે ત્યારે સૌ એક થઈ જાય છે. એટલે વિજેતા જૂના વંશોને ઉજાડ કરતો નથી. પરંતુ સન્માને છે. જે વંશ એક વાર રાજ્ય કરો ગયો તેનું ફરીથી રાજ્યપાલન કરવાનું અધિકાર આપવાનું હોય છે. ”

મોટા : “શ્વેતહૃણોતો રાજા મારી આજતમા કોઈ જાતનો ભય સેવશે નહિ એ તો તમે સમજો છો. એ મારો અનેવી છે, પરંતુ રાજાઓમાં અનેવી કે જમાઈ થતાથી ઝગડા અંધ થાય છે એવું નથી. પરંતુ હું તો અસ્ત થયેલા કુશાન વંશની ભસ્મ છું.”

બીજો સવાર : “પરંતુ સામન્તશાહીને અદલે તમે વેપાર કેમ પસંદ કર્યો?”

મોટા : “એટલે એક કુશાન કુમારને વેપાર શોખનો નથી એમ તમારું કહેવું છે ને? વાત ખરી છે, અને એક સામંત તરીકે હું મારી જમીનમાં રહી શકું એમ છું. પરંતુ મને રખડવાનો ચસકો લાગ્યો છે. અમારો વંશ હમેશાં બુદ્ધધર્મી રહ્યો છે એની તો તમને ખબર છે. રાજકુમારોમાંથી પણ કેટલાય લિશ્તુ બનતા. એમણે ધર્મપ્રચાર માટે દૂર દૂર સુધી યાત્રાઓ કરી. હું પણ લિશ્તુ હતો. મારા જન્મસમયે કુશાન વંશનો સિતારો ડૂબી ગયો હતો. કદાચ ન ડૂબ્યો હોત તો પણ શહેનશાહનો પુત્ર હોવા છતાં પણ મારો વારો કેટલાયના પછી આવત પૂર્વમાં મેં ચીન સુધી યાત્રા કરી છે. દુનિયા પર પહેલાં જેવી ચીનની ધાક હતી તેવી એની ધાક હવે રહી નથી. કારણકે ચીન ઘણાંઘણાં રાજ્યોમાં વિભક્ત થઈ ગયું છે. છતાં પણ એ એક સમૃદ્ધ દેશ છે. એનું રેશમ કાનાથી અગ્નિયું છે? એની કારીગરી પણ અગ્રેહ છે.”

ત્રીજો સવાર : “શું ચીનનો રસ્તો પણ આવો જ છે?”

મોટા : “હા, આવી જમીન પણ આવે છે. કોઈ કોઈ વાર તો સાવ રેતાળ ભૂમિ આવે છે, પરંતુ ક્યાંક ક્યાંક જંગલવાળા પહાડો પણ જોવા મળે છે. માનવીની કેટલીક જાતો પણ જોવાલાયક હોય છે.”

બીજો સવાર : “તમને કઈ જાતિ સૌથી સારી લાગી?”

મોટા : “ સારી લાગવાનો અર્થ એવો કરવાનો નથી કે હું બીજી જાતિઓને ખરાબ ગણું છું. બધી જાતિઓમાં ગુણદોષ હોય છે. પરંતુ મને તુષાર લોકો સૌથી સારા લાગ્યા. ”

ત્રીજો સવાર : “ તુષાર એટલે તો વહુતટની ભૂમિ ને ? ”

મોટા : “ ના, ના, આ નામ તો અમારા કુશાનોના અહીં આવવાથી પડ્યું. તુષાર જાતિ પ્રચીન જાતિ છે. અમે કુશનો પણ મૂળે તુષાર હતા. ”

ત્રીજો સવાર : “ મૂળે તુષાર ! ”

મોટા : “ હા, તુષારોના એક નગરનું નામ આજે પણ કુશાન છે. ”

ત્રીજો સવાર : “ તો શું કુશાનો એ જ કુયાનથી આવ્યા હતા ? ”

મોટા : “ એમ કહેવું એટલું સહેલું નથી. અમારા પૂર્વજો કુયાનથી પણ દૂર. ત્યાંથી એક મહિનાના રસ્તા જેટલે દૂર, રહેતા હતા. કુયાનોની પણ એ જ આદિમૂમિ હતી. આજે પણ એ પ્રદેશમાં અમારા કેટલાક વંશજો મળે છે; જે કે એમનામાં કોઈ પ્રભુત્વ રહ્યું નથી, માત્ર ભરવાડોની જેમ એ લોકો જીવન ગુજારે છે. એક વેળા ત્યાં જ અમારા કુશ લોકોને હજુ લોકો સાથે યુદ્ધ થયું હતું. ”

બીજો સવાર : “ આ ક્યારે ખન્યું ? ”

મોટા : “ એ વાતને છ સો સાત સો વર્ષ વીત્યાં હશે. પરંતુ એ હજુ શ્વેતહજુ નહોતા. એ કેદારી ‘હજો’ પર ‘હજુ’ અથવા ‘શ્વેતહજુ’ એવું નામ લોકોએ જાગૃત્તીથી ઠોકી બેસાડ્યું છે. એ લોકો આ નામને પસંદ કરતા નથી. વસ્તુતઃ તેઓ હજો દ્વારા શાસિત દેશમાંથી આવ્યા હતા, એટલે લોકોએ એમને હજુ કહેવા લાગ્યા, નહિતર એ અમારી નજીકના છે. ”

ત્રીજો સવાર : “ અને તુષાર ? ”

મોટા : “તુષાર અમારા દૂરના સંબંધી છે. અમારી પ્રાચીન ભાષા હજુ પણ કુચાનમાં બોલાય છે. અને કુશાનોએ અહીં આવીને અમારી ભાષા તજી દીધી અને સોગરી કે હિન્દી ભાષાને અપનાવી લીધી.”

બીજો સવાર : “ત્યારે તુષારી ભાષાથી બહુ ફેર પડી ગયો હશે.”

મોટા : “હા, બહુ ફેર છે. પરંતુ એનો અર્થ એવો નથી કે એનો કોઈ શબ્દ મળતો નથી. હિન્દી અને ઇરાની ભાષામાં ‘ક્ષીર’ (દૂધ) કહે છે, પરંતુ તુષારીમાં ‘મલ્ક’ અથવા ‘મલ્કવેર.’ એવી જ રીતે હિન્દી ભાષાને ઇરાની ‘ક્ષીલ’ કહે છે, પરંતુ તુષારીમાં એના માટે શબ્દ છે ‘કલોન’”

બીજો સવાર : “તુષારોના દેશમાં તમે ઘણા દિવસો રહ્યા હો એવું લાગે છે.”

મોટા : “હા, અને મને એ દેશ બહુ ગમ્યો. આ લોકો પણ કુશાન વંશના જ-અમારા વંશના જ. અને અમારા કુશાનોની ભાષા હજુ પણ એમનાંમાં બોલાય છે એવું જાણ્યા પછી મને એમના પ્રત્યે વહાલ કેમ ન ઊપજે? પરંતુ હું મારા આ પક્ષપાતના કારણે એમની પ્રશંસા કરતો નથી. તુષારોનો સ્વભાવ ખૂબ જ મધુર છે. જેવું એમને સુંદર રૂપ મળ્યું છે તેવું જ સુંદર હૃદય પણ એમને પ્રાપ્ત થયું છે.”

ત્રીજો સવાર : “શું ખરેખર તુષારો બહુ સુંદર, મદ્ર લોકોથી પણ અધિક સુંદર હોય છે?”

મોટા : “તુષારોની ભૂમિ સૌંદર્યની ખાણ છે એટલું તો હું જરૂર કહી શકું એમ છે. આટલાં સુંદર સ્ત્રીપુરુષો બીજે ક્યાંય જોવા નહિ મળે. જો કે જે સુંદરતા અમને જણાય છે તે સૌને પણ જણાતી જ હશે એવો આગ્રહ હું સેવતો નથી.”

બીજો સવાર : “ અરે, એવી તે કંઈ વાત હતી હશે? જે સુંદર હોય તે સૌને પણ સુંદર દેખાય જ ને ? ”

મોટા : “ ના, સૌંદર્ય માટે જાતિજાતિના જુદા જુદા માપ-દંડ હોય છે. કુશાન લોકો અને મદ્ર લોકોને જોઈને એમના સૌંદર્યની પ્રશંસા કરતાં અમે થાકતા નથી, પરંતુ તુષારો વિશેના ચીના લોકોને અભિપ્રાય મેં સાંભળ્યો છે. ચીનાઓ કહે છે : ‘તુષાર પહોળા-પહોંચતા હોય છે, પરંતુ એમના લાલ લાલ વાળ અને ભૂરી ભૂરી આંખો બિલકુલ માંકડા જેવી હોય છે, અને એમનું લાલું નાક તો એમના રૂપને લજ્જે છે ! ’ ”

બીજો સવાર : “ ત્યારે તો અમારે સૌંદર્યનો અમારો માપદંડ બદલવો પડશે એમ ?—હા, ચીનાઓના પૂરતોસ્તો ! કદાચ તમારા સુંદર તુષારો બામતમાં અમારે મતભેદ નહિ પડે. પરંતુ તમે તો એમને એવા દેખાડો છો કે એ જ જાણે પૃથ્વી પર સ્વર્ગના દેવતાઓ છે. ”

મોટા : “ હું કેટલાંય વર્ષો એમની વચ્ચે વસ્યો છું—પહેલાં બ્રિશ્તુ તરીકે અને પછી ગૃહસ્થ બનીને. હું તો એમનામની જ એક બની ગયો હતો. ખરું પૂછો તો અત્યારે પણ જ્યારે એમના રોડનું સ્મરણ કરું છું ત્યારે એમનામાંથી હું કેમ ચાલ્યો આવ્યો એ જ મને સમજતું નથી. એમનામાં અતિથિસત્કારની ઘણી પ્રબળ ભાવના છે. ઉત્તરના દેશો અને પૂર્વના ચીનાઓ સાથે એમનો સંબંધ સારો નથી. પોતાની સ્વતંત્રતાના સંરક્ષણ માટે તુષારોને આ લોકો જોડે કેટલીય વાર યુદ્ધમાં ઊતરવું પડ્યું છે. ”

બીજો સવાર : “ શું એમની પાસે એટલી બધી લોકશક્તિ છે કે ચીનની શક્તિ સાથે લડી શકે, દુશ્મનો મુકાબલો કરી શકે ? ”

મોટા : “ તુષારોનાં દૈનિક જીવન નિહાળીને યુદ્ધક્ષેત્રમાં આ લોકો આવા બહાદુર હશે એવો ખ્યાલ કદાપિ નહિ આવે. એમની

સંખ્યા પણ જોવા બંધ એ તો બહુ નથી, અને એટલા માટે તો પોતાના ગળાઉપરવટની શત્રુસેના જોઈને એ લોકો કેટલીય વાર પરત્રંતતા સ્વીકારી લે છે. પરંતુ જેવું શત્રુનું બળ નિર્બળ થતું એ લોકો જુઓ છે કે તરત જ તેઓ ફરી પાછા સ્વતંત્ર થઈ જાય છે.”

બીજો સવાર : “ એમનું દૈનિક જીવન કેવું હોય છે ? ”

મોટો : “ દૈનિક જીવનમાં ઉપારો બહુ સંતોષી હોય છે. તેઓ આવતી કાલની ચિંતા કરતા નથી ખાવું અને પવરાવવું એ જ જાણે એમનાં વ્યવસાય છે. દિવસનો ત્રીજો પ્રહર થયો ન થયો ત્યાં તો નૃત્ય અને સંગીતની તૈયારીઓ થવા માટે છે, દ્રાક્ષની લાલ માદિરાની બરણીઓ ખૂલવા લાગે છે. એમની સ્ત્રીઓ બહુ સ્વતંત્ર હોય છે. તેઓ પોતાને પુરુષસમોવડી ગણે છે એમ તમે સુખે કહી શકો. સંગીત અને નૃત્યમાં ઉપારોની નિપુણતા ચીનાઓ પણ માન્ય રાખે છે. ખરે, આજે અહીં એકો એકો જ્યારે વિચારું છું ત્યારે એમ લાગે છે કે ઉપારોના રૂપમાં માનવી નહિ પણ દેવદેવીઓ વસ્યા છે.”

બીજો સવાર : “ એ લોકો કયો ધર્મ પાળે છે ? ”

મોટો : “ માત્ર બૌદ્ધ ધર્મ પાળે છે. એમના દેશમાં કેટલાંય સુંદર બૌદ્ધ મંદિરો છે, જેમાંની મૂર્તિઓ અને ચિત્રો એટલાં સુંદર હોય છે કે જોનારની આંખો અંજાઈ જાય. શોભાયાત્રાના સમયે તો બધાં સ્ત્રીપુરુષો કામધંધા કરે મૂકીને આખું અઠવાડિયું ભગવાન તથાગતની રથયાત્રા જીજ્ઞે છે—આખું અઠવાડિયું નૃત્ય અને નાટકમાં વિતાવે છે. વિદ્યામાં પણ તેઓ આગળ છે. તેમનામાં ઘણા તો વિદ્વાન પણ છે. વસ્તુતઃ ચીનમાં બુદ્ધના ઉપદેશનો જે આટલો પ્રચાર થયો છે તેમાં ઉપારોનો મોટો હાથ છે.”

“ પરંતુ ઉપારોનું જે ચિત્ર તમે રજૂ કરો છો તે ઉપરથી તો લાગે છે કે બિહુને ત્યાં પોતાના ભગવાં વસ્ત્રનું રક્ષણ કરવું બહુ ભારે પડતું હશે, અસંભવ હશે ! ” કહેતાં બીજો સવાર હસી પડ્યો.

મોટા : “ તમારું કથન સત્ય છે, અને એનું એક પ્રમાણ હું જ છું. પરંતુ આમ છતાં પણ ત્યાં ભિક્ષુઓ પૂરતા પ્રમાણમાં છે. એ લોકો આ અપ્સરાઓથી કેવી રીતે અલિપ્ત રહે છે એ સમજવું મુશ્કેલ છે. પરંતુ તુષારો વિશે હું કહી શકું કે એક બાળુ તેઓ જીવન પ્રત્યે પ્રેમ રાખે છે, આલોકની એકેએક પળ ભોગવવા માગે છે, પરંતુ સાથે સાથે જ તથાગતના જેવા પરલોકવાદી ધર્મ ઉપર પણ એમને અપાર શ્રદ્ધા છે. અરે, આ તો તેમના ઉજવાતા ઉત્સવો પૃથ્વી જણાય છે. અરે, હું કંઈ વાત ઉપરથી કંઈ વાત પર ઊતરી પડ્યો ! ”

બીજો સવાર : “ મર્ત્યલોકની વાત ઉપરથી દેવલોકની વાત પર ઊતરી પડ્યા ! પરંતુ દેવલોક કંઈ ખરાબ વસ્તુ તો નથી ને ! ”

મોટા : “ ખરાબ કેમ કહેવાય ? મારા માટે એ એક અતિ મધુર વસ્તુ છે. માન લાઈલાહુઓને જેવા માટે મેં કુચાનથી વાઢીક સુધી પ્રયાણ કર્યું અને પછી એન અને અનેનીના સ્નેહના કારણે રહી જવું પડ્યું. કાઈકાઈ વાર ફરી કુચાન જવાની તક મળે એટલા માટે મેં વ્યાપારી જીવન પસંદ કર્યું. ”

ત્રીજો સવાર : “ સારે તો કુચાનની કાઈ અપ્સરા તમારા ઘરમાં જરૂર હશે, નહિ ? ”

મોટા : “ સારું તો મુશ્કેલી છે ને ! કુચાનની કન્યાઓને દેશ છોડીને બહાર જવાનું મુદ્દત પસંદ નથી. એમને એમના દેશ માટે બહુ પ્રેમ અને અભિમાન હોય છે એટલે બીજા દેશોને તેઓ તિરસ્કારની નજરે નિહાળે છે. ”

બીજો સવાર : “ શું તથાગતના દેશ ભારતને પણ ? ”

મોટા : “ એ કહેવું મુશ્કેલ છે. તથાગત પ્રત્યે એમને ઊંડી ભક્તિ છે, એટલે એમના દેશ પ્રત્યે ખુલ્લેખુલ્લી અવગત તો કેવી રીતે દેખાડે ? પરંતુ તેઓ ભારતમાં પણ જઈને રહેવાનું પસંદ નહિ કરે. ”

ત્રણે સવારે એકમેકની વાતોમાં તનમય હતા. ઘોડાઓને જેમ ચાલે તેમ ચાલવા દેતા હતા. આ સમયે ઉત્તર બાજુનો પવન જોરથી પૂંકાવા લાગ્યો, અને પવનના સડસડાટ અવાજ તથા કાંકરીઓના ઊડવાથી ઘોડાઓના કાન સરવા થઈ ગયા. સવારોને આટલામાં ક્યાંય છાપરું મળવાનો સંભવ નહોતો, એટલે વાતો અહીં પડતા મુકીને એમણે ઘોડાઓને ડચકારીને ઉતાવળે હાંકાયા.

પ્રકરણ ૨૦ :

આતિથ્ય

સોજી સોદાગરોએ આજે ખુરાસાનના પાટનગર નેશાપોરમાં પ્રવેશ કર્યો. નેશાપોર શાપોર પહેલાંએ બંધાવેલું ભવ્ય નગર હતું. ચારે બાજુ ચાર મોટા દરવાજાવાળા આ નગરને ફરતો ઊંચો કોટ હતો. એની બધી જ સડકો, એક છેડાથી માંડીને બીજા છેડા સુધી, એકબીજાને સમકોણે કાપતી જતી હતી. શહેનશાહ શાપોરને એક સુંદર નગરનું સ્વપ્ન આવ્યું હતું, અને એને જ અહીં સાકાર સ્વપ્નમાં ઉતારવામાં આવ્યું હતું. ચીન અને ભારતના વ્યાપારીમાર્ગ પર હોવાથી જેવી રીતે આ નગર પોતાનું ખાસ મહત્ત્વ ધરાવતું હતું તેવી જ રીતે કલાકોશલમાં પણ એનું ખાસ સ્થાન હતું. પરંતુ હૈદરાબાદના આક્રમણનો ભય એને હમેશાં રહેતો હતો.

નગરની અંદર પ્રવેશ કરવામાં કોઈ મુશ્કેલી નહીં નહિ. મોટે વેપારી આ નગરથી પૂર્વપરિચિત હોતો, અને વેપારના માટે આવતો-જતો રહેતો હોવાને લીધે તેમ જ એ અંગે પોતાના તરફથી અપાતી ભેટબક્ષિસો દ્વારા નેશાપોરના અધિકારીઓ, સાધારણ કર્મચારીઓ અને વેપારીઓમાં એનું માન હતું. નેશાપોરના વેપારીઓ જ્યારે હૈદરાબાદની ભૂમિમાં જતા ત્યારે એ એમનો આવી જ રીતે પ્રતિસત્કાર

કરતા. સોળ ચતુર્માસોના આ વિશાળ નગરને નિર્માણ કરવામાં શાપોર પહેલાએ, સેલુકસના તરફેનનિર્માણની જેમ, આદશાહી ખર્ચ ઉઠાવ્યો હતો. આજે પણ એના બંધાવેલા નગરની અંદરબહારની સજવટની વસ્તુઓ ત્યાં મોજૂદ હતી. તરફેન છૂટું છવાયું નગર હતું—એ તિથ્રા નદીના બંને તટ ઉપર સાત સ્થાનોમાં વહેંચાયેલું હતું. પરંતુ નેશાપોર તો ડોઈ મેદાન પર બિછાવેલી જાજમની જેમ વસેલું હતું. જો કે ખુરાસાનને સૂર્યો પાસેના વૃક્ષ નગરદુર્ગમાં રહેતો હતો, છતાં પણ એથી નેશાપોરની સમૃદ્ધિમાં ડોઈ જાતની ક્ષતિ પડતી નહોતી. સોગ્દી વેપારી પણ સૂર્યા ગજનપદાતથી જો યોજન દૂર રહેવામાં જ સંતોષ માનતા હતા.

કાફલો પાછળ રહી ગયો હતો. ત્રણે સવાર સીધા નગરના એક સામંતના મહેલે ગયા. સામંતે પોતાના ચિરપરિચિત સોગ્દી વેપારી અને એના સાથીદારોનું અંતરના ઉમળકાથી સ્વાગત કર્યું, અને પોતાના પ્રાસાદનો સૌથી સરસ ખંડ એમને રહેવા માટે કાઢી આપ્યો. મોટા વેપારીએ પોતાના બંને સાથીદારોનો પરિચય રાજવંશી રીતે કરાવ્યો, ખાસ કરીને ખીજા યુવકને એક મોટા અને પ્રાચીન સામંતી વંશના પાટવી કુંવર તરીકે જાણાવ્યો અને એ પણ કહ્યું કે એ વેપાર માટે નહિ પરંતુ ખાલી સહેલગાહે નીકળ્યા છે. એમના થોડોક વિશ્રામ કર્યા પછી કાફલો પણ એમની પાછળ પાછળ આવી પહોંચ્યો, અને સામંતના પ્રાસાદના વિશાળ ચોકમાં ભારવહન કરનાર સંકડો પશુઓ પોતાની પીઠને હળવી કરવા લાગ્યાં. નેશાપોર મોટું શહેર હતું. માણસો અને જાનવરોના ખાવાપીવાંનો અહીં સારો પ્રબંધ હતો, એટલે સરદારે એક અઠવાડિયું અહીં ગાળવાનો નિશ્ચય કરીને જો ચાકરોને આગળ ખજર આપવા મોકલી દીધા.

ખીજા સવાર કે મોટા સોદાગરના કથનાનુસાર પ્રતિષ્ઠિત રાજ-
કુમારને સામંતનું વર મહા પસંદ પડ્યું. સામંતને બહાર જવું હતું.

એટલે એણે પોતાની યુવાન પુત્રી નવાનદુખતને રાજકુમારના આતિથ્યને પ્રત્યક્ષ કરવા માટે નિયુક્ત કરી. રાજકુમાર અને નવાનદુખત ઉભય યુવાન અને સુંદર હતાં, એટલે યુવતીનું આતિથ્યસત્કારમાં ધ્યાન માત્ર પિતાની આજ્ઞાને કારણે ચોંટાયું ન હતું. શીત કાળના આરંભની ઠંડીમાં નવાનદુખતના ગુલામી ગાલમાં પોતાનું પ્રતિબિંબ પડેલું જોઈને રાજકુમાર તેને ચૂમવા અધીરો બન્યો. પ્રથમ ચૂંબને જ નવાનદુખતની શરમાળ આંખો નીચે ઢળી પડી, અને તેના મુખ પર લાલિમા પ્રસરાતી જોઈ તેને લાગ્યું કે ચૂંબનથી કુમારીને કાંઈ માહું લાગ્યું નથી. નવાનદુખત માત્ર દાસદાસીઓ મોકલીને જ કુમારની સેવાને પ્રત્યક્ષ કરવામાં સંતોષ માનતી નહોતી, પરંતુ એ પોતે પણ એની સેવામાં પહોંચી જતી હતી. હા, પહેલે દિવસે એનું આવવાજવાનું માત્ર એ કે ત્રણ વાર જ બન્યું, પરંતુ બીજા દિવસથી તો એ કોઈને કોઈ બહાને વારંવાર આવતી હતી.

નવાનદુખત નગરના એક મોટા સામંતની ચતુર કન્યા હતી. પિતાના પ્રશંસાપૂર્ણ શબ્દોથી એ સમગ્ર ગર્ભ હતી કે જેને હૃદય અપવાનું એને મન થયું છે તે સર્વ રીતે એને પાત્ર છે. કુમાર પણ માત્ર રૂપયોગનસંપન્ન ન હતો, પરંતુ એક વૈભવશાળી કુળનો વંશજ હતો. બીજે દિવસે જ્યારે કુમારે નવાનદુખતના હાથને પોતાના હાથમાં લઈ લીધા ત્યારે એણે માથું અને આંખો નીચાં ઢાળી લીધાં મંધ્યાસમય સુંધીમાં તો ઉભય એક પ્રણયસૂત્રથી બંધાઈ ચૂક્યાં હતાં, જેની પ્રતિતી ઉભયે લાલ મહિરાનું પાન કરીને કરાવી. ત્રીજા દિવસે તો ઘરનાંઓથી ચોરીચૂપકીથી આવવાજવાની ચિંતા પણ નવાનદુખતને રહી નહોતી. માતા ધણુંખરું જાણી ગઈ હતી, અને બીજી કોઈ આપત્તિ ન જોઈને નવાનદુખત વધુ નિઃસંકોચપણે કુમારના ખંડમાં જતી અને પોતાની દાસીઓના દેખતાં કુમાર સાથે એક આસન પર બેસતી. કુમાર યુવતીઓથી અપરિચિત નહોતો, પરંતુ નેશાપોરની આ સાવ ભોળીભટાક લાગતી કન્યા એને બહુ ગમી ગઈ. હવે એ

પોતાના સાથીદારોને પણ બહુ ન મળતો, અને ઘણોખરો સમય પોતાના ખંડમાં જ ગાળતો. જો એને કોઈ વાતની ચિંતા થતી હોય તો એ વાતની કે મોટા સોદાગરે અહીં કેમ એક માસ રોકાઈ જવાનું ઉચિત નથી ધાર્યું !

કુમારની યુક્ત પ્રણયકથાનું રહસ્ય કોઈ મોટા સોદાગરથી જાનું નહોતું, અને ત્રીજા સાથીદારનું અને એનું તો એક હૃદય હતું જ. અહીં નેશાપોરમાં અધિક સમય રોકાઈ જવા કુમારે સૂચન કર્યું, પરંતુ મોટા સાથીદારે આવી સલાહ આપી નહિ. કદાચ, સરહદ ઉપર, જે અહીંથી બહુ દૂર નહોતી ત્યાં, કેટલાય લોકો સ્વાગત સારુ આવી પણ ગયા હશે. જો વધુ વાર અહીં રોકાઈ જાય તો પોતે પાડોશી શત્રુરાજ્યના વેપારી હોવાને કારણે અહીંના સૂચાને એમના પ્રત્યે વહેમ ઉપજવાનો પણ સંભવ રહે.

પરંતુ નેશાપોરમાં દિવસો જોતજોતામાં પસાર થઈ ગયા. સૂતી વેળાએ કુમાર દિવસની બધી ઘટનાઓ ઉપર દષ્ટિ ફેરવતો તો એને એમ લાગતું કે બધી ઘટનાઓ એક જ દિવસમાં શી રીતે બની શકે? કુમારે નવાનદુખ્તની સાથે વાર્તાલાપમાં માત્ર ગણ્યાગાંઠ્યા જ કલાકો ગાળ્યા નહોતા, છતાં કુમારીના હાસ્યવિલાસોમાં તન્મય બની જઈને તેના માટે આટલા કલાકો થોડા જ પડે. રાત પડતાં એના મનને એ એમ જ મનાવતો કે, કોઈ નહિ આગળના દિવસો પણ લાંબા ને લાંબા જ આવશે.

નવાનદુખ્ત કુમાર ઉપર વારી ગઈ હતી. એ કોઈ પણ શરત વિના એની સેવિકા બની ગઈ હતી. પરંતુ છેવટે એ એક સ્ત્રી હતી, અને સ્ત્રીની શક્તિ અને અધિકાર કેટલો? જે વેળાએ એણે કુમારને પોતાનું હૃદય દઈ દીધું ત્યારે એણે કોઈ જાતનો વિચાર કર્યો નહોતો. કુમારના રૂપ અને સ્વભાવ પર એ મુગ્ધ હતી, એટલે કોઈ વિચાર કરવાની, સમજવાની શી આવશ્યકતા હતી? પરંતુ જ્યારે એથી

દિવસ પણ વીતી ગયો ત્યારે એને ભાન થયું કે કુમાર માત્ર ત્રણ દિવસનો જ મહેમાન છે. વીતેલા દિવસો નવાનદુષ્ટતાના જીવનમાં સૌથી મધુર દિવસો હતા એમાં સંદેહ નહોતો. એ દિવસોની એકએક વધી નહિ, પરંતુ એકએક ક્ષણ એણે માત્ર આનંદનિમગ્ન બનીને વિતાવી હતી. આ દિવસો દરમિયાન એ એટલી બધી આનંદમગ્ન થઈ ગઈ હતી કે કોઈ વાતનું એને ભાન રહ્યું નહોતું. પરંતુ ત્રીજા દિવસના વીત્યા પછી એના હૃદયમાં પહેલવહેલું દુઃખ થયું, જેથી એનું હૃદય વિચલિત થઈ જાયું. તો પણ એનું મોં ગંધડતું નહોતું, માત્ર એના પ્રસન્ન વદન પર કોઈ મલિન છાયા પ્રસરી ગઈ હોય એવું લાગતું હતું. એની મલિન બનેલી આંખો અને કરમાયા જેવો ચહેરો કુમારથી છાનો રહી શક્યો નહિ. એણે નવાનદુષ્ટતાને પોતાની પાસે ખેંચી; અને ડાખો હાથ એના ખભા પર મૂક્યો, પછી જમણા હાથથી નીચે ઢળેલા મુખને ઝાંચું કરી માઠ ચુંબન દેતાં કહ્યું : “ પ્રિયે ! આજે તું કરમાયા જેવી કેમ લાગે છે ? ”

નવાનદુષ્ટતાની પાંપણો વધુ ઢળી પડી, ચહેરા પર છાયાનો બીજો ચર જામી ગયો, પરંતુ એણે કોઈ પ્રત્યુત્તર વાળ્યો નહિ. કુમારે અધીર બનીને, પ્રેયસીને પોતાના બાહુપાશમાં બાંધીને કહ્યું : “ પ્રિયે ! તને વિચાર આવતો હશે કે આપણા મિલનનો અર્ધાંથી વધુ સમય વીતી ગયો છે, બે દિવસ પછી આપણે એકબીજાથી વિખૂટા પડી જઈશું. ”

નવાનદુષ્ટતાનાં નયનોમાંથી અનુધારા વહેવા લાગી. થોડાંક અશ્રુખિંદુઓ કુમારના હાથ પર પણ પડ્યાં. ઉદ્વિગ્ન મને કુમારે કહ્યું : “ પ્રિયે ! તું તો રુવે છે ! પરંતુ રુદનનું કોઈ કારણ નથી. ચાર દિનના મહેમાનની પેઠે મેં તારા પર પ્રેમ કર્યો નથી. મેં તને મારું હૃદય હળવા દિલથી દીધું નથી. જીવતો રહીશ તો હું તારા બગર રહી શકીશ નહિ. રાવાનો નહિ પરંતુ મને ઓળખવાનો પ્રયત્ન કર. ”

કાલ સુધી નવાનદુખ્ત કુમાર સાથે નિઃસંકોચપણે વાતો કરતી હતી, પરંતુ કાણ જાણે કેમ આજે એનું મોં ઊઘડવા જ માગતું નહોતું. કદાચ, હૃદયની અંદર એટલા અધિક પ્રમાણમાં ભાવ ઉત્પન્ન થયા હતા, અને એ પણ એકીસાથે જ બહાર નીકળવા માગતા હતા ! વાણી પોતાને હૃદયના આ ભાવોને વ્યક્ત કરવા અસમર્થ માનતી હતી. તો પણ કુમારે ઉત્સાહિત કરવાથી નવાનદુખ્ત બોલી : “પરદેશીની પ્રીતિ ! આવી પ્રીતિથી સાવધાન રહેવા માટે કાણ જાણે કેટલાંય ગીત પ્રત્યેક સ્ત્રીએ ગાયાં અને સાંભળ્યાં હશે !”

કુમાર : “વહાલી, મારી પ્રીતિનું શું તું આટલું જ મૂલ્ય આંકે છે ? તારી સાથે પરદેશી જેવી પ્રીત કરવા હું નથી માગતો. જો મારી વાતમાં તને વિશ્વાસ ખેસે તો તો સમજી લેજે કે મેં તારી સાથે જીવનભરનો પ્રેમ કર્યો છે.”

“પરંતુ ત્રીજા દિવસે તો તમે ચાલ્યા જશો ! પછી કાણ જાણે કોના પર તમે મોહિત થશો !”

કુમારે નવાનદુખ્તને ગળે લગાવી, એના ગાલને પોતાના અંધરથી સ્પર્શ કર્યો, અને એને ધીરજ અને વિશ્વાસ આપતાં કહ્યું : “મારું હૃદય ચીરીને તને શી રીતે બતાવી શકું ?” આમ કહેતાં કુમારનો હસતો ચહેરો કાંઈક ઊતરી ગયો. એણે નવાનદુખ્તની આંખોને ઊંચી કરી અને એના સામું જોયું.

કુમારની રક્તવર્ણી પૂતળીઓ અને એની આસપાસના સફેદ ભાગમાં જે ભાવ નવાનદુખ્તને જોવા મળ્યો તેથી એને લાગ્યું કે એનો અવિશ્વાસ સ્થાને નથી. પોતે અવિશ્વાસ પ્રગટ કરીને પ્રિયતમને અન્યાય કર્યો છે એવું એને લાગવા માંડ્યું. આ નેત્રો ક્ષણિક પ્રીતિને પ્રગટ કરતાં નહોતાં એવું એને જણાયું. પહેલી જ વાર પોતાના હાથને કુમારના માથે અને ગાલ પર ફેરવતાં એણે કહ્યું :

“પ્રિયતમ! હું તમારામાં અવિશ્વાસ રાખતી નથી. કદાચ, અવિશ્વાસ અને વિયોગનો ભેદ મને સમજાયો નહોતો. છેવટે તો હું એક છોકરી જ છું ને! મારી બુદ્ધિ કેટલી! પરંતુ વિદાયદિનનો વિચાર આવતાં હૃદયને રોકવું મુશ્કેલ થઈ પડે છે.” કહેતાં નવાનદુખ્તનો કંઠ રુંધાઈ ગયો.

કુમારે ફરી પોતાની પ્રિયતમાને હૃદય સરસી ચાંપી, અને એમ કરીને એને પોતાના હૃદયની વધુ સમીપ આણવા પ્રયત્ન કર્યો. પછી પોતાના હાથની વીંટી ઢાઢીને એને આપતાં કહ્યું: “પ્રિયે, આ લે! પરંતુ એને મારી આંગળીની સ્થૂંઝ વીંટી ન સમજતાં મારા હૃદયનો ટુકડો માનજે. હું એ દ્વારા તને વિશ્વાસ આપવા માગું છું કે—એ એવા વિશ્વાસની તને જરૂર હોય તો—જીવતો હોઈશ તો તારા વિના હું રહીશ નહિ. તું મને મારા પ્રાણુથી પણ અધિક પ્યારી રહીશ.”

નવાનદુખ્તના હૃદયમાં એકાએક કાણુ જાણે એવો ભાવ ઉત્પન્ન થયો કે એના મુખ પરથી ચિંતાની છાયા હટી ગઈ; જેમ વાંઝોથી ઢંકાઈ ગયેલાં સૂર્યકિરણો જરા જેટલું પણ છિદ્ર મળતાં પ્રખર પ્રકાશ ફેલાવે છે તેમ. તેના વદન પર હર્ષોદ્વિગ્ધાસ છવાઈ ગયો. નવાનદુખ્તનું એકાએક આવું પરિવર્તન જોઈને કુમાર પ્રસન્ન થયો અને એણે એને ફરીથી હૃદયસરસી ચાંપતાં કહ્યું: “ત્યારે મારી પ્રિયતમાને માગ પર છેવટે વિશ્વાસ ખેડો ખરો! અને કંઈક મર્મ સમજીને જ તારો ચહેરો ખીલી ઊઠ્યો, કેમ ખરું ને? વહાલી! શું એ મર્મને જાણવા સારુ મને પણ અધિકારી માને છે ખરી?”

નવાનદુખ્તની આંખોમાં ફરી લજ્જા ચમકવા લાગી. પરંતુ કુમારના વારંવાર સ્પર્શથી એ લજ્જાને હાંકી કાઢવાનું શક્ય બન્યું. નવાનદુખ્ત ખોલી: “એને કિશોરીઓની—અલ્પવયસ્કાઓની મૂર્ખતા કહો તો!”

“હા, એને મૂર્ખતા માની લઈએ, પરંતુ મારા માટે તો

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eSangam
કિશોરીની મૂર્ખતા મોટા આનંદનું કારણ નીવડશે. જો મમ્મં તું પામી
છે તે જાણવાને મને એનો અધિકારી ગણતી હોય તો મને પણ ભેગવ.”

પોતાના મમ્મને લાંબો સમય સુધી મમ્મજી રાખવાની હિંમત
હવે નવાનંદુખ્ત કરી શકી નહિ. એણે કુમારના હાથને પોતાના
હાથમાં લઈને દયાવંતાં અને શક્તિ પ્રાપ્ત કરવાની કોશીશ કરતાં
બોલી: “અમારી તો નાદીનીભરી વાતો! મને થતું હતું કે જો પ્રભુ
આપણા આ પ્રભુપુત્રું કાંઈ ફળ આપે તો!” કહેતાં એ અટકી ગઈ.

એના લલાટ અને કપોલને કેટલીય વાર ચૂમતાં કુમાર બોલ્યો:
“ફળ! પ્રભુ આપણા પ્રભુપુત્રું ફળ આપે! જો તારી વાત સાચી
પડે તો જો કેટલા આનંદની વાત ગણાય! વહાલી, જો પુત્ર અવતરશે
તો મારું સર્વ કાંઈ એનું હશે, અને જો પુત્રી અવતરશે તો એ મને
સોથી વહાલી લાગશે!”

કુમારના મુખમાંથી સરી પડેલા શબ્દોને જો ભાવનાપૂર્ણ રૂપમાં
નવાનંદુખ્તે સાંભળ્યા તેથી એનું અંતઃકરણ એક અફસુત આનંદથી
ભરાઈ ગયું. કુમારની અપાર અનુકંપા અને વિશ્વાસ માટે કૃતજ્ઞતા
પ્રગટ કરવા શબ્દો બોળવાનો એણે પ્રયત્ન કર્યો, પરંતુ એને સફળતા
મળતી નહોતી. અંતે હતાશ થઈને એણે કુમારના વક્ષઃસ્થળ પર
પોતાનું માથું ઢાળી દીધું. કુમાર એના સુવર્ણદોરે ગુથેલા સુગંધિત
માથા પર હાથ ફેરવતો, એના ગાલને હૃદય સરસું ચાંપતો ક્યાંય
સુધી નીરવ બેઠો રહ્યો ઉભયના માટે વાણીની ઉપયોગિતા સમાપ્ત
થઈ ચૂકી હતી. પ્રેમની સીમા વાણીથી પર છે એવો અનુભવ
ઉભયને થઈ રહ્યો હતો.

આઠમા દિવસે, હજુ અંધારું હતું ત્યાં, સોગંદી વેપારીઓનો કાફલો
ગરબી ગયો. પરંતુ ત્રણે વેપારીઓ, પોતાના થોડાક પરિચારકો

સાથે, દિવસ ચડ્યા પછી ઝીપડવાના હતા. સામંત પોતાના અતિથિઓનો ભાર પોતાની પ્રવીણ કન્યા પર છોડીને કોઈ જરૂરી કાર્ય માટે બહાર ચાલ્યો ગયો હતો. એણે અતિથિઓને પોતાના વ્યવહારથી એટલા મંત્રુષ્ટ કર્યા હતા કે પ્રસ્થાનના દિવસે ગૃહપતિની ગેરહાજરીને કારણે કોઈ ભ્રમ ઉત્પન્ન થયો નહિ. નવાનદુખ્ત માટે આજનો દિવસ સૌથી વધુ દુઃખભર્યો અને અસહ્ય હતો. એણે આખી રાત કુમારના ખંડમાં નિદ્રાવિહોણી અને ઉશીકું આંસુથી ભિંજવવામાં ગાળી. જો કે કુમારની ધ્યાન બહાર એ ન રહ્યું કે આજે સારી ઊંઘ લીધા વગર આવતી કાલની યાત્રાએ પોતે ઝીપડે એવું કુમારી મુદત ધરૂંછતી નહોતી. સવારમાં કુમારના ઝઠ્ઠા પહેલાં જ પરિચારિકાઓને સવારનો નાસ્તો તૈયાર કરાવવામાં અને પરિચારિકાને ભેટસોગાદ ખાંધવા-કરવામાં લગાડી દીધા હતા. એણે કુમાર સમક્ષ બહુ ધીરજ રાખવાનો પ્રયત્ન કર્યો, જેમાં એને સારી રીતે સફળતા પણ મળી, પરંતુ કુમારને પ્રાસાદદાર સુધી વળાવવાની શક્તિ અંતે એનામાં રહી શકી નહિ. કુમારે નવાનદુખ્તની લાચારીને સમજી લીધી, અને વિદાય-વેળાનાં ચુંખન અને આલિંગન વારે વારે આપીને એણે બહાર રાહ જોતા પોતાના સાથીઓ પાસે પહોંચી જવા ઉતાવળ કરી.

સોગદી અતિથિઓ નગરની બહાર નીકળી ગયા હતા. કદાચ તેઓ પુરાસાન નગરથી યોજન દોઢ યોજન જેટલે દૂર પહોંચી ગયા હતા, છતાં નવાનદુખ્ત હજુ પણ પોતાના પ્રેમીના ખંડમાં એ જ શય્યા પર પડ્યે પડ્યે, ઉશીકામાં મોં સંતાડતી, રુદન કરતી હતી. અપોર થઈ તો પણ એનું રુદન ખંધ પડ્યું નહોતું. સખીઓ અને દાસીઓ બધા જ ઉપાયો અજમાવતાં થાકી ગઈ. સાંચંકાજે માતા પુત્રીની પાસે ગઈ. એના મુખને તકિયા પરથી ઝેચું કરીને પોતાના ગાલે લગાડ્યું. માતાના સાંત્વનાપૂર્ણ વચનોથી નવાનદુખ્તને જેટલી શાંતિ થઈ તેનાથી કંઈક વધુ શાંતિ સ્થાપવામાં એના હૃદયની એ ભાવનાઓએ એને સહાય કરી, જેમને એ કોઈના સમક્ષ વ્યક્ત

કરવા માગતી હતી. માતાએ અતિ સ્નેહાળ સ્વરે કહ્યું : “બેટી ! તું કોઈ અપાત્રે પ્રીતિ નથી કરી. એ યુવકમાં ખરે તું કોઈ વિશેષતા જોઈ હશે.”

નવાનદુખ્તે આંસુ લૂછ્યાં. એનાં નેત્રોમાં ચમક આવી. તે બોલી : “હા, બા, તું સાચું કહે છે. મારો પ્રિયતમ મને સાચા દિલથી ચાહે છે. એ મને કદી બૂલશે નહિ.” કહેતાં નવાનદુખ્તે કુમારે આપેલી નિશાનીની વાંટી માતાને દેખાડી.

માતાના પૂછવાથી વધુ વાતો કહેતાં નવાનદુખ્તે કહ્યું કે એના પ્રેમીએ ઘરની અંદર જે પાવનમો પહેર્યો હતો તે જરીનો હતો. ઘેર આવ્યા પછી પિતાને આ સમાચાર માતાએ આપ્યા તો ખંતે ખાત્રી થઈ કે એ અવશ્ય કોઈ શાહી કુટુંબનો નથીરો છે.

પ્રકરણ ૨૧ :

સરહદ

ધોડા અને ખચ્ચરોના કાફલાની સાથે ત્રણ સોઝી સવાર એક પહાડી ખીણમાંથી પસાર થતા હતા. અહીં એના એ જ ધોડા પહાડો હતા, પરંતુ હવે કાંઈક વધુ નજદીક હતા. ખપોર-વેળાએ તેઓ પહાડની ઉપરની બાજુ ચડતા હતા. ત્રણ સવાર ખિલકુલ મૌન હતા. જાણે એમને મુખ બોલ્યે યુગો વીતી ગયા હોય એવું લાગતું હતું. હજુ પહાડી ખીણ પૂરી થઈ નહોતી. રસ્તામાં માટીનાં કાચાં ઘર નજરે પડ્યાં, જે એક ઊંચા કોટની અંદર હતાં. પાસે પહોંચ્યા પહેલાં જ એક નોકર-સવારે આવીને કહ્યું : “સીમાપાલ હાજર છે. આજે બીડ નથી, એટલે બહુ વાર નહિ થાય.” જેમ જેમ ત્રણ સવાર સીમાપાલની બાજુની પહોંચી, તેમ તેમ એમનો ઉરધઅકાર વધતો જતો હતો, જેની અસર એમના ચહેરા

પર પણ દષ્ટિગોચર થતી હતી. હેવટે આખો કાફલો જાવણીની સન્મુખ પહોંચ્યો. સીમાપાલ મોટા સોગ્દી વેપારીને ઓળખતો હતો. સોગ્દી વેપારીના માણસ પાસેથી સૂચના મેળવીને એણે ભોજનવસ્ત્ર બિજાવ્યું હતું અને એની ઉપર થોડાંક કળ, મદિરાની સુરાઈ અને પ્યાલીઓ ગોઠવી હતી. એ મોટા વેપારીને બહુ સન્માનપૂર્વક ભેટ્યો. મોટા સોગ્દી વેપારીના પરિચય કરાવ્યા પછી એના બે સાથીઓનું પણ એણે સ્વાગત કર્યું. પૂછતાં સોગ્દી વેપારીએ કહ્યું કે જતી વેળાએ અમે બખ્તિયાર અને હિગતના રસ્તે ગયા હતા. જો કે ભોજનવસ્ત્ર પર એસીને પ્યાલી પર પ્યાલી ભરતો મોટો વેપારી વાત કરવામાં એટલો તદ્દત્તીન બની ગયો હતો કે આજે એ અહીંથી આગળ ચાલવાનો નથી એવું લાગતું હતું, પરંતુ એના સાથીઓને તો એક પછી એક એક વર્ષ જેટલી લાંબી લાગતી હતી. સીમાપાલના માણસો કાફલાનાં માલસામાનને ઉપર ઉપરથી ખોલીને જોતા હતા. સ્વામીના આટલા સન્માનનીય અને પરિચિત વેપારીના માલસામાનની વસ્તુઓ વારે વારે તપાસવાની શી જરૂર હતી? પાછું વેપારીએ આ માણસોને દાનદક્ષિણા પણ પહેલેથી જ આપી દીધી હતી.

માણસે આવીને ખમર આવ્યા કે સરહદના નિરીક્ષણપરીક્ષણનો વિધિ પૂરો થઈ ગયો છે; જો કે સીમાપાલ આ લોકોને આટલા જલદી મુક્ત કરવા માગતો નહોતો, પરંતુ સાથે સાથે પોતાના આમના અતિથિના અત્યંત આચરણે ટાળી પણ શકતો નહોતો. કાફલાના કાંઈક આગળ ચાલ્યા ગયા પછી ત્રણે સવારે આડાઅવળા રસ્તે પહોંચીને ઉપરની બાજુએ આગળ વધ્યા. ચઢાણ બહુ ન હતું. થોડી વારમાં તેઓ પર્વતના મેરુદંડ પર પહોંચી ગયા. પાછળની બાજુ ડુંગરાઓથી ભરેલો ઇલાન હતો, અને ઉત્તરે કાંઈક પીળાશ પર ચળકતી અનન્ત સુધી ફેલાયેલી રેતી નજરે પડતી હતી; જો કે એ પહોંચના મૂળથી ઠીક ઠીક દૂર હતી.

CC-0. મેરુદંડની ઊંચાઈ જોઈને સીમાપાલે આવીને એ હાથ જાતી પર મૂકીને, જમીન સુધી ઝૂકીને વચેટ વેપારીનું અલિવાદન કર્યું.

સરહદ

અને સૌને લઈને એ નીચે ઊતરવા લાગ્યો. સરહદથી એક યોજનથી વધુ આ લોકોને ચાલવું પડ્યું. ત્યાં એક ઝરણુના કિનારે ધણા તંબૂ તાણેલા હતા. સવારોના ત્યાં પહોંચતાં જ હેડતાલ (કેદારી) સૈનિક એક રાજસી વેષભૂષાવાળા યુવાન સવારના નેતૃત્વ હેઠળ આગળ વધ્યા. નજીક પહોંચતાં જ, યોજનઓનાં ઊતરતાં પહેલાં જ, રાજકુમાર ઘોડા પરથી ઊતરી પડ્યો. આ બાળુ વચેટ સવાર પણ ઘોડા પરથી ફૂટી પડ્યો. ઉભય એકબીજાના મિલન માટે ઉતાવળા બનીને દોડવા લાગ્યા અને કેટલીય વાર સુધી એકબીજાને ગાઠ આલિંગન દેતા રહ્યા. વચેટ સવાર બોલ્યો : “ઓહો, યુવરાજ મિહિરકુલ ! તમે તો બહુ મોટા થઈ ગયા !”

હજી પણ પોતાના મિત્રના હાથને દબતાપૂર્વક પકડી રાખતાં મિહિરકુલે કહ્યું : “ઓહો, શહેનશાહ ક્વાત ! આટલા દિવસે તમને મળતાં અને કેટલો આનંદ થયો !”

“શહેનશાહ નહિ, આપણે બંને તો એ જ લંગોટિયા ખાલમિત્રો ક્વાત અને મિહિર છીએ ! આજે તમને મળવાથી બંને જ ચિંતાઓ અને રસ્તાનો બધો જ ચાક દૂર થઈ ગયેલ.”

આ પ્રમાણે સુખપ્રદ વાર્તાલાપમાં મગ્ન બંને તરુણો એક લાલ રંગની મખમલી શિમિરની પાસે પહોંચ્યા. માર્ગમાં સૈનિકોએ એમને ઝૂકી ઝૂકીને કેટલીય જગ્યાએ અભિવાદન કર્યું, પરંતુ એ બાળુ બંને તરુણોનું ધ્યાન જ નહોતું. શિમિરની પાસે પહોંચતાં જ ક્વાતે મિહિરકુલને પોતાના સાથી પદ્મવક્રમારનો પરિચય કરાવ્યો. મોટો સોગડી વેપારી તો પહેલેથી જ પોતાના યુવરાજનું બહુ સન્માન સાથે અભિવાદન કરી ચૂક્યો હતો. શિમિરના દ્વાર પર એક અસાધારણ સુંદરી ઊભી હતી. એ કાંઈક શરમાળપણે અને કાંઈક ઉતાવળે કાંઈ વાર બેંચે તો કાંઈ વાર નીચે નજર નાખતી હતી. મિહિરકુલે આગળ વધીને એનો હાથ પકડી લીધો અને સંકોચ પ્રગટ કરવા છતાં એને

કવાતની પાસે લઈ જતાં કહ્યું : “મિત્ર, આ જ રાજમહિષી શીરાજ-
કુપ્તની કન્યા !” અને પછી કુમારી તરફ મોં ફેરવીને કહ્યું, “પોતાના
મામા આગળ આટલો સંકોચ શાને ?”

સુંદરી કંઈ પણ નિશ્ચય પર આવે એ પહેલાં જ કવાતે એને
પોતાના ખોળામાં લીધી, અને એના કપાળ, ભ્રમર અને વાળને
અનેક વાર ચૂમ્યાં. જ્યારે રાજકુમારીએ કવાતની સામે પોતાની
આંખો ઉઘાડી ત્યારે એને કવાતની આંખો બીની થયેલી માલૂમ પડી.
મિહિરકુલે મિત્રવર્માને પડખેની શિબિરમાં ઉતારે આપવાનો ઇશારો
કર્યો. પછી રાજકુમારીની સાથે અને મિત્રો લાલ તંજૂમાં ગયા.

આજના માનનીય મહેમાનોના સ્વાગતનો પ્રથમ શિબિરની
અંદર પહેલેથી જ થઈ ગયો હતો. મિહિરકુલે કહ્યું કે સહરદ પાર
ખચર ન પડી જાય એટલા માટે માત્ર સો સવારો સાથે અમે ચૂપ-
ચાપ અહીં સ્વાગત સારુ આવ્યા હતા. સ્વાગતનો સર્વ પ્રથમ મર્વમાં
કરવામાં આવ્યો છે.

આ સીધાસાદા પરંતુ અત્યંત સ્નેહપૂર્ણ સ્વાગતથી કવાત બહુ
સંતુષ્ટ થયો. આટલા સમય સુધી એને જે મુશ્કેલીઓનો સામનો
કરવો પડ્યો, ભાગીદૃષ્ટવામાં જે રીતે મૃત્યુની છાયામાં એને સંતાતા-
છુપાતા રહેવું પડ્યું તે બધાનો હૃદય પરનો પર્વત સમાન ભાર અહીં
આવતાં જ જાણે હળવો થયો. પોતાના આળમિત્ર-ભારત, કપિશા,
વાહીક, સોઝ અને ખારેજમના મહારાજાધિરાજ તોરમાનના યુવરાજ
મિહિરકુલનો ઘણા દિવસો પછી ભેટો થયો. એની સાથે એની
પોતાની સહોદરાની કન્યા હતી; જેનું એણે હજુ સુધી માત્ર નામ જ
સાંભળ્યું હતું. આ બે મિત્રો જ્યારે એકબીજાથી વિખૂટા પડ્યા હતા
ત્યારે દશ વર્ષના હતા, અને આજે સત્તર વર્ષના ગાળે એકબીજાને
ફરી મળતા હતા. ઉમ્મરમાં બહુ ફેર પડી ગયો હતો. કદાચ પહેલેથી
ખચર ન હોત તો એકબીજાને ઓળખી પણ ન શકત. અત્યારે

એમને સત્તર વર્ષની વાતો કહેવાની હતી એ એક દિવસમાં થોડી જ પૂરી થાય? ચીનની સુવર્ણભરત ભરેલી રેશમી બળમ પર તેઓ ખેડા હતા. એમના સામે રેશમી બોજનવસ્ત્ર બિઝાવવામાં આવ્યું, અને એના પર ઈરિન, ભારત અને સોગ્દનાં ધણાં સ્વાદિષ્ટ ફળો તેમ જ ભાતભાતનાં પકવાન તથા માંસ ગોઠવવામાં આવ્યાં. રાજકન્યાનો મંદાય જહુ જલદીથી દૂર થઈ ગયો અને એણે પોતાનાં મામાને સ્વાદિષ્ટ અને સુગંધિત બોજન આગ્રહપૂર્વક પીરસીને મઘ-પાત્રમાં લાલ મદિરા રેડી. ક્વાત બંનેની વચ્ચે ખેસીને ખરેખર અધૂજ ભૂલી ગયો. ગત વર્ષનાં મનાવો એને દુષ્ટ સ્વપ્ન જેવા લાગવા માંડ્યા; એમનું સ્મરણ પણ એ કરવા માગતો નહોતો. જે વેળાએ ક્વાતે પોતાની બેન વિશે જાણેજીને પૂછ્યું ત્યારે એને સમ્પ્રિદ અને સિયાબખ્શ યાદ આવ્યાં અને ચિત્ત કાંઈક ઉદાસ બની ગયું, પરંતુ તુરત વાતમાં પડી જઈ એમને ભૂલી જવા ચાલું : “ખેટી, કહો તો મારી બેન કેમ છે? મને યાદ કરે છે ને?”

રાજકુમારીએ વધુ નજદીક આવીને પોતાના હૃદયને પ્રગટ કરતાં કહ્યું : “મારી બા તમને જહુ યાદ કરે છે. જે દિવસે એને સમાચાર મળ્યા કે ભાઈને અનુશ્વર્તમાં કેદ કરવામાં આવ્યા છે ત્યારે કેટલાય દિવસો સુધી એણે બોજન છોડી દીધું હતું. પિતાજીએ એને જહુ સમજાવી, પરંતુ એણે રુદન ન છોડ્યું. જ્યારે અનુશ્વર્ત-માંથી તમારા નાસીછૂટવાના સમાચાર મળ્યા ત્યારથી એને કાંઈક શાંતિ વળી, અને એ પોતાના ભાઈના આગમનની જહુ આતુરતાથી રાહ જોઈ રહી છે. એનું ચાલત તો એ રોજ એક માણસ તમારો પત્તો મેળવવા મોકલત, પરંતુ પિતાજીએ એમાં જોખમ હોવાનું જણાવી ના પાડી.”

જે વેળાએ રાજકુમારીના લાલ હોઠમાંથી આ મધુર શબ્દો ધીરે ધીરે સરી રહ્યા હતા ત્યારે ક્વાત પોતાના જમણા હાથમાં

પકડેલી મઘપ્યાલીને બૂલી ગયો, અને કોઈ વાર ડાખે હાથ પોતાની બાણેજના સુવર્ણકેશ પર ફેરવતો તો કોઈ વાર એ હાથને બાણેજના ખભા પર રાખી એનાં વિશાળ નેત્રો સામે ગંભીરતાથી જોઈ રહેતો. રાજકુમારીના ગુલામી હોઈતી છાપ એના ગાલ પર પડવા લાગી હતી, પરંતુ હવે એ કોઈ જાતનો સંકોચ અનુભવતી નહોતી. મિહિરકુલનું ધણુંખરું ધ્યાન પોતાના અતિથિનું મઘપાત્ર ખાલી ન રહે એમાં રોકાયેલું રહેતું. જે કે ત્યાં પરિચારિકાઓ ખડે પગે બેસી હતી છતાં પણ એ જાતેજ સુરાઈમાંથી પ્યાલીમાં મદિરા રેડવા તત્પર થતો. લાલ તંબૂતી બહાર આ ત્રણે માટે હવે કોઈ દુનિયા ખાડી રહી નથી એવું લાગતું હતું. બલકે એમ કહી શકાય કે તંબૂ, એમાં બિછાવેલી કીમતી જાજમ, એની અંદરની બીજી સુંદર અતિકીમતી વસ્તુઓ એમના માટે કોઈ વાતની મથા રાખતી નહોતી. એ કેટલો સમય સ્વાદિષ્ટ ભોજન જમતા રહ્યા, કેટલી પ્યાલીઓ પિવાઈ અને ભરાઈ એનું પણ એમને ભાન ન રહ્યું. તેઓ માત્ર પોતાના ભૂતકાળની વસ્તુઓના જ સંસ્મરણ અને વર્ણનમાં જ મગ્ન રહ્યા હતા. ક્વાતની હાલતનું સંસ્મરણ ખેદજનક હતું, એટલે એ આજત બાણવાની કોઈ જિજ્ઞાસા બતાવવામાં આવી નહિ. રાજકુમારીએ પોતાનાં માતાપિતા અને રાજ્યધાનીની કેટલીય વાતો કહી. મિહિરકુલે પોતાની યાત્રાઓનું બહુ રોચક વર્ણન કર્યું. જે કે આ વર્ણન એક દિવસમાં પૂરું થાય એમ નહોતું જ. રસ્તા વિશે પ્રશ્ન થતાં એણે કહ્યું : “અહીંથી અમારી રાજ્યધાની સુધીનો જેવો કઠણ રસ્તો છે તેવો હિંદનો રસ્તો નથી. રસ્તાઓ પહાડી છે, અને રસ્તામાં એવા એવા પહાડો આવે છે, જેમની આગળ અહીંના પહાડો બચ્યાં જેવા લાગે છે. જ્યારે બીજાં સ્થાનોએ હિમનું નામનિશાન પણ રહેતું નથી ત્યારે પણ ત્યાં હિમ નજરે પડે છે. પરંતુ આ ભયંકર રેતીનું રણ ત્યાં નથી. વશ્તુ નદી, વાહીક દેશ, પછી ગંધમાદન (હિન્દુ કુશ)ની વિશાળ પર્વતશ્રેણી પાર કરીને કપિશાની દ્રાક્ષભરપૂર ભૂમિ આવે છે. પછી મહાનદી સિંધુ સુધી પહોંચતાં વચમાં કેટલીય નાનીમોટી પર્વતની હારમાળાઓ આવે છે.”

સર૬૬

કવાત : “ મહાનદી સિન્ધુ વહુથી પણ મોટી છે ? ”

મિહિરકુલ : “ એના સામે વહુ તે શું છે ? એનો ગંબીર અતબ અને ચલાયમાન જળરાશિ પાર ઊતરીએ એટલે જ્યાં અમારો ક્ષત્રપ રહે છે તે તક્ષશીલા નગરી આવે છે. કુષાણ રાજ્યએ અહીં બહુ પરિશ્રમપૂર્વક હેફતાલ સેનાઓનો સામનો કર્યો હતો. અમારા લોકો બહુ સંખ્યામાં મરાયા હતા. એટલે દાદા મહારાજની આજ્ઞાથી સમગ્ર નગરને બાળીને લસમ કરવામાં આવ્યું હતું. જેડેજ નવીન નગર વસ્યું છે, પરંતુ એ પહેલાં જેવું સુંદર અને સમૃદ્ધ કેની રીતે બની શકે ? વસતી બહુ ઝાઝી છે. એ પછી પાંચ નદીઓ પાર કરીને મધ્ય પ્રદેશ અને યમુનાના તટે પહોંચાય છે. નદીના તટ પર જ શકોની એક રાજધાની મથુરા વસેલી છે. અમારા યુદ્ધમાં આ નગરને પણ બહુ નુકશાન પહોંચ્યું. ”

કવાત : “ હેફતાલ વિજેતાઓએ લશ્કરના મહત્ત્વ તરફ વધુ ધ્યાન આપ્યું હોય અને જનરંજનનો કોઈ વિચાર ન કર્યો હોય એવું લાગે છે. ”

મિહિરકુલ : “ હા, તમારી વાત સાચી છે. એટલેજ અમારા વંશથી લોકો માત્ર લય પામે છે, અમારી સાથે કોઈ પ્રેમ કરતું નથી. વિજય અને પ્રગ્નરંજન ઉભયની ક્ષમતા હોવી જોઈએ એવું હું માનું છું. મારા પિતાશ્રીનું ધ્યાન આ બાજુ અવશ્ય દોરાયું છે, પરંતુ પહેલાં લાગેતો ડાક જલદી ભુંસાવો સહેતો નથી. પાછું હિન્દુદેશમાં યોદ્ધાઓની અછત નથી. આટલી વિદ્યા, રણકૌશલ અને વીરતા હોવા છતાં પણ આ દેશ પર કુષાણોએ ચાર સૈકાઓ સુધી શી રીતે રાજ્ય કર્યું એ જ નવાઈની વાત છે ! શું અમે લોકો સોગદ અને વહુના તટમાં જઈને અમારો રાષ્ટ્રધ્વજ ફરકાવવામાં સફળ થયા ? ”

કવાત : “ ત્યારે આમ કેમ થયું ? ”

મિહિરકુલ : “ વીર હોવા છતાં પણ હિન્દુઓમાં અંદરઅંદર દુશ્મનાવટ બહુ છે. તેઓ પોતાની પાતળીવાદુશ્મનાવટમાં

વિદેશીઓને પોતાના મિત્ર બનાવી લે છે. પરંતુ એ પણ ખરું કે જ્યારે વિદેશીઓથી તેઓ ધરાઈ જાય છે ત્યારે વિદેશીઓને ત્યાં ભોંય બારે પડે છે. આમાં કુષાણ અપવાદરૂપ હતા. એમનામાં એક ગુણ હતો. તે એ કે તેઓ પોતાની પ્રજાની ભાવનાઓને બહુ ખ્યાલ રાખતા હતા. હિન્દુદેશમાં જઈને તેઓ હિન્દી બની ગયા. અમારા રાજ્યની સરહદને પેલે પાર ગુપ્તોનાં નગરોમાં પણ હું ગયો છું. જ્યારે સંધિ થઈ જાય છે ત્યારે ગઈ કાલના શત્રુ-રાજકુમારોનું પણ સ્વાગત થવા લાગે છે. ગુપ્તોએ પોતાના નગરો અને પ્રાસાદોને સુંદર રૂપમાં બંધાવવામાં તથા પોતાના વિશાળ દેવાલયોને અદ્ભુત કલાનિધિના રૂપમાં ઊભાં કરવામાં અદ્વિતીય સફળતા પ્રાપ્ત કરી છે. પરંતુ આ બાબતમાં કુષાણ પણ પાછળ રહ્યા નહોતા. એમની રાજધાની મથુરા જુઓ. તક્ષશીલા અને પેશાવરના સંધારામોમાં પણ હું ગયો છું. ગુપ્તોથી કોઈ વાતે પણ તેઓ ઊતરતા નહોતા. બ્રાહ્મણો તેમ જ બૌદ્ધ ભિક્ષુઓ બંને લોકો કુષાણોની પ્રશંસા કરતાં ચાકતા નહોતા. મારા દાદા માત્ર સૈનિક હતા. એમણે આ બાબતોમાં દુર્લક્ષ કર્યું, એટલે કેદારી વંશને બહુ નુકશાન થયું. યુદ્ધના સમયે તો પિતાશ્રીએ પણ હિન્દુ શત્રુઓ પ્રત્યે કોઈ જાતની દયા ન બતાવી, પરંતુ હવે તેઓ કુષાણોની દૂર-દર્શિતાને સમજવા લાગ્યા છે. અમારા વંશે હજારો બૌદ્ધ સંધારામોને ઘણી કૃપા વાપરી નષ્ટ કર્યાં. એના લાંબે જ બૌદ્ધ અમારા પ્રત્યે ઘણા સેવે છે. એમને કોઈ વાર અમારા પક્ષના કરી શકીશું કે કેમ એમાં શંકા છે, પરંતુ બ્રાહ્મણોને અમારી સાથે ભેળવી દેવામાં અમને બહુ સફળતા મળી છે. મિત્ર (મિહિર, સૂર્ય) અમારી જાતિ તેમ જ ઈરાનીઓના પણ પ્રતાપી દેવતા છે. હિન્દુ પણ સૂર્યની પૂજા કરે છે. પિતાશ્રીએ ગોપગિરિ પર્વત (ગ્યાન્નિયર) ઉપર સૂર્યનું એક ઘણું જ સુંદર મંદિર બંધાવ્યું છે, જેમાં ગુપ્તો અને કુષાણોની જેમ પાષાણશિલ્પ તેમ જ વાસ્તુશિલ્પ તથા સુંદર મૂર્તિકલાનો પ્રયોગ થયો છે. રાજાએ પ્રખર જનને હમેશાં ખ્યાલ રાખવો જોઈએ એમ પિતાશ્રી માને છે.”

જો કે ક્વાત હવે ધીરની સરહદની બહાર હતો અને હેડતાલોની ધાક એટલી બધી હતી કે સૂચા મજનરપદાતને ભાળ મળવા છતાં પણ એમની સરહદની અંદર ઘૂસવાની દિશત કરી શકતો નહોતો. પરંતુ જેમ અને તેમ જલદી સરહદથી દૂર જતા રહેવું એ વાત પણ સારી પેઠે સમજાઈ હતી. ઝગણાએ હવે એક નાની નદીનું સ્વરૂપ લીધું હતું સંધ્યા ઢળતાં પહેલાં યુવરાજ મિહિરકુલ અને ક્વાત પોતાના સાથીઓ સાથે એના કિનારે કિનારે ચાલવા લાગ્યા. એ દિવસે તો તેઓ મરુભૂમિની હદ સુધી પહોંચતાં પહેલાં અટકી ગયા. બીજા દિવસે આખો દિવસ ત્યાં ગાળાને એમણે સંધ્યાટાણે મરુભૂમિમાં પગ મૂક્યો ચોમેર રેતી, રેતી અને રેતી હતી, જેમાં ક્યાંક ક્યાંક નાના નાના ડીંગા જેવા રેતીના ઢગલા હતા. અહીં રસ્તા ઓળખવા એ સહેલું કામ નહોતું, પરંતુ મરુભૂમિના પથપ્રદર્શકો અહીંના રસ્તાઓને હાથની રેખાની જેમ ઓળખતા હતા. ચાંદની રાત હતી. આ ભૂમિમાં વર્ષાનાં વાદળ ભાગ્યે જ નજરે પડે છે, એટલે તારાઓને જોઈને પથપ્રદર્શક મુસાફરોને આગળ દોરે છે. ક્યાં ક્યાંથી ઈંટો લાવીને આ મરુભૂમિમાં મીનારા ઊભા કરવામાં આવ્યા છે. મીનારાની જોડે જ ઘર બાંધવામાં આવ્યાં હતાં, જેમાં સૈનિકો રહેતા હતા. આ મીનારા એક બાજુ માર્ગનું નિદર્શન કરતા હતા અને બીજી બાજુ સરહદના સમાચાર ઝડપથી રાજધાનીમાં પહોંચાડવામાં મદદ કરતા હતા.

મુસાફરીમાં આખી રાત વીતી ગઈ. ક્વાતના માટે આ ભારે પડત પરંતુ એના હાલના હાલાકી ભર્યા જીવનને લીધે એ પણ આવા પ્રકારની મુશ્કેલીઓથી ટેવાઈ ગયો હતો. ત્રીજા દિવસે પણ તેઓ રેતીનું રણ પસાર કરી શક્યા નહિ. ત્રીજે દિવસે મુર્ગાવ નદી મળી. આ જીવનશત્ય ભૂમિમાં આ સરિતા કેમ પોતાનાં અણુમોલ જળખિંદુઓ નષ્ટ કરી રહી છે? આનો ઉત્તર પુરત મળ્યો : એમણે એની નહેરોના કિનારે સુંદર અને વિશાળ ઉદ્યાનો તથા દૂર સુધી પથરાયેલાં ખેતરો જોયાં. અત્યારે ખેતરો પાંચર હતાં અને ઉદ્યાનોમાં વૃક્ષોનાં બધાં પાંદડાં પીળાં

પડીને તીચે ખરી પડ્યાં હતાં, તો પણ જોવાથી જણાયું કે મરુભૂમિની વચ્ચે આ હરિયાણી ભૂમિ આ પુણ્યસરિતાનું કૃપાનું જ ફળ છે.

સંધ્યાએ મર્વ નગરમાં પહોંચ્યા. એક રણને તેઓ પસાર કરીને આવ્યા હતા. હવે આગળ એથી પણ મોટું રણ રસ્તામાં આવવાનું હતું. આ બંને રણોને જોઈને, આ મરુભૂમિની અંદર આવું વિશાળ નગર હોઈ શકે એવી કલ્પના પણ થઈ શકતી નહોતી. આ વિશાળ નગર હેફતાલ રાજ્યનું પ્રથમ નગર હતું. એમાં ઈરાની શહેનશાહના સ્વાગતનું મોટા પાયે પર આયોજન કરવામાં આવ્યું હતું. યુવરાજ અને શહેનશાહના નગરની નજદીક પહોંચતાં જ એક મોટી હેફતાલ સેના એમના સ્વાગત માટે સામે આવી. એમાં પહેલાં રથ, પછી પર્વતાકાર હાથી અને એ પછી સવારો તથા અગણિત પાયદળ સૈનિકો હતા. આખું નગર શહેનશાહના દર્શન માટે કોટની બહાર ઊભટ્યું હતું. એમના ચહેરા મહોરા જેવા હતા. તેમને જોઈને કોણ કંઈ શકે એમ હતું કે પચાસ વર્ષમાં જ એમનામાં એવું પરિવર્તન આવવાનું છે કે ભૂરા વાળદાઢીવાળાં અને અણિયાળાં નાકવાળાં તથા અહીં જોમની ભાષા સોગંદી હતી એવાં સ્ત્રીપુરુષો એક વાર વસતાં હતાં એ જાણવું પણ મુશ્કેલ થઈ પડશે? તરેહ તરેહનાં વાઘો સાથે સમગ્ર મર્વ નગરે ઈરાની શાહનું સ્વાગત કર્યું. ધૂળ ન ઊડે તે સારું મર્વના સડકો પર સુગંધિત જળ છાંટવામાં આવ્યું હતું. નગરમાંથી પસાર થઈને શાહ અને યુવરાજ દુર્ગમાં ગયા. અહીં ભગિનીરાણીની મોઢલેલી ભારતીય અને દૂણ એમ એ પરિચારિકાઓ તથા રાજા તોરમાને મોઢલેલા કેટલાય દાસદાસીઓ અને નોકરચાકરો આવેલા હતા. દુર્ગના ફાટકની અંદરના વિશાળ ચોકમાંથી પસાર થઈને, દરબારગૃહ દ્વારા તેઓ ગુપ્ત વિગ્રાંતિ-ગૃહમાં ગયા.

ઈરાનનો શાહ ક્વાત ભાગીછૂટીને મર્વ નગરમાં પહોંચ્યો છે એ વાત આખું મર્વ નગર જાણ્યું હતું. અને દશ દિવસ પછી સારા ય

ધરિનને પણ ખર પડશે કે ક્વાત ધરિના મહા ભયંકર શત્રુની પાસે પહોંચી ગયો છે. ખરે, આ સમાચાર સૂચા અને તરખોનના શાસકોના આરામને હરામ કરી દેશે.

મકરણુ રર :

જે રાજાઓનું મિલન

મૂર્વ મહાનગર હતું. વસતીમાં હૂણુ રાજધાનીથી ક્યાંય મોટું હતું. અહીંનો રાજમહેલ રાજધાનીના રાજમહેલ કરતાં વિશાળતા અને દેખાવમાં કમ નહોતો. અહીંના અઠવાડિયાના નિવાસ પછી ક્વાતનો અહેરો ખીલી ઊઠ્યો. જે વરસથી એનું મગજ તંબ રહેતું હતું અને આ માનસિક વ્યાધિ એની ખરાબર પાછળ પડ્યો હતો. આ વ્યાધિ હવે અહીં ફર થયો.

સાતમા દિવસે એ સર્વના પૂર્વદ્વારથી નીકળ્યો. બપોર પછી ફરીથી એને વિશાળ મરુભૂમિ સાથે પાનું પડ્યું. અત્યારે શીત ઋતુનો આરંભ થયો હતો. આ મરુભૂમિમાં રાત સિવાય ખીજા કોઈ સમયે નીકળવું દુષ્કર હતું. ગરમીના દિવસોમાં રણનો તોફાની પવન ગમે ત્યારે ભગી ઊઠતો. એ વેળાએ દિવસે ચાલવું લગભગ અશક્ય બનતું હતું. રેતીના સમુદ્રમાં ત્રણ દિવસ માળીને એ વશુના તટે પહોંચ્યો. મરુભૂમિમાં પણ જગાએજગાએ રાજકીય વિશ્રામાગાર બાંધવામાં આવ્યા હતા. એથી એને બહુ ઓછું કષ્ટ પડ્યું.

ક્વાત અત્યારે અબણ્યા સોઠી વેપારી કે તીર્થયાત્રાળુના રૂપે જર્થ રહ્યો નહોતો. એ ધરિનનો શાહ છે એમ બધા જાણતા હતા. ચડ્યંત્ર રચીને એને તખ્ત ઉપરથી નીચે ઉતારી મૂકવામાં આવ્યો છે; ખાસ કરીને જ્યારે શ્વેત હૂણોનો રાજા તોરમાન એનો બનેલી થાય છે અને એ એને મદદ કરવાનો છે ત્યારે એની બહીનશીન

થવાની પૂરી શક્યતા છે એમ લોકો માનતા હતા. રસ્તામાં એના આગમ માટે સર્વ પ્રકારનું ધ્યાન ગાખવામાં આવતું હતું. ક્વાત માટે વાઢીકનો એક સુંદર થોડો ખાસ તૈયાર કરવામાં આવ્યો હતો. ક્વાતે પોતે આંખે ઊડીને વળગે એવા કીમતી પોષાકનો ઇનકાર કર્યો હતો, જે કે હૂણરાજે તો એના માટે બહુ આગ્રહ કર્યો હતો જ.

મિત્રવર્માએ એકથી બે દિવસ સુધી મવંનગર વિશે પોતાની તપાસ ચાલુ રાખી. મવં એક વખતે પાંચિયો-પઢવોની ખીજી રાજ-ધાનીનું નગર બની ચૂક્યું હતું. મિત્રવર્માના પૂર્વજ પઢવમાંથી પક્ષવ બન્યા હતા, એટલે એ મવં વિશે વધુ જાણવાની ઈતેજારી સેવતો હતો. ત્રણ દિવસ સુધી ક્વાતની ઘણીખરી એકકઊંઠક યુવરાજ મિહિરકુલ સાથે હતી, અને એનાથી પણ વધુ સમય એ હૂણરાજે મોકલેલી સુન્દરીઓ સાથે વિતાવતો હતો, છતાં મેત્રણ દિવસમાં જ એને મિત્રવર્માનો વિયોગ સાલવા લાગ્યો. મુસાફરીમાં ક્વાતની અડખેપડખે મિહિરકુલ અને મિત્રવર્મા રહેતા, અને કાંઈ વાર હૂણરાજદુહિતા પોતાના થોડા પર સવાર થઈ ને એની સાથે રહેતી.

એની પાસે વાત કરવાની ઘણી વસ્તુઓ હતી; તેમ જ મુસાફરીમાં નહોતી ગરમીની હેરાનગતિ કે નહોતો આંધીનો ડર. સૂમસામ મરુભૂમિમાં જ્યાંત્યા ટેકરાઓ ઉપર ઊગેલા ઘાસ અને ફરાસનાં નીચાં વૃક્ષ હરિયાળા માટે તરસતી આંખોને તૃપ્ત કરતાં હતાં. મરુભૂમિને નિહાળતાં ક્વાતે મિત્રવર્માને કહ્યું : “મિત્ર, તમારા દેશમાં પણ આવી મરુભૂમિ છે કે ?”

મિત્રવર્મા : “અમારે ત્યાં સર્વ પ્રકારનાં હવાપાણીવાળાં સ્થાન તેમ જ જમીન છે. ભારતની ઉત્તર સરહદ પર્યંત હિમાચલ ફેલાયેલો છે, જેના સૌંદર્ય આગળ કોહકાક અને દમાવંત તુચ્છ છે. એવાં પણ સ્થાન છે, જ્યાં ચાર ચાર હાથ ઝરફ પડે છે, અને જ્યાં વરસ-ભરમાં કદી ગરમી પડતી નથી. ખીજી બાજુ મારી જન્મભૂમિ કાંચી

નગરી અને એની આજુબાજુનો પ્રદેશ છે, જ્યાં શિયાળો કોને કહેવાય એ લોકો જાણતા નથી !”

કવાત : “ ત્યારે તો એ સ્થાન બહુ દક્ષિણમાં હશે, કેમકે અમે પણ સાંભળ્યું છે કે દક્ષિણ બાજુ જતાં કંડી ખિલકુલ પડતી નથી. ”

“ મિત્રવર્મા : “ હા, એ હિન્દુદેશના સૌથી દક્ષિણ ભાગમાં આવેલું છે. ”

વાતમાં બળતાં મિહિરકુલે જણાવ્યું : “ હું ઉત્તરની પેલી બાજુ દક્ષિણે ગયો નથી, કદી ય ગયો હોઉં તો શિયાળામાં, પરંતુ એ પછી ત્યાં સખતમાં સખત ગરમી પડે છે એવું સાંભળ્યું હતું. ”

મિત્રવર્મા : “ અમારે ત્યાં ગરમી પડે છે, પરંતુ તે વર્ષાને લીધે ગુમોના રાજ્ય જેટલું ઉગ્ર સ્વરૂપ અમારે ત્યાં ધારણ કરતી નથી. ”

મિહિરકુલ : “ અમારા ભારતીય રાજ્ય વિશે પણ એવી જ વાત બોલાય છે. પિતાત્રી અને પિતામહ તેમ જ હું પણ ગરમીના દિવસોમાં કદાપિ ત્યાં રહ્યા નથી. અમારા કેટલાય મંત્રીઓ અને ઉચ્ચ અધિકારીઓ ગરમીમાં ત્યાં રહેવાને કારણે મૃત્યુ પામ્યા એની મને ખબર છે. ”

કવાત : “ મેં શું મરુભૂમિ વિશે પૂછ્યું હતું ? ”

મિત્રવર્મા : “ હા, હિન્દના પશ્ચિમ ભાગમાં મરુકાન્તાર નામનો એક વિશાળ પ્રદેશ છે. હું તો માત્ર એના કિનારા સુધી જ ગયો છું, બહુ અંદર ગયો નથી, પરંતુ ત્યાંની ભૂમિ પણ આ પ્રકારની જ છે. ”

કવાત : “ ત્યારે ત્યાં પણ મશકમાં પાણી ભરીને લઈ જવું પડતું હશે. ”

મિત્રવર્મા : “ હા, ત્યાં પાણી બહુ દુર્લભ વસ્તુ છે. મરુકાન્તાર બહુ અંદર પ્રદેશ મનાય છે. એના વિશે લોકોમાં ઘણી વાતો

પ્રચલિત છે. ત્યાં મોટા મોટા રાક્ષસો રહે છે એમ કહેવાય છે. આ રાક્ષસો આખા કાફલા ને કાફલા, એમના ઢોરઢાંખર સહિત, ખાઈ જાય છે, જેમનાં હાડકાં જ્યાંત્યાં વેરવિખેર સ્થિતિમાં નજરે પડે છે।”

મિહિરકુલ : “હાડકાં તો અહીં પણ જ્યાંત્યાં વેરવિખેર સ્થિતિમાં નજરે પડે છે. પ્રત્યેક આશ્રયસ્થાને મનુષ્યો અને પશુઓનાં ચૂના જેવાં સંકેદ હાડકાં જેવા મળે છે, પરંતુ એમની અધિકતા રાક્ષસોની જમાતના લીધે નથી. જે પશુઓ આશ્રવામાં અસમર્થ અને છે તેમને અહીં છોડી દેવામાં આવે છે. હવે પાણી અને ઘાસ-ચારા વિના મરવા સિવાય એમના માટે બીજો આરો રહ્યો ખરો? કોઈ કોઈ વાર તો એવું પણ બને છે કે મરુભૂમિની અંદર પહોંચીને માનવી રસ્તો ભૂલી જાય છે—આ મરુભૂમિ તો ઉત્તરદક્ષિણ ધ્રુવે દૂર સુધી, લગભગ એક મહિનાના રસ્તા સુધી, ફેલાયેલી છે. આડા-અવળે રસ્તે ચડી જવાથી કાફલાના કાફલા મરી જાય છે. એ સિવાય લૂંટારાઓનાં આક્રમણ પણ થતાં રહે છે. જેવા કૂવાઓ અહીં ખોદેલા છે તેવા કૂવાઓ ત્યાં બહુ છે એ મળે છે અને તે પણ પાતાળ સુધી જાંડા ખોદેલા હોય ત્યારે પાણી હોય છે. તમારી મરુભૂમિમાં પણ આવું જ હશે.”

મિત્રવર્મા : “હા, અમારી મરુભૂમિમાં પણ બહુ જાંડા ખોદીએ ત્યારે વળી કોઈ કોઈ વાર પાણી નીકળે. કૂવાઓમાંથી પાણી કાઢવામાં કાસનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે, અને એને જાંડા ખેંચે છે.”

વક્તુ નદીના તટે પહોંચ્યા એટલે મિત્રવર્માનું હૃદય એટલું ભાવપૂર્ણ, વિહ્વલ બની ગયું કે એ પોતાના હૃદયને છુપાવી શક્યો નહિ. મિહિરકુલે કહ્યું : “મિત્રવર્મા, તમને તો અમારી વક્તુ જોઈને તમારી ગંગા યાદ આવતી હશે! જો કે એ ગુપ્તોના રાજ્યમાં છે છતાં એના કિનારે હું ગયો છું.”

વીરગાથાઓનાં ચિત્ર ચિતરવામાં આવ્યાં હતાં. થાંભલાઓને સુવર્ણવસ્ત્રો તથા રંગબેરંગી રેશમી વસ્ત્રોથી અલંકૃત કરવામાં આવ્યા હતા, અને એમના પર ક્યાંક ક્યાંક હેડતાલ વીરોનાં ચિત્રો લટકાવવામાં આવ્યાં હતાં. આખા દરબારગૃહના ફરતે ભીંતચિત્રો હતાં. ગૃહની બહાર જગાએ જગાએ થોદાઓ ઊભા હતા અને કોઈ પણ માનવી રજ્જી લીધા સિવાય અંદર પ્રવેશ પામી શકતો નહોતો. પોતાના દરબારની સજ્જવટમાં તોરમાને ઘણી વાતો માત્ર કુશાને પાસેથી જ નહિ પરંતુ ધ્રિગિનીઓ અને ભારતીયો પાસેથી પણ લીધી હતી. એ પોતાના વિજયોમાં પરાજિત દેશોની માત્ર સંપત્તિ જ લૂંટીને જાંચે નહોતો, પરંતુ એ દેશોના શિદ્ધીઓ, વિક્તાનો તેમ જ રૂપસુંદરીઓને એકત્રિત કરીને એમને પોતાની રાજધાનીમાં ભેગાં કર્યાં હતાં. જો કે સંસ્કૃતિમાં હેડતાલો દૂલોથી બહુ આગળ વધેલા હતા, પરંતુ જ્યારે તેઓ ભાગ્ય-પરીક્ષાર્થે દક્ષિણ બાજુ ભાગ્યા ત્યારે પણ એમણે રખડુ જીવન છોડ્યું નહોતું. તેઓ ઉત્તરના રખડુ જીવનનો ગર્વ લેતા હતા, અને નગર કે ગામના રહેવાસીઓને કાયર, ઢીલા અને બકાલ કહીને એમને તિરસ્કારની નજરે જોતા હતા. જો કે અત્યારે તોરમાનની રાજધાનીમાં એણે બંધાવેલા મહેલ સાસાની કે ગુપ્ત મહેલોથી વૈભવમાં ઊતરતા નહોતા તેમ જ એ પોતે એનો પરિવાર કે એના જાતિલા સામન્તો હજુ પણ એમાં રહેતા હતા તો પણ રખે તેઓ કાયર, ઢીલા ગણાઈ નય એટલા માટે હજુ પણ તેઓ તમ્બૂના જીવનને વધુ પસંદ કરતા હતા.

તમ્બૂઓના નગરમાં પસંદ કરેલી વીસ હજાર લશ્કરી પલટણો, રાજ્યના કર્મચારીઓ, સામન્તો અને દરબારીઓ રહેતા હતા, એટલે એને અવ્યવસ્થિત રીતે વસાવવું પોસાય એમ નહોતું. જવાબાવવાના રસ્તાઓનો તેમ જ સ્વાસ્થ્ય અને સફાઈનો પણ ખ્યાલ રાખવો પડતો હતો. જો નગરના કિનારે આ તમ્બૂઓ તાણવામાં આવ્યા હતા તેમાં પહોળી અને સીધી સડકો હતી. સ્થાનેસ્થાને ચતુષ્ભાગી હતા, જ્યાં નગરના

નાના નાના દુકાનદારોએ દુકાનો ખોલી દીધી હતી. ક્યાંક ફળ વેચનારાઓએ સફરજન, નાસપતી, અંગૂર, તરબૂચ, જરદાલુ અને પીચ ફળોને ગોઠવ્યા હતાં, તો ક્યાંક લોટ ચોખા, માખણ, મધ જેવી વસ્તુઓ વેચાતી હતી. આ દુકાનો ઉપરાંત કેટલીક સડકો કાયદેસર બજારો બની ગઈ હતી. તેમાં કોઈ ઝવેરી બજાર હતું તો કોઈ કાપડ બજાર હતું. કોઈ કોઈ જગાએ ચીન, ભારત અને રામના વેપારીઓએ પણ પોતપોતાના દેશનો માલ ગોઠવ્યો હતો. આ સિવાય એવાં પણ બજારો મંડાયા હતાં, જેમાં દાસદાસીઓ વેચાતાં હતાં, પરંતુ આ વસ્તુ આ રાજધાનીની જ વિશિષ્ટતા નહોતી. એ કાળે ભારતીય, ઈરાની કે ચીની કોઈ પણ રાજધાનીમાં આવાં બજારો સહેજે જોવા મળતાં હતાં. યુદ્ધમાં હેફતાલો હૂણોને પોતાનો આદર્શ માનતા હતા અને યુદ્ધ વિનાના જીવનને વ્યર્થ સમજતા હતા. રાજ્ય કરતાં કરતાં અર્ધાં સદી પૂરી થઈ, પરંતુ હજી પણ હેફતાલ સ્ત્રીપુરુષો સામાન્ય રીતે ઘરોમાં નહિ પરંતુ તમ્બૂઓમાં રહેતાં હતાં, ખેતી કે વેપારને નહિ પરંતુ પશુચારણ કે યુદ્ધને પોતાની આજીવિકાનું સાધન માનતાં હતા. જે તોરમાન નગરના મહેલને જ પોતાનું કાયમી નિવાસસ્થાન બનાવીને રહેવા માંડે તો તો હેફતાલ લોકોની દૃષ્ટિમાં એ નક્કી હલકો પડી જાય. એ એકતૃતીયાંશ ભારત, અર્ધું મધ્ય એશિયા અને સમગ્ર કપિશા(કાબુલ)નો રાજ બન્યા પહેલાં હેફતાલ લોકોનો સરદાર હતો એ એ ભૂલતો નહોતો. એના યોદ્ધાઓમાં સૌથી વીર અને વિશ્વાસપાત્ર એની જાતિના જ લોકો હતા. એમની દૃષ્ટિમાં એ હલકો પડે એવું પગલું ભગ્ય જ કેમ? અહીં જે તમ્બૂઓનું નગર ઊભું કરવામાં આવ્યું એનું આ પણ એક કારણ હતું.

તમ્બૂઓના નગરનું સંપૂર્ણ વર્ણન એ તો એક સામાન્ય નગરના વર્ણન કરતાં પણ વધુ વિસ્તૃત થશે, કેમકે સામાન્ય નગર કરતાં આ નગરમાં કેટલીયે વિચિત્રતાઓ હતી. આ નગર રખડુ જીવનનું પ્રમાણપત્ર હતું, એટલે રખડુ ખાનપાન અને આમોદપ્રમોદનો પણ અહીં પ્રબંધ હોવો

આવશ્યક હતો. નગરની નજદીકમાં કેટલીયે જગાએ રખડુઓનું સ્વાદિષ્ટ અશ્વમાંસ તૈયાર થઈ રહ્યું હતું. હેફતાલ લોકો અન્ન ઓછું અને માંસ અધિક ખાતા હતા એ કહેવાની જરૂર નથી. જે માંસ તેઓ ખાઈ મહેનતે પકવતા હતા તે એમનું પ્રિય માંસ હતું. જમીનમાં એક ખાડો ખોદીને એમાં ઘણાં જાણ્યાં સળગાવવામાં આવતાં. ખાડો ખરાબર તપે એટલે જાણ્યાં કાઢી નાખવામાં આવતાં, અને એ જગાએ ઘોડાને આખો ને આખો અંદર ઉતારવામાં આવતો. પછી ઉપર માટી વાળીને ઉપરથી ખાડું દેવતા કરવામાં આવતો. આખા દિવસ સુધી ઘોડાને આ રીતે ખાડા. પછી કોઈ કોઈ વાર તો એ ખાડાની ધારે પોતપોતાના જરા અને શીંગડામાંથી ખનાવેલાં મદ્યપાત્રો લઈને હેફતાલ વીરો ખેરી જતા, અને એમનું ભોજન તથા આનંદવિનોદ કલાકો સુધી ચાલતો. ઘોડા વગર પણ માનવી જીવી શકે છે એવી કલ્પના પણ, ઉત્તરની રખડુ પ્રતિઓની જેમ, હેફતાલોને આવતી નહિ. ઘોડો એમના માટે સર્વ કાંઈ હતો. એ મુસાફરીમાં સવારી માટે ઉપયોગી હતો. ઘોડાના દૂધને તેઓ દૂધ અને દહીં તરીકે વાપરતા નહોતા, પરંતુ એને કહોવડાવીને એક પ્રકારનો દારૂ-‘કૂમિશ’ બનાવતા હતા. આ કૂમિશ વિના એમનો આતિથ્યસત્કાર અધૂરો ગણાતો હતો. તોરમાન સભ્ય દેશોનાં સ્વાદિષ્ટ ભોજનોથી ટેવાયેલો હતો, પરંતુ એને પણ કૂમિશ અને અશ્વમાંસ વગર શાંતિ વળતી નહિ. અશ્વમાંસ સિવાય ચેટાં, અકરાં અને સૂરનું માંસ પણ નગરમાં વપરાતું હતું. જે કે ગાયને પવિત્ર ગણવામાં આવતી હતી છતાં પણ એના માંસનો ખાડુ જ ઓછો ઉપયોગ કરવામાં આવતો હતો. શ્વેત દૂણાનું રાન્ય ભારતમાં પણ ફેલાયું હોવાને લીધે તેઓ પણ ગાયના પ્રત્યે કોમળ ભાવના સેવવા લાગ્યા હતા, એટલે સૂર્યના બલિ સિવાય ગોમાંસનો વ્યવહાર જાગ્યે જ થતો હતો.

અભારે ક્વાત ભડે પદબ્રુટ હતો, છતાં એ સાસાની શહેનશાહ હતો. એટલે એ પહેલાંની જેમ છૂટથી હરીફરી શકતો નહોતો. તરપોનની

ગાદી પર હજી પણ એ ખેસે એવો ભય હતો, એટલે જમારપના માણસો આ કંટકને દૂર કરવા કોશીશ કરતા હોય એ સંભવિત હતું. મિત્રવર્માને સ્વચ્છંદે વિહાર કરવાની સારી તક મળી હતી. એને એક ભારતીય રાજકુમાર ભેટી ગયો. રાજકુમાર તોરમાનનો એક પ્રતિષ્ઠિત દરબારી હતો. એ દિવસે મિત્રવર્મા પોતાના ભારતીય સાથી સાથે તમ્બુઓના નગરમાં ફરવા નીકળી પડ્યો હતો. તોરમાનની રાજધાનીમાં બધી ચીજો મળતી હોય એ શક્ય છે, પરંતુ અહીં તો જાંચી અટારીઓ અને લાંબી દીવાલોના લીધે બધી ચીજો ઢંકાઈ ગયેલી લાગતી હતી. જો કે એ બધી ચીજો આંખોની સામે તો હતી જ. દાસદાસીઓના બનરમાં જતાં જ દલાલો એમની પાછળ પડ્યા. કોઈ એ કહ્યું : “ભારતની બહુ સુંદર દાસીઓ તૈયાર છે. તેની કિંમત પણ ઓછી છે.” બીજાએ તુખાર દાસીની ઉમ્મર અને સૌંદર્યની પ્રશંસા કરીને ત્યાં ખેંચી જવાનું આકર્ષણ કર્યું. ત્રીજાએ ચીની દાસી વિશે કહ્યું. ચોથાએ અવારોના નાની આંખો, લાંબા વાળ અને પડછંદ દેહની પ્રશંસા કરી. બંને મિત્રોમાંથી એકેકેને દાસદાસી ખરીદવાનાં નહોતાં. તોરમાનની કૃપાથી દાસીઓની કમી નહોતી. જો કે તેઓને દાસબનર જોવાની ઇચ્છા તો હતી જ. મિત્રવર્મા અને એના સાથીએ દાસબનરની ઘણી દુકાનો જોઈ, જ્યાં બીજી નિર્જીવ વેચવાની વસ્તુઓની જેમ માનવવસ્તુઓના પણ બહુ શણગારીને રાખવામાં આવી હતી. એમના દેહ પર નવા, સ્વચ્છ અને સુંદર કપડાં હતાં. એમના વાળ અને મુખને શણગારવામાં આવ્યાં હતાં. ઓછી ઉમ્મર ખતાવવા માટે કોઈકોઈના વાળને મેંદીનો રંગ લગાડેલો હતો. એટલે સુધી કે ગ્રાહક આવવાનો ઈશ્કારો થતાં જ પોતાની શોભાવૃદ્ધિ માટે વેચાવા માટે ઊભેલી ગુલામ સ્ત્રીઓ સ્મિત પણ કરી ઊઠતી. બંને મિત્રો જોતા હતા કે આ સ્મિત માત્ર ઉપર ઉપરનું હતું, અંદરથી તો એ દુઃખ અને ચિંતાથી બળી રહી હતી. મિત્રવર્મા આખું જ ગુલામબનર જોવાની હિમ્મત કરી શક્યો નહિ. થોડી વારમાં જ એનું હૃદય ખિન્ન થઈ ગયું. એ પોતાના મિત્રને

પડી. આ બાબત આખે હજી અમને પૂરી અર્ધી સદી પણ થઈ નથી. કુશાન રાજ્યવંશ વૃદ્ધ—જર્જરિત બની ગયો હતો. એનામાં ન તો સૈનિકની કે ન તો શાસકની યોગ્યતા રહી હતી. રાજ્ય માત્ર વિલાસી પાક્યા. અમારા કુટુંબ સાથે એમને સંઘર્ષ થયો, અને હારીને કુશાન રાજ્યને ભારત બાજુ ભાગવું પડ્યું. અમારા લોકોએ ત્યાં સુધી એનો પીછો પકડ્યો. એ લોકોએ હજીના દેશથી આવ્યા હોવાને લીધે તથા અમને બદનામ કરવાના ઇરાદાથી પણ અમને હજી કહેવાનું શરુ કર્યું. આવી રીતે અમારું નામ હજી પડ્યું.”

મિત્રવર્મા : “કુશાનોનું રાજ્ય ભારતમાં પણ હતું. એવું લાગે છે કે એમણે જ આ નામ ભારત સુધી પહોંચાડ્યું.”

મિહિરકુલ : “મધી રઝળુ જાતિઓના જેમ યુદ્ધમાં અમારી જાતિ પણ બહુ નિપુણ છે, પરંતુ હજી જેવી કૂંટા અમારામાં નથી. હજીના રાજ્યમાં રહેવાના લીધે અમારી ભાષામાં હજીના કેટલાક શબ્દો આવી ગયા છે. મારા જ નામમાં ‘કુલ’ (જ્યુલ) હજી ભાષાનો શબ્દ છે.”

મિત્રવર્મા : “‘કુલ’ શબ્દ તો અમારી અમારી ભાષામાં ‘વંશ’ના માટે વપરાય છે.”

મિહિરકુલ : “પરંતુ ‘કુલ’નો અર્થ હજી ભાષામાં ‘કુમાર’ થાય છે.”

મિત્રવર્મા : “એટલે યુવરાજનું નામ મિત્રકુમાર છે, એમ ને?”

મિહિરકુલ : “હા, જ્યાં જાતિઓ એકમેકના સંપર્કમાં આવે છે સારે એમનામાં કેટલીય વાતોની લેણદેણ શરુ થઈ જાય છે, અને હજી તો ચારસો વર્ષથી અમારી ભૂમિ પર રાજ્ય કરતા હતા.”

પોતાની ભાણેજ સાથે વાર્તાલાપની તદ્દનીતતાને ભંગ કરતાં ક્વાતે મિત્રવર્માને પૂછ્યું : “મિત્ર, અહીં તમને કઈ વાત વિશિષ્ટ લાગે છે?”

મિત્રવર્મા : “ મને તો આ સોગદ દેશ દુનિયાની બિન્ન બિન્ન જાતિઓના મિલનસ્થાન જેવો જણાય છે. અહીં જેમ સમૃદ્ધ નાગરિકો છે તેમ જ તંબૂમાં વાસ કરનારા રખડુ સામનતો પણ છે. સંભવતઃ યુગોથી અહીં આવું જ બનતું આવ્યું છે અને ભવિષ્યમાં પણ આવું જ બનતું રહેશે. યુવરાજ, તમારી જાતિના લોકો ઉત્તરના દેશોમાંથી ચાલ્યા આવ્યા, એટલે હવે તો ત્યાં માત્ર હજો જ રહ્યા હશે કેમ ? ”

મિહિરકુલ : “ હા, હજો જ રહ્યા છે. પરંતુ હવે એ લોકો ભુલાતા જાય છે. હજુ શબ્દ એટલો બદનામ થઈ ગયો છે કે એમના વંશજો પણ આ નામનો સ્વીકાર કરવાનું પસંદ કરતા નથી એવું લાગે છે. હજુ જાતિ પશ્ચિમમાં દૂર સુધી ચાલી ગઈ છે—કાસ્પિયન સમુદ્રથી એક બાજુ કાળા સમુદ્ર સુધી, અને પછી એને મળનારી મહા નદી ડેન્યુબને પેલે પાર સુધી ચાલ્યા ગયા છે. હજુ જાતિઓ હવે ખજાર, અવાર, બુદ્ગાર જેવાં કેટલાંય નામોથી પ્રસિદ્ધ છે. અવારોનું વર્ચસ્વ તો ચીને પણ સ્વીકાર્યું છે, અમારા તો પાડોશો હોવાથી દરેક વખતે એમનો ભય રહે છે. ”

મિત્રવર્મા : “ ત્યારે અવાર લોકો બહુ લડાઈખોર લાગે છે. એ લોકો હજો જેવા હશે, કેમ ? ”

મિહિરકુલ : “ કેમ, એ લોકો હજોની જ એક પેટા જાતિ છે ને ? ”

મિત્રવર્મા : “ કાણ જણે હેફતાલો પછી એમનો વારો આવે! આ ભૂમિ તો વિવિધ જાતિઓની મિલનભૂમિ જ છે ને ! ”

મિહિરકુલ : “ પરંતુ આ જેટલી જાતિઓ અમારા નગરોમાં નજરે પડે છે તેમના ચહેરામહોરામાં બહુ ઓછું અંતર જણાય છે. ઈરાનીઓ અને અમારા જાતિના ચહેરા ભરાવદાર, મૂઝ અને દાઢીથી ભર્યાભર્યા લાગે છે. ”

મિત્રવર્મા : “ ભલે આકારપ્રકાર ગમે તેવા જ હોય, પરંતુ એક સ્થાને રહેવાથી આવું મિત્રણ થતું જ રહે છે એ અહીંની બીજી વિશિષ્ટતા છે. અહીંના લોકોનું ધાર્મિક પક્ષપાતથી પર છે. ઇશાનમાં આજે પણ દેરેસ્તદીનનું નામ પણ લેવું એ જોખમની વાત છે અને પહેલાં પણ એ ઘૂણાની નજરે જોવાતો હતો. અહીં ધાર્મિક સંકુચિતતાનો ખિલકુલ અભાવ જણાય છે. લોકો ધર્મથી વિમુખ નથી, પરંતુ સાથે સાથે ધાર્મિક દુરાગ્રહનું પણ એમના હૃદયમાં સ્થાન નથી.”

વિહારવાળા નગર-બુખારામાં પહોંચતાં પહેલાં જ સોગંદ નદીની નહેરો આવી. આ નદી ઉપરથી જ આ દેશનું સોગંદ નામ પડ્યું છે એ કહેવાની મિહિરકુલને જરૂર પડી નહિ. જો કે ફળવાડીનાં વૃક્ષ ફળવિહોણાં બની ગયાં હતાં તો પણ ઘરોમાં ઘણાં પ્રકારનાં ફળ મળતાં હતાં. સોગંદ નદીના પાણીને લીધે જ ફળો આટલાં મધુર છે એમ મિહિરકુલે કહ્યું. મિત્રવર્માએ હિગત અને મુર્ગાપ નદીઓની નહેરોના પાણીનો પણ આવો ગુણ સાંભળ્યો હતો. આ નદીઓ ઘણી નહેરોમાં વિભક્ત થઈ જઈને ખેતીઉપયોગી જમીનની તરસ છીપાવે છે અને અંતે રેતીના રણમાં લુપ્ત થઈ જાય છે. સોગંદ નદી પણ સાવરણીની પેઠે નહેરોમાં વિભક્ત થઈ જઈને અંતમાં વધ્યાવટયા પાણીને લઈને રેતીમાં સમાઈ જાય છે.

છેવટે એક દિવસે મંડળી ‘હૂણ’ રાજધાનીથી એક યોજને આવેલા શાહી બગીચામાં પહોંચી. પોતાના સાળા ઇશાનના શાહનું સામૈયું કરવા તોરમાન ત્યાં પહોંચી ગયો હતો. એની ભરાવદાર સફેદ દાઢી, ઉન્નત લલાટ અને સ્નેહાળ ભૂરી આંખોમાં જે કૂરતાનો ઉલ્લેખ એના વિશે જોડેલી કથાઓમાં આવતો હતો તે જોવા મળતી નહોતી.

પ્રકરણ ૨૩ :

તોરમાન-રાજધાની

કુવાતને એક પ્રાસાદ કાઠી આપવામાં આવ્યો હતો. ત્યાં નોકરચાકરો અને દાસદાસીઓની ફેજ હર પળે આજ્ઞાનું પાલન કરવા માટે તૈયાર રહેતી હતી. રાજના અંતઃપુરથી પ્રાસાદ દૂર નહોતો. આ સમયે રાજ તોરમાનનો નિવાસ રાજધાનીની બહાર વિશાળ મેદાનમાં ની છાવણીમાં હતો. વસ્તુતઃ આ મેદાન રેગિસ્તાનનો જ એક ભાગ હતું. મિત્રવર્માને આ છાવણી કાંઈક વિચિત્ર લાગતી હતી. નગર અને એની પડખે દૂર સુધી ફેલાયેલા ઉદ્યાનોમાં નિર્મળ જળની નહેરો વહેતી હતી. અચારે વૃક્ષો પર પાંદડાં નહોતાં છતાં પણ જ્યારે પાંદડાં હોય ત્યારે ઉદ્યાનભૂમિ કેવી લીલીછમ રહેતી હશે એનું અનુમાન સહેલાઈથી થઈ શકે એમ હતું. ઉદ્યાનો અને ખેતરોની બહાર નીકળતાં જ રેતીનો મહાસાગર નજરે પડતો હતો. આ રેતી ઉપર રાજધાની જેટલી જ જમીન રોકીને તમ્બૂઓનું નગર વસ્યું હતું. કેટલાય તમ્બૂ રંગભેંગી ઘોડાના વાળોના હતા, કેટલાય નમદો (દબાવીને જાડું કરેલું) ગરમ કાપડ)ના હતા, તે કેટલાક વળી સૂતરાઉ કાપડના હતા. રાજ અને એના સામંતોના તમ્બૂઓ જાણે કપડાંના મહેલ ઊભા કર્યા હોય એવા લાગતા હતા. દરબારગૃહ વસ્ત્રોના સંખ્યાબંધ ટુકડાઓ સાંધીને બનાવેલો, હજાર થાંભલાવાળો એક વિશાળ પટમાંડપ હતો. એમાં પાંચ હજાર માણસો બેસી શકતા હતા, અને એને શણગારવામાં તરફોતના દરબારગૃહ કરતાં ઓછું કૌશલ દાખવવામાં આવ્યું નહોતું. દરબારગૃહને ચિત્રિત કરવામાં ભારતીય, ચીની, ઈરાની અને સોગ્દી કલાકારોએ પોતપોતાનું નૈપુણ્ય બતાવ્યું હતું. છત પર તોરમાન અને એના પિતાની

મિત્રવર્મા : “હા કુમાર, ગંગા કે કાવેરી. તમારું અનુમાન સાચું છે. જ્યારથી મેં ભારતને છોડ્યું છે ત્યારથી તિથ્રા અને દુક્રાત સિવાય બીજી કોઈ મોટી નદી મેં જોઈ નથી. પરંતુ અમારી ગંગા એકલી વર્ષા ઋતુમાં જ આટલી ડહોળાયેલી રહે છે. એ સિવાય એનું પાણી સ્વચ્છ-સુરું હોય છે. તો પણ આ વિશાળ ધારા મને મારી નદીઓનું સ્મરણ કરાવે છે :

ગંગે ચ યમુને યૈવ ગોદાવરી સરસ્વતી,
 નર્મદે, સિન્ધુ, કાવેરિ જલેસ્મિન્ સન્નિધિં કુરુ.”

કવાત : “આ તમે શું બોલ્યા, અને કઈ ભાષામાં ?”

મિત્રવર્મા : “આ સંસ્કૃતનો એક શ્લોક છે. એમાં અમારી ઘણી નદીઓનાં નામો ગણાવવામાં આવ્યાં છે. ગંગા, યમુના, ગોદાવરી, સરસ્વતી, નર્મદા, સિન્ધુ, કાવેરી : આ અમારી મોટી અને પવિત્ર નદીઓ છે. વરસાદ બહુ પડવાને લીધે એમનામાં પાણી બહુ રહે છે. એમના પટ પણ વિશાળ હોય છે. અમારી નદીઓમાં હોડીઓ પણ ફરે છે. અમારા દેશમાં વેપાર માટે આ હોડીઓની સારી સુવિધા છે.”

મિહિરકુલ : “અમારી આ વહુ અને ઉત્તરની શ્યામા (સિર) નદીમાં પણ બહુ દૂર સુધી હોડીઓ ચાલે છે.”

વહુના બંને કિનારાઓથી સહજ દૂર મોટાં મોટાં બજારોવાળાં બે નગરો હતાં. આ લોકોને કોઈ જાતની ઉતાવળ નહોતી. રાજધાનીમાં જવું હતું. રસ્તામાં આરામ કરવાની સર્વ સામગ્રી તૈયાર હતી. બંને બાજુનાં નગરોમાં વિશાળ બગીચાઓવાળા સુંદર રાજમહેલો હતા. મર્વથી એક હજાર સૈનિકો અને અધિકારીઓ શાહ કવાતનું અનુગમન કરતા આવતા હતા. વહુ પાર કર્યા પછી કવાતને જાણ થઈ કે એની બેન રાજમહેલમાં આવીને બેઠી છે.

સત્તર વર્ષના ગાળા પછી એ ભાઈને મળતી હતી એટલે અધીરી બનીને જો એ રાજધાનીથી છ દિવસ ચાલીને ભાઈ મળવા અહીં સુધી આવી હોય તો એમાં નવાઈ નથી. ક્વાત પોતાની સહોદરાને મળ્યો. પ્રયત્ન કરવા છતાં પણ એ પોતાની અશ્રુધારાને ન રોકી શકી પોતાના ભાઈને હૂણ રાજ્યની અંદર આવ્યા પછી કોઈ જાતનું કષ્ટ પડ્યું નથી તેમ જ પોતાની દીકરીએ મામાના આરામની પૂરેપૂરી કાળજી રાખી છે એ સાંભળીને એ ખૂબ ખુશ થઈ.

અહીંથી હવે તેઓ વક્ષુના જમણા કિનારે નીચેની બાજુ આગળ વધ્યા. જો કે થોડે દૂર જતાં અહીં પણ જ્યાંત્યાં મરુભૂમિ હતી, પરંતુ તેઓ તો વક્ષુના કિનારે કિનારે ચાલતા હતા. અહીં ગામડાં વસેલાં હતાં. હૂણ રાજ્યમાં આવ્યે જે અડવાડિયાં થઈ ગયાં હતાં. અનેવીના સુંદર અતિથ્યના લીધે ક્વાતને લાગતું હતું કે જાણે એ હજુ પણ તરપોતની ગાદી પર જ છે, અને રાજકીય કામસર રાજવી ઠાઠમાઠથી જ્યાંત્યાં જઈ રહ્યો છે. એનને દેખીને ક્વાતને સમ્મિષ્ટ સાંભરી. પોતાની એન સમક્ષ એણે કોણ જાણે કેટલીય વાર સમ્મિષ્ટનાં વખાણ કર્યાં. આજે એ પોતાની પાસે હોત તો કેવું સાહે, એવી તીવ્ર ઇચ્છા એને થવા લાગી.

જો કે હજુ બરફ પડતો નહોતો પણ ઠંડી બહુ હતી, એટલે મિત્રવર્માને આ કોઈ નવી ભૂમિ લાગતી હતી. ચાલતી વેળાએ રસ્તામાં જ્યારે ઠંડો પવન જોરથી ધુંધાતો હતો ત્યારે ઠંડી બહુ વધી જતી હતી પરંતુ આ રાજકીય સવારો અને મહિલાઓના દેહ પર ઉત્તર તરફના દેશોની અનાવટના કીમતી ચર્મકંચુક હતા, જેમના વાળ માખણ જેવા કોમળ અને રેશમ જેવા ચમકદાર હતા. ક્વાતની એન અને એની પુત્રીએ શ્વેત રંગનો ચર્મકંચુક પહેર્યો હતો. આમે પણ તેઓ અનિંદ્ય સુંદરીઓ હતી, પરંતુ આ પોષાકમાં તો તેઓ દેવીઓ જેવી જ લાગતી હતી.

મિત્રવર્મા વક્ષુની આ પાર આવ્યા પછી કાંઈક વધુ આત્મીયતા અનુભવવા લાગ્યો. જો કે હવાપાણીમાં પોતાના દેશ જેટલી સમાનતા નહોતી. હવે મોટાં મોટાં નગરોમાં જ નહિ પરંતુ ગામડાંઓમાં પણ ભિક્ષુસંધારામો નજરે પડતા હતા. મિત્રવર્માને ભિક્ષુસંધારામોમાં રહેવાના ઘણા પ્રસંગો પ્રાપ્ત થયા હતા. ભારતના સંધારામોમાં પણ એણે વિદેશી ભિક્ષુઓને જોયા હતા. વિદ્યા અને કલામાં એ પારંગત હતો જ, પરંતુ સાથે સાથે ચારે દિશાઓમાંથી આવતા સાહસિક અને વિકાસ ભિક્ષુઓનો સમાગમ પણ એ સાધતો. મિત્રવર્મા ધરતી ભાષા સારી પેઠે સમજતો એટલું જ નહિ એલી જાણતો પણ અરો. જો કે અહીંની સોગંદી ભાષામાં થોડોક ફેર હતો છતાં પણ એ થોડાક પ્રયત્ને એને સમજવા લાગ્યો હતો. વક્ષુ પાર કર્યા પછી પહેલે જ દિવસે ભિક્ષુસંધારામનું નામ સાંભળીને એ ત્યાં પહોંચ્યો. જ્યારે એણે જાણ્યું કે એક ભારતીય ભિક્ષુ પણ અહીં ઊતર્યા છે ત્યારે એને ઘણો આનંદ થયો. દૂર દેશમાં જ માનવીને માતૃભૂમિના મહિમા અને રતેહનું મૂલ્ય સમજાય છે. મિત્રવર્માએ લાંબો સમય સુધી ભિક્ષુવર્ષ સાથે વાતચીત કરી, પરંતુ એમને ભારત છોડે મિત્રવર્માથી પણ વધુ વર્ષ થયાં હતાં એટલે તેઓ પાસેથી કાંઈ વિશેષ જાણવાનું એને મળ્યું નહિ.

આગળ ઉપર, વક્ષુને કાંઈક બાળ્યે મૂકતાં, બાળકંદનું વિશાળ નગર આવ્યું. ત્યાં મહા ધનવાન સાથવાહોને નિવાસ હતો. આ લોકોના વૈભવ આગળ કેટલાય ધરતી અને ભારતીય સામંતો તુચ્છ હતા. તેમનો વ્યાપારિક સંબંધ ચીન, ભારત, રોમ અને ઉત્તરે સપ્તસિંધુ સુધી હતો. આ નગરમાં કેટલાય ઔદ્ધ વિહારો હતા.

રાજધાનીમાં પહોંચતાં પહેલા દિવસે તેઓ એક એવા નગરમાં આવી ચડ્યા, જેના મધ્યમાં એક વિશાળ ઔદ્ધ વિહાર હતો અને એના ઉપરથી જ આ નગરનું 'વિહાર' (બુધારા) એવું નામ પણ પડ્યું હતું. બુધારામાં મિત્રવર્માને બહુ દૂર દૂરના ભિક્ષુઓ અને એના

બજારોમાં દૂર દેશોના માણસો મળ્યા. પહેલાં એણે સાંભળેલું હતું કે 'હૂણો'નો રાજા તોરમાન બૌદ્ધ ધર્મનો મોટો દુશ્મન છે, પરંતુ અહીં એણે પોતાની સગી આંખે જોયું કે હેફતાલ રાજ્યમાં જ નહિ પરંતુ છેક રાજધાની સુધી સંધારામો બાંધવામાં આવ્યા છે. તોરમાન અને મિહિરકુલના કૃપાપાત્રોમાં પણ ઘણા બૌદ્ધો હતા. પૂછતાં મિહિરકુલે કહ્યું : “વ્યક્તિગત રીતે રાજા કોઈ પણ ધર્મને માની શકે છે, પરંતુ પ્રજારંજનનો ખ્યાલ રાખીને એણે પોતાની સહાનુભૂતિ અને સન્માનને પાત્ર દેશના સર્વ ધર્મો પ્રત્યે સમભાવ રાખવો પડે છે.”

મિત્રવર્મા : “યુવરાજ, એક વાત પૂછું? તમને લોકોને હજી કેમ કહેવામાં આવે છે? મેં તસ્પોતમાં હૂણોને જોયા છે, અને અહીં મોટા નગરોમાં એ લોકો જેવા મળે છે, પરંતુ એમના ચહેરા અને વર્ણ ખિલકુલ જુદા જ હોય છે. એમના મોં પર દાઢીમૂંઝ નામની જ હોય છે; ભમર અને આંખો ઉપર ચડેલી હોય છે; ગાલનાં હાડકાં પણ વધુ પહોળાં અને ચીનાઓની પેઠે ચપટાં નાક અને ગાલની અંદર પેસી ગયેલાં હોય છે.”

મિહિરકુલ : “અમે લોકો હજી નથી. તમે જુઓ છો કે ધરાનીઓથી પણ અમે લોકો વધુ ગૌરવર્ણ અને વધુ પીળા વાળવાળા છીએ; અમારાં નાક, આંખ અને મોં ધરાનીઓ સાથે મળતાં આવે છે. પાર્થિયો અને શકોનો જે વંશ હતો તે જ અમારો વંશ છે. ઉત્તરના દેશો ઉપર, જ્યાં અમારા પૂર્વજો પશુપાલન કરી જીવન વ્યતીત કરતા હતા ત્યાં, કાળાંતરે હૂણોનું આક્રમણ થયું. અન્તી, શક અને પાર્થિય જેવા કુટુંબો વધારે બળવાન એટલે સખત સામનો કરે તેવાં હતાં. હારી જતાં તેઓને પોતાની ગોચરભૂમિ છોડીને દક્ષિણમાં ભાગવું પડ્યું. અમારા જેવાં નાના કુટુંબોએ હૂણોના શાસનનો સ્વીકાર કર્યો અને પહેલાંનું જ રખડુ જીવન ગાળવું ચાલુ રાખ્યું, પછી હૂણોના વંશજો-અતારોના પ્રહારથી અમારે પણ અમારી ગોચરભૂમિ છોડવી

હાથે અગ્નરમાંથી બહાર નીકળી ગયો, અને હૃદયનો ભાર હળવો કરવા કહેવા લાગ્યો : “ આ પણ આપણા જેવાં માણસો છે ! એમને પણ પ્રિય, દેશ, પ્રિય નગર, પ્રિય જાતિ અને પ્રિય ભાઈભાંડુ હશે. તેઓ કાંઈ પોતાની ખુશીથી તોરમાનના નગરમાં વેચાવા આવ્યાં નથી. જબદસ્તીથી એમને ધરમાંથી પકડી લાવીને જિભાં કરવામાં આવ્યાં છે. આજે પશુમાં અને એમનામાં કશો ફેર નથી. પશુઓની જેમ જ એમનો કયવિકૃત્ય થઈ રહ્યો છે. એમની જેમ જ મરી મરીને એમણે માલિકનું કામ કરવું પડશે, એની ઈચ્છા પૂરી કરવી પડશે.”

મધ્યાહ્ન ભોજન તોરમાનની શિબિરમાં કરવાનું હતું, એટલે બંને ત્યાં પહોંચ્યા. ક્ષણેતરે પોતાની ભાણેજ વગર એકલા ફાવતું જ નહોતું. એ પણ ત્યાં હાજર હતી. તોરમાન પોતાના દરબારગૃહમાં નહિ પરંતુ ભોજનગૃહમાં બેઠો હતો. બાજુમાં કેટલાય મહેમાનો બેઠા હતા. જે કે વિધિપૂર્વક પદાવેશ વાછરડાના માંસ અને અશ્વિનીક્ષીરનો મધ-કૃમિશનો અભાવ અહીં પણ નહોતો જ, પરંતુ વાનગીની વિશેષતા લિન્નલિન્ન દેશોનાં નાગરિક ભોજનો અને ફળોની હતી. મિત્રવર્માને તોરમાનથી ઘણું દૂર બેસવું નહોતું પડ્યું. એણે જ્યેષ્ઠ કે બ્યારે ભારતીય અને અન્ય રાજકુમારો તથા સામન્તો તોરમાનનું સન્માન કરતાં પોતે અકિંચન હોય એવો દેખાવ કરતા ત્યારે હેફતાલો તોરમાનની સાથે અત્મીયજનની જેમ જ વર્તાવ કરતા હતા. તોરમાન પણ પોતાની સામેના બાજુ પર પીરસેલા માંસના ટુકડાને કોઈ વાર સ્વચ્છ પોષાકવાળા કોઈ હેફતાલને આપતો તો કોઈ વાર એ હેફતાલોમાંથી કોઈ પોતાના ભાણામાંથી તોરમાનને આપતો. આજના ભોજનમાં હેફતાલોની સંખ્યા વધારે હતી. ભોજન જે રીતે થતું હતું તે પરથી લાગતું હતું કે તોરમાનનો સંબંધ હેફતાલો સાથે અને ખીજઓ સાથે સાવ જુદો જ તરી આવે છે. તોરમાન સાથે વાત કરવામાં પણ ખીજઓ જેટલો આદરભાવ હેફતાલો પ્રગટ કરતા નહોતા. મદિરાપાન પણ ભોજનનું એક અભિન્ન અંગ હતું. તોરમાન

પોતે એટલો મદિરાપાનનો રસિયો નહોતો, પણ પોતાના સરદારોને એ બહુ આગ્રહપૂર્વક મદિરાપાન કરાવતો. ત્યાં સુંદર અને મહામૂલાં મઘપાત્રો પણ હતાં, પરંતુ હેફ્ટાલ સરદારો એના કરતાં શિંગડાનાં મઘપાત્રો વધુ પસંદ કરતા હતા. તોરમાને આ ભોજનસમારંભ ખાસ કરીને પોતાના સાળા ઈરાનના શાહનું સ્વાગત કરવા યોજ્યો હતો. ના ના કહેવા છતાં પણ ક્વાતને એટલું મદિરાપાન કરવું પડ્યું કે ભોજનસમાપ્તિ પછી એ મુશ્કેલીએ પોતાના પગ પર ઊભો રહી શકતો હતો.

મિત્રવર્મા અને એનો ભારતીય સાથી તોરમાનની સન્મુખ નહોતા, એટલે એમણે મર્યાદામાં રહીને મદિરાપાન કર્યું હતું. સાયંકાળે ખંતે ભોજન કરીને નખર ભણી ચાલ્યા. હજુ થોડાક દિવસો બાકી હતા. લીલાંછમ વૃક્ષોની હારમાં થઈને એક લીલા જળની નહેર વહેતી હતી. ખંતે એના કિનારે ટહેલતા ટહેલતા આગળ ચાલવા લાગ્યા. મિત્રવર્માએ પોતાના સાથીને કહ્યું : “કેટલો પરસ્પર વિરોધ છે ! આપણે ગુલામોનું બજાર જોયું અને સાંના ભાગ્યહીન માનવીના નવઃ બપોદાદાર પોષાકની પાછળ નિર્ધૂમ અગ્નિને સળગતો પણ જોયો અને પછી તોરમાનના ભોજનસમારંભમાં એના સૈનિકો તથા સામન્તોને પણ જોયા. આ જ સૈનિકો અને સામન્તોના બાહુબળથી ખીજા દેશનાં આ માનવીઓનો દાસદાસીઓના રૂપમાં અહીં ઊભા કરવામાં આવ્યા છે. માનવો માનવીની વચ્ચે કેટલું મોટું અંતર છે તે આપણે ગુલામબજારમાં જોયું. જ્યારે આપણે ગુલામો સાથે સીધી વાત કરી ત્યારે આપણને એમના પર કેવી દયા ઊપજી !”

“આ બાબત તોરમાન પોતાના હેફ્ટાલ સામન્તો સાથે સેવક જેવો નહિ પરંતુ ભાઈ જેવો વર્તાવ રાખતો હતો.”

મિત્રવર્મા : “સાચેસાચ સમાનતાનો વર્તાવ ! પરંતુ એ આપણી સાથે એવી રીતે વર્તતો નહોતો. એની નજરમાં આપણે ગુલામોથી કાંઈક ઉપર હતા, પરંતુ એના સિંહાસનથી ઘણું નીચે.”

“રાજના રાજ્યમાં આટલું અંતર તો રહેજ છે.”

મિત્રવર્મા: “રાજ્ય તો રાજનું જ હોય છે અને ત્યાં નાનક-મોટાના ભેદ બતાવવાના બધા દરજ્જાઓ હોય છે.”

“પરંતુ તોરમાન-રાજ્ય એના હેફતાલો માટે રાજનું રાજ્ય નથી. તોરમાન એમના માટે કુટુંબનો વડો છે. જો કે હમણાં હમણાંનો જ કાંઈક ફેર પડ્યો છે. અંબવ છે કે મિહિરકુલના શાસનમાં આપણે ત્યાંના જેવો સામંતી કાઠ ચાલ્યો જશે. અત્યારે તો તોરમાન અને હેફતાલોનો સંબંધ વસ્તુતઃ ગણરાજ્ય જેવો છે.”

મિત્રવર્મા: “ગણરાજ્યો વિશે માત્ર પુસ્તકોમાં જ વાંચ્યું હતું. ક્ષિત્ત્રવીઓના ગણરાજ્યનો મહિમા સાંભળ્યો હતો.”

“યૌધેયોના ગણરાજ્ય વિશે નહોતું સાંભળ્યું?”

મિત્રવર્મા: “હા, એ વિશે કાઈ કંઈ કહેતું તો હતું.”

“અરે, એ વાતને તો હજુ પૂરાં સો વર્ષ પછી વીત્યાં નથી. પ્રતાપી યૌધેય ગણની ધન શતદ્રુ અને યમુના વચ્ચે લહેરાતી હતી. એમણે કેટલાય દેશોવિદેશો રાજ્યોનાં અભિમાન ઉતારી નાખ્યાં. શકાએ એમનું વચ્ચેસ્વ સ્વીકાર્યું હતું. ચક્રવર્તી ગુપ્ત સમ્રાટ ચન્દ્રગુપ્તે પણ એમને સન્માન્યા હતા, પરંતુ આજે એમનું નામ તમારા જેવા બહુચુતને પણ સાંભળવા મળ્યું નથી!”

મિત્રવર્મા: “મારો જન્મ દક્ષિણના પદ્મવરાટ્રમાં થયો હતો. હું ભારતમાં લગભગ બધે ફર્યો છું, પરંતુ યમુનાની પશ્ચિમે નામ માત્રને ફર્યો છું. યૌધેયો વિશે તો તમે બધું જાણતા હશો. કાંઈક વખત એ નિરાતે સાંભળીશ. તમે તો ગુપ્ત વંશના રાજકુમાર છો ને?”

“મારું નામ વીર યૌધેય છે, જો કે યૌધેય નામ અત્યારે ઓછું પ્રચલિત છે. ગુપ્ત વંશ સાથે અમારે ગાઢ સંબંધ હતો. આ ધનિષ્ઠ

સંબંધે જ યૌધેય ગણને નામશેષ કરવામાં મોટો ભાગ લગ્યો છે એમ કહો તો ચાલે. હું ગુપ્ત દોહિત્ર છું. જે કે અત્યારે ગુપ્ત વંશનો એવો પ્રતાપ નથી, પરંતુ તો પણ એની પ્રાચીન કીર્તિ હજી સુધી ચાલી આવી છે. એટલા જ માટે તોરમાનના દરબારમાં મને યૌધેયને અહીં ગુપ્ત કહેવડાવવામાં આનંદ થાય છે.”

મિત્રવર્મા : “ત્યારે તમે તોરમાનના દરબારમાં કેવી રીતે આવી ચડ્યા ?”

વીર : “ગુપ્ત રાજ્યના થોડાક ભાગને તોરમાને લઈ લીધો. જે કે આક્રમણ તો એણે મગધ સુધી કર્યું—નગરો લૂંટ્યાં, વસ્તીને હિંમત કરી. મારો નિવાસ ઉત્તર પાંચાલ (શહિલખંડ)માં હતો. યૌધેયોની વસ્તી ઉજ્જડ કર્યા પછી ત્યાં મારા પ્રપિતામહને જાગીર મળી હતી. તોરમાનની પાસે આવવાની મારે જરૂર નહોતી, પરંતુ એહનો માર્યો હું અહીં આવ્યો એમ કહું તો ચાલે. યૌધેયભૂમિનો એમ મને તોરમાન પાસે લઈ આવ્યો. આજે સમગ્ર યૌધેયભૂમિ તોરમાનના હાથમાં છે એ તો તમે જાણો છો.”

મિત્રવર્મા : “ત્યારે તમે—આપ માનો છો કે તોરમાન યૌધેય-ભૂમિને યૌધેયોના હાથમાં પાછી સોંપી દશે !”

વીર : “મિત્ર, મને ‘તમે’ જ કહો. ‘આપ’થી એ અધિક પ્રિય લાગે છે, અને પાછું આપણા બેની ઉંમરમાં ખાસ એવો કોઈ તફાવત પણ નથી.”

મિત્રવર્મા : “વીર, ત્યારે તમે કોઈ સ્વપ્નને નિહાળ્યું હશે !”

વીર : “હા, એને સ્વપ્ન કહો તો પણ ચાલે.”

મિત્રવર્મા : “હું મશ્કરીમાં સ્વપ્ન નથી કહેતો. કોઈ મહાન અર્થની માનસિક પૂર્વભૂમિકા—કલ્પનાને હું અહીં સ્વપ્નનું નામ આપું

છું. હું એક એવા સ્વપ્નદષ્ટાને જોઈને જ અહીં આવ્યો છું-મહાન સ્વપ્નદષ્ટા! એનું સ્વપ્ન જો સાચું પડે તો આ ભૂમિ પર સ્વર્ગ જોતરી આવશે. પરંતુ એની વાત વળી કોઈ વાર.”

વીર : “હા, મેં પણ એક સ્વપ્ન જ નિહાળ્યું, અને એ સાચું કરી ખતાવવા માટે તોરમાનનો આશરો લીધો. પરંતુ આશરો લીધો એમ પણ શી રીતે કહેવાય?”

મિત્રવર્મા : “હા, તોરમાન યૌધેયભૂમિને એમ મુકત તો થોડી જ કરવાનો છે. એ કંઈ એવી દરિદ્ર ભૂમિ નથી.”

વીર : “દરિદ્ર નથી, પરંતુ એ વસુંધરા છે. ત્યાંની ગાયો ઘડો ઘડો દૂધ આપે છે. ત્યાંની બેંસોના દૂધમાંથી મનમાન્યું માખણ થાય છે. શસ્ત્રશ્યામલા ભૂમિને લીધે જ એનું નામ હરિતાવલી પડી ગયું છે.”

મિત્રવર્મા : “હા, હું તો માનું છું કે આવી સુવર્ણભૂમિને તોરમાન પાસેથી દાનના સ્વરૂપમાં પાછી મેળવવાની આશા વ્યર્થ છે. હજોની પાસે વિજયનો ક્યો મંત્ર છે એ તો તમારા ખ્યાલમાં આવી ગયું હશે. હું તો માનું છું કે જ્યારે હજુ સિંહાસન ડગમગવા લાગે ત્યારે યૌધેયોનો મુક્તિપ્તજ લહેરાવવો. તમારો ભેદ તમારે મોઝે જ સાંભળવાની મારી ઇચ્છા નથી, પરંતુ એ વેળાએ જો હું તમારી નજીકમાં હોઈશ તો મારી સેવા તમારાં ચરણોમાં જ હશે, આટલું હું કહેવા અવશ્ય ચાહું છું.”

વીર : “યૌધેયો પાસેથી પણ મેં આવા ઉત્સાહના શબ્દો સાંભળ્યા નથી. મારું હૃદય આ સાંભળી કેટલો આનંદ અનુભવી રહ્યું છે તેનું અનુમાન તમે જાતે જ કરી શકો છો. અત્યારે તો આ એક સ્વપ્ન જ છે. અત્યારે તોરમાનના શાસનમાં ક્યાંય નિર્બળતા જોવામાં આવતી નથી. એ ભોગવિલાસનું જીવન પસંદ કરે છે, પરંતુ એટલે

સુધી નહિ કે એથી એના જ્ઞાનન તથા સૈનિક તરીકેનાં કર્તવ્યોમાં વધી આવે. પતનોન્મુખ રાજકુમારોમાં જે વ્યસનો નજરે પડે છે તે વ્યસનો હજી એના મિહિરકુલમાં નજરે પડતાં નથી. એનો સ્વભાવ શોડા કોધી છે ખરો, પરંતુ એટલાથી કંઈ દૂણું વંશનો હાસ થવાનો નથી.”

મિત્રવર્મા : “રાજવંશ જે રીતે નષ્ટ થાય છે : એક તો એની નિર્જાળતાથી અને બીજું એના શત્રુઓના અધિક સામર્થ્યથી. આ વિશે આથી વધુ ભવિષ્યવાણી બાખવાનો આપણને અધિકાર નથી, કારણ કે સઘળો સમય એકસરખો પસાર થતો નથી. અત્યારે તો ચૌધેયોનો પ્રશ્ન આગળ આવ્યો નથી. કોણે જાણે ક્યારે તમારા સ્વપ્નને સાચું પાડવાની તક મળશે? ત્યાં સુધી એક બીજા જ મધુર સ્વપ્નનાં દષ્ટાની ચેતાવેલી આગમાં પગ મૂકીને બેસો છું.”

વીર : “મધુર સ્વપ્નના દષ્ટા! એ ધન્ય વ્યક્તિ કોણ છે? શું એ પણ કોઈ ધ્વસ્ત ગણરાજ્યનો ઉદ્ધાર કરવા માગે છે?”

મિત્રવર્મા : “ગણરાજ્યથી પણ એનું મધુર સ્વપ્ન આગળ જાય છે. એ માનવ માત્રની સમાનતા સ્થાપવા માગે છે, અને તે પણ માત્ર વાણીના ક્ષેત્રમાં નહિ પરંતુ આર્થિક વ્યવહારના ક્ષેત્રમાં પણ.”

વીર : “તમારા મનમાં આમદાતપુત્ર મનદંકનું નામ છે, નહિ? પરંતુ ગાળો દેવા માટે જ લોકો એનું નામ લે છે. મિત્ર, એમની સાથેના તમારો પરિચય તો બહુ ગાઢ છે.”

મિત્રવર્મા : “હા, મારો પરિચય બહુ ગાઢ છે, અને મારી જાતને એના સ્વપ્નની ભાગીદાર ગણું છું. એ ગાળોને પાત્ર નથી, પરંતુ દુનિયામાં બહુ ઓછા પાકેલા મહાપુરુષોમાંના એ એક છે.”

સૂર્યાસ્તની તૈયારી હતી, એટલે બંને મિત્રોએ વાર્તાલાપ સમાપ્ત કરીને પાછા ફરવાનું ઉચિત ધાર્યું. હવે તેઓ એકમેકની વધુ નજીકમાં આવ્યા હતા.

પ્રકરણ ૨૪ :

શ્વેતા

હુમના પૂર બહારમાં ખીલી હતી. નહેરોમાં પાણી ઓછું થઈ ગયું હતું, અને ક્યારેક ક્યારેક કેટલાય દિવસો સુધી જમીન પર સફેદ હિમની ચાદર બિછાયેલી રહેતી હતી. મિત્રવર્મા હવે ક્વાતના મહેલમાં રહેતો નહોતો. જો કે એને મળવા બેત્રણ દિવસે જવું તો પડતું હતું જ. ક્વાત પણ એકલો નહોતો, કેમકે સિયામપ્શ હવે આવી ગયો હતો, અને એ પણ એના મહેલમાં જ રહેતો હતો. મિત્રવર્માએ પોતાના માટે નગરની બહાર એક ઉદ્યાનભવન પસંદ કર્યું હતું. જો કે અત્યારે તો હિમ ઝકતુના લીધે ઉદ્યાન અરણ્ય જેવો લાગતો હતો. વીર યૌધેયની સલાહથી જ આ ઉદ્યાનભવન પસંદ કરવામાં આવ્યું હતું, કારણ કે એનો નિવાસ પણ આની પાસે હતો. હવે બંને મિત્રો દિવસના કેટલાય કલાકો સાથે ગાળતા હતા. મિત્રવર્મા ક્યારેક મજાકના મધુર સ્વપ્નની વાતો કરતો, ક્યારેક શુદ્ધના ઉપદેશ અને દર્શનની ચર્ચા છોડતો, તો ક્યારેક વળી જે બનાવોની અંદર એને ઊતરવું પડ્યું હતું તેવું વર્ણન કરતો. એ સ્વપ્ન દૃષ્ટા હતો, અને એવી જ રીતે વીર યૌધેય પણ એક સ્વપ્નદૃષ્ટા હતો. જો કે મિત્રવર્માએ તો અર્થ વગરની સમજીને તોરમાન સાથે નિકટતા સાધી નહોતી પરંતુ તોરમાનને તો ક્વાતના મુખેથી એ ભારતીય યુવકની પ્રશંસા સંભળવા મળી હતી. તોરમાન એ પણ બાણુતો હતો કે મિત્રવર્મા શક વંશની એક શાખા-પૃથ્વ કુળનો છે, અને એ કુળ સાથે પોતાના વંશને પણ સંબંધ છે. બહુ મળતો-કરતો ન હોવા છતાં પણ એ મિત્રવર્માની ખબર લેતો હતો. પોતાના

વિશેષ સ્નેહ પ્રગટ કરવાના હેતુથી એણે એક વિદેશી દાસીને પણ મિત્રવર્માની સેવામાં મોકલી આપી હતી.

આ દાસી કયા દેશની હતી એ સમજવું કેટલીય વાર મિત્રવર્મા માટે મુશ્કેલ બનતું. 'સકલા' ('સ્કલાવ') નામનો જો કે 'શક' શબ્દ સાથે સંબંધ લાગતો હતો, પરંતુ જે શકોતું એને જ્ઞાન હતું તેમની સાથે એ સંબંધ ધરાવતી નહોતી. પ્રથમ દિવસે જ એ યુવતીથી એ પ્રભાવિત થયો હતો. એ તંદુરસ્ત, પાતળી અને જાંચી યુવતી હતી. જ્યારે મિત્રવર્માએ એના વાળને પહેલવહેલા પાછળથી જોયા ત્યારે એને લાગ્યું કે આ તો શ્વેતકેશા વૃદ્ધા છે. જો કે એના કેશ શ્વેત હતા, પરંતુ એ વૃદ્ધોના કેશથી વધુ ચળકતા હતા અને એના રંગમાં પણ ફેર હતો. એની આંખો નીલ કમલ જેવી અને વર્ણુ લાલ-શંખ જેવો હતો. યુવતી શરૂશરૂમાં ગણો સંકેત અનુભવતી હતી અને નાછૂટે જ બોલતી હતી. માલિકની દૃષ્ટિ પડતાં એ પ્રસન્નવદન બનવાનો પ્રયત્ન કરતી હતી, પરંતુ એના આંતરિક ભાવોને કળી જઈને મિત્રવર્માને આશ્ચર્ય થતું નહોતું. એ જાણતો હતો કે આ પણ યુદ્ધ અને ગુલામીમાં કચડાયેલ એક માનવી છે. મિત્રવર્મા માનતો હતો કે એ બીજા દેશમાંથી હમણાં જ આવી હોવાને લીધે અહીંની ભાષાથી અપરિચિત છે. ભાષાથી એ બહુ પરિચિત તો નહોતીજ, પરંતુ એને અદ્યપરિચિત પણ કહેવાય એમ નહોતું. પોતાની બીજી પરિચારિકાઓની જેમ આ યુવતીની સાથે પણ મિત્રવર્મા સારો વર્તીવ રાખતો હતો. ખરું પૂછો તો મિત્રવર્માને દાસપ્રથા પર ચીડ હોવાને કારણે એ પોતાનાં દાસદાસીઓ સાથે જેમ અને તેમ વધુ સમાનતાનો વર્તીવ રાખવાનો પ્રયત્ન કરતો હતો. બીજાં દાસદાસીઓ એટલાં દુરનાં નહોતાં. શુભ્રકેશા યુવતીની સાથે એનો વ્યવહાર અને સહાનુભૂતિ સારી હતી.

થોડા જ દિવસોમાં શ્વેતાની શંકા-સંકેત દૂર થઈ ગયાં. જો કે એ પ્રત્યેક પ્રશ્નનો કિતર તો આપતી હતી, પરંતુ શરૂશરૂમાં કેટલાય

મહિનાઓ સુધી એ પોતાની મેળે કાંઈ કરવાની કે જાણવાની પ્રતિજ્ઞા કરતી નહોતી. ઠંડીના દિવસોમાં મિત્રવર્માને ફાળવ સમય બહુ મળતો હતો. જ્યારે બરફ પડતો હતો ત્યારે બહાર નીકળવાની ઇચ્છા થતી નહોતી અને બરફના ઓગળ્યા પછી નવાં કીચડમાં જવાનું તો કાંઈ થયે ? નગર અને એની આજુબાજુની જગાઓ તો એ જોઈ વળ્યેલાં હતાં. તોરમાને એક નવું દરબારગૃહ બંધાવ્યું હતું, એને જોવા એ અને વીર ચૌધેય અને એક વાર ગયા હતા. તોરમાને પોતાના રાજમહેલના ખંડોને સચિત્ર બનાવવાનો તથા અન્ય કલાની ચીજો વસાવવાનો બહુ શોખ હતો. દરબારખંડની બીંતોને એણે જાણે ચિત્રશાળા બનાવી દીધી હતી. અહીં તરપોતના રાજમહેલ કરતાં પણ સુંદર ચિત્રો હતાં. એમાંનાં ઘણાંખરાં તો ભારતીય ચિત્રકારોએ તૈયાર કરેલાં હતાં. ભારતીય ચિત્રકલા પ્રત્યે તોરમાને ખાસ પક્ષપાત હતો. હેક્ટારો પોતાને કુશાનોના ઉત્તરાધિકારી જ નહિ પરંતુ રક્તસંબંધી પણ માનતા હતા. કુશાનોને ભારતીય કલા પ્રત્યે બહુ પ્રેમ હતો એમનો જ આ પ્રેમ હેક્ટાર રાજમાં ઊતર્યો હોય એવું લાગતું હતું. હવે મિત્રવર્માને જોવા જેવી કોઈ વસ્તુ રહી ગઈ નહોતી.

બહાર બરફ પડતો હતો અને એના કરાં ધાર્યા કરતાં મોટા કદના હવામાં તરતા હોય તેમ પડતા હતા. શ્રવેતકેશા એક થાંભલાને અટકીને ઊભી ઊભી આ દૃશ્ય બહુ એકચિત્તે નિહાળતી હતી. હવે એ પહેલાં જેવો સંકોચ અનુભવતી નહોતી. મિત્રવર્મા પણ એની પાસે પહોંચીને બરફના કરા જોવા લાગ્યો. યુવતીની આંખમાં નવીન ચમક જોઈને એણે પૂછ્યું : “શ્રવેતા, તમને આ હિમપાત બહુ ગમશે લાગે છે ?”

“હા, અને ખાસ કરીને આ મોટા મોટા કરા આકાશમાંથી નીચે પડતા બહુ સરસ લાગે છે. અમારા દેશમાં બરફ બહુ પડે છે. એ વેળાએ છાકરાછાકરીઓ લાકડાના મોટા જોડાઓને પગમાં બાંધીને

હાથમાં લાકડીની સહાયથી બરફ હિંપર બહુ લપસે છે. એમના માથા અને કપડાં પર આ સતત વરસતા બરફની રબઝકણો પડીને એમને સફેદ સફેદ બનાવી દે છે. અમે લોકો આને બહુ આનંદની રમત ગણીએ છીએ.”

યુવતીના વિશાળ બદન પર દષ્ટિ ફેરવતાં મિત્રવર્ગમાં કહ્યું :
 “તમે પણ બરફ પર બહુ રમતો. રમ્યાં હશે. તમારા વાળને પણ
 આ રીતે બરફની રજકણો ઢાંકી દેતી હશે. અત્યારે તમારા મનમાં
 એ જ સ્મૃતિ રમી રહી છે?”

“હા, એ જ સ્મૃતિ મારા મનમાં રમી રહી છે.”

“અને એનું દુઃખ પણ થતું હતું! જે ગામ કે ગ્રાહરમાં તમારો જન્મ થયો ત્યાંની તમારી સાહેલીઓ આ હિમવર્ષાની વેળાએ લાકડાના બેડાઓ પગમાં ધાલીને લપસતી હતી, અને તમે આ અપરિચિત દેશમાં અપરિચિતા બની ગુલામીના આ એકાંતમાં દુઃખ ભોગવી રહ્યા છો!”

શ્વેતાની આંખોમાં આંસુ ભરાઈ આવ્યાં. એને છુપાવવા માટે એણે દષ્ટિ નીચે ઢાળી દીધી, તો પણ સુક્રતાજી જોવાં બે અનુગ્રિહુઓ. માલ પરથી સરી પડ્યા વગર રહ્યા નહિ.

पित्रस्वरे मित्रवर्माये कृत्तुः “श्वेता, मने क्षमा करो. तु
 नाहं तमारा डोषं हृदयमर्भं पर धा करवानु निमित्त अन्ये. आपणी
 वात आपणने ये जानू होरी गर्भ.”

“માલિક, ક્ષમાની કોઈ વાત નથી. આમે એકલી એકલી હું
આસિ સારતી. બિલટું, આપની સહાનુભૂતિ-સમવેદના મને મારા
દુઃખને હળવું કરવામાં સહાય કરે છે. આપણે ઘેર હોઈએ છીએ
ત્યારે પણ આપણી સ્વમન આપણને પ્રિય લાગે છે, પછી પણ

શ્વેતા

દૂર જવાથી એ આપણને કેટલાં પ્રિય લાગે છે એ કદપી લેવું જ રહ્યું.”
વધુ સહાનુભૂતિ બતાવવાની આવશ્યકતા જોતાં મિત્રવર્મા જોલ્યોઃ
“શ્વેતા, તમારો દેશ ધણો દૂર હશે? કેટલો દૂર છે? કઈ દિશામાં છે.”

“દિશા? અહીંથી પશ્ચિમમાં અમારો દેશ છે. કેટલો દૂર
હશે એ હું કહી શકતી નથી. હું મારી જન્મભૂમિથી સીધી અહીં
આવી નથી.”

“તો કેવી રીતે અહીં આવ્યા?”

“એ બહુ હૃદયદ્રાવક કથા છે.” આ કહેતાં યુવતીનો કંઈ
કુંધાઈ ગયો.

એની પીઠ પર લટકતા રેશમ જેવા સુંવાળા વાળ પર હાથ
ફેરવતાં મિત્રવર્મા જોલ્યોઃ “તમને ખૂબ વેદના થાય છે? આટલો
દૂર તમારી સ્વેચ્છાએ નહિ આવ્યા હો, પરંતુ જબરદસ્તીથી અહીં
લાવવામાં આવ્યા હશે.”

માથા પર બાધેલા વસ્ત્રના ટુકડાની કારથી આંખો લૂછતાં
શ્વેતા જોલી: “મને અવાર લોકો પકડી લાવ્યા. આ છ વર્ષની
વાત છે. અવારોતું રાજ્ય બહુ વિશાળ છે. એ ચીનની સરહદથી
માંડીને અમારા દેશની સરહદ સુધી ફેલાયેલું છે. અવારોએ અમારા
દેશ પર આક્રમણ કર્યું. મારા પિતા અમારા લોકોના સરદાર હતા.
એમના નેતૃત્વ હેઠળ માત્ર પુરુષોએ જ નહિ પરંતુ સ્ત્રીઓએ પણ
શત્રુનો સામનો કર્યો. પરંતુ, અવારોએ તોડનાં ટોળાંની જેમ હલ્લો
કર્યો હતો. અમારો દુર્ગ પડ્યો. ધણા પુરુષો વીરગતિને પામ્યા,
કેટલીયે સ્ત્રીઓએ રણમાં પ્રાણ છોડ્યા, અને કેટલીયે સ્ત્રીઓ બળી
મરી. અવારોએ અમારા નગરને લૂંટ્યું, અને જે નાની ઉંમરની,
સુંદર અને તાંદુરસ્ત છોકરીઓ એમના હાથમાં આવી તેને બંદી
બંધીને લઈ ગયા. આવી અભાગણી છોકરીઓમાં હું પણ એક

હતી. અવાર-રાત્રીને નજરાણામાં મારી ભેટ ધરાઈ. ત્યાં વર્ષ લગી અવાર-રાત્રીની પરિચારિકા તરીકે રહી. હું દાસી હતી, અને મારી સાથે એવો જ વર્તાવ કરવાનો હતો. પછી મને અહીં હેફતાલ રાત્રીને નજરાણા તરીકે મોકલવામાં આવી. એ વરસ થયાં હું અહીં છું. રાત્રીએ આપનાં ચરણોમાં મને મોકલી છે એ માનું સદ્ભાગ્ય છે. હું આપના સ્વભાવને ઓળખી ગઈ છું. ખીન્ન પરિચારિકો પ્રત્યે પણ આપની વર્તણૂંક સાહજિક રીતે સહાનુભૂતિથી ભરેલી છે અને હું તો મારી જાતને સૌથી વધુ આપની ઝણી માનું છું.”

મિત્રવર્મા: “ત્યારે તમારા ઘરમાં કોઈ અચ્ચું નથી?”

“પિતા વીરગતિને પામ્યા. માતા આત્મસ્વમાનને વહાલું ગણી બળી મરી. એ વેળા મારી ઉમ્મર આરતેર વર્ષની હતી. મારામાં એટલી સમજ નહોતી, અથવા એમ કહો કે મેં પ્રાણને વહાલા કરીને કે મેં આત્મહત્યા ન કરી. જો કરી હોત તો છેલ્લાં છ વર્ષના કંઠથી દિવસો જોવા ન પડત. મારી જન્મભૂમિના નગરમાં હવે કાણ રહું છે એની મને ખબર નથી. જીવ બચાવીને લોકો ક્યાં નાંઠા એની શી ખબર? હવે એમને મળવાનો પણ સંભવ ક્યાં છે? કોઈને મળવાની સંભાવના નથી. મને જ્યારે આ બધું યાદ આવી જાય છે ત્યારે હૃદય ફાટું ફાટું થઈ જાય છે. પ્રત્યેક નિર્જીવ વસ્તુ આંખો સામેથી પસાર થાય છે. એ વેળાએ બરફના આ કરાઓએ મારી સુખ સ્મૃતિને ઉત્તેજિત કરી મૂકી.”

મિત્રવર્મા: “અવારોનું રાજ્ય બહુ મોટું છે, એમ?”

“બહુ મોટું! એને ઓળવું જવું હોય તો પાંચઠ મહિના લાગે. કહે છે કે ચીન દુનિયાના એક છેડા પર છે.”

મિત્રવર્મા: “પૃથ્વી વિશાળ છે. તમારા દેશની પશ્ચિમે પૃથ્વી કાણ જણે કેટલી ય દૂર સુધી ફેલાયેલી છે. અવારોમાં તમને બહુ કષ્ટ

પડ્યું હશે. અત્યારે તમે જે સ્થિતિમાં છે તે સ્થિતિમાં કષ્ટ ન પડે તે નવાઈ જેવું જ ગણાય.”

“જાણી જોઈને કોઈએ કષ્ટ આપવાનો પ્રયત્ન નહોતો કર્યો. જે વખતે મને પકડી હતી ત્યારે બહુ રો રો કરવાને કારણે સૈનિકોએ મને થોડીક ધોલધપાટ કરી હતી. પછી રુદ્ધન બંધ થઈ ગયું, પરંતુ આંત્રિક બંધાઈ ગઈ. એ પછી જે કષ્ટ પડ્યું તેને માનસિક કષ્ટ જ કહેવું જોઈએ. ગુલામ પોતાના દેહનો પણ માલિક નથી એ તો આપ જાણો છો. હા, અવાર વધુ જંગલી જણાય. હેક્ટાલ તો રૂપ-રંગમાં અમારી જાતિના સામાન્ય લોકોના જેવા જ જણાય છે. અજાણ્યા કે શત્રુ પ્રત્યે એમનું વર્તન કઠોર હોય છે, પરંતુ જાણીતા અથવા પછી એમનું વર્તન ધણું જ સુંદર થઈ જાય છે. અવારો હેક્ટાલો કરતાં દૂર છે, ખીન જરૂરી દૂર કહી શકો. હેક્ટાલો જાણી જોઈને રખકુ રહેવા માગે છે, જેમ અમારા રાજાને સારા સારા મહેલો હોવા છતાં પણ ઊવણીમાં સમય પસાર કરવાનું ગમે છે તેમ.”

મિત્રવર્મા: “હા, આ અવારો પણ હજી જ છે ને?”

“હજીની દૂરતા જગવિખ્યાત છે. અવારોનો કોઈ સ્થાયી મહેલ હોતો નથી. હેક્ટાલો ઘોડા પર પ્રેમ રાખે છે. અમારી જાતિના લોકો પણ ઘોડા પર બહુ પ્રેમ રાખે છે. અવારો પણ આ બાબતમાં મજાતા આવે છે. અવારના અંતઃપુરમાં કોઈ જાતનો શિષ્ટાચાર જ નથી હોતો એવું હું નથી કહી શકતી. ખરેખર, અવાર અંતઃપુરમાં સબ્ય દેશોની કેટલીયે કુમારિકાઓ પણ હતી. હેક્ટાલો અવારોને બલે ગમે તેટલા બળે સમજતા હોય, પરંતુ એમની શક્તિનો સ્વીકાર કરવા એ લોકો હમેશાં તૈયાર હોય છે. અવારોનો રાજા ચીનને પોતાને તાબે માને છે, હેક્ટાલોને પણ એ જ નજરે જુએ છે. એમની સૌંદર્ય-દષ્ટિ પણ બધી જ છે.”

“શ્વેતા, તું તો આ દેશ તેમ જ અમારા દેશની સૌંદર્યદષ્ટિએ
પણ સુંદર છે. અવારો શું તને સુંદર નહોતા ગણતા?”

“એમની દષ્ટિએ સુંદર સ્ત્રી એ છે, જેની આંખો અર્ધજમડેલી
અને લગભગ છેક કાન સુધી પહોંચેલી હોય. આપે અહીં જે આકાર શ્લોક
વંશજોમાં જોયો તે જ આકાર તેમનો છે.”

“એટલે કે નાક નાનું અને ચપટું, મોં શરીરના પ્રમાણમાં મોટું,
ગાલનાં હાડકાં ઊપસી આવેલાં વગેરે, વગેરે.”

શ્વેતા : “હા, આવી સ્ત્રીઓને જ તેઓ સુંદર ગણે છે. મને
કદરૂપી ગણીને તેઓએ મને હેફતાલ રાજા પાસે ન મોકલી, પરંતુ
પોતાના સાસરા માટે મને એક સારી ભેટ ગણીને મોકલી. હવે તો
હું પિંજરામાં પુરાયેલું પક્ષી છું; મારે માટે બહાર નીકળવાનો કોઈ
રસ્તો નથી; પાંખો ફફડાવવી નકામી છે : આ બધું હું જાણું છું, છતાં
પણ જૂની સ્મૃતિઓ કદીકદી જાગી જાય છે. જોકે આપની પાસે
આબ્યા પછી મારે અધિક દુઃખ માનવાની જરૂર રહી નથી. ખરફના
આ અસાધારણ મોટા મોટા ઠરાઓ ન પડતા હોત તો આજે પણ
મારી દુઃખદ સ્મૃતિઓ જાગત થઈ ન હોત.”

હજી પણ શ્વેતાના ચહેરા પડેલો જ હતો. મિત્રવર્મા હજી પણ
સહાનુભૂતિ બતાવવા માગતો હતો, પરંતુ શ્વેતાના ધાતો મલમ એ
ક્યાંથી લાવે?

*

*

*

*

કંવાત તોરમાનતો માત્ર સાજો જ નહોતો, પરંતુ પહેલાં જ્યારે
તોરમાને એને પુત્ર તરીકે સ્થાપીને પોતાના દરબારમાં રાખ્યો હતો
ત્યારે એ એના પર મિહિરકુલ જેવો પ્રેમ રાખતો. જો કે હવે એ
કરિનના શહેનશાહનું પદ ભોગવી ચૂક્યો હતો છતાં પણ થોડા મહિના
તોરમાનની પાસે રહ્યા પછી બંને વચ્ચે પૂર્વવત્ સ્નેહ જોતજોતામાં

બંધાઈ ગયો. હિમ્મરમાં પણ ક્વાત તોરમાનના પુત્ર તુલ્ય હોવાથી એને શહેનશાહ સમાન તોરમાન માની પણ શકતો નહોતો, અને ક્વાત પણ તોરમાનની સાથે કોઈ વાર પુત્રની જેમ અથવા કોઈ વાર મુરખી મોટા મિત્રની જેમ વ્યવહાર કરતો હતો. ક્વાતને સઘળા રાજવી ભોગવિલાસ અહીં સુલભ હતા, અને તોરમાનના જીવનકાળ પર્યંત, તેમ જ મિહિરકુલ સાથે ગાઢ મિત્રતા હોવાને કારણે એના શાસનકાળ પર્યંત પણ એ આવી જ રીતે જીવન વ્યતીત કરી શકતો હતો. પરંતુ એ સાસાની સિંહાસનને બૂલી શકતો નહોતો. કદાચ એ બૂલવા માગે તો પણ સિયાબખ્શ એને એ બૂલવા ન દેવા પાસે જ બેઠો હતો. ક્વાત પોતાના બેનવીને એ જ આગ્રહ રાજરોજ કરતો કે એ સિંહાસનને પાછું મેળવવામાં લશ્કરી મદદ કરે.

તોરમાન એકદમ ઉતાવળે નિર્ણય કરી શકતો નહોતો. સાસાની શક્તિને એને પરિચય હતો. અવારોતો પણ એને ડર હતો, કેમકે જે એની નિર્બળતા એ લોકો પામી જાય તો પછી ભલેને ગમે તેટલી મહામૂલી ભેટો પ્રતિ વર્ષે આવતી રહી હોય, તો પણ તેઓ એથી સંતોષ ન માનત. આ બાબુ હિન્દુ દેશમાં પણ એના હરીફ ગુપ્તો અશક્ત નહોતો. આ બંધી પરિસ્થિતિ જોઈને તોરમાન અત્યારે સમયને અનુકૂળ માનતો નહોતો, એટલે એ ક્વાતને આશા બંધાવીને હમણાં વાતને ટાળવા માગતો હતો. એ સાથે ક્વાતને સાવ નારાજ કરવા પણ એ માગતો નહોતો, એટલે પોતાની પુત્રી તથા પિરોજદુખ્ત રાણીની ઠંન્યા સાથે લડ કરવાનો ક્વાત સામે પ્રકટાવ મૂક્યો. રાજના સાળા ઉપરાંત એનો જમાઈ થવું એ સંબંધને ઘણો વધારી દેવાની વાત હતી. ક્વાત પોતાની સહોદરાની પુત્રી પર પહેલેથી જ મુગ્ધ હતો. બાગ્યે જ કોઈ દિવસ ખાલી ગયો હશે, જ્યારે એણે એની પાસે આવીને કલાકોના કલાકો ન ગાળ્યા હોય. આમાં સિયાબખ્શ તેમ જ મિત્રવર્માની પણ સંમતિ હતી. એનનો તો બહુ આગ્રહ હતો જ. આવી

રીતે એક દિવસે ક્વાતની લાણેજે એની પત્નીઓમાં એક વધારેનો ઉમેરો કરી દીધો.

શીત ઋતુ પસાર થઈ ગઈ. બરફ ઓગળી ગયો. સૂકી મરુ-ભૂમિના હૃદય પર પણ એક વાર જળનો છંટકાવ થઈ ગયો. જો કે એની તરસ છીપાઈ કે નહિ એ કહી શકાતું નહોતું. મરુભૂમિનાં મેદાનો પર લીલું છમ ધાસ નજરે પડવા માંડ્યું. આવેથી જોનારને એ ક્યારે કે ક્યારે કે લીલા પાકથી ભરેલા ખેતર જેવી જણાતી હતી. રાજધાની- (બરખ્ષા) નાં વૃક્ષો અને ઉદ્યાનોની તો વાત જ શી કરવી? સૂકાં વૃક્ષની સૂકી ડાળો પર કુંપળો ફૂટી; પછી ફૂલના રૂપમાં ડોમળ પાંદડાં બેઠાં, અને એ પછી વૃક્ષોએ પુષ્પમય પોષાક પરિધાન કર્યો. પ્રકૃતિ ઉદ્યાસમાં આવી ગઈ. વસંતતું સૌંદર્ય ચારે બાજુ નજરે પડવા લાગ્યું. ક્વાત, મિત્રવર્મા અને સિયામખશને વસંતનો આનંદ પૂરેપૂરો મળતો હતો, પરંતુ આ સાથે જ, અહીં આવે કેટલા મહિના થયા એની ગણતરી કર્યા કરતા હતા. ઈરાનથી ગુપ્ત સમાચારો આવતા રહેતા હતા, જેથી કંઈ ઘટનાઓ બની રહી છે એનો ખ્યાલ આવી શકે. ક્વાત તોરમાનને આગ્રહ કર્યો જ રાખતો હતો, પરંતુ પહેલાં એને પોતાના સૌથી સખા શત્રુ સૂઆ ગજનરપદાત સાથે લડી લેવું પડશે એ એ સારી પેઠે જાણતો હતો. ગજનરપદાતની શક્તિ અગ્નણી નહોતી, અને હજુ પણ એ તરપોનના સિંહાસનનો સૌથી મજબૂત સ્તંભ હતો.

પ્રકરણ ૨૫ :

કૂચ (ઈ. સ. ૪૯૯)

ક્વાતની અધીરાઈ તોરમાનને પસંદ નહોતી, પરંતુ પોતાનો સગો જમાઈ જેટલો જલદી સાસાની સિંહાસન પર બેસે એટલું સારું એવી એની અંતરેચ્છા હતી. ક્વાત જ્યારે જ્યારે એકાંતમાં, ખાનગીગીસમયે કે અન્ય કોઈ સમયે તોરમાનને મળતો ત્યારે

ત્યારે એની એ જ વાતોનું પુનરાવર્તન કરી ચૂપ થઈ જતો. એનું જીવન પોતાના અંતઃપુરના આનંદપ્રમોદમાં વ્યતીત થતું હતું. મિત્રવર્માં કદી કદી પોતાની સંમતિ આપીને પોતાનું કર્તવ્ય ત્યાં જ પૂરું થયેલું માનતો, પરંતુ તોરમાન-રાજધાનીમાં તરપોનને જલદીથી હાથ કરવાની જો કોઈને વધુમાં વધુ ચિંતા હોય તો તે સિયાઅખ્શને હતી. ખરેખર જ એ પોતાની ઉમ્મરથી વધુ હોશિયાર હતો. જેટલો એ લશ્કરી વિદ્યા અને શસ્ત્ર ચલાવવામાં નિપુણ હતો તેટલો જ નિપુણ એ રાજનીતિમાં પણ હતો. તોરમાન પણ એની વાતને બહુ ધ્યાન દઈ સાંભળતો હતો. જે કે સિયાઅખ્શ સાસાની રાજધાનીથી બહુ દૂર હતો, પરંતુ શહેનશાહના રાજ્યની અંદર શું ચાલી રહ્યું છે એનું જ્ઞાન જેટલું એને હતું તેટલું તો તરપોનના મહામંત્રીને પણ નહોતું. ધર્મના નામે લોકોને ભડકાવીને વિરોધીઓએ ક્વાતને સિંહાસન પરથી ઉતારી મૂકવામાં સફળતા પ્રાપ્ત કરી હતી, પરંતુ ક્વાતને કેવી રીતે સિંહાસનથી વંચિત કરવામાં આવ્યો હતો એ થોડા જ સમયમાં લોકોએ પોતાની નજરે નિહાળ્યું. અત્યારે આખા ય રાજ્યમાં લૂંટ ચાલી રહી હતી. મંત્રીઓ અને સેનાપતિઓથી માંડીને ગામડાનો સાધારણ મુખી પણ લોકોને નીચેની રહ્યો હતો. ક્યાંય કેઈ જોવાવાળું નહોતું. પ્રત્યેક નગર અને પ્રત્યેક ગામે અધેરી નગરીનું સ્વરૂપ ધારણ કર્યું હતું. આ લૂંટાલૂંટમાં ભાગ નહિ લેનાર એવો ભાગ્યે જ કોઈ ઉચ્ચ અમલદાર બાકી હતો. ઈરાનના બધા ભાગોમાંથી સિયાઅખ્શને સમાચાર મળતા રહેતા હતા. લોકોના નાકમાં દમ આવી ગયો હતો. જમારપના રાજ્યનો અંત કેમ આવે એમ જ સૌ ઇચ્છી રહ્યા હતા.

ઈરાન અને રોમ વચ્ચે જૂની દુશ્મનાવટ હતી જ. જમારપના શાસનને નિર્બળ જોઈને રોમનો પણ પશ્ચિમ બાજુથી તાકી રહ્યો હતા. એટલે પશ્ચિમ સરહદના સંરક્ષણ માટે પણ લશ્કરી તૈયારીની આવશ્યકતા હતી. ઉત્તરમાં કોકેસસ પાર કરીને હૂણોનાં ટોળાં જ્યારે-

ત્યારે લૂંટફાટ કરવા માટે અંદર ધસી આવતાં હતાં. આંતરિક અને બાહ્ય નિર્બળતા જોઈને ‘આ જ આક્રમણનો યોગ્ય સમય છે’ એવી સલાહ સિવાયજી આપી. આ વેળાની પાનગોળિમાં ક્વાતે તોરમાનને બાર દર્શને કહ્યું: “તમે મને સહાય કરવા આહતા નથી. હું અહીં ખેડાં ખેડાં કેટલા દિવસો ભાગું? જો જામારપના સૈન્યથી ખીતા હો તો મને એમ સ્પષ્ટ કહી દો.”

તોરમાન: “ક્વાત, મને તમારા પર પ્રેમ નથી એમ તમે માનો છો? હું જે કહેતો તો તે અધું તમારા હિત માટે જ હતું. મેં આપણા માણસોને માત્ર ઈરાનમાં જ નહિ પણ હજી અને રોમની પરિસ્થિતિ જાણવા પણ મોકલ્યા છે.”

ક્વાત: “આમ ને આમ તો બે વર્ષ ચાલી ગયાં. ઈરાનમાં અમારા અનુયાયીઓ દિવસે દિવસે નિર્બળ બનતા જાય છે. લોકો પછી ધીરે ધીરે અમને ભૂલી પણ જશે.”

તોરમાન: “મારા જાસૂસોને સર્વ સ્થળોએ મેં માત્ર તમારી આગળ દેખાવ કરવા માટે નથી મોકલ્યા. હવે તમને એ જાણીને ખુશી થશે કે જેવી પરિસ્થિતિની હું રાહ જોતો હતો તેવી પરિસ્થિતિ હવે ઉત્પન્ન થઈ છે. ઈરાનનું સૈન્ય પશ્ચિમ, ઉત્તર અને પૂર્વ બંધી સરહદો પર વહેંચાઈ ગયું છે, કેમકે અધી જગાએથી આક્રમણ થવાનો ડર છે.”

ક્વાત: “અને તમને એ પણ ખબર હશે કે ગજનરપદાત પહેલાં જેટલો બળવાન પ્રભાવશાળી રહ્યો નથી, છતાં પણ ઈરાનની અંદર એની બરાબરી કરી શકે એવું કાઠ નથી. એ સિવાય અંદર અંદર પણ વૈમનસ્ય બહુ ફેલાવા પામ્યું છે.”

તોરમાન: “તમારે ઝાઝું કહેવાની જરૂર નથી. તમારા કહેવા પહેલાં જ મેં તૈયારીઓ કરવા માંડી છે. રાજધાનીમાં વધુ સૈન્ય નથી.”

કચકે ત્યાં સૈન્યનું પ્રદર્શન કરવું એટલે શત્રુને ભયત કરવો. અર્થે
પણ ધરિનના આણસો છે જ. સૈન્યની સંખ્યા કેટલી હોવી જોઈએ
એ પણ મેં વિચારી રાખ્યું છે અને એ બાબતમાં સિયામખંડ સાથે
મસલત પણ કરી છે. મારે કહેવું જોઈએ કે સિયામખંડના રૂપમાં
તમે એક ઘણો જ વિશ્વાસપાત્ર અને બાહોશ સેનાપતિ મેળવ્યો છે.
એનામાં રાજનીતિની તેમ જ લશ્કરની-બંને પ્રકારની પૂરેપૂરી સમજ
છે. તમે એને સારી રીતે સમજશો એવી હું આશા રાખું છું.”

સિયામખંડ માટે ક્વાતને અભિમાન હતું, એટલે પોતાના
શ્વશુરના સુખેથી એની પ્રશંસા સાંભળીને એ બહુ પ્રસન્ન થયો. શીત
ઋતુની સમાપ્તિ થતાં જ એનું મન બહુ ઉદાસ રહેતું હતું. આજે
આનંદની આવી વાત સાંભળીને એ બહુ આનંદિત થઈ ગયો. ક્વાતના
મુખ પર હાસ્યની રેખા પ્રસરાવવા એની બેન અને પત્નીએ કેટલાક
પ્રયત્ન કર્યા હતા, પરંતુ મદિરાના નશામાં કોઈ વાર ફરકી જતી
કમનના સિમત સિવાય એમણે કોઈ દિવસ ક્વાતને હસતા મુખે જોયો
નહોતો. આજે જ્યારે ક્વાત પોતાના શયનખંડમાં ગયો ત્યારે એણે
વારે વારે, નિદ્રા યત્ન કરીને, તોરમાન-દુહિતાને ગાઢ આલિંગન દીધું.
એના ચહેરા પર મદિરાની લાલી નહોતી, પરંતુ પ્રસન્નતાનાં ફિરકા
ફેલાયાં હતાં. રાજકુમારીએ આનંદિત બનીને પૂછ્યું : “પ્રિય, તમને
આટલા ખુશ જોઈને મને ખુબ જ આનંદ થાય છે. જો ખાસ વાંચો
ન હોય, ખાસ ગુસ્સા વાત ન હોય તો મને આજની ખુશીનું
શરણુ બતાવશો?”

ત્રેયસીના મુખને ચૂમીને ક્વાતે કહ્યું : “વાત તો ગુસ્સા છે.
પરંતુ તારાથી છુપાવવાની જરૂર હું જોતો નથી. તારા પિતા સહાય
આપવા તૈયાર થયા છે. આપણે હવે ધરિની રાજધાની બચી પ્રસ્થાન
કરવાનું છે.”

વાત કરતાં કરતાં ક્વાતનો આનંદ કેટલાય ગણો વધી જતો
જોઈને રાજકુમારીનાં રોમેરોમ ખુલકિત બની ઊઠ્યાં. પ્રિયતમજી

આનંદને પોતાના હૃદયમાં સમાવતી તથા પોતાના રેશમ જેવા સુંવાળા અને તપેલા સુવર્ણતાર જેવા ચળકતા વાળને પ્રિયતમના કપોલ સાથે સંલગ્ન કરતી બોલી : “પ્રિયતમ, મારા માટે આ કેટલી આનંદની વાત છે! તરપોન જેવા માટે હું ખૂબ જ અધીરી છું!”

*

*

*

*

વસંતનો હજુ હમણાં જ આરંભ થયો હતો. હજુ ઉદ્યાનનાં વૃક્ષો પર પાંદડાં આવ્યાં નહોતાં, પરંતુ ઠંડી ઓછી થઈ ગઈ હતી. વક્ષુ નદીના કુકાર્ધ ગયેલા પ્રવાહમાં હજુ પાણી પૂરું ભરાયું નહોતું. તોરમાનના સૈન્યની છેલ્લી ટુકડી આ સમયે નદી પાર ઊતરી ચૂકી હતી. તોરમાનની સરહદે સાસાની સૂર્યો ગજનરપદાત ગફલતમાં નહોતો, કેમકે એનો શિકાર-કવાત આ બાજુ હજોના રાજ્યમાં છે એની એને ખબર હતી. તોરમાનની કન્યા સાથે લગ્ન કરીને ત્યાં આરામતું જીવન ગાળવા કવાત ગયો નથી એ વાત એ સારી પેઢે સમજતો હતો. ગજનરપદાત માત્ર ખુરાસાનનો સૂર્યો નહોતો, પરંતુ આખાંયે સાસાની સામ્રાજ્યની જવાબદારી એને શિર હતી. ઈરાન માટે તોરમાન જેવો ખીન્ને કોઈ બળવાન હરીફ નથી એ પણ એ જાણતો હતો. પરંતુ આ સાથે એ પશ્ચિમ તેમ જ ઉત્તરના શત્રુઓને પણ અવહેલનાની દૃષ્ટિથી જોતો નહોતો. એણે તોરમાનના ભારતીય પ્રતિસ્પર્ધી ગુર્જોની સાથે પણ ગુપ્ત સંબંધ બાંધ્યો હતો, તેમજ ઉત્તરના શત્રુ અવારોને પણ ભડકાવવામાં કશી કસર રાખી નહોતી. બંને બાજુથી એને જે સમાચાર મળ્યા હતા એથી સૂર્યાને નેઈર્ષતા કરતાં વધુ સંતોષ થયો હતો.

તોરમાને કવાતને ત્રીસ હજારના સૈન્યની મદદ કરવાનું સ્વીકાર્યું હતું. આ સૈન્ય એ વર્ષમાં ઈરાનને જીતીને ત્યાં શાંતિ સ્થાપવા મોકલાઈ રહ્યું હતું. જરૂર પડતાં તોરમાન પોતે પોતાનું ‘મોટું’ સૈન્ય લઈ પાછળથી મદદ કરવા આવી પહોંચવાનો હતો. સૂર્યા ગજનરપદાત

પર પૂર્વ તેમજ ઉત્તર એમ બે બાજુ પરથી આક્રમણ લઈ જવાનું નક્કી થયું હતું. પૂર્વમાં આક્રમણનું કેન્દ્ર બલખ અને ઉત્તરમાં મર્વ હતું. સિયાબખ્શ માત્ર તોરમાનના સૈન્યના ભરોસે ખેસી રહ્યો નહોતો. એણે પોતાના વિશ્વાસુ માણસોને ઈરાનની અંદર પણ તૈયાર કર્યા હતા. આમાંથી કેટલાયે પૂર્વ સરહદના નગરોમાં ફેલાઈ ગયા હતા. અન્દર્જગર મજદના અનુયાયીઓ પણ ચૂપચાપ તૈયારી કરી રહ્યા હતા. કવાતના ગાદી પરથી ઊતરી ગયા પછી જે રીતે સામંતો અને કર્મચારીઓએ ખંને હાથે લૂંટ ચલાવી હતી તેમજ ન્યાયની ઉઘાડે છોગ અવહેલના કરી હતી તેના લીધે લોકોમાં અસંતોષનો અગ્નિ વધુ પ્રમાણમાં જાગી ઊઠ્યો હતો. વિજયી દૂણ સૈન્યની સાથે કવાતના દેશમાં આગમનની અશ્વાઓ ક્યારનીયે પ્રસરી ગઈ હતી.

કવાતનો સૌથી બળવાન અને ભયંકર શત્રુ ગજનરપદાત સામનના માટે તૈયાર હતો. કવાતને ગજનરપદાત સાથે લડવામાં જેટલી મદદ તોરમાન કરી શકતો તેટલી મદદ રોમનો કરી શકતા નહોતા. જ્યાં રોમનોને પોતાના દેશથી સરહદ પર સૈન્યને પહોંચાડવામાં કેટલીયે વાર લાગતી હતી ત્યાં તોરમાનનું સૈન્ય મારમાર કરતું આવી રહ્યું હતું. કદાચ પહેલી ઝપાઝપીમાં પોતાનો વિજય ન થાય તો પણ કોઈ વાતની ચિંતા નહોતી. તોરમાન સોગદ, તુષાર અને હિન્દુ દેશ સુધીના સૈન્યને ત્યાં પહોંચાડી શકે એમ હતો. તોરમાનના સૈન્યમાં યુદ્ધકુશળ હેફતાલ સવારો હતા, જે ઉત્તરની ઈતર રખડુ જાતિઓની જેમ ઘોડા પર ખેડા ખેડા તીર છોડી શકવા સમર્થ હતા. એણે કવાતને સેંકડો લશ્કરી હાથીઓ આપ્યા હતા. અર્ધા ઉત્તર ભારતનો રાજા હોવાને લીધે તોરમાનને ત્યાં હાથીઓની ખોટ નહોતી. યુવરાજ મિહિરકુલે પોતે સૈન્યનું સંચાલન સંભાળ્યું હતું. એને પ્રથમ યુદ્ધમાં વ્યક્તિગત રીતે પોતાના બાળમિત્રને મદદ કરતી હતી. વીર યૌધેયને કોઈ એ કશું નહોતું, પરંતુ માત્ર મિત્રવર્માના દૃષ્ટાંતને જોઈને જ, એની જેમ મધુર સ્વપ્નને સત્ય કરી બતાવવામાં મદદ કરવાના વિચારથી જ, એણે પોતાના હજાર યૌધેયો સાથે ઝંપલાવ્યું હતું.

બલબથી આવેલા જાસસો મારફત હથુસેનાની તૈયારીના સમાચાર સુધાને બરાબર મળ્યા કરતા હતા, પરંતુ પૂર્વ દિશામાં લશ્કરી તૈયારીઓ લગભગ ઉઘાડે હોય થઈ રહી હતી. એ બાબતે વેપારનો જાહેર રસ્તો પણ હતો, એટલે ત્યાંની ખબર સહેલાઈથી મેળવી શકાતી હતી. બલબ બાબૂથી આક્રમણ થવાનો સંભવ છે એમ ગળતરપદાત પણ માનતો હતો. આ બાબુનો રસ્તો જો કે વધુ ડુંભરાળ હતો, છતાં પણ પથુઓ અને માથુસો માટે અનુકૂળ વાસ-આરા અને પાણીની એટલી બધી મુશ્કેલીઓ નહોતી. ઉત્તરના રસ્તામાં સૈન્યને એ મોટી મોટી મરુભૂમિઓ પાર કરવી પડતી. પરંતુ, એનો આ વિચાર ભ્રમભરેલો સાબીત થયો. કેમકે સંખ્યામાં નહિ તેમ છેવટે બળમાં પણ સૌથી બળવાન સૈન્ય ઉત્તર બાબૂથી આવી રહ્યું હતું.

સૈન્ય સરહદની પાસે આવી પહોંચ્યું. ક્વાતે પોતાના માથુસોને કહ્યું: “જે આજે યુદ્ધમાં સૌથી મોખરે રહેશે તેને હું પુરાસાન-પ્રદેશનો સુખો બનાવીશ.” પરંતુ ક્વાતનું આ વચન ઉચિત નહોતું, કેમકે ખિનીની દિવાજ મુજબ ત્યાંની બધી રાજકીય પદ્ધતિઓ જુદા જુદા સામંતકુળો માટે નિયત કરેલી હતી. સુધાની પદ્ધતિ ગળતરપદાતના કુળ માટે નિયુક્ત થયેલી હતી. એ પદ્ધતિ ખીજ કોઈ કુળના માણસને આપી દેવામાં આવે એ બની શકે એમ હતું જ નહિ. યોગાનુયોગ શુન્દપત નામના એક યુદ્ધરસિયા તરુણે સૌથી અધિક બહાદુરી બતાવી અને એ ગળતરપદાતના કુળનો જ નીકળ્યો! છેવટે ગળતરપદાતને ખબર પડી કે શત્રુનો સૌથી મોટો હલ્લો ઉત્તરની બાબૂથી થયો છે, એટલે એ સરહદ સંભાળવા દોડી ગયો. જો કે એણે યુદ્ધમાં બહુ બહાદુરી બતાવી, પરંતુ સંખ્યાની દૃષ્ટિએ અને સૈનિક દૃષ્ટિએ ખત્રી રીતે શત્રુ ચડી જતો હતો. ગળતરપદાત યુદ્ધમાં ખપી ગયો. ખિનીની સૈન્યમાં ભાંગાણ પડી ગયું, અને કેટલાયે સૈનિકો ક્વાતના કાંઈ હેઠળ આવીને ઝેલા રહ્યા. આ પહેલી જ ઝપાઝપીમાં પુરાસાનનો જ નહિ પરંતુ એક દિહ-મગાન સુધીના ભૂમિખંડના ભાગ્યને

ફેંસલો કરી નાખ્યો. યુદ્ધરસિયા ગુન્દપતને સમગ્ર પુરાસાનનો સૂચો બનાવવામાં આવ્યો અને સિયાબખ્શની મહાસેનાપતિપદે નિમણૂક થઈ. ક્વાતની આ જીત સાધારણ જીત નહોતી. આ જીતમાં જ એમી સૂચાએ જમાવેલું સમગ્ર સૈન્ય અને સારી એવી લશ્કરી સામગ્રી પ્રાપ્ત થઈ. જીત બાદ ક્વાતે જે રાજગા બહાર પાડી એથી ગુલામો, મજૂરો, શિદ્દીઓ, ખેડૂતો એ બધા ખુશ થયા. એમના પર, ક્વાતને ગાદી પર ઉઠાડી મૂક્યા પછી, પૂર્વવત જુલમ શરુ થયા હતા. સામાન્ય વેપારીઓ અને સ્વતંત્ર ખેડૂતો પણ સામંતો અને ઉચ્ચ અમલદારોના જુલમમાંથી હવે રાહતનો દમ ખેંચવા લાગ્યા. આ પ્રકારે દેશની સમગ્ર જનતા ક્વાતના પક્ષમાં આવી ગઈ. ચાર ચાર વર્ષથી દેરેસ્તહીનના અનુયાયીઓ પર જુલમ વરસી રહ્યો હતો, તેમજ એના લાંબો નિરપરાધ માણસોને જૂંડા હાલે મારવામાં આવ્યા હતાં. બાકી રહેલા અનુયાયીઓ હવે પાછા જાહેર થઈ ગયા. પુરાસાન તેમજ દિહ-મગાનમાં રક્ત વચ્ચનાં ફરી પાછા દર્શન થવા લાગ્યાં.

પોતાના જૂના મિત્રો અને નવા સહાયકો સાથે વિજયોત્સવ ઊજવતો ક્વાત એક ગામના ચોરામાં ખેડો હતો. પરંતુ છેલ્લાં વર્ષોમાં એણે જે દરબાર જોયો હતો તેવો આ દરબાર નહોતો. હવે ફરી પાછો તરપોતનો દરબાર શરુ થઈ ગયો હતો, અને દરબારીઓ સાસાની મર્યાદાનું પાલન કરવામાં એકદમ જાગ્રત હતા. રણક્ષેત્રમાં વિજય સાથે જ શહેનશાહ ક્વાતને ઘોડા પર જોઈને લોકોએ એનો જયજયકાર પોકાર્યો, અને પોતાનાં કવચ, શિરસ્ત્રાણુ, ઢાલ, તલવાર અને લાલાને ધારણ કરીને એ હારમાં ઊભેલા સૈનિકો શહેનશાહના આવતાંની સાથે જ ઢાલને શાહની સામે આડી કરીને, પોતાના માથાને એના પર ઝુકાવીને, વંદન કર્યું.

ક્વાતે ખુશ થવું જ જોઈતું હતું, કેમકે આજની જીત એના માટે અસાધારણ જીત હતી. આજે એ માત્ર ગળનરપદાતને પરાજિત

કરવામાં સફળ થયો નહોતો, પરંતુ પોતાની ત્રણ ચતુર્થાંશ વિજયયાત્રા પૂરી કરી ચૂક્યો હતો. ઇરાની સૈન્ય સાવ ઉત્સાહભંગ થઈ ગયું હતું, કેમકે એ અધર્મનું યુદ્ધ ખેલી રહ્યું હતું. આજના પરાજયના સમાચાર તસ્પોનમાં મોડા પહોંચવાના હતા, પરંતુ સમાચાર પહોંચતાં જ શત્રુને બરાબર આઘાત પહોંચશે એ વાત સહેલાઈથી સમજી શકાય તેવી હતી. વસ્તુતઃ હવે જો ક્વાત તોરમાનના સૈન્યને પાછું મોકલી દે તો પણ જો ઇરાની સૈન્ય એની સાથે થઈ ગયું હતું તેમ જ જેટલા વિશ્વાસુ સૈનિકો એની પાસે આવી ગયા હતા, તેમની મદદથી એ તસ્પોન સુધી પોતાનો વિજયડાંક વગાડી શકે એમ હતો. જો કે હજી પણ કેટલાય સામન્ટો પોતાના સૈન્ય સહિત માર્ગમાં સામનો કરવા તૈયાર હતા, છતાં પણ એમનો સરદાર ગજનરપદાત ખપી ગયો હોવાના કારણે તેઓ પોતાની જાતને અનાથ માનવા લાગ્યા હતા.

પોતાના મનની વાતને હર્ષ પ્રદર્શિત કરતાં ક્વાત બોલ્યો :
“આપણે સૌથી મહાન શત્રુ આજે મરાયો. ગજનરપદાત પહેલી જ ઝપાઝપીમાં આટલો જલદી ખલાસ થઈ જશે એવી આશા આપણને નહોતી.”

સિયાબખ્શ : “નામદાર બાદશાહ, હું પણ એમ જ ધારતો હતો કે સરહદથી રાજધાની પહોંચતાં સુધીમાં એ આપણી સાથે ઓછામાં ઓછી પાંચથી છ વાર તો ટક્કર લેશે જ. પરંતુ એના અત્યાચારના લીધે સૈન્યનો વિશ્વાસ પહેલેથી જ ડગેલો હતો, અને એટલે જ આપણને પહેલા જ મોરચે સફળતા મળી.”

મિત્રવર્મા : “સૌથી મોટો મોરચો જીતી લીધો એમાં સંદેહ નથી. પરંતુ હજી તસ્પોન દેશના બીજા છેડા પર છે એ જૂલનું ઘટનું નથી, અને શત્રુને આપણે નિર્જળ ન માનવો જોઈએ.”

પોતાના મિત્ર મિહિરકુલને ચૂપ દેખીને ક્વાત બોલ્યો : “યુવરાજ, તમે તો કશું જ બોલતા નથી !”

મિહિરકુલ : “મારે જે બેલવાનું છે તેની જ તો વાતો થઈ રહી છે ! પિતાજીએ મને પ્રથમ યુદ્ધ સુધી જ તમારી સાથે રહેવાની આજ્ઞા આપી હતી, અને હવે તો એ પૂરું થયું. હવે મારે રાજધાની પાછા ફરવું પડશે, પરંતુ એક વાર પણ મન મૂકીને યુદ્ધ કરવાની તક મને મળી નહિ એવા અફસોસ સાથે.”

ક્વાત : “યુવરાજ, સૈન્યના સૌથી મોટા ભાગનું સંચાલન તો તમે કર્યું હતું !”

મિહિરકુલ : “સંચાલન તો કર્યું, પરંતુ અમારું લશ્કર તે યુદ્ધમાં પૂરું આવી પણ પહોંચ્યું નહોતું અને ગજનરપદાતે યુદ્ધ અરખાસ્ત કરી દીધું. છેક તસ્પોન લગી આવવાની મને બહુ ઇચ્છા થાય છે, પરંતુ પિતાશ્રીની આજ્ઞા બહુ કઠોર હોય છે.”

ક્વાત : “મહારાજની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરવું એ સારું નથી, અને એ સિવાય જે મોટામાં મોટું કામ કરવાનું હતું તે તો યુવરાજના નેતૃત્વ હેઠળ પાર પડી ગયું છે. યુવરાજના સ્નેહ અને સહાયને હું કદાપિ નહિ ભૂલી શકું.”

મિહિરકુલ : “આપણે એ તો લાંગોટિયા મિત્રો છીએ. અહીં વળી કોણ કોને ભૂલવાનું હતું?”

પાનગોળી હજી લાંબો સમય ચાલત, પરંતુ આજે આટલા બધા મહાન વિજયનો પ્રથમ દિન હોવા છતાં પણ, પોતાના પ્રિય મિત્ર મિહિરકુલને વળતે દિવસે જ જુદા પડવાનો એટલો ખેદ હતો કે રાત્રિના અંતિમ પ્રહર સુધી એનાથી ત્યાં ખેસી રહેવાયું નહિ.

પ્રકરણ ૨૬ :

પુત્રલાલ

“આતું શું નામ પાડ્યું છે, બેટી ?” ત્રણ વર્ષમાં જ બધા મૂરા વાળ સફેદ બની ગયેલા મજાકે વસંતમ! ખીસેલા ગુલાબની કચારીઓમાં ઊડતાં પતંગિયાં પાછળ દોડતા ગુલાબ જેવા એક બાળક બની નેતાં એ યુવતીને પૂછ્યું.

“મારા અન્દજંગર (ગુરુજી), હજી કંઈ નામ પાડ્યું નથી. એના પિતા આવીને નામ પાડશે એ વિચારે નામ નથી પાડ્યું. પરંતુ આપ તો એના પિતાના પણ અન્દજંગર છો, તો આપ જ એનું નામ કાં ન બાડો ?” યુવતીએ પ્રત્યુત્તરમાં કહ્યું.

પોતાના મૃદુ હાસ્યથી સમગ્ર મુખમંડળને પ્રકાશિત કરતાં મજાકે કહ્યું : “બહુ સુંદર બાળક છે !”

“અને બહુ તોફાની પણ. હજી ત્રીજું વરસ ચાલે છે, પરંતુ એ કોઈ વાતની હઠ પકડી તો પછી થઈ રહ્યું !”

“બુદ્ધિશાળી બાળક છે. એનું નામ પણ એને અનુરૂપ રાખવું જોઈએ.”

“આપ કયું નામ પસંદ કરો છો ?”

“પિતાને જ નામ પાડવા દે ને! હવે તો એ આવી પહોંચ્યા સમજો.”

“અન્દજંગરનું પસંદ કરેલું નામ એ પણ પસંદ કરશે જ, એવું હું તો માનું છું.” યુવતીએ એમના બાળક જેવા ભોળા છતાં તેજસ્વી

મુખ તથા ચમકદાર આંખો ભણી જોતાં કહ્યું, “અન્દર્જગર, આપના વિશે મેં કેવું કેવું સાંભળ્યું હતું! જાણે આપ મનુષ્ય નથી, પરંતુ વિકરાળ વાધવર છે એવું મારા સગાસંજાંધીઓ કહેતા હતા.”

“બેટી, ત્યારે હું તને કેવો જણાયો?”

“મને તો આપ મારા બાળક કરતાં પણ ક્રોમળ જણાવ છે, અને બે જ દિનમાં મારું બાળક આપનો ખોળો છોડવા રાજ નથી. જુઓ, પાછો ક્યાંકથી પાંદડાં તોડીને લાવે છે?”

ગુલાખી ગાલ પર પોતાની પ્રસન્નતા અને દાંતનો પ્રકાશ વેરતો બાળક કેટલાંક લીલાં પાંદડાં હાથમાં લઈને દોડતોદોડતો આવ્યો અને અન્દર્જગરની ગોદમાં બેસી જઈને પાંદડાં એમના હાથમાં મૂકતાં ઘણી ખુશી પ્રગટ કરવા લાગ્યો. અન્દર્જગરે એને એના ક્રોમળ સોનેરી વાળ પર હાથ ફેરવતાં ફેરવતાં પ્રેમથી ચૂમ્યો, જેનો વળતો જવાબ આપ્યા વિના જ બાળક ખોળામાંથી ઊતરીને બીજી બાજુ દોડી ગયો.

“બાળકો કેટલાં ભોળાં અને ક્રોમળ હૃદયનાં હોય છે! એ જમીન સુધી નહિ પહોંચેલાં વરસાદનાં ટીપાં જેવાં નિર્મળ હોય છે. ટીપાંને જમીન મલિન કરે છે. સ્વચ્છ સ્ફટિક શિલા પર પડેલાં ટીપાં જેમ મલિન હોતાં નથી તેમ જ જો ડાહ્યાઓની મલિનતાથી એમને અચાવવામાં આવે તો માનવી મલિન બનતો નથી.” પોતાનું સમગ્ર ધ્યાન બાળકની ચેષ્ટાઓ પર કેન્દ્રિત કરતાં અન્દર્જગરે કહ્યું.

“મેં તો આપના વિશે હમેશાં નિંદાના જ શબ્દો સાંભળ્યા હતા, અને જ્યારે હવે નજરે જોઉં છું ત્યારે બધું ઊલટું જ દેખાય છે. અમારા ધર્મમાં જૂઠ્ઠાને મહાપાપ કહ્યું છે, પરંતુ તો પણ લોકો ધોળાને કાળું કહેવા તૈયાર થઈ જાય છે. જે લોકો મનદંતુ નામ સાંભળીને ધૂંકતા હતા તેઓ જ આજે એમની ખુશામત માટે ગમે તે કરવા તૈયાર છે એ જોઈ હું તો ઘણું આશ્ચર્ય અનુભવું છું.”

“કેમકે હવે બાજી પલટાઈ ગઈ છે. કવાત અને સિયાબખશ વિનથી બની ઈરાનમાં પ્રવેશ કરી રહ્યા છે. ત્રણ વર્ષોના ભયંકર અત્યાચારથી આમ જનતા ત્રાહિ ત્રાહિ પોકારવા લાગી છે, અને આજે એની જ મદદથી કવાત ફરી ઈરાનનો શહેનશાહ થવાનો છે.”

“ગઈ કાલના શત્રુઓના વંશજોનું નામનિશાન નીકળી જશે એમ હું તો માનતી હતી. પરંતુ, જે લોકો આપના અનુયાયીઓના લોહીના તરસ્યા હતા તેઓ પ્રત્યે પણ આપની ઉદારતા અદ્ભુત છે.”

“બેટી! માનવીમાં અને પશુમાં અંતર હોવું જોઈએ. અંધ બનીને બદલો લેવો એ પશુનું કામ છે. અકારણ પણ ઉપકાર કરવા માટે તૈયાર રહેવું એ મનુષ્યનું કામ છે. વૈરથી વૈર શમતું નથી. અવૈરથી જ એ શમે છે. માનવી બદલાય છે, એટલું જ નહિ જડમૂળથી બદલાય છે; માત્ર એને સાચી દિશામાં જવાની તક મળવી જોઈએ. મારી નાખવું તો સહેલું છે. ગઈ કાલના શત્રુઓના પ્રાણ બચાવવા દરેક જગાએ હું પહોંચી શકતો નથી એ વાતનો મને વસવસો રહી ગયો છે. આમ છતાં માર્ગબૂલેલાઓને ફરી માર્ગ પર ચડી જવાની તક આપવામાં આવે એ માટે હું અને મારા સાથીઓ પૂરેપૂરા પ્રયત્ન કરી રહ્યા છીએ.”

“આપ મારાથી વધુ જાણો છો. હું તો આપની સામે નાની બાળકી જેવી છું, પરંતુ બધા માનવીઓની પ્રકૃતિ બદલી શકાય એ વાતમાં હું માનતી નથી. કેટલાય માનવીઓ સાપ જેવા કુટિલ અને ઝેરીલા હોય છે. તેઓ પોતાનો સ્વભાવ કદી નહિ છોડે. ખાસ કરીને ભયભીત બની ગયેલા વર્ગમાં માનવહૃદયનો બહુ અભાવ હોય છે. આજે તેઓ જાણે છે કે બામદાતપુત્રનો વરદ હસ્ત આપણા પર રહેશે તો કવાતના ક્રોધાગ્નિમાં બળી જવાનો વખત અમારે નહિ આવે, એટલે જ તેઓ અન્દર્જગરને ઢાલ બનાવી રહ્યા છે. બીજાની વાત શું કામ? મારા પિતા જેઓ સાધારણ મુખી છે તેઓ પણ પોતાની

ફૂટેલી આંખે અન્દર્જગરને નોંધી શકતા નહોતા અને થોડાક સમય પહેલાં જ નો એમને ખબર પડી ગઈ હોત તો આપના માથાને ધક્કા પરથી ઉતારી લઈને તરપોન મોકલ્યા વગર રહેત નહિ. પરંતુ આજે એ અન્દર્જગરના ચરણોમાં શિર ઝુકાવે છે.”

“ધનની માયા જ એવી છે. એ ફિરસ્તાઓને પણ શયતાન બનાવી દે છે. એટલા માટે જ અમારા ધર્મના પુરસ્કર્તાઓએ કહ્યું : “જ્યાં સુધી ધનમાં સમાનતા નહિ સ્થપાય ત્યાં સુધી માનવી-માનવી વચ્ચે બ્રાતૃભાવ સ્થાપિત કરવો શક્ય નથી.”

“સારે અન્દર્જગર માનવીમાનવી વચ્ચે બ્રાતૃભાવ સ્થાપવા માટે ધનમાં સમાનતા આણવા માગે છે?”

“કુટુંબમાં નથી જોતી, જ્યાં સુધી ધનમાં સમાનતા હોય છે ત્યાં સુધી જ એ સુખ અને શાંતિમાં એક થઈને રહે છે? વિષમતા આવતાં જ કુટુંબ છિન્નભિન્ન થઈ જાય છે, પાયા ડગમગે છે, અને એમને ફરી સ્થિર કરતાં સમય લાગે છે.”

“ત્યારે દેરેસ્તદ્વીન ધનને ક્યાં લૂંટવા માગે છે? આપના શત્રુઓ તો એમ કહેતા ફરે છે કે મજદદી ખીજાઓનું ધન લૂંટવા માગે છે!”

“બેટી, અમે તો વિશ્વને એક કુટુંબ બનાવવા માગીએ છીએ. ધનમાં સમાનતા સ્થાપવા જતાં કેટલાક લોકોને કષ્ટ પડશે એ અમે જાણીએ છીએ. એ કષ્ટ ઓછામાં ઓછું કરવા માટે અમે પ્રયત્ન કરીએ છીએ. જે બહુજનહિતાય થોડાક માણસોને થોડુંક સહન કરવું પડે તો એમને એ સહન કરી લેવું જોઈએ. જોયું એટલા જ માટે ક્વાત સિંહાસનથી વંચિત બન્યો, અને સિયાબખ્શ પોતાના વેઠાવને તજીને અહીંથી તહીં રખડે છે.”

“અને પેલો હિન્દુ યુવક?”

“હા, મિત્રવર્મા! એ પણ દેશથી આટલે દૂર આવીને આ ઝંઝાવાતમાં અમારી સાથે ખભો મિલાવી ઊભો છે. જેના હૃદયે માનવતાનો ત્યાગ નથી કર્યો તે અવશ્ય માનવ માત્રના હિત માટે થોડાક કષ્ટને કરવા તૈયાર થઈ જશે.”

“પરંતુ માનવીમાં ધનનો લોભ સર્વત્ર નજરે પડે છે. એ એનો સ્વભાવ બની ગયો છે. એનું પરિવર્તન કરવું એ સહેલું કામ નથી.”

“ના, ખેટી, માનવીનો એ સ્વભાવ નથી. માનવીના માટે પોતાના જીવનધારણની સામગ્રીને જ ધન કહે છે ને? માનવી ધનહિતપાદનની વાંછા કરે, ધન ખરચાદ કરતાં પોતાના હાથને રોકે એ ખોટું નથી, પરંતુ ધનનો ઉપયોગ સૌ ભેગા મળીને કરે એમાં સુખ છે. જો જીવન-પયોગી સધળી વસ્તુઓ સુલભ બની જાય તો મનુષ્યના સ્વભાવમાં ધનલોભ નહિ રહે. સંયમ રાખવો એ સહેલી વાત છે, તેની જો ટેવ યાડવામાં આવે તો તેમાં કોઈ મુશ્કેલી નહિ નડે. બધા અનર્થોનું મૂળ જ અસંયમ છે.”

“પરંતુ હમેશાં સંયમી બનવું એ સૌના માટે સહેલું નથી.”

“બધા લોકો એ કરવા મારિે તો એ સહેલું છે. માનવી દેખા-દેખીથી અનુકરણ ખૂબ કરે છે. અમે જે વિશ્વખંધુત્વને સ્થાપવા માગીએ છીએ તે એકના આચરણથી સ્થપાવાનું નથી. પરંતુ, જો અમે એવો સમાજ રચીએ, જેમાં સૌનું આચરણ સ્વેચ્છાપૂર્વકનું હોય, તો કોઈ માનવી સમાજ વિરુદ્ધ જવા તૈયાર નહિ થાય. મેં અનુભવે જોયું છે કે જે ગામમાં બધાં સ્ત્રીપુરુષોએ દરેસ્તદીન સ્વીકાર્યો છે ત્યાં મારા-તારાનો ભાવ સુદ્ધા રહેતો નથી. એવાં ગામોનાં નાનાંનાનાં બાળકો પણ જન્મથી જ વાતોને આચરણમાં જુએ છે તેમને ગ્રહણ કરી લે છે. એમને સમાનતાની દુનિયા સ્વાભાવિક અને અસમાનતાની દુનિયા અસ્વાભાવિક લાગે છે.”

ખરેખર, એ દિવસ પહેલાં અન્દર્જગરનું અહીં આગમન થતાં નવાનદુખ્તને જ્યારે ખબર પડી કે આ જ પુરુષ ક્વાતનો ગુરુ છે, અને એના જ લીધે સમગ્ર ઈરાનમાં ખળભળાટ મચ્યો છે ત્યારે એના મુખને નિહાળીને જો કે એને ભયનું કારણ મળ્યું નહોતું પરંતુ મનમાં વિશ્વાસ પણ એસતો નહોતો. અન્દર્જગરે જે સ્વાભાવિકતાથી એના બાળકને અપનાવી લીધું અને એક જ દિવસમાં વર્ષોનો પરિચિત બનાવી દીધો, ખરેખર આ વસ્તુએ જ પહેલવહેલાં નવાનદુખ્તને અન્દર્જગરની વધુ નજીક જવાની પ્રેરણા આપી. ગન્નરૂપદાતના પરાજય અને ક્વાતના વિજયના સમાચાર એને એક અડવાડિયા પહેલાં મળી ચૂક્યા હતા, અને એ વિજયના લીધે જેવી રીતે દિહ-બગાન સુધીનાં બધાં ગામોએ અને નગરોએ પોતાને પીડનાર અધિકારીઓને ભગાડીને પહેલેથી સ્વાગત માટે તૈયારીઓ કરી મૂકી હતી તેવી રીતે ખુરાસાન પ્રદેશ પણ શાહના જંડા હેઠળ આવી જવા તૈયાર થઈને બેઠો હતો. નેશાપોરના સામંત-નવાનદુખ્તનો પિતા પણ જો અસારે ક્વાતને પોતાના જમાઈ તરીકે ન સ્વીકારે તો એને પણ ઘર છોડીને ભાગવાનો વખત આવ્યો હતો. લોકો બળુતા હતા કે એના ઘરમાં ક્વાતની સ્ત્રી જ નહિ, એક પુત્ર પણ છે. આજે ક્વાતના આગમનની શહ જોવાતી હતી. સામંતના મહેલને શણગારવામાં આવ્યો હતો. ઉઘાનને શણગારવામાં વસંતે વણી સહાય કરી હતી. કેટલાંક વૃક્ષો પર કુમળાં પાંદડાં બેઠાં હતાં અને કેટલાંયની ડાળો ફૂલોથી ઢંકાઈ ગઈ હતી. નવાનદુખ્તે પોતાની પ્રતીક્ષાની ઉતાવળે ન પસાર થતી ધડીઓને વિતાવવા માટે અન્દર્જગર સાથે વાત શરૂ કરી હતી, પરંતુ વચ્ચે વચ્ચે બાળકની રમત સાથે એમનો સહક્રિયાપૂર્ણ સાદ સાંભળીને એટલી તન્મય બની ગઈ કે સમયનું પણ એને ભાન રહ્યું નહિ. તે એટલે સુધી કે જ્યારે સંદેશવાહક દૂતો દરવાજા પર આવ્યા અને નોકરોમાં ઉત્સાહચુક્ત દિલ્લ્યાલ એની નજરે પડી ત્યારે એને ભાન થયું. શાહ નગરના દરવાજા સુધી આવી પહોંચ્યા છે. એવા ખબર મળતાં એને વાર-

લાગી નહિ, કેમકે વાળંઓના તુમુલ ધ્વનિથી સમગ્ર નગર ગુંછ રહ્યું હતું.

સામન્તના મહેલમાં ચારે બાજુ હેડતાલ અને ધરાની ઘોડે-સવારો તથા સૈનિકોનો કડક પહેરો હતો. મહેલના બગીચામાં શાહી તંબૂ તાણવામાં આવ્યો હતો. પરિચારકપરિચારિકાઓની એક પલટણ અહીં એકી થઈ ગઈ હતી, જેથી મહેલ ભર્યો ભર્યો લાગતો હતો. જે ખંડમાં શાહે ત્રણ વર્ષ પહેલાં આ યુવાન સ્ત્રી સાથે પ્રણયલીલા કરી હતી તે આજે એને સાંકડો પડતો હતો. આ સમયે એની પાસે મિત્રવર્મા અને સિયાબખ્શ ઉપરાંત નવાનદુખ્ત પોતાના બાળક સાથે બેઠી હતી. ચારેની સામે રત્નજડિત મદિરાપાત્ર અને લાલ મદિરા પડી હતી. એ વડે જ તેઓ પોતાના પુનર્મિલનનો ઉત્સવ ઊજવી રહ્યાં હતાં.

માતાની ગોદમાંથી ઊઠીને બાળક બહાર જવા માગતું હતું. એને એમ કરતાં નવાનદુખ્ત વારતી હતી અને કહેતી હતી, “આ, બે તારા પિતા! જા, એમના બોળામાં જઈને બેસ.” પરંતુ બાળક બહાર જવાની છદ્ કરતો હતો. પોતાના આ સુંદર અને તંદુરસ્ત પુત્રને જોઈને ક્વાત બહુ પ્રસન્ન હતો. એના મનમાં પુનરુપશાંતી ધમ્ધા જાગી હતી. એના હાથ પ્રસારીને બોલાવવા છતાં પણ બાળક ન આવ્યો. સિયાબખ્શ બોલ્યો : “એને તો ફૂલો પર ઊડતાં પતંગિયાં પકડવાં હશે!”

નવાનદુખ્ત : “હા, રંગબેરંગી પતંગિયાં અને ફૂલો એને બહુ જ ગમે છે, પરંતુ અન્દજંગર સાથે તો એને એથી વધુ વધુ પ્રેમ બંધાયેલો ગયો છે.”

ક્વાત : “અન્દજંગર સાથે ?”

નવાનદુખ્ત : “હા, એમની જોડે તો એટલે તો હળી ગયો છે કે એમનો બોળો છોડવો એને ગમતો જ નથી.”

ત્રણે સાથીઓને દિલ-અગાન સાંભરતું હતું. મિત્રવર્મા બોલ્યો :
 “અન્દર્જગર પૃથ્વી પર એક નવા સ્વર્ગનું સ્વપ્ન નિહાળી રહ્યા છે.
 એમના પેલા ગામમાં આપણને સ્વર્ગની ઝાંખી થઈ હતી. અન્દર્જગરના
 સ્વર્ગમાં સૌથી વધુ સુખ તો આજકાલે છે, એ પણ આપણે જોયું.
 ત્યાં આજકાલે મારવામાં, ડરાવવામાં કે ધમકાવવામાં આવતાં નથી,
 છતાં પણ તેઓ કેવાં સુશીલ હોય છે! અન્દર્જગર કહેતા હતા, અમે
 તો અહીં માત્ર સ્વર્ગનો પાયો નાખીએ છીએ, ઉપર સાચા સ્વર્ગનું
 અણુતર તો આ આજકાલે કરશે.”

સિયાઅખ્શ : “અન્દર્જગરના શાંત, હસમુખા અને દીપ્તિમાન
 મુખમાંડળને જોતાં જ માનવીનું મન એમની ભણી ખેંચાય છે. એમની
 વાણી કેટલી મધુર છે, સ્વર કેટલો કર્ણપ્રિય છે, અને બોલ કેટલા
 સુંદર છે!”

નવાનદુખ્ત : “અને એમની સાથે જેટલા વધુ દિવસ રહેવાનો
 યોગ મળે છે તેટલા જ એ વધુ મધુર લાગે છે.”

કવાત : “ત્યારે શું આ આપણા અન્દર્જગરની પાસે જવા
 માંગે છે? જવા દો ત્યારે. એમનાં સત્સંગમાં ભળી જશે તો સાચો
 આણુસ ખની જશે. હું કે તમે એને એવા નહિ બનાવી શકીએ.”

અન્દર્જગરની વાત સાંભળતાં જ આજકાલે માતાની ગોદ છોડીને
 “હું અન્દર્જગર પાસે જઈશ” કહેતો ખંડની બહાર ચાલ્યો ગયો.

આજકાલે પર નજર માંડતાં મિત્રવર્મા બોલ્યો : “સત્સંગના ઘણા
 લાભ હોય છે, ખાસ કરીને આપણા અન્દર્જગર જેવા મહાપુરુષના
 સત્સંગના. પરંતુ કોઈ કોઈ વાર મહાનમાં મહાન સત્સંગ પણ
 માનવીની પ્રકૃતિ બદલવામાં કળીજૂત થતો નથી. બુદ્ધતા સત્સંગમાં
 દેવદત્તે કેટલાંય વર્ષો ગાળ્યાં અને એની અસર પણ અવશ્ય થઈ, પરંતુ

હેવટે દેવદત્તની મૂળ પ્રકૃતિએ સત્સંગના પ્રભાવને દાખી દીધો. પરંતુ આપણો શાહજાદો દેવદત્તથી બુદ્ધિ પ્રકૃતિનો થશે એમ હું માનું છું.”

સિયાબખ્શે કંઈ વિચારમાં ને વિચારમાં પૂછી નાંખ્યું: “અને તમે અમારા આ શાહજાદાનું નામ શું પાડ્યું છે?”

જો કે નવાનદુખ્તને સંકોચ તો બહુ થતો હતો, પરંતુ પુત્ર-સ્નેહે એના સંકોચને દબાવી દીધો, અને સિયાબખ્શના પ્રશ્નનો ઉત્તર શરમાઈ ને આપતાં એ બોલી: “હજુ નામ પાડ્યું નથી. અન્દર્જગરને મેં કહ્યું કે આપ નામ પાડો. આપનું પાડેલું નામ બધાને પસંદ પડશે.”

સિયાબખ્શ: “એટલે એમણે શું નામ પાડ્યું?”

કવાત: “હા, અન્દર્જગરનું પાડેલું નામ અમને સૌને પસંદ પડશે.”

નવાનદુખ્ત: “એમણે તો કહ્યું કે પિતા નામ પાડશે.”

મિત્રવર્મા: “હા, શહેનશાહે શાહજાદાનું નામ પાડવું જોઈ એ.”

કવાત: “મિત્રવર્મા, તમે તો મારાતારાનો સૌથી વધુ વિરોધ કરો છો, અને આ બાબતમાં આપણા અન્દર્જગરથી પણ ચાર ચાસણી ચડી જવા માગો છો. તો પછી મને જ શા માટે આમલ કરો છો? તમે જ એક નામ પાડી દો ને!”

મિત્રવર્મા: “મને ઈરાની નામ થોડાં જ આવડે છે! નહિ તો હું જ પાડી દેત.”

કાંઈક વિચાર કરીને સિયાબખ્શ બોલ્યો: “ખુસરો (ખુસરવ) નામ કેવું લાગશે?”

કવાત: “પણ જ સરસ! કહો, નવાનદુખ્ત તને ગમ્યું?”

उवाच: “त्याने आज्ञाही आपणा पुत्रानुं नाम पुत्रोत्तमां राज्यं!”

六

46

...

પલંગની એક બાજુ સંક્રાંચાઈને એડેલી નવાનદ્વારને પોતાની પાસે ખેંચીને, એનું મુખ ચૂમતાં કબાતે કહ્યું : “ મોં પર શું તાળું જ લાગેલું રહેશે ? ”

ઊંઘમાંથી જાગતી હોય તેમ નવાનહુખ્ત ઓલી : “ના, મારા
સ્વામી, મને ખીંક લાગે છે.”

“हूं तारे स्वामी छुं तथा श्रीक लागे छे? हूं तारे मात्र
स्वामी नूँ”

“એટલે તો વિશ્વાસ ખેસતો નથી, રાગ્ન અને અમિની બહુ નજીક જવું ન જોઈએ.”

ક્રવાતે નવાનકુખતને ખોળામાં લીધી અને ગાઢાલિંગન દેતાં, વારે વારે મુખ ચૂમતાં કહ્યું: “મારી રાણી, પરંતુ આપણે એ નજીક નહિ પરંતુ એક થઈ ગયા છીએ. હવે ખીચાથી શો ફાયદો?”

“સ્વામી માટે આ કાંઈ નવી વાત નથી, પરંતુ હું તો માગ સ્વામીની ચરણરજ થઈ રહેવા તૈયાર છું. મારે કશું જોઈતું નથી, માત્ર શ્રીચરણોની સેવા માગું છું.”

વધુ વિશ્વાસ ખેસાડવા માટે ફરી અનેક વાર ચૂમતાં ક્રવાતે કહ્યું: “ના, ચરણરજ નહિ, તું તો મારી રાણી છે.”

“પરંતુ મેં તો સાંભળ્યું છે કે શહેનશાહની રાણી બનવા માટે અમીરઉમરાવની કન્યા હોવું આવશ્યક છે. હું તો માત્ર એક સાધારણ ગ્રામપતિની કન્યા છું. મારું એવું ભાગ્ય ક્યાંથી?”

“પરંતુ આ બધા દિવાળેથી શહેનશાહ પર છે. તું મારી રાણી છે અને ખુશરો મારો શાહજાદો છે. શું મારી વાતમાં તને વિશ્વાસ નથી?”

નવાનકુખતની આંખોમાં હર્ષાશ્રુ આવી. એકદમ નમ્ર સ્વરે, રહી રહીને એણે કહ્યું: “ચાકરનું સ્થાન મળે તો પણ મારી જાતને ધન્ય સમજીશ. જે પ્રમાણમાં મારા પર સ્વામીની કૃપા થઈ તે જોઈને મને મારા ભાગ્ય પર વિશ્વાસ ખેસતો નથી, મારા સ્વામીના વચન પર વિશ્વાસ ખેસતો નથી.”

ક્રવાતે એક હાથની આંગળીઓ નવાનકુખતની ચિણુક પર મૂકી, અને ખીજા હાથ એના સોનેરી વાળ પર હળવેથી ફેરવતાં કહ્યું: “વહાલી, મારું ભાગ્ય પણ સુધરે ગયું હતું. એ કાંઈ દિવસ જાગશે એવી કેને આશા હતી? સિંહાસન પરથી એક વાર ઉતારી મૂકેલો

શહેનશાહ ફરીથી એના પર એસવા પામે છે ખરો? પરંતુ ખોયેલું સિંહાસન ફરીથી માગ હાથમાં આવી રહ્યું છે. મારો સૌથી મોટો શત્રુ સૂખો ગળતરપદાત મરાયો. એની સમગ્ર સેના ખલાસ થઈ ગઈ. જો કે હજુ રાજધાની તરફને પહોંચ્યો નથી, છતાં પણ સિંહાસન મારી રાહ જોઈ રહ્યું હોય એમ મને લાગવા માંડ્યું છે. પ્રિયે, તારે મારી સાથે આવવું પડશે.”

નવાનદુષ્ટના ચહેરા પર ક્રાંતિક ઉદાસીનતા છવાઈ ગઈ એ મોંએથી કાંઈ પણ બોલી શકી નહિ. ક્વાતે એને ખેંચીને પોતાની છાતી સરસી ચાંપતાં કહ્યું: “તારે આવવું પડશે. કહે, આવીશ ને?”

નવાનદુષ્ટના મનમાં તરેહ તરેહના વિચારો ઉત્પન્ન થઈ રહ્યા હતા. શહેનશાહની પત્ની થવું એ એના માટે ઓછા ગર્વની વાત નહોતી, પરંતુ રાણીઓ સાથે શહેનશાહોનો પ્રેમ ત્રણ દિવસનો હોય છે. પછી એ આજન્મ અંત:પુરની કેદી બની જાય છે. એ જલદીથી ‘હા’ કે ‘ના’નો નિશ્ચય કરી શકતી નહોતી. ‘ના’નો નિશ્ચય કરવો તે એકદમ કઠણ હતો, પરંતુ એ એક વાર સૂઘીને ફેંકી દીધેલું ફૂલ પણ બનવા માગતી નહોતી. એણે અત્યંત દયાજનક સ્વરમાં કહ્યું: “આપની આજ્ઞા હમેશાં મારા માથા પર છે. પરંતુ માંગ શહેનશાહ, મારા સ્વામી, હું મારામાં એવા કોઈ ગુણ જોતી નથી, જેથી શ્રીચરણો પાસે રહેવાની અધિકારિણી બની શકું.”

નવાનદુષ્ટના હોઠને ચૂમતાં ક્વાત બોલ્યો: “ગુણ? તારામાં બધા જ ગુણ છે. જો, આ તારા કમળના રંગ જેવા લાલ હોડ, આ ગુલાબ જેવા કામળ અને ગુલામી ગાલ, આ હરણ જેવી મોટી મોટી આંખો, આ સુંદર ચિબુક, આ શાંખના આકારની ગરદન, આ સોનેરી રેશમના તાર જેવા વાળ, આ મોહક વક્ષ:સ્થળ આ પાતળી કમર...”

સ્મિત કરતાં નવાનદુષ્ટ બોલી: “આપ કાવ્ય રચવા ન બેસી જાઓ. આમાંની કોઈ પણ વસ્તુ શહેનશાહ માટે ફાળ નથી, એ હું

જાણું છું. રાણીવાસ મારા જેવી હજારો સ્ત્રીઓથી ભરેલો છે. એમાં એકની સંખ્યા વધારીને આપ શું કરશો? મને અહીં જ રહેવા દો. આપની મધુર સ્મૃતિને મારા મનમાં સંઘરી પિતાના ઘરમાં ખેસી રહીશ.”

કવાતે આ દૃઢ મનોબળવાળી યુવતીના સ્મિત કરતાં કરતાં ગંભીર બની ગયેલા ચહેરા પર નગર માંડતાં જોયું કે આ અને બીજી સ્ત્રીઓમાં ફેર છે. સંકેત માત્ર પર નાચવા માટે તૈયાર થઈ જનતારી બીજી સ્ત્રીઓ ક્યાં અને ભોગવિદ્યાસોથી ભરપૂર પરંતુ હજારો સ્ત્રીઓથી ભરેલા અંતઃપુરને પસંદ નહિ કરનાર આ સ્ત્રી ક્યાં? નવાનદુખ્તના અસ્પષ્ટ અસ્વીકારથી એના પ્રત્યેના શહેનશાહના આકર્ષણમાં જોર વધારો થઈ ગયો. એના ખભા પર હાથ મૂકતાં કવાતે કહ્યું : “પ્રિયે, અંતઃપુરની હજાર રાણીઓમાંથી એક જેવી હું તને નહિ ગણું. અમીરઉમરાવોની કન્યા કરતાં પણ મારા હૃદયમાં તારે માટે પ્રેમ અને સન્માન વધુ છે.”

“આપની સહોદરા સમ્પ્રિક અને સહોદરાપુત્રી હજુરાજકન્યા જેવી બીજી કેટલીયે રૂપ, કુળ અને ગુણમાં અજોડ એવી રાણીઓ છે. મારા જેવી ગમાર યુવતી પર આપનો રનેહ એ મારા પરની આપની મહાન કૃપાનું ફળ છે, એનો હું આદર કરું છું, પરંતુ મારા પિતાની લાડકી પુત્રી હોવાથી સ્વભાવથી કાંઈક આકરી છું. એટલે મારા લીધે બાદશાહનું કોઈ વાર ઊંચું મન થાય, કાંઈક કષ્ટ પડે એવો મને ભય રહે છે.”

કવાત વિચારતો હતો કે આ યુવતી ઉપરથી જેટલી સીધીસાદી છે તેટલી સીધીસાદી ખરેખર એ નથી. એનામાં આત્મગૌરવનો અંશ અધિક છે. પરંતુ એક આવી સ્ત્રી પણ મારે જોઈએ. ફરીથી આગ્રહ કરતાં એ ખોલ્યો : “ના વહાલી, તારે મારી સાથે આવવું જ પડશે. તેં મને કેવો સુંદર પુત્ર આપ્યો છે! તારે મારી વાતને

સ્વીકાર કરવો જ પડશે. હું વચન આપું છું, જે તને મારા વચનની કંઈ કીમત હોય તો, હું તારું હમેશાં ધ્યાન રાખીશ અને તારું તેમજ તારા પુત્રનું મારા હૃદયમાં જોડું સ્થાન રહેશે.”

“શ્રીચરણોમાં સૌથી નીચું સ્થાન પામીને પણ હું સંતુષ્ટ રહીશ. મારા પતિ માટે હું વ્યર્થ બારરૂપ ન બનું એ જ મારા કહેવાની મતલબ હતી.”

કવાતે નવાનદુખતને દૃઢ આલિંગન દીધું, જાણે એ પોતાના હૃદયના પ્રેમને પોતાની પ્રિયતમામાં રેડતો ન હોય! બોલ્યો : “ત્યારે નક્કી હોં કે, કાલે તારે તારા પુત્ર સાથે રાજધાની ભણી રવાના થવાનું છે. મારા પર વિશ્વાસ કરીને તારે સહવું નહિ પડે, અસ જોટવું જ હું કહેવા માગું છું.”

નવાનદુખતની આંખો સજળ બની ગઈ હતી. એણે કવાતના હાથને પોતાના હાથમાં લઈને મસળતાં કહ્યું : “સ્વામીની આરાધના ઉલ્લંઘનનો વિચાર સરખો મારા હૃદયમાં આવી શકતો નથી. હું તો મારી અયોગ્યતાના કારણે અંકાય. અનુભવતી હતી. જે આ અકિંચન સ્ત્રીને આપ ધૂળ પરથી ઉઠાવીને જોડે મૂકવા માગો છો તો હું ના નહ પાડું. હું તો સદા સ્વામીની સેવામાં રહીશ.”

પ્રકરણ ૨૭ : પુનઃ સિંહાસન (ઈ.સ. ૫૦૦)

જાણું એ પોતાની આસપાસ બનનાર ઘટનાઓથી સાવ અપરિચિત હોય એમ તિગ્રા અત્યારે પણ એની એ જ મંદ ગતિએ વહેતી હતી. અને આખરે તિગ્રા માટે આ કંઈ નવી વાત નહોતી જ. હજારો વર્ષથી એ રક્તરનાન અને વિજયોત્સવથી ટેવાયેલી હતી. પરંતુ તરૂપોન

નગરની નિદ્રા ઊડી ગઈ હતી. ક્યારેક એને ક્વાતના આક્રમણનો ભય લાગતો હતો. એથી પણ વધારે ચિંતાનું કારણ હતા હેફતાલો, જેમનું ઉપનામ 'સ્વેત હૂણ' નગરજનોના નસેનસમાં ભયનો સંચાર કરતું હતું. હૂણોથી ફૂરતામાં ઓછા ન હોવાને લીધે જ તો એમનું નામ સ્વેત હૂણ પડ્યું હતું. શું તસ્પોન નગરને જીતીને જ તેઓ જાં પી જશે? જો કે તેઓ ક્વાતને સહાય કરવા આવ્યા હતા એ ખરું, પરંતુ ક્વાત કાંઈ એમનો સરદાર નહોતો. તસ્પોનનો વૈભવ એમને છૂંટ ચલાવવાનું પ્રલોભન, આપશે જ, અને કોઈ પણ એક હૂણનું એક પણ લોહીનું ટીંપુ આખા નગરને ભસ્મસાત કરી નાખવા માટે પૂરતું બહાનું બની રહેશે. આવો ભય તસ્પોનના દરેક વર્ગના લોકોમાં જવાયેલો હતો. જેમણે ક્વાતને રસ્તાનો ભિખારી બનાવવામાં જોર-શોરથી આગળ પડતો ભાગ ભજવ્યો હતો તેમની સ્થિતિ તો આથી પણ વધુ દયાજનક હતી. તેઓ કયા મોંએ ક્વાત પાસે ભિક્ષાની યાચના કરી શકે? નમ્ર સ્વભાવના ક્વાત અને એથી પણ વધુ નમ્ર સ્વભાવના એના ગુરુજી મન્દક પાસેથી તેઓ થોડીથોડી આશા સેવતા હતા, પરંતુ ત્યાં પણ એમની કરુણી એમને જાંપવા દેતી નહોતી.

પ્રાસાદદુર્ગમાં નિઃસ્તબ્ધતા જવાઈ હતી. અત્યારે પણ એ માનવીઓ વગર સૂતો ન હતો. તેમ જ માનવીઓની અવરજવર પણ ત્યાં ચાલુ હતી, પરંતુ ત્યાંની હિલચાલ નિજીવ જેવી લાગતી હતી. લોકો જીભથી નહિ પરંતુ ધીમા ઇશારાથી એકબીજા પ્રત્યે પોતાનું કહેવાનું કહેતા હતા. સૌ સાશંક હતા; પ્રાણી પણ સુદ્ધાં આ વાતાવરણથી મુક્ત નહોતાં. આ વેળાએ સફેદ ઘોડા પર સવાર થઈને ધર્માધ્યક્ષ આતુરપત ગણ્યાગાંઠ્યા પરિચારિકા સાથે દુર્ગની અંદર પધાર્યા. દ્વાર-પાળોમાંથી કેટલાકે કમને એમને વંદન કર્યું, કેટલાકે જોયું ના જોયું કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો. ક્વાતને પદભ્રષ્ટ કરવામાં ધર્માધ્યક્ષનો મોટો હાથ હતો, જો કે એના માટે સૌથી વધુ બદનામ તો સૂઓ ગજનસ્પદાત બન્યો હતો. 'ધર્મ ભયમાં છે! ની ઘોષણા આ ધર્માધ્યક્ષ આતુરપતે જ

કરી હતી. એણે જ અહુરમઝદ, અમસારપદો અને ઇસ્તખ્રની દેવીના
સોગત ખવરાવ્યા હતા. એનો સફેદલાલ ચહેરો ફિક્કા પડી ગયો હતો,
છતાં હજી એના પરથી ગંભીરતા દૂર થઈ નહોતી.

દુર્ગના એક ખંડમાં એક નાનું શું આસન હતું. એના પર શહે-
નશાહ જામશાપ ઉદાસ મુખે બેઠો હતો. ઇરાની અમાત્ય અને ખીજા
રાજાઅમાત્યો બાજુમાં બેઠા બેઠા કોઈના આવવાની રાહ ઉત્સુકતાથી
જોતા હતા. ધર્માધ્યક્ષના આગમન સાથે જ સૌની આંખો એના પર
મંડાઈ. સામાન્ય વંદના પછી પોતાનું આસન સંભાળતાં જામશાપે
કહ્યું : “આપના આગમન અને સંમતિની અમે ઘણી અધીરતાથી
રાહ જોઈ રહ્યા છીએ. યુદ્ધનું ક્ષેત્ર કયાં છે એ કહેવું મુશ્કેલ છે, કેમકે
ગજનસ્પદાતના મૃત્યુ પછી આપણા સૈન્યના હૃદયમાંથી લડવાનો ઉત્સાહ
ઝોસરી ગયો છે.”

અન્યમનસ્કતાસહ આતુરપતે કહ્યું : “પરંતુ મારી પાસેથી
શાંતી આશા રાખો છો? ગજનસ્પદાત પછી ક્ષવાત અને મજદેના
ભારે કોપને પાત્ર મારા સિવાય ખીજું કોણ બનવાનું છે?”

મહાસેનાપતિ બોધ્યા અધીગાઈથી વચમાં બોલી બહો : “આવી
વાતોથી કશો લાભ નથી. આપણે સૌ એક નાવમાં બેઠેલા છીએ.
કોણ મોટો કે નાનો ગુનેગાર છે એનું માપતોલ કાઢવાનો કશો અર્થ
નથી. ઉત્તરના હજી એને પશ્ચિમના રોમનોએ આપણા સૈનિકબળને
એક ક્ષેત્રમાં એકત્ર કરવાની તક આપણને આપી નહિ.”

એક ખીજા સેનાપતિને મહાસેનાપતિની વાત અપ્રસંગિક લાગી.
એ બોલ્યો : “એ કોઈ નવી વાત નહોતી. ઉત્તર અને પશ્ચિમ બાજુનું
ધ્યાન રાખવા છતાં પણ અમે અમારા સૈન્યનો સૌથી મોટો ભાગ
હજીની સરહદ પર રાખ્યો હતો. ગજનસ્પદાતે કોઈ સહેલાઈથી પરાજય

અને બલિદાનનો સ્વીકાર કર્યો નહોતો. હવે તો યુદ્ધ નહિ પણ કબાતની વિજયોત્સવયાત્રા આરંભાઈ છે.”

જામારૂ વાતને ખિલકુલ આગળ લાંબાવવા માગતો નહોતો. એણે અધીરાઈથી કહ્યું : “ના, વિજયયાત્રા એના અંત પર પહોંચી છે. તરુપોત પહોંચવામાં હવે દિવસોની નહિ પરંતુ કલાકોની વાર છે. આપણે ત્રણ દિવસો સાવ નકામા ભાગ્યા. આપણી સમક્ષ હવે એ જ માર્ગ છે : કાં તો દેશ છોડીને ભાગી જવું; કાં તો આત્મસમર્પણ ! હું તમારા લોકોનો અભિપ્રાય જાણવા માગું છું. મારી વાત કહું તો હું બંને માટે તૈયાર છું.”

“હા, યુદ્ધનો ત્રીજો રસ્તો નકામો છે. એનો મને અનુભવ થયો છે.” શાહ અને એના મંત્રીઓને આતુરપતની આ વાત અવિશ્વાસનીય લાગી. ધર્મયુદ્ધના સૌથી મોટા પક્ષપાતી ધર્માધ્યક્ષ આતુરપતના મુખેથી આવા શબ્દો નીકળશે એવી આશા ડોઢાઈને નહોતી. પરંતુ ધર્માધ્યક્ષના આ શબ્દો ઉતાવળમાં ખોલાવા નહોતા એ પણ સૌ જાણતા હતા. આતુરપતે સૌના ચહેરા પર અવિશ્વાસની રેખા અંકિત થયેલી જોઈ કહ્યું : “ભાવિતી સામે શિર ઝુકાવવું જ સારું છે. સફળતાની ડોઢાઈ આશા ન હોય તો નિર્દોષ માણસોનું લોહી વહેવડાવવું નકામું છે.”

“અને મજ્જકીઓના હાથમાં ધર્મ હુમ્મ થઈ જશે તેનું શું ?”
જોઈયાએ વ્યંગમાં કહ્યું.

“ધર્મનો લોપ થવાની વાત ક્યાં છે ? એ તો ધર્મીઓનું બહાનું હતું. શું બામદાતપુત્ર અને એનો ગુરુ માની પણ અશો જરથોસ્તને નથી માનતા ? શું તેઓ અહુર્મજ્જની પ્રાર્થના નથી કરતા ?” જામારૂ આતુરપતને કંટાક્ષ કરતાં કહ્યું.

સાંભળ્યું ના સાંભળ્યું કરીને આતુરપતે કહ્યું : “ધર્મના વિશે વળી કોઈ વાર વાત કરવાની તક મળશે.”

જમારપ : “ત્યારે આત્મસમર્પણ અને પલાયન એ બેમાંથી કયો રસ્તો તમને લોકોને ઠીક લાગે છે?”

“આત્મસમર્પણનો માર્ગ અમારા બાદશાહ માટે વધારે લયને માર્ગ છે.” બોધ્યાએ કહ્યું.

જમારપ : “એ લય માટે હું તૈયાર છું. હું બધા દોષો મારા માથા પર ઝોલી લેવા તૈયાર છું. એની પરવા તમે ન કરો.”

બોધ્યા : “અમારા બાદશાહ રામનેની પાસે જઈ શકે છે.”

જમારપ : “તકની ફરીથી રાહ જોવા. ના, ફરીથી હું જુગાર ખેલવા માગતો નથી. એને બદલે હું ભાઈના હાથે આંખો ફોડવા કે એનો કેદી બનવાનું વધુ પસંદ કરું છું.”

આતુરપત : “ભાઈ ન તો આંખો ફોડશે ન તો કેદી બતાવશે.”

બોધ્યા : “કેમકે એ દિવસે અમારા બાદશાહે પોતાના ભાઈની આંખો ફોડવાની અને પ્રાણદંડ દેવાની ના ભણી હતી.”

જમારપ : “એ એની ઇચ્છામાં આવે તેમ ભલે કરે. સાસાની વંશને નિર્જાળ બનાવવામાં હું સહાયજૂત બનવા માગતો નથી.”

આતુરપત : “હું પણ આપણા બાદશાહના અભિપ્રાય સાથે સહમત છું, અને મારા માટે પણ ભાગીજૂટવાની નીતિને સ્વીકારતો નથી. ઘડપણમાં આ સફેદ વાળને લઈને જ્યાંત્યાં નાસતા ફરવા કરતાં આપણા ઇરાની દખ્ખામાં સૂઈ જવાનું હું વધુ પસંદ કરું છું.”

જમારપ : “આપણે માત્ર આપણી લાલહાનિની નજરે જોવાનું નથી. યુદ્ધને કોઈ પણ સ્વરૂપમાં ચાલુ રાખવું એનો અર્થ એ જ કે હુણોના કૂર હાથે તરખોનનો વિધ્વંસ. આપણા વિધ્વંસથી જો આપણા દેશ અને રાજધાનીને આપણે બચાવી શકીએ તો એનાથી ચડિયાતું કોઈ સત્કૃત્ય નથી.”

હેફતાલ સૈનિકો નાનામોટાં બજારો અને નગરો લૂંટવાથી સંતોષ અનુભવનારા નહોતા. એમની નજર તરપોત પર મંડાયેલી હતી. જેમના સંબંધીઓ અને કુટુંબીઓને પ્રાણ અને ધનની ક્ષતિ પહોંચી હતી તેઓ વૈરની લાવના હૃદયમાં છુપાવીને આજ સુધી રાહ જોતા ખેડા હતા. જે વેળાએ જામારૂપના દૂતે પહેલવહેલાં યુદ્ધના માર્ગને છોડી દેવાનો સંદેશો કવાતની પાસે પહોંચાડ્યો તે વેળાએ આવા લોકોમાં અસંતોષ છવાઈ ગયો હોવડ સુધી ભય હતો કે હેફતાલ સૈનિકો કદાચ ગ્રાહ્યો નહિ રહે જો કે બદલો લેવાની ઇચ્છાવાળાઓની જવાબાને શાંત કરવામાં અન્દર્જગરની શીતળ વાણીએ મોટો ભાગ ભજવ્યો :

“ ‘વૈરથી વૈર શમતું નથી.’ યુદ્ધનું આ વચન સાવ સાચું છે. વૈરના ચક્રને ચાલતું રાખવાથી કોઈ અંત આવતો નથી. આપણે એનો અંત અહીં આપણી ઉદારતા દર્શાવીને આપવો જોઈએ. જે દુષ્ટના સ્વભાવમાં પરિવર્તન આણી શકાતું નથી, અને આગળ જતાં એ ફરી ભયનું કારણ બને છે તો પણ જનકલ્યાણ એમાં છે કે વૈરનો બદલો પ્રેમથી લેવામાં આવે, સામૂહિક રૂપમાં લેવો એ કદી દિતકર બનતું નથી. ”

શુદ્ધ રાજનૈતિક દૃષ્ટિથી જોનાર વ્યક્તિઓ અન્દર્જગરના આ વિચારો સાથે સહમત થઈ શકતી નહોતી. સિયામપ્શ જ્યારે દેરેસ્તદીનને લક્ષમાં લેવાનું કહ્યું અને એના પર ઊારનારી આફતોનું વર્ણન કર્યું ત્યારે અન્દર્જગરે કહ્યું : “ જો દેરેસ્તદીન આટલા નાના ક્ષેત્રમાં સફળ ન થઈ શકે તો મજદદ અને સિયામપ્શ અમર તો નથી ને ! તેઓ ક્યાં સુધી એનું રક્ષણ કરી શકવાના હતા ? માન કે તમારા અવલંબનથી જ આગળ વધનાર દેરેસ્તદીન કોઈ પણ દિવસ આ ધરતીમાં પોતાનાં મૂળ નાખી શકે એ બાબત મને વિશ્વાસ ખેસતો નથી. આપણે તો નિમિત્ત માત્ર છીએ. એવું પણ બને કે

આપણે પૃથ્વી પર સમાનતાનું રાજ્ય સ્થાપવામાં કેટલેક સુધી સફળ
 બનીએ, અને પછી વિરોધી શક્તિઓ એનો ખ્વંસ કરી દે, એટલે
 શું એની સાથે જ આપણા સિદ્ધાંતો અને ઉદ્દેશોનો સદા માટે અંત
 આવી જનાર છે? મારી માન્યતા તો જુદી છે. જૂખને શાંત પાડવા
 માટે આહારની આવશ્યકતા રહે છે, ઠંડીમાં ગરમ પોષાક અને
 ખોરાકની જરૂર પડે છે, એવી જ રીતે દુનિયામાંથી દુઃખોને દૂર કરવા
 માટે માનવી માત્રમાં સમાનતા-ભોગોની સમાનતા, કામોની સમાનતા
 સ્થાપિત કરવી એ જ એક માર્ગ છે. અસમાનતામાં મૂડીભર લોકો જ
 સુખી રહી શકે છે અને એ મૂડીભર પણ નિશ્ચિંત જીવન ગાળી શકતા
 નથી. ઝેરના ભયે થાળી સામું પ્રત્યેક પળે વહેમભરી નજરે જોઈને
 આવું, ઇનામપના પ્રદારના ભયે અનિશ્ચિંત પધારીમાં સૂઈ રહેવું :
 એને સુખનું જીવન કહી શકાશે ખરું? માનવી જ્યારે સર્વવ્યાપક
 સુખની ચિંતા કરશે ત્યારે જ એ આ નિશ્ચય પર આવશે કે સૌ સુખી
 હશે તો જ હું સુખી રહી શકીશ. હું અને મારાનો ખ્યાલ છોડીને,
 વિશ્વને એક કુટુંબ બનાવીને એમાં સમાનતાની સ્થાપના કરવી એ જ
 સર્વ રોગોની એક માત્ર દવા છે. આજે આપણે પ્રયત્નો કરીએ છીએ
 એમાં આપણે નિષ્ફળતા મળે એ પણ સંભવિત છે કે ભવિષ્યના
 મધુન્સ્વમદબ્દાઓને આપણા પ્રયોગોની કશી ખતર પણ ન પડે, તો
 પણ જે સત્ય છે તે સુવાઈ જવા છતાં ફરી પાછું પ્રગટ થશે.
 અમારો નાખેલો પાથો પુરાઈ જવા છતાં ફરી નવા હાથ અને નવા
 મયજ એના પર કામે લાગી જશે અને જ્યાં સુધી અમે નિર્ધારેલો
 લઘ્ય મહેલ ઊભો નહિ થાય ત્યાં સુધી પગ વાળીને બેસશે નહિ.”

જમારૂંપના આત્મસમર્પણની વાત સાંભળીને તરપોતવાસીઓનું
 ખરાબ સ્વપ્ન દૂર થયું. ભૂરી, કાળી અને મોટી મોટી દાદીઓવાળા
 હેફતાલોએ નાગરિકોના મનમાં ભયનો સંચાર જરૂર કર્યો હતો,
 પરંતુ શાંતિભંગ કરતી યુદ્ધની નોખત ગડગડી નહિ. હાથ બાંધીને,
 જાતે ફેરી પાતીને સામા આવીને જમારૂંપનાં બંધનોને કબાલે સ્વહરતે

ખોલી નાખ્યા અને ગદમદ બનીને એને છાતી સરસો ચાંધ્યો. પરંતુ
ન્યારે ક્વાતે ધર્માધ્યક્ષને પણ માફી બક્ષી ત્યારે તો લોકો ચકિત
બનીને એની પ્રશંસા કરતાં ચાક્યા નહિ.

ક્વાત બીજી વાર સિંહાસન પર બેઠો. હવે આખા ય ઇરાનમાં
શાંતિ હતી; બળબળથી સ્થપાયેલી શાંતિ નહિ, પરંતુ સ્વેચ્છાથી
છવાયેલી શાંતિ. હા, કેટલાક સ્થાપિત હિતોને ધક્કો પહોંચ્યો, કેટલાક
અત્યાચારીઓને પોતાના અત્યાચારનું ક્ષેત્ર પણ છોડવું પડ્યું. છતાં પણ
આગની જ્વાળાઓ અને ખૂનની નદીઓ સમગ્ર દેશમાં પ્રસરવાને
જે ભય હતો તે સાચો ન પડ્યો. ક્વાતનું શાસન અને અન્દર્જગરના
મધુર સ્વપ્નની સ્થાપના માટે આથી વધુ સારી શરૂઆત બીજી કઈ
હોઈ શકે ?

પ્રકરણ ૨૮ :

છવાતી ઘટાઓ (ઈ. સ. ૫૧૬)

શરદના પાંચ મહિના પછી વસંત પણ હવે ગ્રીષ્મમાં
પલટાઈ રહી હતી. અંગૂરની લતાઓમાં એનાં પર્ણ જેવી જ લીલી
જમ અંગૂરના ગુચ્છ લટકતા હતા. સફરજનનાં ફળ પર આછી લાલીને
ક્યાંક ક્યાંક જ આરંભ થયો હતો. ફૂલમાં ગુલાબ પોતાની શોભા
અને સુગંધથી પરિપૂર્ણ થયાં હતાં. ક્યાંક ક્યાંક લીલી ધરો (ધાસ)ની
ક્યારીઓ મખમલની લીલી જાળમની જેમ ખિંચાયેલી હતી. એના
પર બેસવાથી મખમલ જેવો જ સુંવાળો સ્પર્શ અનુભવાતો હતો.
પાસે વહેતી નહેરના પારદર્શક નીલા જળ પાસેના આ ધાસ પર
બેસવું એ જ એક આનંદનો વિષય હતો. સંધ્યાટાણે પશ્ચિમ
દિશાને લાલ રંગે રંગી એક બાજુ સૂર્યનું રકતવર્ણું મંડળ લુપ્ત
થવાની તૈયારીમાં હતું ત્યારે બીજી બાજુ પૂર્વની ક્ષિતિજ પર પૂર્ણ
ચંદ્રનું આગમનની સંભાવના હતી. આ બંને દિગોળ પરથી

પક્ષીગણ પોતાના માળા પર પહોંચી જઈને રાત્રિના મૌન અને વિશ્રામ પહેલાં કલરવ કરતા હતાં; હા, એ ભયંકર ધ્વનિને કલરવ કહી શકાય એમ તો નહોતું જ. બગીચાને શણગારવામાં સાદગી અને સુંદરતા બંનેનું સંમિશ્રણ કરવામાં આવ્યું હતું, કેમકે અહીં કલા અને શ્રમ બંનેએ એક સાથે જ નિવાસ કર્યો હતો.

બગીચાની અંદર સુંદર ભવનમાં સ્ત્રીપુરુષો આવતાજતાં નજરે પડતાં હતાં. એમાં બધા રક્તવસ્ત્રધારીઓ નહોતા. કેટલાકેએ અંદર પહેરેલા સફેદ કુરતા પર સૂતર કે ઊનની પવિત્ર ગુસ્તી બાંધેલી હતી. બહાર એમના દેહ પર અંગરખ, પાયજામો અને જોડા હતા. ખભા પર કીમતી ખેસ હતા. એમના માથે અણીદાર લાંબી ટોપીઓ હતી. સ્ત્રીઓએ પોતાના હીલા કુરતા પર સફેદ અંગરખા પહેર્યાં હતાં. એમના વાળની એક લટ આગલી બાજુ લટકતી દેખાતી હતી, જ્યારે બાકીનો ફેશકન્નાપ પીઠ પર ખુલ્લો પડ્યો હતો. કેટલીક સ્ત્રીઓના દેહ પર સાધારણ ફૂલો વિના બીજું કોઈ આભૂષણ નહોતું, જો કે થોડીક બીજી સ્ત્રીઓ આમાં અપવાદરૂપ પણ હતી. એમના ગળામાં સોના અને રતનના હાર, કાનમાં કર્ણફૂલ, હાથમાં કંકણ અને પગમાં પાવડીઓ હતી.

બગીચાના એક છેડે, નહેરના કિનારા પરના હરિયાળા મેદાનમાં સિયાબખ્શ અને મિત્રવર્મા કેટલાય વખતથી મેઠા હતા, અને સૂર્યાસ્ત થવા છતાં પણ ઊઠવાનું નામ લેતા નહોતા. વરસોથી બંનેને આટલો વખત ભેગા ખેસવાની તક મળી નહોતી. સિયાબખ્શે પંદર વર્ષથી પોતાનું હૃદય ખોલ્યું નહોતું. મિત્રવર્માએ ફરિયાદ કરવાથી સિયાબખ્શે કહેવું શરૂ કર્યું : “મિત્ર, એવું ન સમજશો કે હું એવી ઘડીએ કંખતો નહોતો, પરંતુ અમારા પશ્ચિમ અને ઉત્તરના પાડોશીઓ તક આપતા નહોતાં.”

“પશ્ચિમના શત્રુઓ તો ઈરાનીઓ હમેશાં માટે તીક્ષ્ણ કાંટા રૂપ છે.”

“કાંટા છે એ ખરું, પરંતુ એક સમયે અમારી પાશ્ચાત્ય સરહદ સૌથી વધુ સુરક્ષિત પણ હતી. યવનો અને અમારા દેશની વચ્ચે વિશાળ સમુદ્ર હતો.”

“જેના પર અલેક્ઝાન્ડરે પોતાનું વર્ચસ્વ સ્થાપ્યું.”

“વર્ચસ્વ સ્થાપ્યું એમ જ કહેવું જોઈએ. અલેક્ઝાન્ડરે સમુદ્રની એ બાજુની પૃથ્વીના ભાગને માત્ર ઇત્યો જ નહોતો, પરંતુ એણે ત્યાં લાખો નગર પણ વસાવી દીધાં. એમાં યવન સૈનિકો અને નાગરિકો લાખોની સંખ્યામાં આવીને વસ્યા હતા. આવી રીતે અમારી ભૂમિ યવનોની ભૂમિ બની ગઈ. જ્યાં આજે યવનોના વારસદાર રોમનો પર આક્રમણ લઈ જવા માટે અનુલ્લંઘનીય સમુદ્ર પાર કરવો પડશે ત્યાં રોમનો પહેલેથી જ સમુદ્ર પાર કરી અમારી પડખે આવીને બેસી ગયેલા છે.”

કુદરતી સરહદ શનુથી રક્ષણ કરવા માટે બહુ મદદગાર નીવડે છે. પરંતુ ઈરાન માટે તો ઇતિહાસનું આ વિધાન ઊલટું સાબિત થયું છે. જોકે આ વિધાનને માત્ર દૂર કહી શકાય એમ નથી. જો કુદરતી સરહદો અનુલ્લંઘનીય હોય તો દેશની અંદર રહેનારી જાતિઓ કૂપમંદુક બની જતી. યુદ્ધ હોય કે મિત્રાચારી, પરંતુ કોઈ પણ રીતે દેશનો એકમેક સાથે સંપર્ક પ્રગતિ કરવામાં મદદરૂપ નીવડે છે.

“પરંતુ યુદ્ધ માનવીને દુષ્ટ બનાવે છે. તમે રોમનોના નગર અમિદાના યુદ્ધ વિશે નહિ સાંભળ્યું હોય.”

“હા, રોમનોનો અમારા પર એ બહુ મોટો વિજય હતો.”

“અને બહુ મોંઘો વિજય હતો. આ વિજય થોદોસિયા જેવો નહોતો. તિગ્રાના પ્રવાહની મદદનો લાભ તો આ વિશાળ નગરને મળતો જ હતો. ઉપરાંત, રોમનોના જે અજોય દુર્ગમાં કેસરના સૌથી

બહાદુર યોદ્ધાઓને એકઠા કરવામાં આવ્યા હતા તે દુર્ગ પણ અહીં જ હતો. અમારા સૈન્યને આવી ટક્કર તો ક્યાંય ઝીલવી પડી નહોતી. અમિદાના યુદ્ધ આગળ ગજનસ્પદાતનું યુદ્ધ પણ એક રમત માત્ર હતું. એના વિશાળ દરવાખો અને મજબૂત દ્વીવાલો પરથી વરસાદનાં ટીપાંની માફક તીવ્ર વરસતાં હતાં. અમારે બહુ મોટું નુકસાન વેઠવું પડ્યું. જ્યારે અમે દરવાજો તોડીને અંદર દાખલ થવાને શક્તિમાન થયા ત્યારે અમારાથી પણ સંખ્યામાં વધારે એવા હેફતાલ સૈનિકો પર કાબૂ રાખવાનું અમારા માટે મુશ્કેલ બન્યું. એમણે ગલીઓ અને સડકોને મુડદાઓથી ભરી દેવાનું શરુ કર્યું. વૃદ્ધ ઈસાઈ ધર્મગુરુએ શહેનશાહની પાસે પહોંચી જઈને આ અત્યાચારોને બંધ કરવા માટે કહ્યું : “ અમિદા તમારા હાથમાં આવે એવી ભગવાનની ઇચ્છા હતી. પરંતુ એમાં લોહી રેડવાની શી જરૂર છે ? ” શહે અત્યાચારોને તુરત બંધ કરાવ્યા. હજારો સ્ત્રીપુરુષોને ગુલામ બનાવીને દેશ છોડવા માટે તૈયાર કરવામાં આવ્યાં હતાં, એમને પણ પોતપોતાના ઘરે પહોંચતા કરવાની આજ્ઞા કરી. અમારા સેનાપતિ ગુલનારે માત્ર લડવામાં જ બહાદુરી ન દેખાડી, પરંતુ સહન્યતાપૂર્ણ શાંતિ સ્થાપવામાં પણ એણે પોતાની યોગ્યતાનો પરચો બતાવ્યો. ”

“ અમિદાના વિજય પછી દૈસર સાથે સાત વર્ષની સંધિ કરી એ સારું જ કર્યું હતું. ”

“ અમે એના માટે લાચાર હતા. રામનો માત્ર શત્રુનું નહિ પરંતુ યુદ્ધિનું પણ યુદ્ધ ખેલતા હતા. જો હેફતાઓને વચન આપેલા પૈસા નહિ મળે તો તેઓ ઈરાનમાં લૂંટફાટ ચલાવશે એમ તેઓ ધારત હતા. એટલે તેઓ પોતાના વચનમાં પણ નામુક્કર ગયા અને રામ પાસેથી પૈસા વસૂલ કરવા માટે અમારે યુદ્ધ ખેલવું પડ્યું. અમિદા જ્યારે પડ્યું ત્યારે રામનોએ ઉત્તરના હૂણ-રખડુઓને ઉશ્કેર્યા અને ઉતાવળે સંધિ કરવાની અમને ફરજ પડી. રખડુ જાતિઓ સૌથી ભયંકર અને અજ્ઞેય શત્રુઓ હોય છે. ”

“કેમકે તેઓ માનવટોળું નથી હોતા, પણ તીડોનું ટોળું હોય છે! એમનો સંહાર કરવો સહેલો નથી.”

“સંસ્કૃતિમાં પ્રગતિ કરીને માનવી પોતાના માટે કેટલાય નિયમો રચે છે. પરંતુ રણોમાં, જંગલોમાં અને કુંગરોની ખીણોમાં વસનાર આ રખડુ જાતિઓ કેઈ પણ જાતનું નિયમબંધન સ્વીકારતી નથી. અમે ઉત્તર પ્રદેશના હૂણોને દાખી દઈને અમારી જાતને નિશ્ચિંત માની હતી, પરંતુ ખીજેજ વર્ષે (ઈ. સ. ૫૧૫) ખીજા હૂણો કોણ જણે ક્યાંથી પેદા થયા. આ લોકો ઉત્તરના મુલકને પગ તળે કચકતા, નગરો અને ગામોને, લૂંટતા હિમ(કોહકોહ) ઉજ્જડ કરતા તિથાના ઉપરના કિનારા સુધી પહોંચી ગયા.”

મિત્રવર્મા: “ઉત્તરનાં અજ્ઞાત સ્થાનોમાં કોણ જણે ક્યાં આ બધાઓ છુપાઈને રહે છે!”

“અજ્ઞાત હોવા છતાં એટલું તો જ્ઞાત છે કે ઉત્તરમાં જંગલી રખડુ જાતિઓ રહે છે. લૂંટતી સ્વાભાવિક ઇચ્છા, દુકાળનું આક્રમણ તેમજ અંદરઅંદરના યુદ્ધમાં પરાજય: આ ત્રણ વસ્તુઓ એમને દક્ષિણ આવું પ્રયાણ કરવા ફરજ પાડે છે.”

“માત્ર ઈરાનની સમગ્ર સરહદ જ એમનાથી વૃજતી નથી, પરંતુ હિંદ પણ એમના હઠાથી મુક્ત નથી.”

“મિત્રવર્મા, માત્ર હિંદ જ નહિ, પણ રોમનોને પણ ઉત્તર આબૂથી એમનો ભય સદા રહે છે.”

સૂર્યના અસ્ત અને ચંદ્રના ઉદય સુધી અને મિત્રોનો આવી રીતનો વાર્તાલાપ ચાલુ રહ્યો. આ સમયે સર્વશ્રેતા સમ્મિલન મંદ ગતિએ પાસે આવીને અટકી ગઈ અને ફરી એમના પર નજર માંડતાં બોલી:

“અને મિત્રોની ગુપ્ત વાતચીતમાં હું વિદ્યરૂપ બનવા નથી માગતી.”

“ઓહો સમ્મિક! મહારાણી સમ્મિક સુસ્વાગતમ્!” મિત્રવર્માના ઝડતાં પહેલાં જ સિયામખશે કમર ખેવડ વાળીને નમસ્કાર કર્યા.

“તમારી મહારાણીને એક બાજુ મૂકો. હું તો અહીં એક પૂર્વ-પરિચિતાના રૂપમાં આવી છું.”

“તો આવો, અમારી પૂર્વપરિચિતા ચંદ્રિકા, જેમાં તમને ભળવવાનો અધિકાર ન હોય એવી કોઈ ગુપ્ત વાતચીત થઈ રહી નથી.” કહેતાં મિત્રવર્માએ સમ્મિકને ઘાસ પર ખેસાડી અને વાત આગળ ચાલુ રાખી. અમિદાવિજય અને સખીરી હજોના પરાજયની વાત ચાલતી હતી.

અવાજમાં ગંભીરતા લાવીને સમ્મિક ખોલી : “જેયું નહિ, અમિદાવિજયે આપણા નગરોમાં કેટલું પરિવર્તન આણ્યું?”

“રોમન દાસીઓ મોટી સંખ્યામાં અમારા નગરોમાં આવી. એમની શ્વેત કાંતિથી અમારો મહેલ શ્વેતમયજ બની ગયો, કેમ?” મિત્રવર્મા ખોલ્યો.

“ના, મારું ધ્યાન એ બાજુ હતું જ નહિ. ગુલામી માનવતાનું કેવું કૂર કલંક છે! આપણા અન્દર્ગર અભારે કેટલા મર્યાદિત ક્ષેત્રમાં એના ઉચ્છેદ કરવામાં સફળ થયા છે! હું અહીં સ્નાનાગારોની વાત કરી રહ્યો છું.”

સિયામખશ : “સ્નાનાગાર શારીરિક સ્વચ્છતા માટે કેટલા જરૂરી છે! ઠંડીમાં અમારા નાગરિકો મહિનાઓ સુધી નહાવાનું નામ લેતા નહોતા. હવે ગરમ પાણીથી અને ગરમ ઘરમાં નહાવું એ એક શોખની વાત બની ગઈ છે. છતાં પણ અમારા મોખેદ એને ધર્મવિરુદ્ધ કહે છે.”

“ધર્મવિરુદ્ધ?” કાંઈક આશ્ચર્ય વ્યક્ત કરતાં મિત્રવર્મા ખોલ્યો, “શારીરિક સ્વચ્છતા ધર્મની વિરુદ્ધ! હા, પણ મારે આશ્ચર્ય પામવાની

જરૂર નથી. એક ધર્મ એવો પણ છે, જે કહે છે પાણીમાં પણ જીવ છે, એટલે નહાવાથી પાપ લાગે છે !”

“અમારા મોખેદ” સમ્મિક બોલી, “પાણીમાં જીવ છે એવું તો નથી કહેતા, પરંતુ એને અગ્નિની જેમ દેવ માને છે. એટલે નહાઈને એને મેલું કરવું એને પાપ ગણે છે, કવાતને અધર્મી ઠરાવવામાં આ પણ એક કારણ ગણવામાં આવે છે.”

“ગરમ પાણીથી નહાવું એ પાપ છે,” સિયાબખ્શ બોલ્યો, “કેમકે એથી જળદેવતા મહિન થાય છે. અગ્નિમાં મુડદું બાળવું એ પાપ છે, કેમકે એથી અગ્નિદેવતા કોપાયમાન થઈ જાય છે. આવા ધર્મ માટે તો શું કહેવું ?”

“હા, મિત્રવર્મા, કદાચ તમને ખબર નહિ હોય કે સિયાબખ્શ પોતાની મૃત પત્નીને કાગડાગીધડાં આગળ નાખી દેવાને બદલે જમીનમાં દાટી દીધી, એટલા જ માટે મોખેદોએ એને અંદર અંદર બદનામ કરવો શરુ કર્યો કે એ દેવતાઓને નથી માનતો !”

“અને મિત્રવર્મા, હું તો હિંદુઓ, શકે અને રોમનોના ઉત્તરના પાડોશીઓની અસિદ્ધાહની પ્રથાને પસંદ કરું છું. જે અગ્નિમાં બાળવાથી અગ્નિદેવતા અપવિત્ર બની જાય છે તો દખ્ખામાં નાખી દેવાથી સક્ષાત વાયુદેવતા સડતા મુડદાની દુર્ગંધને લીધે ભયંકર રૂપમાં અપવિત્ર બને છે. પરંતુ આ મોખેદોને સમજાવે કેણું ?”

“એમણે તો જાણે બુદ્ધિને વેચી નાખી છે !”

“ના સમ્મિક, એમણે બુદ્ધિ વેચી નાખી નથી.” સિયાબખ્શ બોલ્યો, “મોખેદો પોતે બુદ્ધિહીન નથી, પરંતુ તેઓ ખીજાઓને મૂર્ખ બનાવીને પોતાનું કામ કાઢવા માગે છે. લોકોની વંશપરંપરાગત માન્યતાઓ અને શ્રદ્ધાઓ એટલે ધર્મ. આવા ધર્મને પોતાનું હથિયાર બનાવીને પોતાનું કામ કાઢી લેવા માગે છે.”

“શું આપણે ઉતાવળ તો નથી કરી?” મિત્રવર્માએ પૂછ્યું.

“આપણે ઉતાવળ કરીએ કે વિલંબ કરીએ, મોખેદો પોતાના પ્રભાવને ઝોઝો કરવા માગતા નથી. કેમકે એના લાંબે તો તેઓ સામન્તો જેવા વૈભવવિલાસને ભોગવી રહ્યા છે. ધર્માધ્યક્ષ ગુલનાજની રમત બહુ ઝાંડી હોય છે. જોતા નથી નવાનદુખતના પુત્રની શિક્ષા-દીક્ષા પર કેટલું ધ્યાન આપવામાં આવે છે?”

મિત્રવર્મા: “ગુલનાજ બાણે છે કે ખુશરોની માતા પ્રત્યે ક્વાતનો વિશેષ પક્ષપાત છે.”

“ના, એમાં મને વિશ્વાસ નથી.” સમ્મિતે ભારપૂર્વક કહ્યું.

“કેમકે તમે માત્ર ક્વાતની પત્ની જ નથી પરંતુ સહોદરા પણ છો. તમે અદ્ભુત સાહસ ખેડીને વિરમ્મતિદુર્ગમાંથી ક્વાતનો ઉદ્ધાર કર્યો હતો.”

“મિત્ર, એમાં તમે પણ ઝોઝો ભાગ ભગવ્યો નથી!”

મિત્રવર્મા: “સિયાખખ્શનો સંદેહ પાયા વગરનો નથી. સંભવ છે, શાહ હજુ દૂર સુધી ન ગયા હોય, છતાં પણ મોખેદો અને સામન્તોની ફેટ નીતિથી સાવધાન રહેવાની જરૂર છે.”

“અને કાખૂસ?” સમ્મિતે બોલી.

મિત્રવર્મા: “અન્દજંગરના શિક્ષણે યુવાન કુમારને સર્વગુણ-સંપન્ન બનાવી દીધો છે એમાં કોને શંકા ઉદ્ભવે એમ છે? પોતાના પાટવી કુમાર માટે શાહને અભિમાન છે. આજે આખા દેશમાં જળાશયો, નહેરો, રાજમાર્ગો, પુલો, ચિકિત્સાલયો, નિશાબો અને નવાં નગરો બનાવવાની ધૂનમાં શાહ બધું જ ભૂલી ગયા છે અને

કાબૂસ આ કામોમાં એમનો જમણો હાથ ખતી ગયો છે. પરંતુ આમ છતાં પણ મોખેદો નિરાશ થયા નથી.”

સિયાબખ્શ : “અને જ્યાં સુધી શાહ આપણા અન્દજગરના માર્ગદર્શન પ્રમાણે ચાલશે ત્યાં સુધી કોઈ ભય નથી એ પણ હું માનું છું. પરંતુ આપણે સારી રીતે ધ્યાન રાખવું જોઈએ કે ગુલાનજ આતુરપત નથી, હળતી ઉમ્મર જુવાની નથી.”

પ્રકરણ ૨૯ :

અંતનાં લક્ષણ

મહાસેનાપતિ સિયાબખ્શના ભવ્ય પ્રાસાદની રોનક અત્યારે પણ એવી જ હતી. મુખ્ય દરવાખની અંદર પેસતાં જ સરુનાં સુંદર વૃક્ષો અને ગુલાબ તથા જૂંધાનાં ફૂલોથી શોભી ઊઠતા ક્યારાઓ નજરે પડતા હતા. ધ્રુવારાની આસપાસ અત્યારે પણ મધુર વિહરતા હતા. આમ છતાં પણ આશંકાભરેલી ભયની છાયા પણ એક વિલક્ષણ નિઃસ્તબ્ધતાના રૂપમાં એમને ફેલાયેલી હતી.

બહારની ઉદાસીનતાની પ્રતીતિ પ્રાસાદની અંદર એથી પણ વધુ થતી હતી. મહાસેનાપતિના અંતઃપુરનાં પરિચારકપરિચારિકાઓ પૂતળાની પેઠે આમતેમ ફરતા હતા. તેઓ ખીંચને જે કંઈ પણ કહેવાનું હતું તે માત્ર ઈશારાથી સમજાવતા હતાં. મહાસેનાપતિનું દરબારગૃહ સ્તુન પડ્યું હતું. માત્ર એક ખંડમાંથી કાંઈક ચૂપકીદીનો અવાજ જરૂર સંભળાતો હતો. અહીં સિયાબખ્શ, મિત્રવર્મા અને ઈસાઈ મહંત બાબન કોઈ ગંભીર ગુફ્તેગોમાં મગ્ન થઈ બેઠા હતા. બાબન કહેતો હતો : “પરંતુ આપણા નામદાર શહેનશાહ હજીય કોઈ રસ્તો કાઢવા માગે છે.”

“વરુઓના હાથમાં સોપાને રસ્તો કઢાય નહિ” સિયાબખ્શ બોલ્યો.

“પરંતુ એ વાતને જવા દો. સિયાબખ્શના હૃદયમાં ભયને સ્થાન છે જ નહિ.”

“મહાસેનાપતિજી! એની તો આખા ઈરાનને ખબર છે,” બાબનને અચકાતાં અચકાતાં કહ્યું.

“આવો, આપણે સાફ દિલથી નિઃસંકોચપણે આપણા વિચારોને દર્શાવીએ. અનિષ્ટથી હું ડરતો નથી. મારા કે મિત્રવર્મા તરફથી આપને અનિષ્ટનો ભય હોઈ શકે જ નહિ. દરબારની દોરંગી વાતો કસ્વાનો આ અવસર નથી. જે શહેનશાહ વિશે મારી કોઈ ફરિયાદ હોય તો તે માત્ર એમના વૃક્તિ વિશે જ છે.”

“એ વૃક્તિને જ અમારા દેશમાં પણ એક અનર્થ ઊભો કર્યો હતો,” મિત્રવર્મા બોલ્યો : “કદાચ હિંદના મહાકાવ્ય રામાયણના રામ અને એમના પિતા દશરથની કથા તમે સાંભળી હશે ?”

સિયાબખ્શ : “હા, એ જ કથાનું અહીં પુનરાવર્તન થઈ રહ્યું છે. યુવરાજ શહેનશાહનો પાટવી પુત્ર છે એની યોગ્યતામાં કોઈ ને શંકા છે ખરી ?”

બાબન : “ના, કોઈ ને નથી.”

સિયાબખ્શ : “હા, એક ફરિયાદ થઈ શકે છે કે એની શિક્ષા-દીક્ષા અન્દર્જગરના હાથ નીચે થઈ, એના પર દેરેસ્તદીનની મોટી અસર છે. પરંતુ આ ફરિયાદ શહેનશાહ નથી કરી શકતા, કેમકે છેવટે યુદ્ધરાજને અન્દર્જગર પાસે મોકલ્યો કોણે ?”

બાબન : “પિતાએ જ વળી !”

સિયાબખ્શ : “અને માતાએ પણ, જે શહેનશાહની પત્ની જ નથી, સાથે સહોદરા પણ છે. સાસાની સિંહાસન પર યુવરાજનો અધિકાર કાંઈક ચડિયાતો છે. એની રજોમાં માતાપિતા ઉભય પક્ષે

અર્દશીર આપઠાનનું લોહી વહે છે. મોખેદોના મોખેદ ગુલનાજે તો આ વિચાર કરવો જ જોઈ એ, કેમકે ટાણેમેટ જે દરેક વખતે એ લોહીની પવિત્રતાને આગળ ધરે છે.”

“એ તો અધી મતલબની વાતો છે.” આજને કહ્યું, “હું તો મારે તમારા સામે સંકાય વગર ખરેખરે કહીશ.”

“હા,” મિત્રવર્મા વચમાં ખોલી ઝડપે, “ગુલનાજના કાપને પાત્ર આજે મજદકી અન્યા છે, તો કાલે એનું કાપવજ તમારા પર પડશે.”

આજન : “અમે આ વાત સારી પેટે જાણીએ છીએ. અમંની અને ઇશ્વર ગુણ) ઇસાઈએને મજદયસ્તી ધર્મમાં પાછા લાવવા અહુ દયાળુ થઈ રહ્યું છે.”

સિયાખખશ : “જો કાખૂસ (યુવરાજ) શહેનશાહની કોઈ સાધારણ સ્ત્રીનો પુત્ર હોત તો પણ મારી સહાનુભૂતિ એના પ્રત્યે જ હોત, કેમકે હું ગુણને પ્રધાનતા આપું છું. પરંતુ અતાવો, કાખૂસ કઈ માતાનો પુત્ર છે?”

“સમ્મિકતા! ખુદ શાહની સહોદરાનો!” આજન ખોલ્યો.

“હા, એણે બાઈના માટે માથું હથેળીમાં રાખીને કામ કર્યું; આવું કામ બાગ્યે જ કોઈ સ્ત્રીએ કર્યું હશે. હું તો ત્યાં સુધી કહીશ કે સમ્મિકતા સાહસ અને પ્રાણોત્સર્ગની ભાવના આગળ અમારા દૃઢ પણ કાંઈ જ નથી. મારા મિત્ર આ વાતમાં મારી સાથે સહમત થશે એવી હું આશા રાખું છું.”

“હા, સાવ સાચી વાત છે.” કહીને મિત્રવર્માએ સિયાખખશની વાતનું સમર્થન કર્યું.

“અને આજે ખુરાસાનની પેલી સ્ત્રીના પુત્ર માટે કાખૂસનું અલિદાન દેવાઈ રહ્યું છે. જો કે મારા હૃદયની ભાવનાઓ એ જ છે,

પરંતુ હું એમના પ્રવાહમાં તણાવો નથી. રોમનો કેસર ખુશરોને પોતાના પુત્ર તરીકે સ્વીકારી લે, એ મારા હાથની વાત નહોતી. સોરેને મારા વિરુદ્ધ શાહના ખોટા કાન ભર્યા છે કે મેં જ એવું કરાવ્યું.”

“મને ખબર છે,” યાજ્ઞન બોલ્યો, “ભાણેજીને મારનાર મહાસેનાપતિ નહોતા. કેસર જુસ્તીનને એવું ન કરવાની સત્તા આપનાર મંત્રી પ્રોકલોસ હતો. એણે એને ‘આ તો જંગલી લોકોની પ્રથા છે’ કહીને ભડકાવ્યો.”

“અને માહપતની વાત માનીને શહેનશાહ કેસરના નકારના માટે મને અપરાધી ગણે છે. પછી કેવી રીતે કહો છો કે શહેનશાહ કોઈ રસ્તો કાઢવા માગે છે?”

“હજુ પણ તેઓ વીર સિયામખ્શને ભૂલ્યા નથી.”

માત્ર નિદ્રાની પળમાં જ. એ સિવાય એમના માટે સિયામખ્શ ભુત્રાઈ ચૂકેલો છે એમને તો માત્ર એક જ વાતની ધૂન છે કે મોટા પુત્ર કાખૂસ અને વચેટ પુત્ર જસને વંચિત રાખીને પોતાની નાની રાણીના પુત્રને કેવી રીતે ગાદી પર બેસાડવો! આ માર્ગમાં જે જે આડા આવે તે તે બધા એમની ચહેરાની ખોઈ બેસે છે.” કહેતાં સિયામખ્શનો ચહેરો લાલ થઈ ગયો.

સિયામખ્શના કથનની યાજ્ઞન પર અસર થઈ. આગળ કહેવાનું એને કંઈ સૂઝતું નહોતું, એટલે એની એ જ વાતનું રટણ કરતાં એ બોલ્યો, “શહેનશાહ કોઈ રસ્તો કાઢવા માગે છે.”

“એ એમની શક્તિ બહારની વાત છે.” સિયામખ્શે બાર દેતાં કહ્યું, “મને મારા માટે તો કંઈ અફસોસ નથી. મૃત્યુ એ તો જીવનનું મૂલ્ય છે. અફસોસ તો એ વાતનો છે કે જે સ્વર્ગને પૃથ્વી પર ઉતારવાનું માત્ર સ્વપ્ન જ અમે જોતા નહોતા, પરંતુ એનો અંકુર પણ અમે ઉગાડ્યો હતો તે હવે પગ હેઠળ ઘુંદાઈ જશે.”

મિત્રવર્મા : “ પરંતુ, સત્યનો અંકુર કદી પણ પગ હેઠળ છુદાઈ જવાનો નથી. એક વાર જમીન હેઠળ દટાઈ જવા છતાં પણ એ ફરી ઊગી નીકળવાનો છે. ”

સિયામખશ : “ અન્દર્જગરનાં આ વચનો મને વધુ દઢ કરે છે. માનવ માત્રની અંધુતા અને સમાનતાની સ્થાપના, માત્ર ભાવના-જગતમાં જ નહિ પરંતુ વસ્તુજગતમાં પણ, માત્ર એ એક જ સુખનો માર્ગ છે. ”

આ જ ઘેળાએ મુખ્ય દરવાજામાં શાહી ઘોડેસવારો ઝડપથી દાખલ થયા. ઘોડાના ડાબરાનો અવાજ સાંભળીને સિયામખશે કહ્યું,

“ ભાઈ બાબન, મારા માટે શાહે શોધી કાઢેલો આ રસ્તો બુઝ્યો. આ ઘોડેસવાર સૈનિકોની શી જરૂર હતી? ન તો લાગીશ્ચૂવાનો મેં નિશ્ચય કર્યો છે કે ન તો મને ગૃહયુદ્ધ શરૂ કરવાની અન્દર્જગરે આજ્ઞા આપી છે. ”

*

*

*

*

ધર્માધ્યક્ષ ગુલનાજે વડા ન્યાયાધીશનું આસન સંભાળ્યું હતું. એની એક બાજુ માહપત સોરેન જેવા સામંત અને બીજા ઉચ્ચ પદાધિકારીઓ પોતપોતાનાં આસન પર ખેડા હતા. જે સમયે ન્યાયાલયમાં સિયામખશને મુસ્કેટાટ બાંધીને લાવવામાં આવ્યો ત્યારે સૌના ચહેરા પરથી એ જણાતું હતું કે એમની સમક્ષ એમની દયા પર જીવનાર એક કેદી આવ્યો નથી. સિયામખશના ચહેરા પર દૈન્ય કે ભયનું કોઈ ચિહ્ન નહોતું. એના ગૌરભવ મુખમંડળ પર એક અદ્ભુત તેજોમંડળ છવાયેલું હતું. એની સૌમ્યવિશાળ આંખોમાં એક અદ્ભુત જ્યોતિઃ ઝળહળતી હતી.

સ્વાગત કરતાં ગુલનાજે સિયામખશને એક આસન પર ખેસવા

ઈશારા કર્યો, પરંતુ વચમાં જ માહપતે ટોકતાં કહ્યું : “ પતિત અને અપાગધી માટે આસન હોઈ શકે જ નહિ ”

સિયાબખ્શે હસતાં હસતાં કહ્યું : “ પતિત અને અપરાધી ! ”

માહપતની ટીકાને ન ગણ્યકારતાં ગુલનાજે નિર્દેશ કર્યો : “ એ ગમે તે હો, પરંતુ સિયાબખ્શ એક સામંત છે. શહેનશાહે હજુ એમને એ જન્મજાત પદ પરથી ચ્યુત નથી કર્યા. ”

પરંતુ સિયાબખ્શે માહપતને વધુ ખોલવાનો મોક્ષ ન આપતાં આસનની પડખેની ફરસ પર ખેસી જતાં કહ્યું : “ મારે સામંતોનું માન જોઈતું નથી. આ અંતિમ સમયે હું ઈરાનના સામંતો સમક્ષ એક સાંત્વરણ માણસની જેમ ઊભો છું એથી મને આનંદ થાય છે. ”

“ અને એક અપરાધીની જેમ પણ ! ” માહપતે સાદને મોટા કરતાં કહ્યું.

“ અપરાધી ? ” સ્મિત કરતાં સિયાબખ્શે નમ્ર સ્વરે કહ્યું.

“ કોણ અપરાધી છે એ હું આજે આપને જતાવીશ. ”

“ તમે મજદયસ્ની ધર્મની અવહેલના કરી છો ! ” માહપતે કઠોર સ્વરમાં કહ્યું.

“ તમે અવહેલના કરી છો ! ” કહો સોરેન, ” સિયાબખ્શ ખોલ્યો, “ આજે હું તમારી કટુ ઉદ્ધિતોઓથી ઉશ્કેરાટ અનુભવવાનો નથી. તમે સમગ્ર સામંત, ધર્માચાર્ય અને મંત્રી લોકો ડગલેપગલે મજદયસ્ની ધર્મની જોટલી અવહેલના કરો છો તેટલી મેં કરી નથી. માહપત ગરમ થઈને કંઈક કહેવા જતો હતો, પરંતુ ગુલનાજે એને હાથના ઈશારાથી શાંત રહેવાનું સૂચવતાં કહ્યું : “ ન્યાય અને વ્યવસ્થાનું અનુસરણ કરવું એ આપણો ઈરાનીઓનો જાતિધર્મ છે. આપસઆપસમાં આપણે ગમે તેટલા મતભેદ હોય, પરંતુ અહીં

આપણે ન્યાયાસન સમક્ષ છીએ. ઈરાની મહાસેનાપતિ સિયામખ્શ ન્યાયાનુસાર અપરાધી છે કે કેમ એ આપણે જોવાનું છે.....'

સિયામખ્શ બોલ્યો: “વચમાં બોલવા માટે ક્ષમા કરશે. હું અત્યારે ન તો સામંત છું કે ન તો મહાસેનાપતિ છું. મને માત્ર સિયામખ્શના નામથી સંબોધન કરવામાં આવશે તો હું ધર્માધ્યક્ષનો આભારી થઈશ.”

ફરીથી એ જ પ્રમાણે પોતાની વાત ચાલુ રાખતાં ગુલનાજે કહ્યું: “મહાસેનાપતિ, અમે જાણુવા માગીએ છીએ કે આપ મન્દયરની ધર્મની અવહેલના કરવાનો અપરાધ સ્વીકારો છો કે નહિ? શું આપે આપની મૃત પત્નીના શયને મન્દયરની પ્રથા અનુસાર દખ્ખામાં ન નાખતાં જમીનમાં નથી દાટી દીધું?”

સિયામખ્શે નમ્રતાપૂર્વક ઉત્તર વાળ્યો: “મારી વાસ્તવિક ઇચ્છા આવી નહોતી.”

વાતને વચમાં જ કાપતાં માહપત બોલી ઊઠ્યો: “જૂઠું બોલીને પ્રાણ બચાવવા માગો છો?”

બહુ યતનપૂર્વક પોતાની મુખમુદ્રા પર વિકાર ન આવવા દેતાં સ્પષ્ટ સ્વરમાં સિયામખ્શે કહ્યું: “જૂઠું બોલવાની આદત કોઈ ખીજને હશે! મને મારી વાત પૂરી કરવા દો. દખ્ખામાં નાખીને પશુપંખીઓએ ફેલી ખાધેલાં શયથી વાયુને દૂષિત કરવા કરતાં શયને જમીનની અંદર દાટવાનું હું વધારે સારું ગણું છું.”

“જેમ યહૂદી અને ઈસાઈઓ, અધર્મીઓ કરે છે તેમ?” માહપતે ટકારતાં કહ્યું.

“હા, એથી વાયુ દૂષિત થતો નથી. પરંતુ હિંદુઓ અને શકોમાં જે પ્રથા છે તેને હું સૌથી સારી ગણું છું.”

“ઐટલે કે અગ્નિદાહ !” આશ્ચર્ય વ્યક્ત કરતાં ગુલનાજે કહ્યું,
“અને આ પ્રકારે અગ્નિદેવતાને દૂષિત કરવામાં, અપવિત્ર કરવામાં
પાપ નથી માનતા ?”

“અગ્નિદેવતા સૌથી પાવક દેવતા છે. હિંદુઓ અગ્નિની આપણાથી
ઝાઝી પૂજા નથી કરતા, અને છતાંય એ લોકો શખને અગ્નિમાં
ખાળી નાખવાની ક્રિયાને ધર્મસંમત લેખે છે.”

“સિયાખખશ, પરંતુ તમે હિંદુ દેશમાં નથી.” ગુલનાજે તર્ક
લડાવતાં કહ્યું, “ના, તમે તો હિંદુ ધર્મના અનુયાયી છો !”

“પરંતુ મજદ્દરની ધર્મ હિંદુઓના ધર્મની ખુબ નજીક છે
એ તો આપ સારી રીતે જાણો છો.”

“યહૂદીઓ અને ઈસાઈઓ કરતાં નજીક તો ખરો.” ગુલનાજે
કહ્યું, “હિંદુઓ પણ આપણી જેમ અગ્નિ, વાયુ અને જળને પૂજે
છે, જે કે તેઓ એમને અસુર ન કહેતાં, આપણાથી ઊલટું, દેવ
કહે છે. છતાં, એમની સાથે આપણને ભેદ પણ છે.”

સિયાખખશ : “ઐટલે અગ્નિને અપવિત્ર કરવાનો પ્રશ્ન ઉપરિચિત
થતો નથી.”

“તમે તમારા અપરાધને સ્વીકારો છો કે નહિ ?” વિલંખ
અસહ્ય લાગતાં માહપત બોલ્યો.

“હું એને અપરાધ માનતો નથી. મારા શખનો પણ અગ્નિદાહ
કરવામાં આવે એમ હું ઇચ્છું છું.”

ગુલનાજ : “ઐટલે કે તક મળે તો તમે મુઝદાઓને ખાળીને
અગ્નિને અપવિત્ર કરો ખરો ?”

“અગ્નિ તો સૌને પાવન કરનાર છે. એને કોઈ અપવિત્ર કરી
શકે નહિ.”

વાતને આગળ વધારવાની તક ન આપતાં ગુલનાજ બોલ્યો,
“વારુ, તમે દખ્ખમાર્મા શયને રાખવાના વિરોધી છો એ તો સિદ્ધ
થયું. જરથોસ્તી ધર્મની આ બાબતમાં તમે અવહેલના કરી. સારું,
એ તો બતાવો કે તમે મજ્ઞદયસ્ની ધર્મ અધારના કયા કયા દેવોની
પૂજા કરો છો?”

“એક નહિ, હજાર નહિ, પરંતુ લાખો દેવોની હું પૂજા કરું
છું, જેમને ધર્માધ્યક્ષ અને એમના અનુયાયીઓ માનતા નથી, પરંતુ...”

“અહુ થઈ ગયું!” સોરેને. વચમાં ટોકતાં કહ્યું.

“એ તો સાંભળી લો કે હું લાખો દેવોને કેમ માનું છું? હું
એ લાખો દેવોને મારા પૂજ્ય ગણું છું, જેમણે આપેલા અન્નને
ખાઈને સર્વ ધર્મગુરુઓ, સામંતો, અમીરઉમરાવો અને મંત્રીઓ
મેઠા થયા છે, પરંતુ એના માટે એ લોકોના મોંમાંથી કૃતજ્ઞતાને
એક પણ શબ્દ નીકળતો નથી.”

“આ તો ખેડૂતવર્ગ અને કારીગરવર્ગનો પક્ષપાત કરે છે,”
એક મોખેદ બોલી ઊઠ્યો.

“હા, એ લોકોજ સૌથી મોટા દેવતા છે. એમના વિના તમારા
આ બધા ભોગવિલાસ, ઠાકમાઠ, મહેલો અને તમારા હોઠગાલની
બધી વ લાલી નષ્ટ થઈ જશે. સાંભળો, આ લાખો દેવતાઓને તમે
તમારા ગુલામ અને વસવાયા કરી મૂક્યા છે. ધર્મ અને દેવતાને નામે,
શિષ્ટાચાર અને સદાચારને નામે તમે એમને પશુજીવન ગાળતા કરી
નાખ્યા છે. પરંતુ તમારી આ કપટબળ ક્યાં સુધી ચાલશે?”

“અધર્મીઓ જેને કપટ કહે છે તે તો દેવાધિદેવ અહુર્મજ્ઞનું
વિધાન છે.” આ વખતે પોતાના પર કાબુ ગુમાવીને ગુલનાજે કહ્યું,

“અહુર્મંજદથી અધિક તમે ધર્મને ન સમજી શકો. જો ઊંચનીચના ભેદ અહુર્મંજદે ન કર્યા હોત તો દુનિયા ચાલત નહિ.”

“દુનિયા તો સારી રીતે ચાલત, પરંતુ ખીમના શ્રમને લૂંટનાર દુનિયા નષ્ટ પામત. પરંતુ એમની દુનિયા નષ્ટ થવાની જ છે; આજે નહિ તો કાલે, આ વર્ષે નહિ તો સો વર્ષે, હજારપંદરસો વર્ષે આ તમારી માયાબળ તૂટી જ પડશે. ખે બાહુ અને એક મસ્કતવાળા તમે એકલા, નળવાણું મસ્તક અને નળવાણું જોડ હાથવાળા અપાર જનસમૂહને છેતરીને હમેશાં લૂંટી શકવાના નથી.”

“ચૂપ રહો, પતિત, અધર્મી!” ગુલનાજ બોલ્યો.

સિયાબખશ : “મારી વાણીને ચૂપ કરવાની શક્તિ આજે તમારામાં છે, પરંતુ આ વાણીને સિયાબખશની વાણી ન સમજો. આ વાણી તમારા જૂઠા દેવતાઓની નથી, પરંતુ જેમને તમે મનુષ્યમાંથી પશુ બનાવી મૂક્યા છે તે દુનિયાના લાખો નહિ પણ કરોડો દેવતાઓની વાણી છે. આજે જેવી રીતે એમની વાણીએ મારા મુખદ્વારા માર્ગ ક્યો છે તેવી જ રીતે એ ભવિષ્યમાં પણ માર્ગ કરતી રહેશે.”

“અસ, હવે બંધ કરો. મજદ્યસ્ત્રી વિધાન અનુસાર ધર્મવિદ્રોહી વ્યક્તિને પોતાની મેળે સુધરવા અને પોતાનો મત બદલવા એક વર્ષની અવધિ તમને આપવામાં આવે છે. બોલો, એવી અવધિ તમારે જોઈએ છે?” ગુલનાજે કહ્યું.

“તમારા છળકપટનાં વચનો સાંભળવા માટે એક પણ પળ જીવવા હું ચાહતો નથી. તમારી પાસે એવું કોઈ સત્ય નથી, જેને સંભળાવીને વર્ષભરમાં તમે મારા વિચારો ફેરવી શકો.”

ગુલનાજ : “વિચાર કરી લો, તમારા અપરાધની શિક્ષા મૃત્યુ સિવાય ખીજ કોઈ ચઈ શકતી નથી.”

“જો કે હું જીવનની ઉપેક્ષા કરતો નથી, છતાં પણ મને મૃત્યુનો ભય ન યતાવો. ગુલનાજ, આજે તમે તમારી કપટખળમાં સફળ બની રહ્યા છો. મારું કર્તવ્ય, મારા ઉદ્દેશને હું આગળ ધપાવી શકીશ એવો જો મને વિશ્વાસ હોત તો હું જીવત જ અને એ પણ તમારી પાસે જીવતદાનની ભિક્ષા માગીને તો નહિ જ.”

“એટલે કે તમે ધ્રિરનની પાક ભૂમિમાં તમારો અધર્મ ફેલાવત એમ ને! ધૂઃ” રાતોપીળો થઈ જતાં માહપત બોલ્યો.

સિયાબખ્શ : “અમે નહિ સોરન, તમારા જેવા શયતાનનાં સંતાનો આ પાક ભૂમિને નાપાક બનાવી રહ્યા છે. અમે તો અહીંથી શયતાનનું સામ્રાજ્ય હટાવીને અહૂર્મજદનું સામ્રાજ્ય સ્થાપવા ચાલ્યું, એને નરકને બદલે સ્વર્ગ બનાવવા માગ્યું, અને એ પણ માત્ર જીભથી નહિ પણ કર્મથી. તમે સ્વર્ગના એ ટુકડાઓને તમારી આંખોએ જોયા છે. તમે મારી સમક્ષ એ દિહ-જગાનોની પ્રશંસા કરી છે.”

“ના, કદી નહિ. તમે જૂઠું બોલો છો!” માહપતે ચિડાઈ ને કહ્યું.

“તમે ભલે આજે ના બણો, પરંતુ કોઈ પણ સહૃદય માનવી અમારાં એ ગામો અને વસ્તીઓને જોઈને પ્રશંસા કર્યા વગર રહેશે નહિ.”

“એ ગામોની પ્રશંસા! જે ગામોમાં નરકના કીડા રહે છે, જ્યાંની બધી સ્ત્રીઓ વેશ્યાઓ છે, જ્યાંનાં બાળકો એ બાપનાં છે તે ગામોની પ્રશંસા!” એક મોઝેદ બોલી ઊઠ્યો.

ધર્માધ્યક્ષે એને રોકતાં કહ્યું : “જવા દો, મૃત્યુના મોંમાં પડેલા માનવી સાથે એવી વાત કરવી નકામી છે!”

“દેરેસ્તદીન ઉપર સ્ત્રીઓને વેશ્યા બનાવવાના આરોપનો જવાબ ઘણી વાર અપાઈ ચૂક્યો છે, એની તમને સૌને જાણ છે. અમારી એક

પણ સ્ત્રી પૈસા, ખાવાપીવા તથા કપડાં ખાતર પોતાની ઇચ્છા વિરુદ્ધ પોતાનો દેહ નથી વેચતી. એ પ્રથા તો સામન્તો પૂરતી જ પ્રચલિત છે.”

ગુલનાજી સૈનિકોને કેદીને લઈ જવાની સંજ્ઞા કરી. સિયાબખશની ચીર વાણી હતી પણ ન્યાયગૃહમાં સૌના કાનોમાં ગુંજતી હતી. શત્રુ પણ પોતાના મનમાં આ નરકેસરીની સાહસિકતા અને નિર્ભયતા જોઈને ઘા ખાઈ ગયા હતા.

પ્રકરણ ૩૦ : મધુર સ્વપ્નનો અંત (ઈ. સ. ૫૨૯)

તિથિના તટ ઉપર આજે ફરીથી વસંતનું આગમન થયું હતું. વૃક્ષ પર નવાં ફામળ પાંદડાંઓ અને છોડ પર રંગ-બેરંગી ફૂલો આવ્યા હતા. સાધારણ વરસાદે તરપોનની જમીનને ઘાઈ નાંખીને વસંતશ્રીને વધુ ઉજ્જવળ બનાવી દીધી હતી. છતાં આજે તરપોનમાં વસંતનો ઉત્સવ નજરે પડતો નહોતો, સ્ત્રીપુરુષો સારાં સારાં વસ્ત્રોમાં ઉઘાતો તરફ જતાં નજરે પડતાં નહોતાં; નગરનાં માર્ગોમાં પણ વસંતનો શણગાર અને રંગરાગ નજરે પડતો નહોતો. તિથિનો પ્રવાહ ખરેખર ગઈ વસંતની જેમ જ બહુ વિસ્તૃતપણે અને મસ્તાની ચાલે માનવજાતનાં સુખદુઃખોની, ચડતીપડતીની ઉપેક્ષા કરતો વહેતો હતો.

તરપોનની આ ઉદાસીનતાનાં ઘણાં કારણ હતાં. એ વર્ષ પહેલાં ઈરાને રોમ સાથે યુદ્ધ ચલાવેલો વહોરી લીધો હતો. અર્મની અને ઈસ્રી(યુજી) લોકોએ મજ્જદયસ્ની ધર્મ તજીને ઈસાઈ ધર્મ અપનાવ્યો હતો. આમાં કોઈ પ્રકારની જાનરહસતી વાપરવામાં આવી નહોતી. બંને દેશો સાસાની રાજ્યના તાબે હતા, એટલે જાનરહસતીથી એમની પાસેથી પૈતૃક ધર્મને કાણ છોડાવી શકે એમ હતું? મોઝેલોએ જરથો-

સ્તના ઉદાર ધર્મને એટલો સંકુચિત કરી નાખ્યો હતો કે ઘણી ખરી જનતા, વિશેષ કરીને ઈરાની જનતા એનાથી થાકી ગઈ હતી. મોખેદોએ જન્મના જિંચનીચના ભેદભાવને એટલો અધો વધારી દીધો હતો કે લોકો ડગલે ને પગલે પોતાની જાતને વંચિત અને અપમાનિત થતી અનુભવતા હતા.

અર્મનીઓ અને ઇબ્રીઓને ઇસાઈ ધર્મ વધુ ઉદાર જણાયો. એ લોકોમાં સમાનતાનો ભાવ વધુ ફેલાવતો હતો. ઇસાઈ ધર્મના સ્વીકારની સાથે એમણે મજદયરની ધર્મના રીતરિવાજને તથા દીધા-સારા અને નરસા, પોતાની સંસ્કૃતિ સાથે લાંબા સમયથી સંબંધ હાનિદર ઉત્સવો સુદ્ધાને પણ તથા દીધા. મુઝ્દાઓને દખ્ખાઓના ગોખમાં મૂકીને કાગડાગીધડાંઓને ખવડાવી દેવાના ખદ્દલે એમણે દાટવાં શરુ કર્યાં. કવાતે ફરીથી દખ્ખાઓને જળાત્કારે આપ્યાદ કરવા માંડ્યા ઇબ્રી રાજા ગુર્જીએ પોતાના ઇસાઈ ધર્મખંધુ રોમન કેસર જુસ્તીનિયન આગળ ધાપોકાર નાખ્યો. ઈરાન અને વિજંતીયન- (કેસર) વચ્ચે ધર્મની ખામતમાં યુદ્ધ ભબૂકી ઊઠ્યું. પરંતુ ઈરાનને પોતાના કૃત્ય ખદલ જલદીથી પરતાવું પડ્યું.

એ વર્ષ પછી અલારે પણ તસ્પોન નગર આ આગ્રાતને મૃત્યું નહોતું. પોતાના વિજયથી કેસરને હર્ષ માતો નહોતો. એ પોતાના સમગ્ર ઇસાઈ જગતનો ત્રાતા-ધર્મરાજ માનતો હતો, કેમકે એણે ઇબ્રી અર્મરી ધર્મખંધુઓની રક્ષા કરી હતી, એમને લાં ધર્મના પાયો મજબૂત કરવામાં મદદ પહોંચાડી હતી. આજે સમગ્ર જગતના ઇસાઈઓ જુસ્તીનિયનનાં યશોમાન ગાઈ રહ્યા હતા. વીર જુસ્તીનના ભત્રીજા જુસ્તીનિયને પોતાની ધર્મપ્રિયતાનું વધુ પ્રદર્શન કરવા માટે આજ વર્ષમાં હજારો વર્ષથી ચાલ્યા આવતા યવન દેશના પાઈથેગોરસ, સોક્રેટિસ, પ્લેટો, એરિસ્ટોટલ આદિ મહાન દાર્શનિકો અને ચિંતકોના ગ્રંથોના અધ્યયનઅધ્યાપનને નિષિદ્ધ જાહેર કર્યું.

એમના વિદ્યાલયોને ગંધ કર્યાં, પુસ્તકોને સળગાવી મૂક્યાં, દર્શનશાસ્ત્રના અધ્યાપકો અને વિદ્યાર્થીઓને ભાગીદૂરીને ધરિન અથવા બીજા દેશોનું શરણ લેવાની ફરજ પડી માનવસમાજમાં સમાનતાનો પ્રચારક ખ્રિસ્તી ધર્મ વિચારોમાં આટલો કુંડિત સિદ્ધ થયો.

તસ્થાનમાં કેટલાય યવન દાર્શનિકો શરણાર્થી બનીને આવ્યા હતા. ક્ષત્રિયોએ એમના માટે ગુપ્તેશ્વરમાં એક દર્શનવિદ્યાલય ઉઘાડી આપવાનું વચન આપ્યું. પરંતુ એનો અર્થ એ નથી કે હવે એ ઉદાર નીતિનો આશ્રય લઈ રહ્યો હતો. પોતાના શત્રુ રોમન કેસરના કોપને પાત્ર બનેલાઓને આશ્રય આપવો એ એના માટે સ્વાભાવિક હતું. ઘડપણમાં એને એક જ વાતતી રહ લાગી હતી કે કેવી રીતે ખુસરો ગાદીનો વારસ બને. આ વાતમાં સૌથી મોટામાં મોટું વિદ્ય સિદ્ધિગ્રામ્ય હતો, અને એને હવે બીજા દુનિયામાં પહોંચાડવામાં આવ્યો હતો. પરંતુ પાટલી પુત્ર કાખૂસ હજુ પણ તિખ્તસ્તાનના કુંગરાળ પ્રદેશ પર શાસન કરતો હતો. વચેટ પુત્ર જન્મ બહુ બહાદુર, બુદ્ધિમાન અને લોકપ્રિય બહર હતો, પરંતુ એકાક્ષ હોવાથી એના તરફથી એટલો ભય નહોતો. કાખૂસનો પક્ષ બહુ મજબૂત હતો, કેમકે એના સમર્થકો મજદકી સિદ્ધિગ્રામ્યની હત્યા પછી પણ શક્તિશાળી હતા. એટલે એક દિવસ ખુસરોએ પોતાના પિતાને કહ્યું, “મારા માર્ગમાં વિદ્વંસ કાખૂસ નથી, પરંતુ શત્રુતાનનાં સંતાનો આ મજદકીઓ છે! એ લોકો મને સ્વપ્નમાંય બોલા માગતા નથી. સિદ્ધિગ્રામ્યની હત્યા પછી એ લોકો મારો પડછાયો પણ લેવા માગતા નથી. પાપી મજદક આમ શત્રુતાન છે એ ખરું, પરંતુ હિંસાથી દૂર રહેવાના એના ઉપદેશને કીધે જ આજે મારા પ્રાણ સુરક્ષિત છે, નહિતર આ મજદકીઓ હથેળીમાં માથું રાખીને લડે એવા છે.”

ક્ષત્રિયના પૂછવાથી ખુસરોએ આમાં ગુલનાજની સંપૂર્ણ સંમતિ છે એમ કહેતાં કહ્યું: “ધર્મીધ્વક્ષની સલાહ છે કે આપણે કૂટનીતિ

અને છળકપટથી કામ લેવું પડશે. મનદંડીઓ અત્યારે પણ એટલા બળવાન છે કે એમની સામે ખુલ્લેખુલ્લું યુદ્ધ ખેલવામાં સફળતાની બહુ ઓછી આશા છે.”

અવિશ્વાસ પ્રગટ કરતાં કવાતે કહ્યું : “પરંતુ જે ફૂટનીતિથી સફળતાની આશા રહે છે તે કઈ છે ?”

ખુસરો : “મનદંડીઓને શાસ્ત્રાર્થ માટે નિમંત્રણ આપવામાં આવે.”

કવાત : “શાસ્ત્રાર્થમાં મનદંડીઓ બહુ પ્રવીણ હોય છે. મેં તો ઘણી વાર જોયું છે કે એમના સવાલોના જવાબ ન તો આપણા મોખેદો કે ન તો ઇસાઈ ધર્મગુરુઓ આપી શકે છે. એ લોકો તો વાદવિવાદના બજાર રસિયા હોય છે.”

ખુસરો : “એટલે તો એ શાસ્ત્રાર્થ સારુ મોટી સંખ્યામાં આવશે”

કવાત : “પછી ?”

ખુસરો : “એમને એ પણ ખબર આપવી કે હું રાજ્યને અમારા યુવરાજ કાબૂસના હાથમાં સોંપવા માગું છું, અને આ સંબંધી મેં મારા યુવરાજને એક પત્ર પણ લખ્યો છે. પરંતુ શાસ્ત્રાર્થમાં પાર તિર્યા પછીજ મારા નિશ્ચયને કાર્યનું રૂપ આપવાનું મને સમવડ-ભર્યું થઈ પડશે.”

કવાત : “એટલે તું તખ્ત પરથી તારો હક્ક ઉઠાવી લેવા માગે છે એમ ને ? હું તો એવું કદી નહિ થવા દઉં !”

ખુસરો : “શું મારા ગુરુ ગુલનાજને તમે એટલા મૂખ સમજો છો ? શાસ્ત્રાર્થ તો માત્ર એક બહાનું છે. એ વેળાએ નિઃશસ્ત્ર મનદંડી નેતાઓના સંહારનો સૌથી સુંદર અવસર પ્રાપ્ત થશે.”

પહેલાં તો કવાતના ચહેરા પર એક છાયા પ્રસરેલી જણાઈ.

એને છુપાવવા માટે એણે મુખ ખીજી બાજુ ફેરવી દીધું. ફરી સ્વરથ થતાં એણે કહ્યું : “સારું, તમને બધાને ઠીક લાગે તેમ કરો.”

કવાત એટલે આગળ વધી ગયો હતો કે હવે એ પાછો વળી શકે એમ ન હતું. બધા સામન્તો, અમીરઉમરાવો, મંત્રીઓ અને સેનાપતિઓ ગુલનાજના એટલે કે ખુસરોના પક્ષના હતા.

અન્દર્જગરના ઉદ્ધાનની શાંતિ એમ ને એમ જ અખંડ હતી. કાઝુસને ગાદીનો વારસ બનવામાં હવે માત્ર શાસ્ત્રાર્થની જ વાર હતી, એવું સાંકળીને ઉદ્ધાનવાસીઓ બહુ ખુશ હતા. આ બાબતમાં જો કોઈનું હૃદય શંકાશીલ હોય તો તે મિત્રવર્માનું હતું. એણે પોતાના વિચારોને અન્દર્જગર સમક્ષ વ્યક્ત કર્યા : “મને અહીં જ દાળમાં કંઈક કાળું લાગે છે!”

“દાળમાં કાળું” એ વળી શું ?” મજ્જકે પૂછ્યું.

મિત્રવર્મા : “એ એક ભારતીય કહેવત છે.”

મજ્જક : “એટલે કે શાસ્ત્રાર્થની પાછળ કોઈ ભારે કપટ છુપાયેલું છે એમ જ તમારું કહેવું છે ને!”

મિત્રવર્મા : “હા, ગુલનાજે આપણા સર્વનાશ માટે કોઈ ષડ્યંત્ર રચ્યું લાગે છે.”

મજ્જક : “એ ખરેખર સંભવિત છે, પરંતુ અમને સત્ય પર વિશ્વાસ છે. અમે અમારા ઉદ્દેશો પાર પાડવા માટે લોહીનો રસ્તો લેવા માગતા નથી. માનવીની સ્વાભાવિક માનવતા અને સહૃદયતા ઉપર અમને દૃઢ વિશ્વાસ છે.”

મિત્રવર્મા : “અમારા ધર્મસમ્રાટ ખુદે કહ્યું છે, ‘વૈરથી વૈર શમતું નથી, અવૈરથી જ વૈર શમે છે.’”

મજ્જક: “બુદ્ધનું આ વચન સત્ય છે. જે સફળતા આજે તમે ધરિનમાં જુઓ છો તે આપણે ડાકૂઓ અને હત્યારાઓનું ટોળું રચીને પ્રાપ્ત કરી નથી.”

મિત્રવર્મા: “ક્ષમા કરો. હું આપના મહાન વ્યક્તિત્વનો સ્વીકાર કરું છું; પરંતુ સાથે સાથે સ્વાર્થાધ મનુષ્યની કુટિલતા અને ક્રૂરતા સમક્ષ આંખ આડા કાન કરવાનું મને ઉચિત લાગતું નથી. હેડતાલોની સૈનિકસહાય વગર આપણે આપણા પ્રજાવને ફરી સ્થાપી શકવાના હતા?”

મજ્જક: “તમે દૂર નજર નાખતા નથી. તમે આખો આગળની સફળતા અને નિષ્ફળતાને જોઈ રહ્યા છો. અમારા ગુરુ માની અને એમના હજારો અનુયાયીઓની હત્યાને આજે ત્રણસો વરસ થવા આવ્યાં, પરંતુ તે પછી દેરેસ્તદીનને-સમાનતાના સિદ્ધાંતને જમીનની અંદર દાટી શકાયો નહિ.”

મિત્રવર્મા: “આપનો આ બહુજનહિતાય ધર્મ હમેશાં માટે દેશનાવી શકાવાનો નથી એ હું જાણું છું, પરંતુ લાખો માણસોના સંહારને થોડા સમય સારું અવરોધી શકાય એમ છે.”

મજ્જક: “શું આ લાખો માણસોનાં બલિદાન એણે જશે? ના મિત્રવર્મા, તમે ભૂલો છો. આ બલિદાનો એ ખાતર બનશે, જેને લીધે ફરીથી વધુ શક્તિશાળી ફણગાઓ ફૂટશે. આ જ બલિદાન સાધારણ માનવીને ઉચ્ચ બનવાની પ્રેરણા આપશે.”

“એ ઠીક છે. પરંતુ આજનાં આપનાં શિષ્યશિષ્યાઓની કેવી હાલત થશે!”

“એ હાલત ન તો એમનાથી કે ન તો મારાતમારાથી અજાણી છે. દેરેસ્તદીન બલિદાનનો ધર્મ છે. તમે જ બુદ્ધની કેટલીયે જાતકકથાઓ

કહી છે. જ્યારે પોતાના દેહનું અલિદાન આપીને કોઈ ભૂખ્યા પ્રાણીની ભૂખ સંતોષવાનો અવસર મોઢિસરવને મળતો હતો ત્યારે તેઓ કેવી પ્રસન્નતા અનુભવતા હતા! અત્યારે આપણને આવું અલિદાન ભલે વ્યર્થ દેખાતું હોય, પરંતુ દૂર દૃષ્ટિ નાખવાથી એનું મહાન ફળ આપણને નિશ્ચિત જણાય છે.”

“આવી વાતો તો સાવ નિરાશાની વેળાએ આત્મહત્યા જેવી જણાય છે.”

“એટલે મહાન ઉદ્દેશ માટે અંતિમ અલિદાનથી થનાર આત્મ-સંતોષ પર તમને વિશ્વાસ નથી એમ ને? તમારા મનમાં ભલે વિશ્વાસ ન રાખો પરંતુ મારી સાથેનાં આજ્ઞસુધીનાં આચરણોથી તમે બીજું શું કરી રહ્યા છો? તમારા પોતાના કયા સુખની આશાએ તમે તમારી જાતને ડગલેપગલે જોખમમાં નાખી હતી? મિત્રવર્મા, હું સમજું છું કે આજે તમે મારા અને તમારા માટે વિચાર કરી રહ્યા નથી, પરંતુ તમારું ધ્યાન એ લાખો નિરપરાધ સ્ત્રીપુરુષો ભણી છે, જેઓ આપણી સાથે સંબંધ રાખવાને કારણે આ દાવામાં બળીને ભરમ થઈ જશે. એના માટે શું થઈ શકે? બહુજનહિતાય માર્ગમાં ફૂલ નહિ પરંતુ કાંટા પાથરેલા છે.”

મિત્રવર્મા: “એ તો પ્રત્યક્ષ છે.”

મિત્રવર્માની પીઠ પર હાથ ફેરવતાં મજબૂત કહ્યું: “ત્યારે આજે પણ પ્રત્યક્ષ સમજો કે આ અલિદાનોનું ફળ એક દિવસ આપણી સમક્ષ આવીને બેસું રહેશે. આપણી આંખો સમક્ષ નહિ તો આપણી દસમી-વીસમી પેઢીના સમક્ષ જો આપણે આ અલિદાન આપવાનું ચૂક્યા તો આપણી વીસ થી સેંકડો પેઢીઓ પણ પશુઓનું જીવન ગુજારતી ચાલી જશે.”

દરબારગૃહનો ખંડ ખીચોખીચ ભરેલો હતો. ઘણી વાર રાહ જોવડાવ્યા પછી શહેનશાહ ક્વાત આવીને આંખોને આંજી દેનાર રાજસિંહાસન પર બેઠો લોકોના વર્ગાનુસાર ખેસવામાં આજે કાંઈક અવ્યવસ્થા જેવું હતું. શાહના સામે જમણી બાજુ ધર્માધ્યક્ષ ગુલનાજ તથા પોણ વિસ્માહદાત, નેવશાપોરદાત, અહુમંજદ, આતુરફરોગનગ, આતુરપત, આતુરમેહ, ખસ્તઅફરીદ જેવા સામન્તો તથા મોબેદો બેઠા હતા. ત્યાં જ શાહી ચિકિત્સક ઇસાઈ મહંત બાબન પણ બેઠેલો હતો. ડાબી બાજુ બામદાતપુત્ર મજદદ પોતાના વિદ્વાન શિષ્યો સાથે બેઠેલા હતા.

શાહની આજ્ઞા થતાં ગુલનાજે શાસ્ત્રાર્થ આરંભ કરતાં પ્રશ્ન કર્યો: “પ્રત્યેક સ્ત્રી ઘણા પુરુષો સાથે ઉઘાડા સંબંધ રાખે એને કેવી રીતે સદાયરણ કહી શકાય?”

એક મજદદી વિદ્વાને ઉત્તરમાં કહ્યું: “એક પુરુષ ઘણી સ્ત્રીઓ સાથે ઉઘાડા સંબંધ રાખે એને કેવી રીતે સદાયરણ કહી શકય, ખાસ કરીને એ સંબંધ ભોજનવસ્ત્રની પ્રાપ્તિની આશાથી.....”

હજી વાક્ય પૂરું થયું નહોતું ત્યાં તો શાહનું સિંહાસન ખાલી થઈ ગયું, એટલું જ નહિ એની સામેનો પડદો પડતો દેખાયો. આ જ વેળાએ ડાબી બાજુથી સેંકડો સૈનિકો મજદદ અને એમના અનુયાયીઓ ઉપર તૂટી પડ્યા. એમને સાવચેત થવાનો મોકો આપ્યા વિના બાંધી લીધા. દરબારના ઉપરના ભાગમાં ખેસનાર ભદ્ર લોકો કુત્રહલપૂર્ણ દૃષ્ટિથી જો બને તે જોવાની કોશિશ કરતા હતા. સિંહાસનથી દૂર બેઠેલા લોકોમાં ભય પ્રસરી ગયો હતો, પરંતુ ખુર્મખાશના ગર્જનાયુક્ત અવાજે એમને એમની જગ્યા પર જ નહિ પરંતુ દેહ પર પણ અંકુશ રાખવાની ફરજ પાડી.

નગરના માર્ગો પર આ જ સમયે લોહીની નદીઓ વહી રહી હતી. ખુસરોએ મોટા મજદદી નેતાઓને દરબારગૃહમાં જ બાંધી દીધા

હતા. શાહી સૈનિકો તથા સામંતોએ, મોખેદો અને સ્વતંત્ર નાગરિકોએ, પોતપોતાના અનુચરો સાથે રાજધાનીના નેતાહીન બનેલા મજદૂરના અનુયાયીઓને નરમેધ આરંભ્યો હતો. ખુસરોએ આજ્ઞા આપી દીધી હતી : “ સ્ત્રી કે પુરુષ, બાળક કે વૃદ્ધ કોઈનો પણ વિચાર કર્યા વિના જે જે મજદૂરપંથી હાથમાં આવે તેને તલવારની ધારે ઉતારી દે; એમને લૂંટી લો, એમનાં પુસ્તકો અને પૂજ્યસ્થાનોને સળગાવી દે ! ”

*

*

*

*

રાજમહેલના મેદાનમાં એક ભીષણ દૃશ્ય ખડું થયું હતું. ત્યાં એક ઘુણાળનક ઉદ્યાન તૈયાર કરવામાં આવ્યો હતો એમાં મજદૂરપંથીઓને માથાથી તે કમર સુધી જમીનમાં દાટી દેવામાં આવ્યા હતા. એમના બે નિશ્વળ પગ જમીનની બહાર લટકતા હતા અને એ ડાળાં-પાંદડાં વગરનાં વૃક્ષોને ભાસ કરાવતા હજારોની સંખ્યામાં હારમાં બિલા હતા. ખુસરો પોતે મજદૂરને પકડીને ત્યાં લાવ્યો અને બોલ્યો : “ જો, શયતાનના વંશજ, આ તારા સ્વર્ગને ઉદ્યાન છે, જેને તારા અનુયાયીઓએ પોતાના શરીરોથી તૈયાર કર્યો છે ! ”

પોતાના ચહેરા અને અવાજમાં જરા પણ વિકાર લાગ્યા વિના મજદૂર બોલ્યા : “ ખુસરો, તમારી વાંત સાચી છે. હું અને મારા ભાઈઓ અમારાં શરીરને ભૂમિસાત કગીને સ્વર્ગ તૈયાર કરીએ છીએ. તમે એમ માનતા હશે કે એમને હજારોની સંખ્યામાં અહીં દાટીને અને લાખોની સંખ્યામાં એમને મરાવીને એ સ્વર્ગના પાયાને તમે જડમૂળથી ઉખેડી નાખ્યો છે. ”

“હા, મેં પાપી મજદૂરથી ઈરાનની પાક ભૂમિને મુક્તિ અપાવી ! ”

“ શાહજાદા, હજી તમે બાળક છો. ઈરાનની ભૂમિ તેમ જ આખી દુનિયાની ભૂમિ એક દિવસ મુક્ત બનશે, પરંતુ એના મુક્તિદાતા તમે નહિ હો. એ સમયે તો તમારું નામ પણ વિસ્મૃતિના નિખિડ અંધકારમાં

વિલીન થઈ ગયું હશે, અને કદાચ તમારા નામની સ્મૃતિ સહેજ પણ રહી હશે તો લોકો તમારા નામ પર થૂંકશે. ”

કોધાંધ બનીને ખુસરો મજાકના મોં પર થૂંક્યો. બોલ્યો :
“લે, પાપી ! હું અત્યારેજ તારા મોં પર થૂંકું છું ! ”

મજાક : “ખુસરો, આ શરીર તમારા હાથમાં છે. ચાલ તો એના પર થૂંકો અગર આ લોકોની જેમ એને પણ ભોંયમાં દાટીને વૃક્ષ બનાવી દો, પરંતુ સત્યનો અવાજ તો સાંભળવો જ પડશે. ”

“સત્યનો અવાજ ? આમદાતપુત્ર અને સત્ય ! ”

“હા. અને જુદા જુદા અસંભવિત ! પરંતુ, આજે લાખો નિરપરાધીઓના ખૂનથી તમે તમારા હાથ રંગ્યા છે. એથી તમારા હૃદયમાં જરા પણ ગ્લાનિ નથી થતી ? ”

“સાપનો કણો સાપ થાય તે પહેલાં જ તેને કચડી નાખવો જોઈએ ”

“જે બાળકોનો તમે નાશ કર્યો તે બધા સાપના કણા ન પણ હોય. તેમણે તમારું શું બગાડ્યું હતું ? એમને પણ અદર્શજન્યે તમારી જેમ જ આ દુનિયામાં જીવવા માટે મોકલ્યા હતા. તમે લોભાન્ધ બનીને ન્યાયને ન ઓળખ્યો, દયાને ધુતકારી. ”

“મેં ન્યાયને ન ઓળખ્યો ! ” ખુસરોએ દાંત પીસતાં કહ્યું :

“પરંતુ હું જ ન્યાયમૂર્તિ બનીશ ! મને લોકો ‘નોશિરવાં’ (વડા ન્યાયાધીશ) તરીકે ઓળખશે ! ”

“કેટલા દિવસો સુધી ? કેસર અને શાહ પોતાની મેજેજ પદ્ધતિઓ ધારણ કરી લે છે. કેટલાય સમય સુધી એમનું ચક્ષુ પણ ચાલે છે, પરંતુ અંતે તો આ લાખો મુડદાં ઊભા થઈને ન્યાયનો પોકાર કરશે. ”

“નીચા! સાપના સંતાન! મને બ્રમમાંના નાખ! હું ક્વાત નથી!”

“ખરે, તું ક્વાત હોત તો કેવું સારું! છેવટે પોતાની યુવાની વેળાનો ક્વાત હોત તો કેવું સારું! મારવો હતો તો મને મારવો હતો, અને મારા જોવા હજાર બે હજારને મારવા હતા—જો તમે એમ માનતા હતા કે અમે તમારી અને સિંહાસનની વચ્ચે આવીએ છીએ તો. મને તમારા પર ક્રોધ નથી કે પજતો, કેમકે તમારી જગ્યાએ ખીજો પણ હોત તો તે પણ આવું જ કરત અને કરશે. રાજ્યના લોકમાં, જોમનો લિપ્સામાં માનવી શું નથી કરતો! આજ લોક અને લિપ્સા રાજપુત્રે ને જનકલક્ષી જનાવી દે છે. શાહજાદા, મારા પર ગુસ્સે ન થાવ. તમે શું કહ્યું હતું. લોકો ‘મને નૌશેરવા (વડા ન્યાયાધીશ) કહેશે!’ તથાસ્તુ! આજથી તમે ન્યાયી જનવાની કોશીશ કરજો.”

ઉપેક્ષાવૃત્તિ દેખાડતાં ખુસરોએ પોતાના જલ્લાદોને હુકમ આપ્યો. થોડી જ પળોમાં એ મધુર સ્વપ્નના દૃષ્ટાને શૂળ પર ચઢાવી દેવામાં આવ્યો, અને એના પર સેંકડો તીરંદાજો તીરોનો વરસાદ વરસાવ્યો.

અંતિ

પરિશિષ્ટ

મળદંક કાલ્પનિક નહિ, પરંતુ એક ઐતિહાસિક વ્યક્તિ હતા. એમના વિશે જે વાતો આ નવલકથામાં લખવામાં આવી છે તેને સાવ કાલ્પનિક સમજવામાં ન આવે એટલા માટે મળદંક અને એમના ધર્મ વિશે મળતી ઐતિહાસિક સામગ્રીઓમાંથી થોડીક નમૂના લેખે વાચકો માટે અહીં એકત્રિત કરીને મૂકવામાં આવે એ આવશ્યક છે. આપણી નવલકથા ઈ. સ. ૪૯૨ની સાલથી શરુ થાય છે. એ વેળા ક્વાતને સિંહાસન પર બેઠે દસ વર્ષ થઈ ગયાં હતાં. પીરોજપુત્ર ક્વાત સાસાની વંશ(ઈ. સ. ૨૨૮ની ૨૮મી એપ્રિલથી ઈ. સ. ૬૪૨ સુધી)નો ઝોગણીસમો શહેનશાહ હતો, અને એના ગાદી પર બેસવાના સમયે (ઈ. સ. ૪૮૮) સાસાની વંશને રાજ્ય કરતાં બસો સાડ વર્ષ થઈ ચૂક્યાં હતાં. સાસાની વંશે ચાર સો ચૌદ વર્ષ રાજ્ય કર્યું. આટલું લાંબું રાજ્ય દુનિયામાં બહુ ઓછા રાજવશેઓ કરેલું જોવા મળે છે. આ આખા યે કાળ દરમિયાન ઈરાન દુનિયાનું એક શક્તિશાળી રાજ્ય રહ્યું.

મળદંક વિશે જે સામગ્રી મળે છે તેમાં સૌથી જૂની ખ્રિસ્તી લેખકોની કૃતિઓ છે. એમાં પોતાના ધર્મનો ઇતિહાસ આલેખતા પ્રસંગોપાત ઈરાની શહેનશાહોનાં વર્ણનો પણ આવે છે. તદુપરાંત બીજો સ્ત્રોત(source) પારસી લોકોનાં પુસ્તકો છે, અને ત્રીજું અને છેલ્લું સામગ્રી મુસલમાન લેખકોનાં અરબીફારસી પુસ્તકોમાંથી મળે છે.

૧. ખ્રિસ્તી ઇતિહાસકાર

(૧) યોશૂ સ્ટીલિટઃ આ ખ્રિસ્તી ઇતિહાસલેખકે પોતાનો ગ્રંથ The Chronicle of Joshua Stylite (Cambridge 1882) ઈ. સ. ૫૦૭ની આસપાસ લખ્યો. એ સમયે ક્વાત ખ્રીજ વાર સિંહાસન પર ખેસી ચૂક્યો હતો એમાં ઈ. સ. ૪૯૪થી ઈ. સ. ૫૦૬ સુધીની વાતોનો સમાવેશ થયો છે. યોશૂ પોતાના ગ્રંથના નવમા અધ્યાયમાં લખે છે : “હેફતાલો (શ્વેત હૂણો) સામે પીરોજે એ વાર ઈ. સ. ૪૫૯-૪૮૪માં હાર ખાધી. ખ્રીજ વાર પરાજિત થઈને એ કેદી બન્યો. પોતાની મુક્તિ માટે એણે પોતાના પુત્ર ક્વાતને જમીન તરીકે શત્રુના હાથમાં સોંપ્યો.

એના પછી એના ભાઈ (ખલાશ ઈ. સ. ૪૮૪-૮૮) ગાદી પર બેઠો. ખલાશના ખજાનામાં સિપાઈ એના પગારના પૈસા ચૂકવવાના પૈસા નહોતા. એણે મોખેદોના ધાર્મિક નિયમો તોડી નાખીને દેશમાં સ્નાનાગાર ખનાવ્યા. એથી મોખેદો નારાજ થઈ ગયા. એમણે એને ગાદી પરથી ઉતારી મૂકીને આંધજો કરી નાખ્યો અને પીરોજપુત્ર ક્વાતને ગાદી ઉપર બેસાડ્યો. ક્વાતે હૂણોને આપવા માટે રોમન સમ્રાટ અનસ્તાસ (ઈ. સ. ૪૯૧-૫૧૮) પાસે આર્થિક મદદની માગણી કરી, અને એની મદદ ન કરવા માટે એના પર આક્રમણ લઈ જવાની ધમકી આપી. પરંતુ સમ્રાટે એનો અનુચિત સંદેશો સાંભળ્યો, ખોટી ચાલને ઓળખી અને જાણ્યું કે જરૂરથી સ્તીઓએ એને પતિત કરી નાખ્યો છે, કેમકે એણે સહિયારી પત્નીની આજ્ઞા ઘાટી છે, જેથી ઈચ્છા થતાં કોઈ પણ માણસ કોઈ પણ સ્ત્રી સાથે સમાગમ કરી શકે છે. એટલે સમ્રાટે એની વાત માની નહિ, અને સંદેશો મોકલ્યો કે જ્યાંસુધી નસખી શહેર અમને પાછું નહિ આપો ત્યાંસુધી તમારી વાત માની શકાશે નહિ.” ફરી એ જ લેખક ત્રેવીસમા અધ્યાયમાં લખે છે : “ઈરાનના મોટા લોકોએ પણ છાનામાના

કવાતના વિરુદ્ધ ષડ્યંત્ર રચવું શરૂ કર્યું અને એને મારી નાખીને દેશને અનુચિત કાયદાઓથી મુક્ત કરવા વિચાર્યું. કવાતે જ્યારે આ વાત જાણી ત્યારે એ દેશ છોડીને હેફતાલો (સ્વેન હૂણો) ના રાજ્યમાં નાસી છૂટ્યો. ત્યાંના રાજાની પાસે એ પહેલાં જામીન તરીકે રહેલો હતો. એના પછી એના ભાઈ જમારપ (ગામારપ) ને એને બદલે એની ગાદી મળી. કવાતે હેફતાલોના દેશમાં પોતાની બેનની પુત્રી સાથે લગ્ન કર્યું. જે યુદ્ધમાં પીરોજ માર્યો ગયો હતો તે જ યુદ્ધમાં કવાતની આ બેન હેફતાલોના હાથમાં પકડાઈ ગઈ હતી, અને શાહની કન્યા હોવાથી હેફતાલોના રાજાએ એને પોતાની રાણી બનાવી. એનાથી એક પુત્રી થઈ હતી. કવાત જ્યારે હેફતાલ રાજાને ત્યાં શરણાગત હતો ત્યારે એની બેનની પુત્રીનું એની સાથે લગ્ન થયું. રાજાનો જમાઈ બનીને કવાત બહુ લાડકો બન્યો. એ હેફતાલ રાજાને હમેશાં કહેતો : ‘મને લશ્કર આપો, જેથી હું ઈરાનના સામંતોને શિક્ષા કરીને હાથમાંથી ગયેલું મારું રાજ્ય પાછું મેળવી શકું.’ છેવટે શ્વશુરે એની ઈચ્છા માન્ય રાખીને એને પૂરતું લશ્કર આપ્યું. લશ્કર લઈને કવાત ઈરાનમાં આવી પહોંચ્યો. એનો ભાઈ સમાચાર સાંભળતાં ભાગી છૂટ્યો અને કવાતે પોતાના મનોરથ પાર પાડી ઈરાનના સામંતોને મારી નાખ્યા.”

યોશ્વએ પછી ઈરાન અને પૂર્વના રોમન સામ્રાજ્યના યુદ્ધો વિશે લખ્યું છે, અને એના કારણ તરીકે કવાતને બતાવ્યો છે. ઈ. સ. ૫૦૧માં કવાતે રોમનોના દેશને બરબાદ કર્યો, થ્યોદોસિયસપોલિસ (અર્જંડમ) નગર પર સત્તા જમાવીને એને લૂંટ્યું તેમ જ બાબ્યું, અને નગરના લોકોને બંદીવાન બનાવ્યા. ઈ. સ. ૫૦૬માં અમિદા નગર જીતીને એને લૂંટ્યું. યુદ્ધમાં એંશી હજારથી વધુ માણસો માર્યા ગયા, અને એથી પણ વધુ માણસોને નગરની બહાર લઈ જઈને પથ્થરબાજી ચલાવીને તિઆમાં નાખી દીધા કે બીજી રીતે મારી નાખ્યા. અમિદામાં કવાતે યૂનાની સ્નાનાગારો જોયા અને એમાં પોતે સ્નાન કર્યું. એને

આ સ્નાનાગારો એટલા ગમી ગયા કે ત્યાંથી પાછા ફરીને દેશના બધા નગરોમાં સ્નાનાગારો બનાવવાની આજ્ઞા કરી.”

(૨) પ્રોકોપિયસ-Procopios Justinien (Leipzig 1789). પ્રોકોપિયસ પૂર્વના રોમન(વિજંતીય) સામ્રાજ્યનો પ્રસિદ્ધ ઇતિહાસલેખક છે. ઈ. સ. ૫૨૭માં રોમન સેનાપતિ બેલીઝેનો કાયદાનો સલાહકાર બનીને એની સાથે રહ્યો. એણે ક્વાતના શાસનના અંતિમ કાળને જોયો હતો. એણે ઇરાનમાં જઈને ક્વાત વિશે જે કંઈ સાંભળ્યું હતું તેને લિપિબદ્ધ કર્યું. ઇરાની બાદશાહ પીરોઝ (ઈ સ. ૪૫૯-૪૮૪) હેક્ટાલોના યુદ્ધમાં માર્યો ગયો. આ હેક્ટાલોને શ્વેત હૂણ પશુ કહેવામાં આવે છે, કેમકે હૂણ જાતિના લોકોમાં આ લોકો સફેદ અને સુંદર હતા, અને એમનું સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક ધોરણ પણ ઊંચું હતું. ગ્રંથના ત્રીજાચોથા અધ્યાયમાં એણે લખ્યું છે :

“જ્યારે ક્વાતને રાજ્યનો અધિકાર મળ્યો ત્યારે એણે નવા દુરાચાર શરુ કરી દીધા અને નવા કાયદા દાખલ કર્યા. એમાં સહિયારી પત્નીનો પણ એક નિયમ હતો. લોકોને આ ન ગમ્યું. એમણે વિદ્રોહ કરીને એને સિંહાસન પરથી દૂર કર્યો, કેદમાં નાખ્યો અને એની જગાએ પીરોઝના ભાઈ જમારપને ગાદી પર બેસાડ્યો. જમારપે ઇરાનના પ્રતિષ્ઠિત માનવીઓને એકત્રિત કરીને ક્વાતને કેવો દંડ દેવો જોઈએ એ બાબતમાં એમનો અભિપ્રાય માંગ્યો. ઘણાખરા મૃત્યુદંડની વિરુદ્ધ હતા, પરંતુ હેક્ટાલ-સરદદ પરના સેનાપતિ અને સૂત્રાના ઊંચા પદ પર બેઠેલા ગજનરપદાતે નખ કાપવાનું નાનું ચપ્પુ બતાવતાં કહ્યું : ‘હજારો સૈનિકો જે કામ કરવામાં અસમર્થ છે તે કામ આ નાનું ચપ્પુ કરી શકે છે.’ પરંતુ પ્રતિષ્ઠિત માનવીઓએ એની વાત તરફ દુર્લક્ષ કર્યું અને ક્વાતને ‘વિસ્મૃતિ દુર્ગ’ના કારાગૃહમાં પૂરવાની શિક્ષા કરી. આ કારાગૃહનું નામ ‘વિસ્મૃતિ દુર્ગ’ એટલા માટે પડ્યું હતું કે એના કેદીને લોકોના હૃદયમાંથી

ખિલકુલ વિસ્મૃત કરી દેવામાં આવે છે, અને એનું નામ લેતાં પણ મૃત્યુદંડ જેવી શિક્ષા અનુભવાય છે." પાંચમા અધ્યાયમાં લખ્યું છે: "કવાતની સ્ત્રી બહુ સુંદર હતી. દુર્ગનો કોટવાળ એના પ્રેમમાં ફસાઈ ગયો. સ્ત્રીએ આ વાત કવાતને કહી. કવાતે સ્ત્રીને એનો પ્રેમ સ્વીકારી લેવાનું કહ્યું. કોટવાળ તો એના પર મુગ્ધ હતો જ. એટલે એને કવાત પાસે જવાની છૂટ મળી. આ વેળાએ ઇરાની સામંતોમાં એક સિયામખ્શ કરાને હતો. એ કવાતનો ભક્ત હતો. એણે તક સાધીને શાહને દુર્ગમાંથી મુક્ત કરી દીધો. સિયામખ્શે કવાતને સ્ત્રી મારફત ખબર આપ્યા હતા કે કારાગૃહની બહાર સવારી માટે ઘોડા તૈયાર રાખ્યા છે. એક દિવસ સાંજે કવાતે પોતાની સ્ત્રીને પોતાનો પોષાક પહેરવાનું કહ્યું અને પોતે સ્ત્રીનો પોષાક પહેરીને જોલમાંથી નાસી છૂટ્યો. કવાતનો પોષાક પહેરીને સ્ત્રી ત્યાં હાજર રહી. એટલે રક્ષકો સમજ્યા કે આ કવાત છે, અને આવી રીતે નાસી છૂટ્યાની વાત કેટલાય દિવસો સુધી ગુપ્ત રહી.

સિયામખ્શની મદદથી કવાત કારાગૃહમાંથી ભાગ્યો અને એની સાથે હેફતાલોના રાજ્યમાં ગયો. ત્યાંના રાજાએ એને પોતાની કુંવરી પરણાવી અને પૂરતું લશ્કર આપ્યું. જ્યારે કવાત ગળનરપદાતના પ્રદેશમાં પહોંચ્યો ત્યારે પોતાના માણસોને એણે કહ્યું, 'જે કોઈ આજે મારી આજ્ઞાનો પહેલો સ્વીકાર કરશે તેને સૂઆનું પદ પ્રાપ્ત થશે.' આવું મોંમાંથી નીકળ્યા પછી એને જલદી જલદી અફસોસ થવા લાગ્યો. એને એકદમ સ્મરણ થયું કે આમ કહેવું ઉચિત નથી, કેમકે રાજ્યના નિયમ અનુસાર એ પદ વંશપરંપરાગત છે, અને કોઈ ખીજ માણસને એ આપી શકાતું નથી. બન્યું એવું કે આબુર-ગન્દપત નામના એક યુવકે આવી આજ્ઞા પહેલવહેલી ઉપાડી લીધી, અને એ ગળનરપદાતના વંશનો જ નીકળ્યો! આ રીતે નિયમનું ઉલ્લંઘન કર્યા વિના કવાત પોતાના વચનનું પાલન કરી શક્યો. કવાતે બહુ સહેલાઈથી પોતાના રાજ્ય પર અધિકાર જમાવી દીધો. પોતાના

અનુયાયીઓથી ત્યજાયેલો જામારૂપ એ વર્ષ રાજ્ય કર્યા પછી કેદી
 ખતીને અંધ બન્યો. ક્ષત્રીને ગજનરૂપદાતને પણ મારી નાખાવ્યો અને
 એના સ્થાને આજુર-ગન્ધપતને નિયુક્ત કર્યો સિયાબખશને મહાસેના-
 પતિ બનાવ્યો. એ આ પદનો પહેલો અને છેલ્લો અધિકારી બન્યો.

થોડા સમય પછી ક્ષત્રીને પૂર્વ રોમ(વિજ્ઞંતીય)ના સમ્રાટ અનસ્તાસ
 પાસે હેફતાલ સૈનિકોના પગાર ચૂકવવા માટે નાણાંની મદદ માગી.
 રોમન સમ્રાટે ઇનકાર કર્યો એટલે હેફતાલ સેના સાથે લઈને ક્ષત્રીને
 રોમન રાજ્ય પર ચડાઈ કરી એણે અર્મની પર આક્રમણ કર્યું, અને
 અમિદા નગરને ઘણા દિવસો સુધી ઘેરો ઘાલ્યો. આ સમયે કેટલીક
 હૂણ ટોળાઓએ ઈરાનના ઉત્તર ભાગમાં લૂંટફાટ ચલાવી, એટલે
 લાચાર ખતીને ક્ષત્રીને આ લોકો સામે લડવા પાછું ફરવું પડ્યું.
 એણે આ લોકો સાથે લડીને ખજરોના આગેવાનને પોતાના હાથમાં
 લીધો અને ફરી રોમ સાથે લડાઈ શરૂ કરી.

ક્ષત્રીનો ખીજો પુત્ર જમ પિતાની ગાદીએ બેસી શકતો નહોતો,
 કેમકે એ એક આંખે દાણો હતો. જ્યેષ્ઠ પુત્ર કાબૂસ ઉપર એને
 મમતા નહોતી. સેનાપતિની બેનથી ઉત્પન્ન ગયેલા પોતાના સૌથી
 નાના પુત્ર ખુસરોને પોતાની ગાદી મળે એવી એની તીવ્ર ઇચ્છા હતી.
 પરંતુ ક્ષત્રીના બધા પુત્રોમાં જમ બહાદુર હતો અને ઘણાખરા
 ઈરાનીઓ એના પક્ષમાં હતા. પોતાના મૃત્યુ પછી ખુસરોને ગાદી
 મળવામાં વિદ્વ જીલું થશે એવો ભય ક્ષત્રીને લાગ્યો. એણે પોતાના
 દૂતને રોમન સમ્રાટ જુસ્તીન (ઈ. સ. ૫૧૮-૨૭) પાસે મોકલ્યો,
 અને એની મારફત રોમન સમ્રાટ શાહનશા ખુસરોને પોતાના ભાવિ
 ગાદીવારસ તરીકે સ્વીકારે, એવું પોતાની સાથે પાકું સુલેહનામું
 કરી આપે એવી ઇચ્છા પ્રગટ કરી. સમ્રાટ જુસ્તીન અને એનો ભત્રીજો
 જુસ્તીનિયન (ઈ. સ. ૫૨૭-૬૫) એની ઇચ્છાને માન આપવા
 તૈયાર હતા, પરંતુ મંત્રી પ્રોકલસે એને અસંસ્કૃત જાતિઓનો રિવાજ

કહીને સ્વીકાર ન કરવાની સલાહ આપી. છેવટે સુલેહની વાટાઘાટે માટે પ્રતિનિધિ મોકલવાનું નક્કી થયું. શાહ તરફથી સિયામજશ અને માહપતની નિમણૂક થઈ. તેઓ સરહદ ઉપર રે.મના પ્રતિનિધિઓને મળ્યા. પરંતુ વાટાઘાટો સફળ થઈ નહિ, અને ખુસરોને પુત્ર તરીકે સ્વીકારવાનું કબૂલ થઈ શક્યું નહિ. ખુસરો ભાવિ ગાદીવારસ થવાની ઇચ્છાથી સરહદ પર આવ્યો હતો. એ ગુસ્સે થઈને પિતા પાસે પાંચ ફર્યો, પાંચ ફરીને માહપતે ક્વાત આગળ સિયામજશ વિશે 'બહુ ફરિયાદો કરી, અને એના પર ઘણા દોષોનું આરોપણ કર્યું'. આમાં ઉભય રાજ્યો વચ્ચે સુલેહ ન થવા દેવામાં સિયામજશનો હાથ છે એવો પણ એક દોષ બતાવવામાં આવ્યો હતો. સિયામજશના અજ-રાધોની તપાસ કરવા માટે સઘળા સામંતોને ભેગા કરવામાં આવ્યા. એમના દિલમાં પણ સિયામજશ પ્રત્યે ભારે નફરત હતી. તેઓ સિયામજશને મહાસેનાપતિ જેવા મોટા પદ પર જોઈને બહુ બળી રહ્યા હતા. સિયામજશ પોતાની ન્યાયપ્રિયતા અને વાજબી વર્તણૂકના લીધે ખીજ સામંતો આગળ ખાસ અભિમાન રાખતો હતો, એટલે આ સામંતો પણ એની ઈર્ષ્યા કરતા હતા. તેઓએ એના પર ખીજ નવા દોષો પણ ઓઢાડ્યા. 'સિયામજશ ઈરાનના કાયદા તથા આચારવિચારને સ્વીકારતો નથી, અને ખીજ દેવતાઓને પૂજે છે. એણે હમણાં જ પોતાની મૃત પત્નીના શબને ધર્મ વિરુદ્ધ માટીમાં દફનાવી.' છેવટે એમણે સિયામજશને એતની સગા ફરમાવી ક્વાતનો એના પર બહુ પ્રેમ હતો, પરંતુ દેશના કાયદા આગળ વિવશ બનીને એને ચૂકાદાને માન્ય રાખવો પડ્યો. મહાસેનાપતિની પક્ષે પણ એ જ વેળાએ છીનવી લેવામાં આવી.

થોડાક જ સમય પછી ઈ.સ. ૫૨૭ સમ્રાટ જુસ્ટીન મૃત્યુ પામ્યો અને એના વારસદાર જુસ્ટીનિયને ઈગ્ન અને રોમ વચ્ચેના યુદ્ધને ફરીથી ચાલુ કરી દીધું. ઈરાની સામંત પીરોજ મેહરને યુદ્ધમાં હાર ખાધી. આમ છતાં પણ યુદ્ધ તો ચાલુ જ રહ્યું. આ

જ સમયે ક્વાત સખત ખીમાર પડ્યો. બધા સામન્તો કરતાં માહપત પર એને વધારે વિશ્વાસ હતો. એના કહેવાથી માહપતે ખુસરોને ગાદી આપવા બાબતમાં પોતાનું ઇચ્છાપત્ર લખ્યું. ક્વાતના મૃત્યુ પછી જ્યેષ્ઠ પુત્ર કાખૂસે ગાદી માટે દાવો કર્યો, પરંતુ માહપતે ઇચ્છાપત્ર બતાવીને એના દાવાને નકાર્યો. ખીજા સામન્તો પણ એના પક્ષમાં ભળ્યા અને ખુસરોને ગાદી પર બેસાડવામાં આવ્યો.”

(૩) આગાધિયસ (ઈ સ. ૫૮૩): આ ગ્રીક ઇતિહાસકારે પોતાના પુસ્તકમાં ક્વાત વિશે કેટલીય વાતો લખી છે. એણે પોતાના ગ્રંથમાં રાજધાની તસ્પોનમાં મળેલાં શાહી વર્ષપત્રો અને લખાણોનો ઉપયોગ કર્યો હતો, એટલે એણે નોંધેલી વાતોમાં વધુ પ્રામાણિકતા છે. એ જામારખના ચાર વર્ષના શાસન (ઈ. સ. ૪૮૪-૪૮૮) પછીની વાતો નોંધતાં લખે છે : “એના પછી પીરોજપુત્ર ક્વાત ઈરાનનો આદ્દશાહ થયો. એણે રોમનો અને પાર્સી અર્ધરો સાથે ધણાં યુદ્ધો ખેલ્યાં અને ધણા વિજય મેળવ્યા. એના સમયમાં રાજ્યમાં એકતા અને શાંતિ રહ્યાં. ક્વાત પોતાની પ્રજા પ્રત્યે નમ્રતા અને સહાનુભૂતિનું વર્તન રાખતો હતો. એણે પ્રાચીન નિયમોને બદલીને, લોકોના જીવનમાં કાન્તિ આણીને, સનાતન સદાચારોને ફેરવી નાખ્યા. કહું છે કે આ રાજ્યએ એવો કાયદો કર્યો કે સર્વ પુરુષો સાથે સ્ત્રીઓનો સંબંધ ભેદભાવ વગરનો હોય.” આ કાયદા પ્રમાણે પુરુષ પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે કોઈ પણ સ્ત્રી સાથે, એટલે સુધી કે પતિવાળી સ્ત્રી સાથે પણ, સંબંધ રાખી શકતો હતો. આ કાયદાને લીધે પાપ બહુ વધી ગયું. ઈરાની ક્ષત્રિયો એના વિરુદ્ધ ઘણા પ્રગટ કરવા લાગ્યા, અને છેવટે આ જ કાયદો રાજદ્રોહી અને ક્વાતને ગાદી પરથી ઉતારી દેવામાં કારણભૂત બન્યો. આ રીતે અગિયાર વર્ષ રાજ્ય કર્યા પછી ઈરાનીઓએ ક્વાતને સિંહાસન પરથી ઉઠાડીને વિસ્મૃતિ દુર્ગના કારાગૃહમાં નાખ્યો, અને પીરોજના ખીજા પુત્ર જામારખને ગાદી પર બેસાડ્યો. પરંતુ ક્વાત

થોડાક જ સમય પછી પોતાની સ્ત્રીની મદદથી તથા ખીજી રીતે ભાગી છૂટીને હેફતાલોના રાજ્યમાં ચાલ્યો ગયો અને એણે ત્યાંના રાજાની મદદ માગી રાજાએ એને બહુ પ્રેમથી રાખ્યો અને મીઠી મીઠી વાતો અને આશાઓ વાંક્યોથી એના શોકને દૂર કરવા પ્રયત્ન કર્યો. તેઓ એક દસ્તરખાન પર એસી ભોજન કરતા અને કાચી મિત્રતા બાંધવા સાથે મદિરા પીતા. રાજાએ એને બહુ મૂલ્ય વસ્ત્રામૃષણ આપ્યા અને સ્નેહ દર્શાવવા માટે જે કંઈ થઈ શકતું હતું તે બધું કર્યું. કેટલાક સમય પછી એણે પોતાની કુંવરી પણ એને પરણાવી. પછી પૂરતું સૈન્ય આપીને દુશ્મનોને હરાવવા અને ગાદી પાછી મેળવવા માટે એને ઈરાન બાજુ રવાના કર્યો.....કવાતે બહુ મુશ્કેલીઓ કે બેખોરો વેઠ્યા વિના કરીથી ઈરાન પર પોતાની સત્તાનો દોર જમાવી દીધો.....પ્રથમના બાર વર્ષ બાદ કરતા ખીજાં ત્રીસ વર્ષ કવાતે રાજ્ય કર્યું. આ બાદશાહે આમ એકતાળીસ વર્ષ રાજ્ય કર્યું.”

(૪) જન મલાલ (ઈ. સ. ૫૩૫): આ ગ્રીક ઇતિહાસકારનો જન્મ અન્તિયોકમાં થયો હતો. એ લખે છે : “આ સમયે (સમ્રાટ જુસ્તીનિયનના કાળમાં) ઈરાનમાં માની (મન્દકી) ધર્મનો પ્રચાર થયો. જ્યારે બાદશાહે આ વાતની જાણ થઈ ત્યારે એ બહુ ગુસ્સે થયો. ઈરાનના મોએદો (પુરોહિતો) પણ ગુસ્સે થયા. માનીના અનુયાયીઓનો નેતા અન્દર્જગર નામનો માણસ હતો. કવાતે એક સામાન્ય સલામો લાવી, અને એમના ધાર્મિક નેતાની સાથે સઘળા માનીપંથીઓને પકડવામાં આવે એવો હુકમ કર્યો. ઉક્ત સલામાં પહેલેથી જ કવાત તરફથી સૈનિકોને માનીપંથીઓની કતલ કરી નાખવાનો હુકમ મળ્યો હતો. એ બધાની હત્યા શાહ સમક્ષ કરવામાં આવી. ઉપરાંત, એમની માલમિલકત જપ્ત કરવામાં આવી અને એમનાં મંદિરો ખ્રિસ્તીઓને સોંપવામાં આવ્યા. દેશની ચારે બાજુ હુકમ છૂટ્યા કે જે પણ માનીપંથી હાથમાં આવે તેને મારી નાખવામાં આવે અને એમના પુસ્તકોને બાળી નાખવામાં આવે.” મલાલનું આ પુસ્તક

નષ્ટ થઈ ગયું છે, પરંતુ એ પુસ્તકમાંથી કેટલાય ઉતારાઓ તિમોથિયસે પોતાના ગ્રંથમાં આપ્યા છે.

(૫) થેવકાનિસ (ઈ. સ. ૭૫૦-૮૧): આ વિજ્ઞાતીય ઇતિહાસકારે લખ્યું છે: “ઈરાની બાદશાહ પીરોઝપુત્રે એક દિવસમાં માનીના હાજરો અનુયાયીઓ, એમના ધાર્મિક અગ્રણી અન્દર્જગર અને એ ધર્મને માનનાર અન્ય ઈરાનીઓને મારી નાખ્યા. એનો ત્રીજો પુત્ર શાહ-કાબૂસ ક્વાતની પોતાની એન સમ્મિદથી ઉત્પન્ન થયો હતો અને માનીનો અનુયાયી હતો. એણે માનીના ધર્મનું શિક્ષણ મેળવીને એનો સ્વીકાર કર્યો હતો. એ ધર્મના અનુયાયીઓએ એને એક ચિઠ્ઠી મોકલી, ‘તમારા પિતા વૃદ્ધ છે. જો એ મૃત્યુ પામશે તો મોખેદો પોતાના ધર્મને સત્તાઈ કરવા માટે તમારા ભાઈઓમાંથી કોઈને બાદશાહ બનાવશે. તમારા પિતા સમક્ષ હાજર થઈને અમે એમને રાજ કરીએ અને કહીએ કે તેઓ ગાદીલાગ કરીને તમને ગાદી પર બેસાડે; આવું કરવાની અમારી ઇચ્છા છે. આથી માનીના ધર્મને આપણે સર્વ સ્થાનોએ પ્રચલિત કરી શકીશું.’ ક્વાતને જ્યારે આ વાતની બાળ મળી ત્યારે એણે પોતાના પુત્ર શાહ કાબૂસને ગાદી આપવા માટે સામાન્ય સભા બોલાવવાની આજ્ઞા કરી અને માનીના અનુયાયીઓને પોતાના ધાર્મિક અગ્રણી અને પ્રશંસકોની સાથે સભામાં હાજરી આપવા નિમંત્રણ આપ્યું. સાથે સાથે એણે ધર્માધ્યક્ષ ગુલનાજ બીજા મોખેદો તેમજ કુશળ ચિકિત્સકો તથા કૃપાપાત્ર ખ્રિસ્તી ગિરશપ બાબનસને પણ સભામાં હાજર રહેવાનું નિમંત્રણ આપ્યું. એણે માનીના અનુયાયીઓને સભામાં કહ્યું, “તમારો ધર્મ મને ગમે છે. મારા જીવતાં જ કાબૂસને રાજ્યની લગામ સોંપવાની મારી ઇચ્છા છે. તમે બધા એક સ્થાને એકત્રિત થઈ જાઓ, જેથી હું એને બાદશાહ બહેર કરી દઉં” વિશ્વાસ રાખીને માનીના અનુયાયીઓ એક સ્થાને એકત્રિત થઈ ગયા. ક્વાતે સૈનિકોને ત્યાં બોલાવીને એમના ધાર્મિક અગ્રણી સાથે સૌથી એકસામરી કતલ કરાવી નાખી. એ જ વેળાએ

સમગ્ર રાજ્યમાં હુકમ છોડયો કે માનીના અનુયાયીઓ જ્યાં જ્યાં હાથમાં આવે ત્યાં ત્યાં એમને મારી નાખવા; એમની માલમિલકત જપ્ત કરી રાજભંડારમાં જમા કરાવવી અને એમનાં પુસ્તકોને બાળી નાખવાં.

૨-પારસી ધાર્મિક ગ્રંથ

આજે જે પારસી ગ્રંથ ઉપલબ્ધ છે તે એક વિશાળ સાહિત્યનો અવશેષ માત્ર છે. વંદીદાદની પહેલવી દીકા અને ખીજા ગ્રંથોમાં ઉદાહરણ અથવા ઉશારા લેખે મળદકનું નામ આવે છે : “જેવી રીતે આમદાતપુત્ર મળદક લોકોને બૂખ અને મૃત્યુના હાથમાં સોંપે છે તેવી રીતે કોઈ પાપીઓ અને નાસ્તિકો લોકોને ભોજન કરતાં બળાતકારે રોકે છે.....”

બહમન-યરત (ખંડ ૨, વાક્ય ૨૨)ની દીકામાં લખ્યું છે : “કવાતપુત્ર ખુસરોએ પોતાના શાસનકાળમાં ધર્મના શત્રુ પાપી આમદાતપુત્ર મળદકને ખીજા કાફરો સાથે આ ધર્મમાંથી દૂર કર્યો.”

પારસી પુસ્તકોમાં મળદકનો ઘણો જ થોડો ઉલ્લેખ થયેલો છે.

૩-ઈસ્લામી ગ્રંથ

જે હાલત માની અને મળદકના ગ્રંથોની પારસીઓના હાથે ઈરાનમાં થઈ હતી તેજ હાલત ઈસ્લામના ઈરાનવિજય (ઈ. સ. ૬૪૨) પછી પારસી ગ્રંથોની થઈ. પારસી ધર્મનાં ઘણાં થોડાં પુસ્તકો ખચીને ભારત આવી શક્યાં. પરંતુ ઈસ્લામની પ્રારંભિક શતાબ્દોમાં ઈરાની અને અરબ વિદ્વાનોએ પ્રાચીન પુસ્તકોના આધારે લખેલા પોતાના ઐતિહાસિક ગ્રંથોમાં મળદકનો ઉલ્લેખ આવે છે. અહીં એમનાં ગ્રંથોમાંથી કેટલીક હકીકતો ઉતારવામાં આવે છે :

(१) यादूजी (अहमद जिन-अमा-यादूज जिन वाजेह-हिजरी २७८ ई. स. ८८१): यादूजी प्रभावे क्वात नानी डिमरे गादी पर मेहो अने सोझा जेना नामथी राज्यतुं संयावन करतो હતો. डिમરલાયક થતાં સોજાતો પ્રભાવ એને ગમ્યો નહિ અને એને મારી નખાવીને એતું સ્થાન મેહરાનને આપ્યું, એથી કહેવત પડી, 'સોજાતો યવન શાંત પડ્યો અને મેહરાનનો પવન વાવા લાગ્યો.' સોજાતે મારી નખાવાથી ઇરાનીઓ ક્રોધાયમાન થઈ ગયા. એમણે ક્વાતને ગાદી પરથી ઉતારી મુઝી કેદખાનામાં નાખ્યો અને એના લાઈબમાસ્પને બાદશાહ બનાવ્યો. ક્વાતની બેને લાઈને જેલમાં મળવાની ઈચ્છા પ્રદર્શિત કરી. જેલના અધિકારીએ એને રખ તો આપી પણ એની સમક્ષ અનુચિત માગણી મુઝી. સ્ત્રીએ માસિક ધર્મતું બહાતું કાઢીને એના હાથથી છૂટકારો મેળવ્યો. ફરીથી ઉપાય શોધીને કેદખાનામાં પહોંચી અને પોતાના લાઈને જિજ્ઞાસામાં લપેટીને, એક બળવાન ગુલામની પીઠ પર ઉઠાવીને કેદખાનાની બહાર લઈ આવી : આવી રીતે કારાગૃહની બહાર નીકળીને ક્વાત હેફતાલ રાજ્ય લાણી લાગ્યો. રસ્તામાં નેશાપોરમાં એક માણસના ઘેર કિતર્યો. આપે પોતાની યુવાન કન્યાને એની સેવામાં રોકી. આ કન્યા સાથે ક્વાતને પ્રેમ થયો. ક્વાત એક વર્ષ હેફતાલભૂમિમાં રહ્યો અને ત્યાંના રાજા પાસેથી પોતાનું રાજ્ય પાછું મેળવવા રૈનિકા મેળવ્યા. પાછા ફરતી વખતે જ્યારે એ નેશાપોરમાં પહોંચ્યો ત્યારે પેલી કન્યાએ એક પુત્રને જન્મ આપ્યો હતો. ક્વાતે એનું નામ નૌશેરવાં રાખ્યું. પછી ઇરાન પહોંચીને એણે રાજ્ય પાછું મેળવ્યું." આગળ જતાં યાદૂજીએ લખ્યું છે : "ક્વાતે રાજ્યનો કારભાર પોતાના પુત્ર નૌશેરવાંને સોંપી દીધો, અને મૃત્યુસમયે એને થોડીક સારી શિખામણો આપી. ખુસરો નૌશેરવાંએ ગાદીનશીન થયા પછી મજદકને-જેણે નવો ધર્મ ચલાવીને ધન અને સંપત્તિમાં સૌને સરખા ભાગીદાર બનાવી દીધા હતા-મારી નખાવ્યો."

ઈ. સ. ૮૯૫) : દીનવરીએ પોતાના પુસ્તક ‘અખબારુ તવીલલૂ’માં લખ્યું છે : “પીરોજપુત્ર બલાશના મૃત્યુ પછી એના બાઈ ક્વાતને ગાદી મળી. એ એ વખતે પંદર વર્ષનો હતો, અને હજુ રાજકામથી અનભિજ્ઞ હતો. સોપ્રાએ સારી ય સત્તા પોતાના હાથમાં રાખી હતી, અને લોકો ક્વાતને તુરંચ દષ્ટિએ જોતા હતા. પાંચ વર્ષ રાજ્ય કર્યા પછી ક્વાતને આ સ્થિતિ અસહ્ય થઈ પડી અને એણે ષડ્યંત્ર રચીને સોપ્રાને મારી નખાવ્યો.” આગળ જતાં દીનવરી કહે છે, “જ્યારે ક્વાતને રાજ્ય કરતાં દશ વર્ષ વીતી ગયાં ત્યારે ઇસ્તખ્રનિવાસી મજદક નામનો એક માણસ એની પાસે આવ્યો. એણે એને મજદકી ધર્મ શિખવાડ્યો. [‘નિહાયા’માં (કર્તા અગ્રાત) ગાદીનશીન થતી વેળા ક્વાતની ઉંમર આર વર્ષનો લખી છે, અને મજદકને નિસાનો વતની બતાવ્યો છે. મજદકની પાસે એક ઈરાની સામન્ત ખરકાનપુત્ર જરદુસ્ત પણ હતો એવું પણ એમાં લખેલું છે] દીનવરી પ્રમાણે ક્વાતે મજદકનો ધર્મ સ્વીકાર્યો. એથી ઈરાનીઓ બહુ નારાજ થઈ ગયા તેઓ એને મારવા માગતા હતા. (‘નિહાયા’ પ્રમાણે ક્વાતે મજદકના ધર્મનો ઉપર ઉપરથી સ્વીકાર કર્યો હતો, પરંતુ ઈરાની ઓએ એને સાચું માન્યું.) ક્વાતે એમને બાણું બાણું સમજાવ્યા, પરંતુ તેઓએ માન્યું નહિ, અને એને ગાદી પરથી ઉતારી મૂકી એના બાઈ જમારપને ગાદી પર બેસાડી દીધો.”

કેવી રીતે ક્વાત પોતાની બેનની મદદથી બાગી છૂટ્યો, અને જેમાં સોપ્રાપુત્ર જરમહર પણ એક હતો તેવા પોતાના પાંચ વિશ્વાસુ મિત્રોએ એને કેવી સહાય કરી એનું વર્ણન પણ લેખકે આગળ કર્યું છે. જ્યાં અહવાજ (મૂશ) અને અરપહાનની સરહદો મળે છે એ સ્થળે તે પહોંચ્યો. ત્યાં જરમહરની મદદથી એક ગ્રામપતિની પુત્રી સાથે ક્વાતે લગ્ન કર્યાં. પુત્રીએ પાછળથી પોતાના પિતાને કહ્યું કે એના પ્રેમીએ લાલ રંગના જરીકસાનનો પાયજામે પહેરેલો હતો

ત્યારે પોતાની પુત્રીનો પ્રેમી કાઠ રાજકુમાર જ હોવો જોઈએ એવો વિશ્વાસ પિતાને મેહો. પછી ક્વાત હેફતાલોના પ્રદેશ લાણી ગયો. ત્યાંના રાજાએ એને લશ્કરની મદદ કરી. એના બદલામાં ક્વાતે ચગાનિયાન ('નિહાયા' પ્રમાણે તાલકાન) પ્રદેશ એને આપ્યો. ત્રીસ હજાર હેફતાલ સૈનિકો સાથે ક્વાત પાછો ફર્યો. માર્ગમાં પોતાની સ્ત્રીની કૂખે અવતરેલો પુત્ર જોયો. એણે પુત્રનું નામ ખુસરો પાડ્યું. એણે પોતાની સ્ત્રી અને પુત્રને લઈને રાજધાની મદાયન લાણી પ્રયાણ કર્યું. ઇરાનીઓએ જે વર્તાવ એની સાથે કર્યો હતો તે બદલ તેઓ લજ્જિત થયા હતા. બધા એના ભાઈ જમારપને લઈને એની શરણમાં આવ્યા અને ક્ષમા યાચી. ક્વાતે એમને ક્ષમા આપી. રાજમહેલમાં પ્રવેશ કર્યો, અને હેફતાલ સૈનિકોને ઇનામ આપીને વિદાય કર્યા. ક્વાતના મૃત્યુ પછી ખુસરો ગાદીએ બેઠો. એણે મજદક અને એના અનુયાયીઓને પકડીને મારી નખાવ્યા.

(૩) તિષ્ઠી (મહમ્દ પિન-રીર તિષ્ઠી : ઈ. સ. ૮૩૮-૯૨૨) : આ ઇતિહાસકારે એના ગ્રંથ 'તારીખ તિષ્ઠી' માં લખ્યું છે : "જ્યારે ખુસરો ગાદી પર બેઠો ત્યારે નિસાનિવાસી ખરકાનપુત્ર જરફુશ્ત નામના નાસ્તિક માણસે જરથોસ્તના ધર્મમાં ગરબડ કરીને લણાઓને પોતાના મતના કરી લીધા હતા. એનું કાર્ય બહુ જોરથી ચાલતું હતું. એના અનુયાયીઓમાં એક નહમિયાનિવાસી ખામદાતપુત્ર મજદક પણ હતો. આ માણસે લોકોને સ્ત્રી અને સંપત્તિને સહિયારી રાખવાનો ઉપદેશ આપ્યો અને કહ્યું કે આ વાત ભગવાનને ઘણી ગમે છે અને આવું કરનારને ઘણું ફળ મળશે. બધે એવો ધાર્મિક આદેશ અને વિધાન ન પણ હોય છતાં પણ જે કંઈ આપણી પાસે હોય તેને આપસમાં વહેંચીને તેનો ઉપભોગ કરવો જોઈએ. આવી રીતે કહીને એણે ગરીબો અને શૂખ્યા લોકોને અમીરો અને ધનાઢ્યો વિરુદ્ધ ઉશ્કેર્યા. બધી રીતે નીચ માણસો કુસીનોની સાથે વર્ણસંકર થઈ ગયા. અસાચાર ઘણો વધી ગયો. વ્યભિચારીઓ અને દુરાચારીઓએ બધી સ્ત્રીઓને

બ્રહ્મ કરી. પૂર્વે કોઈ એ નહિ સાંભળેલી એવી ખરાબ હાલત લોકોની થઈ ગઈ. ખુસરોએ લોકોને ખરકાનપુત્ર જરદુસ્ત અને ખામદાતપુત્ર મજદકના નવા ધર્મથી વિમુખ કર્યા અને દુરાચારો અટકાવ્યા એ ધર્મના અનુયાયીઓમાંથી જેણે એની આજ્ઞા ન માની તેમને મારી નખાવ્યા. એણે ફરીથી જરથોસ્તના ધર્મનો પહેલાની માફક પ્રચાર કર્યો.”

(૪) ખિતરિક (ઈ. સ. ૮૭૬-૯૩૯) : સમ્રાટ ખિન-ખિતરિક અગદાદી ખલીફાઓના સમયના એક ખૂબ પ્રસિદ્ધ લેખક હતો. એણે પદ્ય મજદક અને કવિતા વિશે લખ્યું છે. એણે એક દંતકથાનું વર્ણન કર્યું છે :

“સોપ્રાએ હેફતાલોના આદશાહ પર વેર વાળ્યું અને પીરોજના પરાજયસમયે જે ધન અને કેદીઓ હેફતાલોના હાથમાં પડ્યા હતા તેમને પાછા વાળ્યા. સિદાસન માટે બલાશ અને કવાત વચ્ચે ઝગડો થયો. બલાશ સફળ થયો. કવાત સોપ્રાના પુત્ર જરમહર સાથે ટુર્ક (શ્વેત હૂણ) રાજા પાસે ખુરાસાનમાં મદદ લેવા ગયો. રસ્તામાં જતી વખતે નેશાપોરમાં ત્યાંના એક અમીરની કન્યા પર મુઘ્ઘ બની ગયો. જરમહરે માતાપિતાને રાજી કરીને કન્યા કવાતને અપાવી. કવાતના નિર્ગમન પછી માતા પૂછવાથી છોકરીએ કહ્યું કે એના પ્રેમીનો પાયખમો જરીકસજનો હતો. આથી, એ કોઈ રાજકુમાર છે એવું એ જાણી ગઈ. કવાત ખાકાન(હૂણ રાજા) પાસે ચાર વર્ષ રહ્યા પછી એની પાસેથી સૈન્ય લઈને પાછો ફર્યો. નેશાપોર પહોંચ્યો ત્યાં તો નવાનદુખ્ત નામની પોતાની પેલી પ્રેમિકાના ખોળામાં ત્રણ વર્ષનો બાળક રમતો જોયો. સ્ત્રી અને પુત્રને એ ધીરન લઈ આવ્યો. હવે બલાશ ગુજરી ગયો હતો, એટલે રાજ્ય એને મળી ગયું. રાજકાજને જરમહર અને સોપ્રા ઉપર છોડીને એ પોતે નગર, નહેર અને પુત્ર બંધાવવાના કામમાં પડ્યો. દશ વર્ષ રાજ્ય કર્યા પછી એક ભારે દુષ્કાળ પડ્યો. તીડ ખેતરોના મોલને ખાઈ ગયાં. લોકો

પર ભારે આપદા આવી પડી. એ પછી રામનો સામે કવાતે યુદ્ધ માંડ્યું, અને એણે એમના શહેર અમિદા પર અધિકાર જમાવીને એને બચાવ કરી નાખ્યું.”

જે બીજી કથાનો ઉતારો બિતરિક આપ્યો છે તેના પ્રમાણે ઈરાની લોકો કવાતથી અસંતુષ્ટ હતા, અને એ મરી જાય એવું ધ્રુવતા હતા. પરંતુ તેઓ સોષ્ટાથી ડરતા હતા, એટલે એમણે શાહને સોષ્ટા વિરુદ્ધ ઉશ્કેરવા માંડ્યો. સોષ્ટાના મૃત્યુ પછી કવાતને મજબૂત અને એના અનુયાયીઓ આવી મળ્યા. “ભગવાને ભોગોને સરખે હિરસે વહેંચીને ઉપભોગ કરવા અને એકબીજાથી અધિક ન લેવા પૃથ્વી પર ઉત્પન્ન કર્યા છે. પરંતુ આજે માનવી એકબીજા સાથે અન્યાય કરે છે અને એ પોતાને પોતાના ભાઈથી મોટો માને છે. અમે અન્યાય દૂર કરવા માગીએ છીએ. એટલે ગરીબો માટે ધનિકો પાસેથી ધન ઝૂંટવી લેવા માગીએ છીએ. વધારે ધન રાખનાર પાસેથી ધન લઈને એ નિર્ધનને આપવા માગીએ છીએ. કાઠની પાસે ધન, સ્ત્રી, દાસદાસી કે સરસામાન જરૂરિયાતથી વધારે હોય તો જે ચીજ વધારાની હોય તે એની પાસેથી લઈ લઈને બીજાઓને સરખે હિરસે વહેંચી દેવી, જેથી ઊંચનીચના ભેદભાવનું આવરણ દૂર થાય.” આ પછી મજબૂતોએ લોકોની માલમિલકત, સ્ત્રી અને ધનને છીનવી લીધું.....(લોકોએ) કવાતને કાઠ દેખી શકે નહિ એવી જગાએ પૂરી દીધો અને એના સહોદર ભાઈ જમારખને ગાદી પર બેસાડ્યો. જરમહરે ઈરાનના અમીરોને ભેગા કરીને મજબૂતોને માર્યા, અને જમારખને ઉઠાડીને કવાતને ગાદી પર બેસાડ્યો. પાછળથી મજબૂતો કવાતના વિશ્વાસપાત્ર બની બેઠા, અને એમણે એને જરમહરને મારી નાખવા માટે ઉશ્કેર્યો. એને મારી નાખ્યા પછી દેશમાં અશાંતિ ફેલાઈ. સોષ્ટા અને એના પુત્રને મારી નાખવા માટે કવાતને બહુ અફસોસ થયો.

કવાતના મૃત્યુ પછી નૌશેરવાં ગાદી પર બેઠો. એણે મજબૂતો-

એને દેશમાંથી હાંકી કાઢ્યા, અને લોકો પાસેથી એમણે જે જૂંટવી લીધું હતું તે તેઓને પાછું વાળ્યું. 'જે વસ્તુનો ખરો માલિક ન મળ્યો તેને જમ કરો. આવી રીતે જે ઘર કે જમીન જૂંટવી લેવામાં આવી હતી તે એના માલિકને પાછી મળી. અપદૃતા સ્ત્રીને પતિને પાછી સોંપી દેવાનો હુકમ થયો; જ્યાં આવું શક્ય નહોતું ત્યાં અપદૃતા સ્ત્રીના પતિને સ્ત્રીધન આપવામાં આવ્યું; અને જ્યાં પુરુષ અને સ્ત્રી બંને એક વર્ગનાં નીકળ્યા ત્યાં લગ્ન કરવાની ફરજ પાડવામાં આવી. આ સિવાય એવો પણ હુકમ થયો કે અમીરઉમરાવો અને નાગરિકોમાંથી જેમનું ઘર ભાંગી ગયું હોય અને એથી જે બાણું જ દુઃખી જીવન ગાળતા હોય તેમને અનાથો અને વિધવાઓમાંથી એક સ્ત્રી આપવામાં આવે અને શાહી ખમનામાંથી ધનની પણ મદદ કરવામાં આવે. પિતાવિહોણા પુત્રોને એમના માનસને અનુકૂળ કામે લગાડવામાં આવ્યા. પિતાવિહોણા છોકરીઓને પણ એમના વર્ગના ધનિક માણસો સાથે લગ્ન કરાવી દેવામાં આવ્યું. પુત્રોને એમના મનગમતા કામે લગાડવામાં આવ્યા.'

(૫) અરપહાની. (મૃત્યુ ઈ. સ. ૯૬૭) : અણુ-ફરજ અરપહાની પોતાના પુસ્તક 'કિતાબુલ આગાની'માં લખે છે : "કવાતના શાસન-કાળમાં મજદક નામનો એક માણસ થઈ ગયો. એણે જિન્દગી (માની અને મજદકના) ધર્મનો પ્રચાર કર્યો, અને ગમે તે સ્ત્રી સાથે સંભોગ કરવાની છૂટ આપી. એ સમયે એક માનવીને ખીન સાથે વ્યભિચાર કરતાં રોકી શકાતો નહોતો. કવાતે પણ એના ધર્મનો સ્વીકાર કરી દીધો. એણે હિરા(અરબ)ના શાસક મંઝરને મજદકી ધર્મ અપનાવવા માટે કહ્યું, પરંતુ એણે માન્યુ નહિ. પછી કવાતે અમરપુત્ર હારિશને પણ મજદકી ધર્મ પાળવાનું કહ્યું, પરંતુ એણે પણ માન્યું નહિ. કવાતે નાખુશ થઈને એના હાથમાંથી રાજ્યનો દોર લઈ લીધો.

છેવટે નૌશેરવાંએ મજ્જકને શુભી પર ચઢાવવાની આજ્ઞા આપી, અને લોકોને હુકમ કર્યો કે જ્યાં પણ મજ્જકીએને જુઓ ત્યાં એમને મારી નાખો. અડધા દિવસની અંદર જાગર. નહરવાન અને મદાયન- (રાજધાની તરપોત)માં એક લાખ મજ્જકીને શુભી પર ચઢાવવામાં આગ્યા. એ દિવસથી ખુસરોને ‘અનૌરાકરવાં’ એટલે કે ‘અવિનશ્વર’ એવી ઉપાધિ મળી.”

(૬) નદીમ (ઈ. સ. ૯૮૮): મજ્જકીઓના સંહાર પછી પોણા પાંચસો વર્ષે નદીમે એના ‘તારીખુલ-મજ્જકીયા’માં લખ્યું હતું: “સાસાની શાસનકાળમાં મજ્જકીએને ‘હરમિયા’ [ખુર્મિયા] કહેવામાં આવતા હતા. આ ખુર્મિયા ધર્મે (ઈ. સ. ૮૩૫) બાબકના નેતૃત્વમાં આજુરબાયજનનની જમિમાં ખસીકા વિરુદ્ધ બળવો પોકાર્યો હતો. આનું મૂળ એ જ મજ્જક પંથ હતો, જે ઈ. સ. ૫૨૭માં બીષણ હલાકાંડ દ્વારા વિતાશ પામેલો સનાતો હતો. પરંતુ પોણા ત્રણ શતાબ્દ પછી પણ એણે આજુરબાયજનમાં ફરી માથું ઊંચક્યું. મજ્જકપંથીઓનું એક ખીજું નામ ‘અલમોહમ્મરા’ એટલે કે ‘રક્તવસ્ત્ર’ પણ હતું પોતાના સમયમાં ખુર્મિયા એ સંપ્રદાયોમાં વિલક્ષ્ણ હતો એવું નદીમે લખ્યું છે. એમાંથી મોહમ્મરા આજુરબાયજન, અર્મની, ફેલમ, હમદાન અને દીનવરમાં ફેલાયેલા છે—અપહાન અને અહવાજ ખલાકાઓમાં પણ તેઓ મળી આવે છે. આ લોકો પહેલાં તો જરથોસ્તી હતા, પરંતુ પાછળથી એમણે ધર્મમાં મિલાવટ કરી સામાન્યતઃ તેઓ ‘એઆપનાં બાલખચ્ચા’ના નામથી લોકોમાં પ્રસિદ્ધ હતા. આ ધર્મનો સ્થાપક એ જ પુરાણો મજ્જક હતો, જેણે પોતાના અનુયાયીઓને ભોગતી પાછળ મંડ્યા રહેવાનો અને ખાનપાનમાં કાઈ વાતની બંધી ન રાખવાનાં ઉપદેશ આપ્યો હતો. સમાનતા અને મિત્રતાને પોતાના આચરણમાં ઉતારે, અને એક માનવીને બીજાથી મોટો ન બનવા દો. સ્ત્રી અને ધનને સહિયારા માનો અને બીજાની સ્ત્રીને નિષિદ્ધ ન માનો. અતિથિસેવા કરવામાં એણે આજ્ઞા આપી હતી, ‘અતિથિ

પંચનો પયગંબર જરથોસ્તની ભવિષ્યવાણી અનુસાર પ્રચાર કર્યો. ” લખ્યું છે: “ મન્દકે પ્રાણીહિંસા વર્જિત કરી અને ઈંડાં, દૂધ, ઘી અને માખણ જેવા પ્રાણીઓ પાસેથી મળતા પદાર્થોને માનવીના ભોજન માટે પૂરતા મણાવ્યા.”

[૯] સઆલગ્રી (મૃત્યુ ઇ. સ. ૧૦૩૮): એણે લખ્યું છે: “ બલાશ સાથેના યુદ્ધમાં કવાત હારી ગયો અને એ તૂરાન [મધ્ય એશિયા] બાબૂ ભાગી ગયો. ત્યાં ખાકાને(શ્વેત હણુ રાજાએ) એતું સ્વાગત કર્યું. ચાર વર્ષ સુધી ત્યાં રહીને કવાત ત્રીસ હજારનું સૈન્ય લઈને ઈરાન આવ્યો. નેશાપોરમાં બલાશના મૃત્યુના સમાચાર સાંભળીને એણે સૈન્યને પાછું મોકલી દીધું. એ પછી રોમની સાથે યુદ્ધો થયાં. નિસાનિવાસી બામદાતપુત્ર મન્દકના પ્રગટ થયા પહેલાં આ બાદશાહ ધર્મ અનુસાર પ્રજાનું શાસન કરતો હતો. પરંતુ મન્દકે માનવીના રૂપમાં ‘દેવ’ (શયતાન) હતો. એ રૂપમાં સુંદર પણ હૃદયમાં કાળો હતો. એની વાણી હૃદયંગમ હતી, પરંતુ એનાં કર્મ અનુચિત હતાં. એની મોહક વાતોમાં ફસાઈને કવાત માર્ગ ભૂલ્યો. એક સખત ધરતીકંપમાં ઘણાં માણસો ભૂખે મરી ગયાં. એ વેળાએ એણે શાહને પૂછ્યું, ‘જો કાઈની પાસે સર્પદંશની ઔષધિ હોય અને એ માણસ એ ઔષધિને એક સાપ કરડેલા માનવીને આપવાને ઇન્કાર કરે તો એને શિક્ષા થવી ઘટે?’ મૃત્યુ! ખીજે દિવસે ‘જો વસ્તુની જરૂર હોય તેને લઈ જાઓ’ એવું કહીને મન્દકે ભીખારીઓ અને ભૂખ્યાઓને રાજમહેલમાં લઈ ગયો. પછી એણે કવાતને પૂછ્યું, ‘જો વ્યક્તિએ નિરપરાધ માનવીઓને પૂરી દઈને ભૂખે માર્યા હોય તેને શી શિક્ષા થવી જોઈએ?’ જવાબમાં કવાતે કહ્યું, ‘મૃત્યુ!’ મન્દકે લોકોને હુકમ આપ્યો, ‘વખારો લૂંટી લ્યો!’ લોકોએ એવું જ કર્યું. મન્દકે ઉપદેશતો હતો: ‘સૌ સરખે હિસ્સે વહેંચીને ખાય એટલા માટે પ્રભુએ ખાવાની વસ્તુઓ પેદા કરી છે. અન્યાય અને જીલમથી આ ભેદભાવ ઊભો થયો છે. કાઈને સ્ત્રી કે સંપત્તિ પર ખીજતી

વધારે અધિકાર નથી.' એણે લોકોને ધર્મથી વિમુખ કરી દીધા, એણે સ્ત્રીઓને ભગાડી મૂકવાનો અને ખીજા દુરાચારોનો પ્રચાર કર્યો. બહુ ઠાળ ન વીત્યો ત્યાં તો કોઈની કશી સંપત્તિ કે સ્ત્રી રહી નહિ. ત્યાં સુધી વાત પહોંચી કે લોકો પોતાના ઘોડરાને પણ ઓળખી શકતા નહિ!' આ પછી સચ્ચાંદ્રખીએ શાસ્ત્રાર્થ અને મજ્જીમ્મકોની કલ્પેઆમની વાત લખતાં કહ્યું છે: "ખુસરોએ એક દિવસમાં એંશી હજાર મજ્જીમ્મકોને મારી નાંખ્યા અને એ દિવસથી એણે 'નોશેરવા'નું બિરુદ પ્રાપ્ત કર્યું."

[૧૦] ખેરુની (ઈ. સ. ૯૭૨-૧૦૪૬): અખૂરેહાં મહમ્મદ અહમદ ખેરુની હિજરી સાલ ૩૬૨ના જિલ્દજી માસની ત્રીજી તિથિએ (૫ સપ્ટેમ્બર, ઈ. સ. ૯૭૩) જન્મ્યો હતો, અને હિજરી સાલ ૪૪૦ની ખીજી રજબે (૧૧ ડિસેમ્બર, ઈ. સ. ૧૦૪૮) સિત્તોત્તર વર્ષની ઉંમરે મૃત્યુ પામ્યો. એ જ્યોતિષ અને ગણિતનો મહાન વિદ્વાન તેમજ મહાન મુસાફર હતો. પહેલાં એ પોતાની જન્મભૂમિ ખારેજમમાં રહેતો હતો. પછી જ્યારે સુલતાન મહમ્મદ ગઝનીનું ખારેજમ પર વર્ચસ્વ સ્થપાયું ત્યારે હિજરી ૪૦૮ (ઈ. સ. ૧૦૧૭)માં મહમ્મદ એને પોતાનો સાથે ગઝની લઈ ગયો. એના કેટલાયે યુદ્ધોમાં ખેરુની સાથે રહ્યો હતો. એણે ભારતવર્ષ અને એના લોકો વિશે પોતાનું પ્રસિદ્ધ પુસ્તક 'અલ્ હિંદ' લખ્યું. ખેરુની લખે છે: "મજ્જીમ્મકો આમદાત નિસાનિવાસી અને ક્વાતના સમયનો ધર્માધ્યક્ષ હતો. એ દૈતવાદી હતો. એનો ધર્મ જરથોસ્તના ધર્મથી થોડોક જુદો પડતો હતો. એણે સ્ત્રી અને સંપત્તિને સહિયારી ગણવાનો રિવાજ દાખલ કર્યો. એને અગણિત અનુયાયીઓ મળી ગયા.

ઉપસંહાર

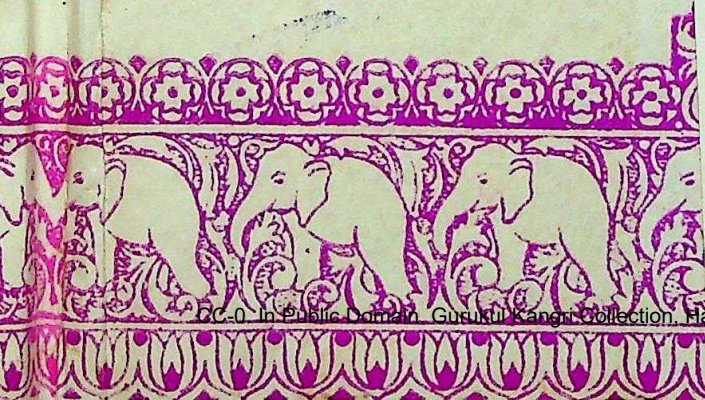
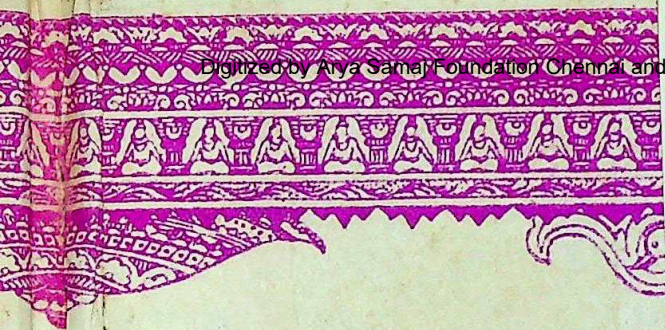
જર્મન વિદ્વાન નોલ્ડે અને ડે-માર્કના ક્રિષ્ટિયાનસને મળદંડ વિશે ઘણાં સંશોધનો કર્યાં છે, જેમાંનાં મોટે ભાગે જર્મન અને ફ્રેન્ચ ભાષામાં છપાયેલાં છે. પક્ષપાતી પ્રાચીન લેખકોએ મળદંડને અન્યાય કર્યો છે એવો સ્વીકાર એમણે કર્યો છે. ડૉ. ક્રિષ્ટિયાનસન લખે છે : “શત્રુઓએ મળદંડના ધર્મને માત્ર વ્યભિચાર અને ભોગપરાયણતાના પ્રચારક તરીકે ચિતર્યો છે એ સમજવું સહેલું છે. મળદંડે સંયમને ઉપદેશ આપ્યો હતો. એ એક આચારશાસ્ત્રી અને માનવતાપ્રેમી પુરુષ હતો. એણે સામાજિક સુધારણા સારુ કમર કસી હતી. મળદંડે માત્ર હસા અને લોહી વહેવડાવાનો જ નિષેધ કર્યો નહોતો, પરંતુ પ્રત્યેક પ્રકારની દયા અતાવવી એને એ કર્તવ્ય માનતો હતો. એટલું જ નહિ, એણે અતિથિસેવામાં તો કોઈ પણ વસ્તુને અદેય (ન આપવા જેવી) ન ગણી તેમ જ અતિથિઓમાં દેશજાતિનો ભેદ ગણવાનું એણે ઉચિત માન્યું નહિ. દુશ્મનો સુદ્ધાને પણ દયા અને સહિષ્ણુતા અતાવવાનું એણે ઉપદેશ્યું.”

પુસ્તકાલય
ગુરુકુલ કાંગ્રી

आदर्श पुस्तक मंडिर

• अमृतसिंह •

મહાપંડિત શ્રી રાહુલ સાંકૃત્યાયનનાં બે પુસ્તકો

જય યૌધેય

૫-૮

‘જય યૌધેય’ ઐતિહાસિક નવલકથા છે. એમાં ઈ. સ. ૩૫૦-૪૦૦ના ભારતની રાજનૈતિક, સામાજિક સ્થિતિનું ચિત્રણ કરવામાં આવ્યું છે. યમુના-સતલજ અને ચંચલ હિમાલયની વચ્ચે વિસ્તરેલું યૌધેય એક બહુ જ શક્તિશાળી ગણરાજ્ય હતું. ઇતિહાસ તેમજ આપણા પ્રાચીન લેખકોએ આ વિષયમાં ઘણું જ ભયંકર મીન સેવ્યું છે. પરંતુ જે સિક્કાઓ ધરતીના પેટાળમાં દટાઈ ગયા હતા તેમણે કપટનો ઘડો ફેાડી નાંખ્યો. વિસ્મૃત યૌધેય આપણી સમક્ષ ખડા થઈ ગયા.

એ ગૌરવશાળી યૌધેયગણે પોતાની આઝાદી ટકાવી રાખવા સારુ વિક્રમાદિત્ય સામે જે ખાંડાના ખેલ ખેલ્યા, યૌધેયાણીઓએ વીરતાપૂર્વક તલવારથી જે સામનો કર્યો તેનો તાદ્દશ ચિતાર આપણી નજર સમક્ષ ખડો કરે છે.

સિંહ સેનાપતિ

૫-૦

અઢી હજાર વર્ષ પહેલાં આપણું જીવન, આપણી રહેણીકરણી અને વિચારસરણી કેવાં હતાં તે સિંચવી ગણતંત્રના મહાન સેનાપતિ સિંહના મુખેથી સાંભળી તમારાં રોમેરોમ પુનઃકિત થઈ જિહ્વેશે.

સિંચવી ગણે પોતાની સ્વતંત્રતા જાળવવા તે સમયના મગધ સામ્રાજ્યના માંધાતાઓ સાથે ઝીંઝેલી ટક્કરનો સુંદર ચિતાર આ નવલકથામાં આપવામાં આવ્યો છે.

યૌવનની મસ્તી, યુદ્ધ અને વીરતાના રસથી સભર આ નવલકથા એટલી તો સજીવ બની છે કે લાંબા કાળ સુધી તમારી કલ્પનામાં તે ઘૂમતી રહેશે.